

KARADENİZ İNCELEMELERİ D e r g i s i

Journal of Black Sea Studies

38

KARADENİZ İNCELEMELERİ DERGİSİ**Yıl: 19, Sayı: 38, Bahar 2025***Year:19, Number:39, Spring 2025***Sahibi / Owner**

Serander Yayınevi Adına

Sema USTA

Yazı İşleri Müdürü / Publisher

Öğr. Gör. Veysel USTA

Karadeniz İncelemeleri Dergisi;

hakemli bir dergidir. Dergide yayımlanan tüm yazıların sorumluluğu yazarlarına aittir. İzin alınmadan kısmen veya tamamen herhangi bir şekilde basılamaz ve çoğaltılamaz. Yayın Kurulu dergiye gönderilen yazıları yayımlayıp yayımlamamakta serbesttir. Gönderilen yazılar iade edilmez. Makaleler, ulusal ve uluslararası geçerli etik kurallara (araştırma ve yayın etiğine) uygun olmak zorundadır. Yayımlanacak makaleler, intihal programı tarafından denetlenmekte ve uygun görülmeyenler yayımlanmamaktadır.

Yazışma Adresi / Correspondence Address

Karadeniz İncelemeleri Dergisi

Serander Yayınevi, Soğuksu Mahallesi, Kisarna Cad,

Seyran Sit. A Blok, Kat: 6, D: 11.

Ortahisar-Trabzon / TÜRKİYE. Tel: 0533 421 70 02

Web: www.kainder.come-posta: karadenizincelemeleridergisi@yahoo.com.tr**Dizgi / Typed by**

Serander Yayınevi/TRABZON

Baskı / Printed by

Sonçağ Yayıncılık Mat. Rek. Sanayi Ticaret Ltd. Şti. İstanbul Cad.

İstanbul Çarşısı, No: 48/48/49. İskitler-Altındağ/ANKARA.

Tel: 0312 341 36 67

ISSN: 2146-4642**E-ISSN: 2717-9818****Abone Bedeli / Subscription Rate**

Kurum/Institutional: 700 TL (USD 25)

Normal/Normal: 800 TL (USD 20)

Fiyatı/Price: 400 TL (USD 10)

KARADENİZ İNCELEMELERİ D e r g i s i

Journal of Black Sea Studies

38

HAKEMLİ AKADEMİK DERGİ

Bu dergi;
TUBİTAK ULAKBİM Sosyal Bilimler Veri Tabanı (SBVT)
EBSCO, SOBIAD, Acarindex.com, ResearchBib, Directory of Research
Journals Indexing (DRJI) ve ASOS Index
tarafından indekslenmektedir.

SERANDER
Trabzon 2025

EDİTÖRLER / EDITOR'S

Doç. Dr. Ahmet KÖKSAL

Öğr. Gör. Veysel USTA

Öğr. Gör. Beyhan KARPUZ

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. A. Mevhibe COŞAR (Karadeniz Teknik Üniversitesi)

Prof. Dr. Mesut ÇAPA (Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. Mehmet ÇOG (Samsun Üniversitesi)

Prof. Dr. Hikmet ÖKSÜZ (Karadeniz Teknik Üniversitesi)

Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)

Prof. Dr. Alfina SIBGATULLİNA (Russian Academy of Sciences)

DANIŞMA KURULU / ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Ali AKYILDIZ (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi)

Prof. Dr. Gülbadi ALAN (Erciyes Üniversitesi)

Prof. Dr. Necmettin AYGÜN (Aksaray Üniversitesi)

Prof. Dr. Süleyman BEYOĞLU (Marmara Üniversitesi)

Prof. Dr. Faruk BİLİCİ (INALCO Paris)

Prof. Dr. İdris BOSTAN (İstanbul Üniversitesi)

Prof. Dr. A. Mevhibe COŞAR (Karadeniz Teknik Üniversitesi)

Prof. Dr. Mesut ÇAPA (Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. Rahmi ÇİÇEK (Trabzon Üniversitesi)

Prof. Dr. Feridun M. EMECEN (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi)

Prof. Dr. Sadettin GÖMEÇ (Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. Nedim İPEK (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)

Prof. Dr. Haşim KARPUZ (KTO Karatay Üniversitesi)

Prof. Dr. Hikmet ÖKSÜZ (Karadeniz Teknik Üniversitesi)

Prof. Dr. Mehmet ÖZ (Hacettepe Üniversitesi)

Prof. Dr. Bayram SEVİNÇ (Karadeniz Teknik Üniversitesi)

Prof. Dr. Rustam SHUKUROV (Moskova Devlet Üniversitesi)

Prof. Dr. Enis ŞAHİN (Sakarya Üniversitesi)

Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)

Prof. Dr. Özgür YILMAZ (Samsun Üniversitesi)

Doç. Dr. Muzaffer BAŞKAYA (Trabzon Üniversitesi)

Doç. Dr. Alexander D. VASİLYEV (Russian Academy of Sciences)

TÜRKÇE SORUMLUSU/EDITING TURKISH*Prof. Dr. A. Mevhibe COŞAR***İNGİLİZCE SORUMLUSU/EDITING ENGLISH***Doç. Dr. Tuncer YILMAZ*

BU SAYININ HAKEMLERİ

Prof. Dr. Necmettin AYGÜN
Aksaray Üniversitesi

Prof. Dr. Abdullah BAY
Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi

Prof. D. A. Mevhibe COŞAR
Karadeniz Teknik Üniversitesi

Prof. Dr. Mesut ÇAPA
Ankara Üniversitesi

Prof. Dr. Şevket DÖNMEZ
İstanbul Üniversitesi

Prof. Dr. İlhami DURMUŞ
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Prof. Dr. Ömer ERDEN
Ordu Üniversitesi

Prof. Dr. Mehmet İNBAŞI
Erciyes Üniversitesi

Prof. Dr. Güngör KARAUGUZ
Necmettin Erbakan Üniversitesi

Prof. Dr. Osman KÖKSAL
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

Prof. Dr. Tuğrul ÖZCAN
Ordu Üniversitesi

Prof. Dr. Ömer SUBAŞI
Atatürk Üniversitesi

Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU
Ondokuz Mayıs Üniversitesi

Prof. Dr. Özgür YILMAZ
Samsun Üniversitesi

Doç. Dr. Pınar ÖZLEM AYTAÇLAR
Ege Üniversitesi

Doç. Dr. Ersin ÇELİKBAŞ
Karabük Üniversitesi

Doç. Dr. Mehmet Fatih GÖKÇEK
Gümüşhane Üniversitesi

Doç. Dr. Özgür KOLÇAK
İstanbul Üniversitesi

Doç. Dr. Abdullah ÜSTÜN
Ege Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Ali AHMETBEYOĞLU
İstanbul Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Sibel AYYILDIZ
Karabük Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Eren CANBOLAT
Ondokuz Mayıs Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Sibel ORHANKAZI
Kafkas Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Raziye Çiğdem ÖNAL
Karadeniz Teknik Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Miraç TOSUN
Karadeniz Teknik Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Levent ÜNAL
Başkent Üniversitesi

İçindekiler / Contents

SUNUŞ.....	9
MİLLÎ MÜCADELE'DE GİRESUN GÖNÜLLÜ ALAYLARI: 42, 44 VE 47'NCİ ALAYLAR "KURULUŞ, KOMUTA VE SAVAŞ"	
<i>GİRESUN VOLUNTEER REGİMENTS IN THE WAR OF INDEPENDENCE: 42ND, 44TH AND 47TH REGİMENTS. "FOUNDED, COMMAND AND WAR"</i>	
F. Rezzan ÜNALP.....	11
EPİGRAFİK, NÜMİZMATİK VE ARKEOLOJİK VERİLER IŞIĞINDA TOKAT'TA ZEUS KÜLTÜ	
<i>THE CULT OF ZEUS IN TOKAT IN LIGHT OF EPIGRAPHIC, NUMISMATIC, AND ARCHAEOLOGICAL DATA</i>	
Şengül Dilek FUL.....	67
ANTİK ÇAĞ ANADOLUSU'NDA KADİM BİR KÜLT MERKEZİ: ZELA TAPINAK DEVLETİ ÜZERİNE GÜNCEL BİR DEĞERLENDİRME	
<i>AN ANCIENT CULT CENTER IN ANTIQUITY ANATOLIA: A CURRENT EVALUATION ON THE TEMPLE STATE OF ZELA</i>	
Murat TEKİN	91
BALTACI MEHMED PAŞA'DAN LEH MEMLEKETİNE MEKTUP: 1711 PRUT ANTLAŞMASININ OSMANLI, RUS, İSVEÇ VE LEH İLİŞKİLERİNE YANSIMALARI HAKKINDA BİR BELGE	
<i>LETTER FROM BALTACI MEHMED PASHA TO LEH: A DOCUMENT ON THE REFLECTIONS OF THE TREATY OF PRUT OF 1710 ON OTTOMAN, RUSSIAN, SWEDISH AND LEH RELATIONS</i>	
Dilek Seniha CENEZ ÜLKER.....	127
HURUFÂT DEFTERLERİ NÜFUSU ORTAYA KOYMAKTA KULLANILABİLİR Mİ? RİZE İLİ ÖZELİNDE BİR DEĞERLENDİRME	
<i>CAN HURUFAT DEFTERS BE USED TO REVEAL THE POPULATION? AN EVALUATION IN THE PROVINCE OF RIZE</i>	
Eyüp KUL	149

XVIII. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA KARS EYALETİNİN İDARECİLERİ

ADMINISTRATORS OF KARS PROVINCE IN THE SECOND HALF OF THE
18TH CENTURY

Ersin DOĞANTEKİN 181

ZİRVEDEN SÜRGÜNE BİR OSMANLI DEVLET ADAMI: ÇARHACI ALİ
PAŞA VE MUHALLEFATI

AN OTTOMAN STATESMAN FROM THE SUMMIT TO EXILE: ÇARHACI ALİ
PAŞA AND HIS LEGACY

Edip UZUNDAL

Melek KURT 201

ERMENİ KAYNAKLARINA GÖRE GÜRCÜ KRALI IV. DAVID DÖNEMİ
(1089-1125)

THE REIGN OF GEORGIAN KING DAVID (1089-1125) AS DEPICTED IN
ARMENIAN SOURCES

Feyza ABDAL 245

ŞUMNU KALESİ'NDE DİRENİŞ: 1828-1829 OSMANLI RUS HARBI

RESISTANCE IN THE SHUMNU CASTLE: THE OTTOMAN-RUSSIAN WAR
OF 1828-1829

Pınar DOĞANAY 269

GASTRONOMİ ROTASI: KARADENİZ MUTFAĞI'NDA (SAMSUN-ORDU-
GİRESUN-TRABZON-RİZE) COĞRAFİ İŞARETLİ ÜRÜNLER ÜZERİNE BİR
İNCELEME

GASTRONOMY ROUTE: A STUDY ON GEOGRAPHICALLY INDICATED
PRODUCTS IN THE BLACK SEA CUISINE (SAMSUN-ORDU-GİRESUN-
TRABZON-RİZE)

Esra ÖZATA ŞAHİN 295

KİTAP DEĞERLENDİRME/BOOK REVIEW

Demet SARAÇ KURT 317

SUNUŞ

Karadeniz İncelemeleri Dergisi'nin Mayıs 2025 tarihli 38. sayısı; Karadeniz havzasına dair dokuzu tarih, biri gastronomi olmak üzere toplam dokuz bilimsel makale ve bir kitap tanıtımı ile okurlarıyla buluşmaktadır.

Bu sayının ilk makalesi F. Rezzan ÜNALP'in "Millî Mücadele'de Giresun Gönüllü Alayları: 42, 44 ve 47'nci Alaylar 'Kuruluş, Komuta ve Savaş'" adlı yazısıdır. Yazıda; Türk İstiklal Harbi'nde büyük bir öneme sahip olan "Giresun Gönüllü Alayları" konu edinilmiştir. Çalışmada özellikle 42'nci Alay Komutanı Binbaşı Hüseyin Avni Bey ve 47'nci Alay Komutanı Osman Ağa'nın alayların kurulmasındaki rolü, hizmetleri ile bugüne kadar varlığından söz edilmeyen bir üçüncü alay olarak 44'üncü Giresun Alayının nasıl kurulduğu arşiv belgeleriyle irdelenmektedir.

Şengül Dilek FUL 'un kaleme aldığı "Epigrafik, Nüvizmatik ve Arkeolojik Veriler Işığında Tokat'ta Zeus Kültü" adlı makalede, Orta Karadeniz'de bulunan, antik dönemde Pontus olarak adlandırılan bölgenin sınırları içerisinde yer alan Tokat kentinin inanç tarihine ışık tutulmaya çalışılmıştır. Çalışmada, bölgede yapılan araştırmalar ve buluntular üzerinden Zeus kültünün kuvvetli bir zemini olduğu ifade edilmektedir.

Murat TEKİN'in "Antik Çağ Anadolu'sunda Kadim Bir Kült Merkezi: Zela Tapınak Devleti Üzerine Güncel Bir Değerlendirme" başlıklı makalesinde, çivi yazılı belgelerden elde edilen veriler ve antik-modern kaynaklar ışığında Anzili ile Anāhitā/Anaītis arasında nitelikleri ve işlevleri açısından bir karşılaştırma yapılarak, iki tanrıça arasında benzerliklerin olup olmadığı tespit edilmeye çalışılmıştır.

Dilek Seniha Cenez ÜLKER'in "Baltacı Mehmed Paşa'dan Leh Memleketine Mektup: 1711 Prut Antlaşması'nın Osmanlı, Rus, İsveç ve Leh İlişkilerine Yansımaları Hakkında Bir Belge" adlı makalesinde orijinal nüshası Avusturya Ulusal Kütüphanesi El Yazmaları ve Eski Baskılar Koleksiyonu'nda bulunan Sadrazam Baltacı Mehmed Paşa'nın Lehistan'daki voyvoda ve beylere göndermiş olduğu mektup değerlendirilmiştir. Mektupta Prut Savaşı'ndan sonra Rusya ile imzalanan antlaşma içeriğinde Lehistan'ın yapmakla mükellef olduğu hususlar yer almaktadır. Makalede, söz konusu mektup çerçevesinde Osmanlı, Rusya, İsveç ve Lehistan ilişkilerinin durumu ve Baltacı Mehmed Paşa'nın siyasi konumuna değinilmiştir.

Eyüp KUL 'un "Hurufât Defterleri Nüfusu Ortaya Koymakta Kullanılabilir mi? Rize İli Özelinde Bir Değerlendirme" adlı yazısında, şehir tarihi araştırmalarında önemli bir yer tutan hurufât defterleri üzerinden 17. ve 18. yüzyıllarda Doğu Karadeniz'deki nüfus hakkında yaşanan belirsizliğe yeni bir tespit/değerlendirme yolu önerilmektedir. Makalede, hurufât defterlerindeki cami/mescitlerin yapım tarihleri üzerinden Müslüman nüfusun bölgeye iskânı değerlendirilmiştir.

Ersin DOĞANTEKİN'in "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Kars Eyaletinin İdarecileri" adlı yazısı, Kanuni Sultan Süleyman döneminde Osmanlı hâkimiyetine giren ve sınır güvenliği açısından büyük önem verilen Kars'ın 1750-1801 yılları arasındaki idarecilerini konu edinmektedir. Makalede idarecilerin atama tarihleri, önceki görevleri, Kars'tan ayrılışları ve sonraki görevlerine dair bilgiler sunul-

muştur. Çalışmanın temel kaynakları Osmanlı Arşivinden elde edilen defterler ve belgeleriyle dönem kaynaklarıdır.

Edip UZUNDAL ve *Melek KURT*'un birlikte kaleme aldıkları “Zirveden Sürgüne Bir Osmanlı Devlet Adamı: Çarhacı Ali Paşa ve Muhallefatı” adlı yazıda Çarhacı Ali Paşa’nın üstlendiği idarî ve askerî vazifelerle, kayıt altına alınan muhallefatı incelenmektedir. Çarhacı Ali Paşa, Tanzimat dönemi öncesinde önemli görevlerde bulunmuş, Ağrıboz, Trabzon, Karaman, Sivas, Alanya ve Kars gibi vilayetlerde idarecilik yapmıştır. Çalışmada esas olarak Şer’iyye Sicil Defterleri, arşiv belgeleri ve dönem kaynaklarından istifade edilmiştir.

Feyza ABDAL tarafından kaleme alınan “Ermeni Kaynaklarına Göre Gürcü Kralı IV. David Dönemi (1089-1125)” başlıklı makalede Gürcülerin tarihlerinin altın çağı olarak kabul ettikleri Ağmaşenebeli lakaplı IV. David’in saltanat dönemi (1089-1125) ele alınmıştır. Çalışmada, Ermeni müverrihlerin dini bir hassasiyetle kaleme aldıkları eserlerinden istifade edilmiştir. Yazar, Ermeni kaynaklarının verdikleri bilgilere temkinli yaklaşma gereğini hatırlatmakla birlikte dönemi aktaran önemli kaynaklar olduklarının da altını çizmektedir.

Pınar DOĞANAY’ın “Şumnu Kalesi’nde Direniş: 1828-1829 Osmanlı Rus Harbi” başlıklı makalesinde 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı’nın önemli bir mevkii olan ve düşmesi halinde Osmanlı Devleti’nin Balkanlardaki savunma direncini kırabilecek olan Şumnu’nun savunulması üzerinde durulmaktadır. Yazar, bu savunmayı arşiv belgeleri ve dönem kaynaklarından istifade ederek tüm yönleriyle ele almaktadır.

Esra ÖZATA ŞAHİN’in “Gastronomi Rotası: Karadeniz Mutfağı’nda (Samsun-Ordu-Giresun-Trabzon-Rize) Coğrafi İşaretle Ürünler Üzerine Bir İnceleme” başlıklı çalışmasında Karadeniz bölgesinde sahile kıyısı olan şehirlerin coğrafi işaretleme çalışmalarının mevcut durumu ele alınarak Türk Patent ve Marka Kurumunun veri tabanında “Fırıncılık ve pastacılık mamulleri, hamur işleri, tatlılar” ve “Yemekler ve Çorbalar” kategorileri altında sıralanan ürünler üzerine bir değerlendirme yapılmaktadır. Makalede söz konusu veri tabanı ve İl Kültür Turizm Müdürlüklerinin web sayfalarından istifade edilerek bir gastronomi rotası oluşturulmuştur. Oluşturulan gastronomi rotası ile bölgenin mutfak kültürünü daha geniş kitlelere tanıtmak ve gastronomi turizmini teşvik etmek amaçlanmıştır.

Demet SARAC KURT’un kaleme aldığı tanıtım yazısında Mary Beard’in, “On İki Caesar Antik Dünyadan Modern Dünyaya İktidar İmgeleri” isimli kitabı değerlendirilmiştir. Beard eserinde alt başlıkta verildiği üzere “antik dünyadan modern dünyaya iktidar imgelerini” ele almış, Batı dünyası için Roma uygarlığının nasıl bir karşılığı olduğunu konu edinmiştir.

MİLLÎ MÜCADELE’DE GİRESUN GÖNÜLLÜ ALAYLARI: 42, 44 VE 47’NCİ ALAYLAR “KURULUŞ, KOMUTA VE SAVAŞ”*

F. Rezzan ÜNALP**

ÖZ

Türk İstiklal Harbi süresince Türk ulusu ve ordusu, Mustafa Kemal Paşa’nın önderliğinde bütün kaynaklarını harekete geçirmiş ve vatan uğrunda kutsal bir mücadele vermiştir. Bu mücadelede “*Giresun Gönüllü Alayları*” sıra dışı bir öneme sahiptir. Kuruluş ve yüklendikleri görev itibarıyla “*Topyekûn Harp*” kavramına seçkin bir örnek teşkil eden ve yerel bir güç niteliği taşıyan Giresun Gönüllü Alayları, kuruluşlarından terhis edildikleri tarihe kadar gerek isyan bölgelerinde ve gerekse işgalcilere karşı cephede görev almış, vatan müdafaasında büyük hizmetler sunmuşlardır. Bu alayların teşkilinde Osman Ağa’nın ve Tirebolulu Binbaşı Hüseyin Avni Bey’in emekleri büyüktür. Bu makalede Sakarya’da şehit düşen 42’nci Alay Komutanı Binbaşı Hüseyin Avni Bey’in ve 47’nci Alay Komutanı Osman Ağa’nın bu alayların kurulmasındaki rolü, hizmetleri ile bugüne kadar varlığından söz edilmeyen bir üçüncü alay olarak 44’üncü Giresun Alayının nasıl kurulduğu anlatılmıştır. Üç Giresun Gönüllü Alayı hakkında literatüre kazandırılan yeni bilgiler ve tespitler, kanıtları olan arşiv belgeleriyle açıklanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Giresun, Gönüllü Alaylar, Osman Ağa, Hüseyin Avni, Sakarya.

GİRESUN VOLUNTEER REGIMENTS IN THE WAR OF INDEPENDENCE: 42ND, 44TH AND 47TH REGIMENTS. “FOUNDED, COMMAND AND WAR”

ABSTRACT

During the Turkish War of Independence, the Turkish nation and army mobilized all their resources under the leadership of Mustafa Kemal Pasha and waged a sacred struggle for the homeland. The Giresun Volunteer Regiments played an extraordinary role in this struggle. These regiments, which exemplify the concept of "total war" and functioned as a local force in both establishment and duty, served in rebellion-prone regions as well as on the front lines against the invaders.

* Gönderim Tarihi: 29.01.2025. Kabul Tarihi: 10.02.2025.

** Doç. Dr., Ufuk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölüm Başkanlığı, ANKARA. rezzan.unalp@ufuk.edu.tr, ORCID No: 0000-0003-1728-046X.

From their formation until their eventual discharge, they provided significant contributions to the defense of the homeland. Osman Ağa and Major Hüseyin Avni Bey from Tirebolu played crucial roles in organizing these regiments. This article explores the contributions of the 42nd Regiment Commander, Major Hüseyin Avni Bey—who was martyred in Sakarya—and the 47th Regiment Commander, Osman Ağa, in the establishment and operations of these regiments. Additionally, it examines the formation of the 44th Giresun Regiment, a third regiment whose existence has remained largely unknown until now. The article presents new findings and archival documents that shed light on the Three Giresun Volunteer Regiments, offering fresh insights into their historical significance.

Keywords: Giresun, Volunteer Regiments, Osman Ağa, Hüseyin Avni, Sakarya.

Giriş

Osmanlı Devleti Birinci Dünya Harbi'nden 30 Ekim 1918'de Mondros Ateşkes Antlaşması'nı imzalayarak mağlup olarak ayrılmıştı. Mütareke döneminin zorlu şartlarında Millî Mücadele'nin önderliğini üstlenen Mustafa Kemal Paşa'nın Heyet-i Temsiliye Reisi sıfatıyla Sivas'ta Milli Kongre'yi topladığı, işgallere karşı Türk ordusunu ve halkını teşkilatlandığı dönemde Binbaşı Hüseyin Avni Bey, 30 Eylül 1919'da Rize, 18 Şubat 1920'de Giresun Askerlik Şubesi Başkanlığına, 18 Ekim 1920'de de Giresun Kazası Kaymakamlığı Vekâletine atanmıştır.¹

Sivas Kongresi'nden sonra Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adı altında birleşmiş olan Milli Muhafaza veya Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyetleri merkez ve şubeleri, tekrar faaliyete başladıkları zaman Giresun'da yeniden teşkilat yapılmamış, Dizdarzâde Eşref Bey'in başkanlığındaki Giresun Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti İdare Heyeti mevcudiyetini korumuştur. Yalnız eski başkanı Osman Ağa, kendi idaresindeki Giresun Müdafaa-i Memleket Komitesini, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin bir şube heyeti haline koyarak tekrar faaliyete geçirmiş, böylece TBMM hükûmetine yardımcı olmak üzere ve özel mahiyette “*Sahil Muhafaza Müfrezesi*” kurulmaya başlanmıştır. Aralık 1919'da yapılan Meclis-i Mebusan seçimlerinde Dizdarzâde Eşref Bey'in Giresun'un temsilcisi olarak Trabzon'dan mebus olup gitmesi üzerine merkezde Osman Ağa'nın başkanlığında yeni bir “*Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Giresun Merkez Heyeti*” kurulmuş ve bunun neticesi olarak merkezde ve bütün kaza sahillerinde “*Sahil Muhafaza*

¹ MSB Arşivi Binbaşı Hüseyin Avni Bey'in Subay Şahsi Dosyası.

Müfrezeleri” teşkil edilmiştir.² Giresunluların “*Müdafaa-i Milliye Gönüllü Taburu*”, resmi makamlarca “*Giresun Milli Taburu*” ve İç Anadolu'nun bazı mahallerinde ve muharebelerde “*Giresun Milli Alayı*” denen taburun menşei, işte bu bahsedilen “*Sahil Muhafaza Teşkilatı*”dır.³

Büyük Millet Meclisi'nin, “*Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyet-i Merkeziye ve Heyet-i İdareleri en büyük mülkiye memurunun emri altındadır.*” hükmündeki kararnamesi yayımlandığında; Giresun'da Osman Ağa aleyhtarı olanlar Trabzon'da Vali Vekili ve Tümen Komutanı olan (3'üncü *Kafkas Tümeni Komutanı*) Albay Rüştü (1309-Top.8) Bey'i, Giresun'da olanlar Kaymakam ve Mıntika Komutanı Tirebolulu Binbaşı Hüseyin Avni Alparslan Bey'i sıkıştırıyorlardı. Ancak Giresun'da durum emniyet verici değildi. Vaziyetteki tehlikeyi sezen Giresun Askerlik Şubesi Başkanı ve Mıntika Kumandanı Tirebolulu Hüseyin Avni Bey, Osman Ağa'nın yanında durmuş ve böylece Sahil Muhafaza Kıtası'nın dağılmasına meydan vermemiştir.⁴

Giresun Milli Taburunun Doğu Cephesine Görevlendirilmesi ve İntikali

Memleket savunmasında birlikte hareket eden Tirebolulu Binbaşı Hüseyin Avni Bey ve Osman Ağa, 1920 yılı bahar aylarına gelindiğinde Giresun'da gönüllü bir taburun teşekkülü ve ihtiyaçlarının tedarik edilmesi işiyle meşguldüler. O günlerde Erzurum'daki 15'inci Kolordu seferberliğine devam ederken Osman Ağa'nın Ankara'ya gönderdiği 1 Mayıs 36 (1920) tarihli şifresine bağlı olarak (*zeyl olarak*) Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa, Erzurum'daki 15'inci Kolordu Komutanı Mirliya (*Tuğgeneral*) Kazım Karabekir Paşa'ya 23/5/36 (23 Mayıs 1920) tarihli bir şifre gönderdi. Bu şifrede, “*Giresun'dan Osman Ağa'dan alınan bir telgrafta cem'ine (toplanmasına) başlanılan (500) kişilik millî bir kuvvetin ikmalî kuvve-i karibeye geldiğinden cephe talep ediliyor. Mumâileyhe zât-ı devletlerine müracaatı tebliğ edilmiştir.*” yazılıydı. Mustafa Kemal Paşa bu şifreyle Milli Tabur için cephe temin edilmesi hususunda gereğinin yapılmasını Kazım Karabekir Paşa'dan rica etmekteydi.⁵

Mustafa Kemal Paşa'nın bu telgrafı aslında Giresun'daki çalışmaları yakından takip ettiğinin, Giresun'da teşkil edilmeye çalışılan tabura yakında bir görev verileceğinin işaretini taşımaktaydı. Nitekim Giresun Mıntika Komutanı Binbaşı Hüseyin Avni Bey Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'a gönderdiği şifreden tam iki ay sonra Samsun'daki 15'inci Tümen (*Fırka*) Komutanlığına 25

² Osman Fikret Topallı, *Giresun*, haz. Veysel Usta-Mustafa Çulfaz, Serander Yayınları, Trabzon 2017, s. 317-319. Osman Ağa'nın Ankara'ya gönderdiği telgraflarda *Giresun Nizamiye Alayı* olarak da belirtilmektedir. (Y.N)

³ Osman Fikret Topallı, a.g.e., s. 330.

⁴ Osman Fikret Topallı, a.g.e., s. 346-347.

⁵ ATASE Arşivi, *İstiklal Harbi Kataloğu (İSH)*, Kutu 597 / Gömlek / 124.

Temmuz 1920'de gönderdiği şifreyle; “*Giresun'dan sevk edilecek kuvvetin (milli efradın) 400 ya da 500 kişi olacağı ve Giresun'dan başlarına yüzbaşı- lıktan istifa etmiş bir subayın Tabur Komutanı olarak son kafile ile gönde- rileceği, bölüklerde harpte bulunmuş ihtiyat ve milis subayların olduğu, askeri usul üzerine teşkil edildiğinden kıymet-i haiz ve disiplinli bir kuvvet olduğu, ancak tecrübe etmediğini, bu kuvvetin cephanesinin Giresun tarafından ikmal edilecekse yüz elli silahın süngü kolunun olmadığı, hızlı bir şekilde gönderilirse bu kuvvetin hemen hareket edebileceğini, Giresun Milli Müdafaa Komitesi tarafından her nefere 25 lira verildiğini, elbiselerin tamamlandığını, hanelerine şehirde 30 lira verileceğini, cephede hükümetçe iâşeden başka bir şeye ihtiyaçları olmadığını ve söz konusu kuvvetin kolay bir surette Akçaşehir'e (Akçakoca) nakledileceğini*” bildirmiştir.⁶

Bazı belgelerde Gönüllü Müfreze adıyla bahsedilen Giresun Milli Tabu- runun Doğu Cephesi'ne gönderilmesi hakkında emir verilmeden önce, Hüseyin Avni Bey'in Samsun'daki 15'inci Tümenle ve 15'inci Tümenin de Sivas'taki 3'üncü Kolordu Komutanlığı ile yazışmaları incelendiğinde, bu taburun Pontus çetelerine karşı savaşmak üzere hazır edilmeye çalışıldığı ve bu maksatla Akçaşehir'e (Akçakoca) intikallerinin planlanmış olduğu görülmektedir.⁷

Diğer taraftan 1920 Mayıs ayından itibaren, Erzurum'daki 15'inci Kolordu Komutanlığı ile Ankara'daki Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti (Genelkurmay Başkanlığı) arasında yapılan yazışmalar göstermektedir ki, Giresun'da teşkil edilen Milli Taburun 1920 yılı Ağustos ayı sonlarına kadar hangi bölgeye görevlendirileceği henüz kesinlik kazanmamıştır.⁸ Nitekim Doğu Cephesi* Komutanı Kazım Karabekir Paşa, 19 Ağustos 1920 tarihli şifresinde; Giresun Milli Taburunun en zor durumda bulunan Batı (Garp) Cephesi'ne gönderileceğini tahmin ettiğini, eğer başka mahallerde kendilerinden istifade olunamayacaksa Doğu Cephesi'nde işe yarayabileceklerini, silahlandırılmaları konusu acil buyuruluyor olsa da gereksiz zahmet çekmemek adına Trabzon havalisine geldiklerinde silahlandırılmalarını söylüyordu.”⁹

Bununla birlikte kısa bir süre sonra Giresun Milli Taburunun Doğu Cephesi'ne gönderilmesi hakkında Ankara'dan emir verilmiş olmalı ki Kazım Karabekir Paşa, Erzurum'dan 24/25 Ağustos 1920 tarihinde Ankara'ya gönderdiği şifrede, “*Giresun'da teşekkül eden Milli Taburun Trabzon'a sevkine*

⁶ ATASE Arşivi, İSH, Kutu 965/ Gömlek 117.

⁷ ATASE Arşivi, İSH, Kutu 965 / Gömlek 135; ATASE Arşivi, İSH, Kutu 966 / Gömlek 30.

⁸ (Y.N) Yazarın Notu.

* Karargâhı Erzurum'da olan 15'inci Kolordu Komutanlığına, 14 Haziran 1920'de Şark Cephesi Kumandanlığı unvanı ve yetkisi verilmiştir. bkz. İsmet Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu 1919-1922*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 296.

⁹ ATASE Arşivi, İSH, Kutu 614 / Gömlek 66 / Belge a, ab.

girişildiğini, Milli Taburun Trabzon'a varışı ve silahlandırılması ile hangi cephede ve ne surette istihdam edileceğini bilâhare arz edilecektir.” diyordu.¹⁰

Binbaşı Hüseyin Avni Bey de Samsun'daki 15'inci Tümen Komutanı Yarbay Şefik Avni (Özüdoğru) Bey'den aldığı 21/22 Ağustos tarihli emre¹¹ bağlı olarak; “*Giresun'daki Gönüllü Müfrezesi yüzbaşılıktan istifa etmiş Ziya Efendi isminde birinin kumandasında teşekkül etmiştir. Giresun Müdafaa-i Milliyesinden alınan bilgiye göre müfreme bünyesinde yüz silah, on bin cephe, on beş subay, yirmi beş hayvan mevcuttur. Subayların bir kısmı milis, diğer kısmı ihtiyattır. Söz konusu müfremenin Doğu Cephesi emrine gitmesi gerek Doğu Cephesi ve gerekse Ankara'dan emredilmektedir.*” sözleriyle Giresun Gönüllü Müfrezesi hakkında istenilen bilgileri 28 Ağustos günü iletmıştır.¹²

14 Eylül 1920'de Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi¹³ (*Genelkurmay Başkanı*) Albay İsmet (İnönü) Bey, Giresun Milli Taburu ile Ordu kazasında teşkil edilen Milli Müfremenin Doğu Cephesi'ne intikalinin tamamlanıp tamamlanmadığını Kazım Karabekir Paşa'dan sormuş, Karabekir Paşa da aynı gün Giresun Milli Taburunun 12 Eylül günü Trabzon'a vasil olduğunu bildirdiği¹⁴ telgrafında şu açıklamalarda da bulunmuştur:

¹⁰ ATASE Arşivi, İSH, Kutu 614 / Gömlek 66 / Belge ac.

¹¹ ATASE Arşivi, İSH, Kutu 966 / Gömlek 30, Belge / aa.

¹² ATASE Arşivi, İSH, Kutu 966 / Gömlek 30 / Belge ad.

¹³ Milli Mücadele sırasında 23 Nisan 1920'de Ankara'da toplanan Meclis'in ilk hükümeti, 25 Nisan-3 Mayıs arasında 9 gün görev yapan “*Muvakkat İcra Encümeni*” oldu. İsmet (İnönü) Bey Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi sıfatıyla bu Muvakkat İcra Encümenine dâhildi. 2 Mayıs 1920 tarihli ve 30 sayılı Kanun ile Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi (*Genelkurmay Başkanı*) İcra Vekilleri arasına dâhil edilirken; aynı tarihte Büyük Millet Meclisi, Milli Müdafaa Vekilliğine de Fevzi Paşa'yı seçmişti. Milli Müdafaa Vekili Fevzi Paşa, 9 Kasım 1920'de diğer görevlerine ek olarak -İsmet Bey'den kıdemli olmasına karşın- Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekili Albay İsmet Bey'in Vekilliğine atandı. İsmet Bey, 10 Kasım 1920-4 Mayıs 1921 tarihleri arasında Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekâleti görevi saklı kalmak kaydıyla ve kendisine Fevzi Paşa vekâlet etmek üzere Ordu Komutanı yetkisiyle Batı Cephesi Kuzey Kesimi Komutanı, 4 Mayıs 1921-5 Ağustos 1921 tarihleri arasında da Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekili ve Batı Cephesi Komutanı (*Batı Cephesi'nin kuzey ve güneyi birleştirilmiştir.*) olarak cephede görev yaptı. İkinci İcra Vekilleri Heyeti döneminde de (24 Ocak 1921-19 Mayıs 1921) İsmet Bey fiilen cephede bulunduğu için aynı durum devam etti. Üçüncü İcra Vekilleri Heyeti döneminde (19 Mayıs 1921-9 Temmuz 1922) İcra Vekilleri Heyeti Reisliği de dâhil olmak üzere üç ayrı görevi bir arada yürüten Fevzi Paşa, 5 Ağustos 1921'de Milli Müdafaa Vekiliğinden çekilerek asaleten Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisliğine geçti. Milli Müdafaa Vekilliğine de önce Refet (Bele) Bey, 14 Ocak 1922'de Kazım (Özalp) Paşa getirildi. Dördüncü İcra Vekilleri döneminde de (12 Temmuz 1922-4 Ağustos 1923), Fevzi Paşa Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi, Kazım Özalp Paşa Milli Müdafaa Vekiliydi. bkz. F. Rezzan Ünalp, “Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekâletinin Kaldırılması-Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyasetinin (*Genelkurmay Başkanlığı*) Kurulması”, *Türkiye'yi Laikleştiren Yasalar 3 Mart 1924 Tarihli Yasaların Kabulünün 100. Yılı*, Sentez Yayınları, Ed. Behçet Kemal Yeşilbursa, Bursa 2024, s. 159, 165-166.

¹⁴ ATASE Arşivi, İSH, Kutu 614 / Gömlek 66 / Belge ac.

“Bulancak limanından Bilal Kaptan’ın idaresinde Filyos (Filya)* motoruyla sevk edilen ve 16 zabıt, 5 nefer, 5 binek, 15 mekâriden (yük hayvanı) oluşan bir kuvvetle Trabzon’a vasıl olan Giresun Milli Taburu, Bayburt üzerinden doğruca Oltu’ya sevk olunacak ve (şimdilik) Oltu Müfrezesine bağlanmak ve ihtiyat olarak Oltu’da kalmak üzere 9’uncu Tümen emrinde bulunacaktır. Taburun silah ve cephane noksanı buradan ikmal olunacak, taburun fiilen savaşmayan askeri de düşünülerek dört yüz adetten fazla tüfek verilmeyecektir.”¹⁵

Giresun Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanı Osman Ağa ile Binbaşı Hüseyin Avni Bey tarafından oluşturulan Giresun Milli Taburu, cepheye gitmek üzere -Kazım Karabekir Paşa’nın yukarıdaki telgrafında da belirtildiği gibi- 12 Eylül 1920’de Trabzon’a geldiğinde Kavak Meydanı’nda karşılanmıştır. Giresun Milli Taburu, Kavak Meydanı Kışlasında misafir edildikten sonra Değirmendere’den 3’üncü Tümen personeli ve vilayet erkânı tarafından samimi bir hava içinde uğurlanmıştır. 22 Eylül günü Trabzon’dan ayrılırken bu uğurlamada Vali Vekili ve 3’üncü Tümen Komutanı Rüştü Bey, Alay Komutanı Rıza Bey, Müftü Mahir Efendi ve Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti üyeleri hazır bulunmuşlardır.¹⁶

Taburu Deliklitaş’a kadar uğurlayan Osman Ağa, burada gönüllülere karşı bir konuşma yapmış ve “*ailelerine her suretle bakacağını ve iaşelerini temin edeceğini ve binâenaleyh gözlerinin arkada kalmayarak düşmanla vuruşmalarını, arkadan kendilerine ikinci bir gönüllü müfrezesinin daha yetiştirileceğini*” söyleyerek vedalaşmıştır.¹⁷ Osman Ağa, taburun uğurlanmasının ardından Giresun’a dönmüştür. Osman Ağa’nın cepheye hareketi söz konusu olmadığından, Milli Müdafaa Vekâletinin emri üzerine Milli Taburun Komutanlığına yüzbaşılıktan müstafî Erzurumlu Dedeoğlu Ziya Bey, 1’inci Bölüğe de Pehlivan İsmail atanmıştı. Ancak Trabzon’dan sonra yolda durum değişmiştir. Tabur Komutanı Ziya Bey’in efrada kaba ve yolsuz davranışları yüzünden firarlar artmış, neredeyse tabur dağılma seviyesine gelmiştir. 2’nci Bölük Komutanı Yusuf Ağa bu durumu vakit geçirmeksizin hem Doğu Cephesi Komutanlığı’na ve hem de Osman Ağa’ya bildirmiştir. Bunun üzerine Ziya Bey görevden alınarak geri çağırılmış, Taburun vekâleti 2’nci Bölük Komutanı Milis Yüzbaşı, Giresun’un Çınarlar Mahallesinden Göksüzoğlu Yusuf Ağa’ya

* Filyos motoru 500 tonluk Yunan bandıralı ve bir Yunana ait bir gemiydi. Batum’a giderken Osman Ağa tarafından tevkif edilmişti. bkz. Osman Topallı, *a.g.e.*, s. 147.

¹⁵ ATASE Arşivi, İSH, Kutu 614 / Gömlek 66 / Belge af. Osman Fikret Topallı Giresun Milli Taburunun Trabzon’a varış tarihini 16 Eylül olarak belirtse de Kazım Karabekir’in 14 Eylül günü Erzurum’dan gönderdiği telgrafta bu tarih 12 Eylül olarak belirtilmektedir.

¹⁶ Mesut Çapa, “Milli Mücadele’de Doğu Karadeniz”, *Türkler*, Ed. Hasan Celâl Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, C:15, 2001.

¹⁷ Mesut Çapa, *Pontus Meselesi*, Serander Yayınları, Trabzon Temmuz 2001, s. 110.

verilmiştir. Yusuf Ağa da 1'inci Bölük Komutanı Pehlivan İsmail Bey'i dağılan efradı toplamaya memur etmiştir. Böylece Gümüşhane ve civarından efradı toplamışlar ve Bayburt'ta tabura yetiştirmişlerdir. Bayburt, Maden, Masat Deresi, Tortum, İspir, Oltu, Kucur, Mardinik yoluyla Altın Bulak Yaylasına ulaşan Milli Tabur, burada 3'üncü Kafkas Tümeni 8'inci Alayında konuşlanmıştır. Müteakiben 8'inci Alay Komutanı Binbaşı Atıf Bey kumandasında Ermenilerle muharebeye giren Giresun Milli Taburu, geri çekilen Ermeni kuvvetlerine karşı takip harekâtı neticesinde 20 Ekim günü Kars'a dayanmıştır. Ermenilerin mağlubiyeti ve firarı üzerine Giresun Milli Taburu 7 Kasım 1920'de Kars'a girmiş ve orada Merkez Taburu olarak görevlendirilmiştir.¹⁸

Giresun'da Milli Müdafaa Vekâletine Bağlı Bir Alay Teşkil Edilmesi Kararı

Trabzon'dan dönmüş olan Osman Ağa; Giresun'da zaman zaman ortaya çıkan hadiselerin Ankara'ya farklı yansıtılması, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ile Büyük Millet Meclisi'nin münasebetleri hakkında Giresun ile Trabzon'un ve Giresun'daki idarenin anlaşmazlıkları ve buna ilişkin bazı şahsi görüşmeler arzusu ile 5 Kasım 1920 de Ankara'ya gitmek üzere Giresun'dan bir motorla Samsun'a hareket etmiştir. Osman Ağa bir buçuk ay kaldığı Ankara'da başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere birçok milletvekili ile tanışıp görüşmelerde bulunmuş, bu görüşmeler sırasında Giresun kazasının Trabzon'dan ayrılarak müstakil bir liva olarak idaresini sağlamıştır. Ankara'dan ayrılmadan önce veda için Mustafa Kemal Paşa'nın huzuruna çıktığında Mustafa Kemal Paşa kendisine beraberinde gelen uşaklarının şahsi muhafızlar olarak yanında kalmasından memnuniyet duyacağını belirtince; Ankara'ya gelen gençler, gönüllü muhafızlar (*Gönüllü Maiyyet Müfrezesi*) olarak Ankara'da kalmışlar, başlarına da Üsteğmen rütbesi verilen Mustafa Kaptan komutan olarak atanmıştır.¹⁹

Osman Ağa Ankara'dayken alınmış olan kararlardan biri de Giresun'da doğrudan doğruya Müdafaa-i Milliye Vekâleti emrinde bulunmak üzere bir alay teşkil edilmesi kararıydı. Bu karara göre o sırada Kars'ta bulunan Giresun Milli Taburu bu alayın bünyesinde olacak ve hususi bir kıta olmaktan çıkacaktı. Nitekim Milli Müdafaa Vekâleti Giresun Askerlik Şubesi ve Mıntıka Komutanlığına verdiği emir ile Giresun'da vekâlete bağlı olmak kaydıyla bir alay teşkil edilmesini istemiş, Tirebolulu Binbaşı Hüseyin Avni Bey Alay Komutanlığına, Osman Ağa Fahri Komutanlığa tayin olmuştur. Ağa'ya milis binbaşılık rütbesiyle aynı zamanda Giresun Milli Taburunun Komutanlığı da verilmiş ve bu tabur alaya bağlı bir tabur olmuştur.²⁰

¹⁸ Osman Fikret Topallı, *a.g.e.*, s. 347-348.

¹⁹ Osman Fikret Topallı, *a.g.e.*, s. 323-326.

²⁰ Osman Fikret Topallı, *a.g.e.*, s. 359.

Bu kararlar üzerine Giresun'da teşkil edilecek olan Alay hakkında 1920 yılı Aralık ayı ortalarından itibaren Ankara, Erzurum, Kars, Trabzon ve Giresun arasında yoğun bir telgraf akışı yaşanmıştır. 23 Aralık günü Ankara ile Kars arasında arka arkaya karşılıklı telgraflar gönderilmiştir. Bu sırada Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti, Doğu (*Şark*) Cephesi Komutanlığından Giresun Milli Taburunun Kars'tan hareket edip etmediğini ve yine Bolşevik Rusya ile Gürcistan arasında başladığı haber alınan düşmanlığın doğru olup olmadığını öğrenmek istemiştir.²¹

Giresun Gönüllü Alayı'nın Teşkiline İlişkin Hüseyin Avni Bey'e Gönderilen Emir

Giresun'da teşkil edilecek olan Piyade Alayı hakkında ilk olarak Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti tarafından 19 Aralık 1920 tarihinde bir emir yayınlanmış, müteakiben 24 Aralık günü Doğu Cephesi Komutanlığına şifre ile emir gönderilmiştir.²² Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyasetinin bu emrini, Trabzon'daki 3'üncü Tümen Komutanlığına aynı gün Kars'tan bildiren ve gerekli direktifleri veren Doğu Cephesi Komutanı Kazım Karabekir Paşa,²³ 26 Aralık 1920 tarihinde 3'üncü Tümen Komutanlığı vasıtasıyla Giresun Müdafaa-i Hukuk Reisi Osman Ağa'ya gönderdiği şifreyle Osman Ağa'yı söz konusu alayın fahri kumandanlığına tayininden dolayı kutlamıştır. Alayın teşkilinde ihtiyaç duyulacak yardımın sağlanması için 3'üncü Tümen Komutanlığına gerekli talimatın verildiğini, 3'üncü Tümenle sıkı temasta bulunarak teşkilatlarını tamamlamalarını istemiştir.²⁴

3'üncü Tümen Komutanı Albay Nazif Bey de 27 Aralık günü Trabzon'dan Giresun Mintika Komutanlığına gönderdiği şifreyle, Karabekir Paşa'nın tebrik mesajını, "*Giresun halkının müteâkib ve mütevâli fedakârlıklarla Türk tarihine yazılan şerefli sahifeleri takdir ve tebcil eder, kendilerini ve başlarında bulunan Osman Ağa'yı samîmiyetle tebrik ederim.*" sözleriyle iletmiştir. Ayrıca Nazif Bey, Alayın teşkili için mümkün olan kolaylığın gösterileceğine çalışılacağını söyleyerek bu telgrafın Osman Ağa'nın Giresun Müdafaa-i Hukuk-ı Milliyesine verilmesini istemiştir.²⁵

Ankara'dan Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti tarafından yayınlanan emirler doğrultusunda bu yazışmalar yapılırken Kazım Karabekir'in Trabzon'daki 3'üncü Tümen Komutanı'na kişiye özel olarak Kars'tan gönderdiği telgraf ise hayli ilginçtir. Söz konusu telgrafta Kazım Karabekir, Giresun'da

²¹ ATASE Arşivi, İSH, Kutu 618 / Gömlek 55 / Belge aa.

²² ATASE Arşivi, İSH, Kutu 912 / Gömlek 47.

²³ ATASE Arşivi, İSH, Kutu 912 / Gömlek 47 / Belge aa. Belgenin orijinali ve çevirisi için bkz. Ek-1.

²⁴ ATASE Arşivi, İSH, Kutu 912 / Gömlek 47 / Belge ab.

²⁵ ATASE Arşivi, İSH, Kutu 912 / Gömlek 47 / Belge ab.

teşekkül edilen alayın fahri kumandanlığına tayin edilmiş olan Osman Ağa'nın hükümete karşı hizmetinin ilerleyip ilerlemediğini sormaktaydı. Özellikle deniz nakliyat işlerinde hükümete yardımda bulunduğu derece ile iyi niyetini ortaya koymakta olan Osman Ağa hakkında, “*Her suretle hüsn-i idaresi ve arzu ve irademiz dâhilinde hizmetinden istifade edilmesi lazımdır.*” dedikten sonra “*Vaki olacak müracaatlarını imkân dairesinde ifa ve kendisine karşı mültefit bulunarak beklenen menâfiin sekteye uğratılmamasını rica ederim.*” sözleriyle hizmetinden yararlanılmak istenen Osman Ağa'ya karşı iyi davranılarak beklenen faydanın sekteye uğratılmamasını istemektedir.²⁶

Giresun'da teşkil kılınacak olan Alayın kurulmasına ilişkin emir, Giresun Mıntika Komutanlığına 3'üncü Tümen tarafından 28 Aralık 1920 tarihinde bildirilmiştir. Bu emirde, Giresun'da teşkil edilecek Alayın; Doğu Cephesi Komutanlığına bağlı Trabzon'daki 3'üncü Tümen Komutanlığı emrinde olacağı, üç taburdan oluşacağı, ikinci bir emre kadar Giresun Gönüllü (*Milli*) Taburunun Kars'ta Müstahkem Mevki emrinde kalacağı, Alayın silah ve cephanesinin tamamının Giresun Müdafaa-i Hukuk tarafından getirtilen silah ve cephaneden sağlanacağı; elbise, ihtiyaç duyulacak diğer teçhizatın ordu (*cihet-i askeriye*) tarafından karşılanacağı, bu Alayın askerlerinin 1894-1900 doğumlulardan oluşacağı, Alayın komutanlığına Giresun Asker Alma (*Ahz-ı Asker*) Şube Başkanı Binbaşı Hüseyin Avni Bey'in, Fahri Komutanlığına da Osman Ağa'nın tayinin kararlaştırıldığı ve Alayın diğer subaylarının Milli Müdafaa Vekâleti tarafından tayin edileceği bildirilmiştir. Albay Nazif Bey ayrıca Hüseyin Avni Bey'e başarılar temenni etmekte ve teşkilata başlanıldığının bilgisinin tarafına bildirilmesini istemiştir.²⁷

Bu emir üzerine Hüseyin Avni Bey, Giresun'da teşkil edilecek Alayda görevlendirilecek subayların nereden ve ne vakit geleceğini, tabur komutanlarının kimler olacağını, askerlerin hangi şubelerden alınacağını öğrenmek istediğini bildiren bir telgrafı, 30 Aralık günü 3'üncü Tümen Komutanlığına göndermiştir.²⁸ Diğer taraftan Ankara'da bir buçuk ay kadar kalan Osman Ağa Giresun'a döndükten sonra kurulacak alay ve tabur sayısı ile kendi görevlendirmesi hakkında 3'üncü Tümen'den Giresun Müfreze (*Mıntika Komutanlığı kastedilmektedir*) Komutanlığına gönderilen emrin, Ankara'da varılmış olan kararlar uyuşmadığını görerek bu emrin noksanlığı konusunda 5/6 Ocak 1921 tarihinde Milli Müdafaa Vekâletine bir şifre göndermiştir. Osman Ağa sadece teşkil edilecek Alayın fahri kumandanlığı değil aynı zamanda Kars'ta bulunan taburun da komutanı olduğunun teyit edilmesini ve bu nedenle Milli Müdafaa Vekâletinden gerekli emrin verilmesini istemiştir.²⁹

²⁶ ATASE Arşivi, İSH, Kutu 912 / Gömlek 47 / Belge ad.

²⁷ ATASE Arşivi, İSH, Kutu 912 / Gömlek 47 / Gömlek 47/ Belge a.

²⁸ ATASE Arşivi, İSH, Kutu 912 / Gömlek 47 / Belge ae.

²⁹ ATASE Arşivi, Kutu 610 / Gömlek 157 / Belge am.

Bunun üzerine Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti 8 Ocak 1921 tarihli yeni bir emir yayınlamıştır. Bu emirle Giresun'da teşkil edilmekte olan “Nizamiye Alayı”, Milli Tabur hariç olmak üzere Kocaeli Komutanlığına dâhil edilmiştir. Verilen emir doğrultusunda Kocaeli Komutanlığı bu alayı peyderpey kendi mıntikasına çekecek; Doğu Cephesi, Merkez Ordusu* ve Kastamonu Havalisi Komutanlığı da intikal sırasında azami yardımı göstereceklerdi.³⁰

Giresun Nizamiye Alayı İçin Subay Temini

Bu gelişmeler yaşanırken Giresun'dan Müstakil Nizamiye Alayı Fahri Kumandanı sıfatıyla Osman Ağa Milli Müdafaa Vekâletine, teşkil edilecek Alay için askerleri olduğunu ancak Alay'ın iskeletini teşkil edecek subayların (*zabitan*) olmadığını, ordudan da subay yollanmasının biraz gecikeceğini, eğer müsaade edilirse İstanbul'dan Anadolu'ya subay sevk eden merkez heyet vasıtasıyla Alayın subay noksanının tamamlanabileceğini ve bu konuda verilecek emirlerini beklediğini bildirmiştir.³¹ Aynı şekilde Giresun Mıntika Komutanı Tirebolulu Hüseyin Avni Bey de subay temini için daha önce 3'üncü Tümenine bildirdiği kapsamda Osman Ağa gibi Milli Müdafaa Vekâletinden benzer talepte bulunmuştur. Burada Hüseyin Avni Bey'in İstanbul'dan Anadolu'ya gönderilen subaylarla ilgili olarak “*namuslu ve sadık*” sözcüklerini kullanması dikkate değerdir.³² Ayrıca bu tarihlerde Millî Mücadele'ye katıla-

* Mondros Mütarekesi imzalandıktan sonra Sivas'ta konuşlanan 3'üncü Kolordunun Komutanlığına 17 Mayıs 1919'da Albay İbrahim Refet (*Tuğgeneral Bele*) Bey atanmıştır. Refet Bey komutasındaki 3'üncü Kolordu, 5'inci Kafkas Tümeni ile Amasya ve havalisinde, 15'inci Tümeni ile de Samsun ve havalisinde (Canik sancağı) Pontusçu Rum çetelerine karşı harekâtı yürütürken göçmen sıfatıyla bölgeye göç eden Rum çete üyelerine karşı da mücadele etmiştir. Diğer taraftan da Zile ve Yozgat'ta çıkmış olan iç ayaklanmaları bastırmaya çalışmıştır. Anadolu'da iç ayaklanmaların bastırılmasıyla 1920 başlarından itibaren sıkı tedbirler alınarak 3'üncü Kolordu bütün gücüyle Rum çetelerini tepeleme harekâtına başlamıştır. Ancak yeterince sonuç alınamamıştır. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa, TBMM'de yaptığı bir konuşmasında Anadolu'nun ortasındaki güvenlik sorununu çözmeye memur kuvvetlerin büyük bir komuta altında birleştirilmesi gerektiğine işaret etmiş ve bu minvalde 3'üncü Kolordu lağvedilerek Merkez Ordusu kurulmuştur. 9 Aralık 1920 tarihli ve 407 sayılı kararnameyle 3'üncü Kolordu lağvedilmiş ve yerine Amasya'da Merkez Ordusu kurulmuştur. Ordu Komutanlığına Nurettin (Korgeneral Sakallı) Paşa atanmıştır. Batı Cephesinde Türk ordusunda 1'inci ve 2'nci Ordunun kurulmasından sonra Merkez Ordusu, 16 Şubat 1922'de lağvedilmiştir. Merkez Ordusu lağvedildikten sonra Samsun ve havalisinde Pontus Takip ve Tenkil Harekâtı, Albay Cemil Cahit (Orgeneral Toydemir) Bey komutasındaki 10'uncu Tümen ve 16'ncı Tümen tarafından idare edilmiştir. bkz. Hamdi Ertuna, *Türk İstiklal Harbi VI Cilt İstiklal Harbinde Ayaklanmalar (1919-1921)*, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1974, s. 290-291; Güzin Çaykırın, Bafra ve Havalisinde Pontus Çetelerinin Takip ve Tenkili”, *Tarihi, Sosyal ve Kültürel Yönleriyle Bafra*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2023, s. 194.

³⁰ ATASE Arşivi, İSH, Kutu 610 / Gömlek 157 / Belge al.

³¹ ATASE Arşivi, İSH, Kutu 657 / Gömlek 148 / Belge aa.

³² ATASE Arşivi, İSH, Kutu 657 / Gömlek 148.

bilmek için İstanbul'dan gizli yollardan kaçarak Anadolu'ya geçen, Ankara'daki milli hükümete katılan subaylar bulunuyordu. İstanbul'dan olan bu kaçışlar, özellikle İtilaf Devletleri tarafından İstanbul'un 16 Mart 1920'de resmen işgal edilmesinden sonra artmıştı.³³

Giresun'da teşkiline başlanacak alayın üç ya da dört tabur mu olacağı konusu tam anlaşılamamış, kararsız kalınmıştı.³⁴ Bu konuda Fevzi Paşa'nın 4 Ocak tarihli emri konuya açıklık getirmiştir:

“Giresun'da teşkil edilecek Piyade Alayı, Giresun Müdafaa-i Hukuk Reisi Osman Ağa'nın doğrudan kumanda edeceği ve henüz cephede bulunan gönüllü taburundan başka üç taburdan teşkil edilecek ve Osman Ağa ayrıca bu alayın fahri kumandanı unvanını taşıyacaktır. Görülen lüzum üzerine söz konusu gönüllü taburu Kars'tan Trabzon'a çekilmektedir. Bu tabur geldiğinde Osman Ağa'nın emrine verilecektir.”³⁵

Giresun Nizamiye Alayı'nın ikmali konusunda yaşanan sıkıntıları Osman Ağa, 20 Ocak 1921 tarihinde Fevzi (*Çakmak*) Paşa'ya tekrar bildirmiştir. Bu telgrafında; “*Silah ve cephanelerinin olduğunu ancak subay ve diğer kişilerin maaşları ile Alayın ağırlıkları için gereken yük hayvanlarının alımının nasıl karşılanacağını, gerekli tahsisat gelmediğinden subay ve diğer gönüllü personelin maaşlarının Giresun Müdafaa-i Milliyesi tarafından ödendiğini*” dile getirmiştir.

Osman Ağa'nın bu telgrafı aslında onun Giresun Nizamiye Alayı'nın ikmalinin tamamlanabilmesi için gösterdiği çabayı gözler önüne sermektedir. Ayrıca Osman Ağa, Alayın taburlarından birine kendisinin komuta edeceği konusunda Doğu Cephesi Komutanlığından henüz bir emir ulaşmadığını, kumanda edeceği tabur personelinin milis elbiseli olup olmayacaklarının bildirilmesini beklediğini de sözlerine eklemiştir.³⁶

Alayın subay ihtiyacına ve teminine ilişkin Hüseyin Avni Bey ve Osman Ağa'nın bu taleplerine Milli Müdafaa Vekâleti bir çözüm bulmaya çalışmıştır. Giresun'da teşekkül eden Piyade Alayının ihtiyacı olan 2 Binbaşı, 5 Yüzbaşı, 40 Üsteğmen, 20 Teğmen'in, İstanbul'dan gönderilecek subaylardan seçilip Doğu Cephesi Komutanlığınca soruşturmalarının yapılmasından sonra Alaya gönderilmek üzere Trabzon'a sevk edilmelerini uygun bulmuş ve bunun emredilmesini Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyasetinden istemiştir.³⁷

³³ Bilge Criss, *İşgal Altında İstanbul 1918-1923*, İletişim Yayınları, Çev. Ahmet Kaçmaz, 13. Baskı, İstanbul 2023, s.163-164.

³⁴ ATASE Arşivi, İSH, Kutu 610 / Gömlek 157 / Belge ak.

³⁵ ATASE Arşivi, İSH, Kutu 610 / Gömlek 157 / Belge aj.

³⁶ ATASE Arşivi, Kutu 635 / Gömlek 98.

³⁷ ATASE Arşivi, İSH, Kutu 657 / Gömlek 148 / Belge ab.

Doğu Cephesi Komutanı Kazım (*Karabekir*) Paşa da her ne suretle olursa olsun Fahri Alay Komutanlığı unvanı verilmiş olan Osman Ağa'nın tabur komutanlığına tayininin iyi bir etki yaratmayacağını düşündüğünü 23 Ocak 1921 tarihinde Ankara'ya bildirmiştir. Kars'tan hareket edecek gönüllü taburundan teşkil edilecek olan Alayın üç taburlu olacağını daha önce icap edenlere emir olarak buyrulduğunu söyleyen Karabekir Paşa, "*Nizamiye Taburu hangisidir? Alay kaç taburlu olacaktır?*" sorularını yönelterek konunun layıkıyla anlaşılmasını belirtmiştir.³⁸

Fevzi (*Çakmak*) Paşa bu sorulara cevap olarak aynı gün yeni bir şifreyle bir kez daha, Giresun'da teşkil olunacak Alayın üç nizamiye taburuyla birlikte Kars'tan Trabzon'a intikal edeceğini ve Osman Ağa'nın doğrudan komutasında bulunacak olan Milli Tabur dâhil dört taburu olacağını, ayrıca bu taburun milli kıyafetlerini kullanmalarının kararının alındığını söylemiştir.³⁹ Kazım Karabekir Paşa da Batı Cephesi'ne sevki emredilen Giresun Gönüllü Taburunun 23 Ocak günü itibarıyla 16 zabıt, 350 nefer, 20 mekâri mevcuduyla Kars'tan hareket etmiş olduğunu Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyasetine bildirmiştir.⁴⁰ TBMM Reisi Mustafa Kemal Paşa da, Giresun Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi Osman Ağa'ya hitaben 24 Ocak 1921 tarihinde bir telgraf göndermiş ve bu telgrafta Doğu Cephesi'nden iade edilecek Giresun Taburuna Osman Ağa'nın kendisinin kumanda edeceğini bildirmiştir.⁴¹ Dolayısıyla Osman Ağa'nın bu talebi en üst makamdan yanıt bulmuştur.

Giresun Nizamiye Alayı'nın Kocaeli Grubu Komutanlığı Emrine Görevlendirilmesi ve İkmali

1921 yılı Ocak ayına girildiğinde Batı Cephesi'nde Yunan ordusunun ileri taarruzu başlamıştı. Bu sırada Giresun'da Gönüllü Alayın teşekkülüne çalışılırken, Milli Müdafaa Vekâleti de Düzenli Ordu'nun güçlendirilmesi için mevcut kaynakları seferber etmeye çalışıyordu. En büyük sıkıntı, silah ve cephane yetersizliği konusunda yaşanıyordu. Erkân-ı Harbiye Reisi Albay İsmet (*İnönü*) Bey'e vekalet eden Fevzi (*Çakmak*) Paşa, bu sırada Tuapse'den gelecek Alman cephanesinin naklinin yapıp yapılmadığını Trabzon'daki 3'üncü Tümen sormuş ve bu cephanenin süratle naklinin yapılmasını emretmiştir.⁴²

Bu emir üzerine 3'üncü Tümen Komutanı konuyu Tuapse'deki Şehbender (*Konsolos*) Sabri Bey'e• iletmış, Tuapse'ye gelen ya da gelecek Alman cephanesi

³⁸ ATASE Arşivi, İSH, Kutu 610 / Gömlek 157 / Belge ai.

³⁹ ATASE Arşivi, İSH, Kutu 610 / Gömlek 157 / Belge ah.

⁴⁰ ATASE Arşivi, İSH, Kutu 618 / Gömlek 55.

⁴¹ Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Belge No: 01000654.

⁴² ATASE Arşivi, İSH, Kutu 912 / Gömlek 88 / Belge ao.

• Türk ve Sovyet heyetleri arasındaki görüşmelerin ardından askeri malzemelerin belli bir plan çerçevesinde sevk edilmesi için Rusya'nın Tuapse limanı sevkiyat merkezi olarak

bulunup bulunmadığını sormuştur. Tuapse'den sevk edilecek cephanelerden tercihen Alman cephanesinin süratli bir şekilde sevkini istemiştir.⁴³ Milli Müdafaa Vekâleti de 3'üncü Tümene, ele geçecek söz konusu Alman cephanesinin olabildiğince süratle İnebolu'ya veya Sinop'a sevk edilmesini bildirmiştir.⁴⁴

Bu sırada Giresun Alayı adına Osman Ağa, Kocaeli Komutanlığına personel ve para hususlarını açıklayan bir şifre göndermiştir:

“Teşkil edilen Giresun Alayının silah mevcudu 500 İngiliz silahından ibaret olup, gönüllü asker sayısı 1000 kişiye yaklaşmıştır. Tuapse'ye silah işleri için memur gönderilmiş olsa da havaların fırtınalı olmasından dolayı henüz dönememiştir. Trabzon'daki 3'üncü Tümen Komutanlığı 3 Şubat günü 1000 lira göndermiş, yine aynı gün Milli Müdafaa Vekâleti Levazımat-ı Umumiyyeden Samsun şubesine 10 bin liralık havale yapılmış, ancak gelen havale konusunda Samsun'dan henüz bir cevap alınamamıştır. Her şeyin para ile olduğunu söyleyen Osman Ağa, bu şekilde hiçbir resmi mahalden yardım alamadıklarını sıkıntılı bir hissiyatla dile getirmiş ve bu nedenle her şeyin hazır olmadığını, Tuapse'den silahların süratle gönderilmesi için Moskova'ya ve Tuapse'deki Türk konsolosuna Milli Müdafaa Vekâleti tarafından bir an önce emir verilmesinin komutanların lütfuna kaldığını; İstanbul'dan giyecek, telefon makinesi ve diğer malzeme sipariş edildiğini ve bu siparişlerin on güne kadar geleceğini, silahlar gelir gelmez şehre kadar gitmenin⁴⁵ güç olmadığını, Kocaeli'nin iskelesi olan Akçaşehir'e (Akçakoca) hayvan götürmelerinin uzun süreceğini, bu nedenle Alay Akçaşehir'e çıktığı zaman bütün hayvan eksiklerini burada karşılarsa bunun daha uygun olacağını” söyleyen Osman Ağa aynı telgrafta, *“Kars'tan gelecek olan Giresun Milli Taburunun, 31 Ocak günü Erzurum'dan hareket ettiğini ve 2 Şubat günü Bayburt'a ulaştığını, Ankara'da Mustafa Kemal Paşa'nın muhafızlığına istihdam edilmek üzere 3 Şubat günü Giresun'dan milli elbiseli 100 kişilik bir kuvvet gönderileceğini ve ayrıca İstanbul'dan subay talep edileceğini”* de bildirmiştir.⁴⁶

belirlenmişti. Dolayısıyla gerek sevk işlerini takip etmek gerekse konsolosluk vazifesini yapmak için Tuapse'ye temsilciler gönderilmiştir. Sovyet Rusya Hükümeti temsilcilerinin Tuapse'ye gönderdiği malzemelerin TBMM Hükümetine bağlı limanlara nakliyatını gerçekleştirmek üzere Lazistan Mebusu Osman Bey burada vazifelendirilmiştir. Tuapse'de konsolos olarak ise Sabri Bey görevlendirilmişti. Ancak bir süre sonra Osman Bey hakkında alınan olumsuz duyurular üzerine yerine Sabri Bey görevlendirilmiştir. bkz. Nurettin Çakıcı, “Sovyet Rusya'nın Milli Mücadele Hareketine Mali ve Askeri Yardımları (1919-1922)” *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S: 73, 2023, s. 97.

⁴³ ATASE Arşivi, İSH, Kutu 912 / Gömlek 88 / Belge ap.

⁴⁴ ATASE Arşivi, İSH, Kutu 912 / Gömlek 88 / Belge an.

⁴⁵ ATASE Arşivi, İSH, Kutu 881 / Gömlek 173 / Belge ab. Osman Ağa'nın gönderdiği 5 Şubat 1921 tarihli telgraf.

⁴⁶ ATASE Arşivi, İSH, Kutu 881 / Gömlek 173 / Belge aba.

Mevcudu 1000 kişiye yaklaşan Alayın yarısı silahlı, geri kalan yarısının silahlarının da Tuapse'den gelmek üzere olduğu bilgisiyle askerlerin deniz yoluyla intikal edilmelerinin hava şartlarının iyi olmasına bağlı olduğunu değerlendiren Albay Halit (*Karsıalan*) Bey, teşkilat ve silahları tamamlanmış olanların peyderpey Akçaşehir'e sevk edilmelerini istemiştir. Çünkü bu müddet zarfında beklenen silahların geleceğini tahmin ediyor ve silahsız kimsenin kalmayacağını düşünüyordu. Albay Halit Bey'e göre askeri vaziyet uygun olursa Alay Düzce ve Hendek kazalarına yerleştirilebilir ve en kısa zamanda Çerkes ve Abazalardan bütün silahların alınabilirdi. Albay Halit Bey bu kararını, 7 Şubat'ta Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyasetine de bildirmiştir.⁴⁷

Bu arada Kars'tan gelen taburun 8 Şubat günü Bayburt'tan hareket ettiğini Kocaeli Grubu Komutanı Albay Halit Bey'e bildiren Hüseyin Avni Bey, havaların soğuk olması sebebiyle elbisesiz askerlerin hasta olduğunu, askerler için elbise ve kaputa çok ihtiyaç duyulduğunu, Levazım Dairesi'nden Samsun şubesine verilen bir milyon kuruşluk havalenin henüz ellerine ulaşmadığını, bu havalenin hızlı bir şekilde gönderilmesinin beklendiğini iletmıştır. Ayrıca 3'üncü Tümen, Milli Müdafaa Vekâletinin Giresun Alayı'na 2 Binbaşı 5 Yüzbaşı, 10 Üsteğmen, 20 Teğmen gönderilmesi için Doğu Cephesi Komutanlığına emir verdiğini Giresun Mıntıkâ Komutanlığına bildirmiş olsa da Hüseyin Avni Bey bu talebin verilip verilmeyeceğinden emin olmadığını, Alay'da 500 silah mevcut olmakla birlikte bu sayının yeterli olmadığını söylemiştir.

Hüseyin Avni Bey'in açıklamalarından öğrenildiği üzere, Tuapse'den silah ve cephane gelmesi için Osman Ağa Tuapse'ye bir memur göndermiş, Ankara'daki Bolşevik Heyeti Reisinden kendi hükümetine Osman Ağa vasıtasıyla mektup yazdırılmış ve yine Osman Ağa vasıtasıyla Hariciye Vekili Muhtar Bey tarafından Moskova'da bulunan Türk Elçiye, Tuapse'deki Türk Konsolosluğuna silah ihtiyacı konusu iletilmiştir. Giden memur Tuapse'ye gelen silahlar için müracaat etmiş olmakla birlikte, Tuapse'deki Silah Komisyonu tarafından silah verilmemiştir.⁴⁸

Hüseyin Avni Bey'in aktardığı sorunları Osman Ağa da 8 Şubat 1921'de Mustafa Kemal Paşa'ya iletmıştır. Telgrafının sonunda, "*Alayın harbe hazır olabilmesinin ve savaş kabiliyetini kazanabilmesinin ancak zorunlu ihtiyaçlarının tamamlanması durumunda mümkün olabileceğini, ayrıca savaşla ilgili günlük beş saat talim ile 45 günlük bir programı tatbik etmekle meşgul olduklarını*" söyleyerek Alayın eğitimine ilişkin yaptıkları talim faaliyetinden de bahsetmiştir.⁴⁹

⁴⁷ ATASE Arşivi, İSH, Kutu 881 / Gömlek 173 / Belge ae.

⁴⁸ ATASE Arşivi, İSH, Kutu 881 / Gömlek 173 / Belge ag.

⁴⁹ ATASE Arşivi, İSH, Kutu 610 / Gömlek 157 / Belge af.

Giresun Gönüllü Alayı'nın Kocaeli mıntıkasına çağırılması, daha önce açıklandığı gibi Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti Vekili Fevzi Paşa tarafından emredilmiş; Doğu Cephesi, Merkez Ordusu ve Kastamonu Havalisi Komutanlıklarına Alayın nakliyatına azami derecede yardım etmeleri hakkında ayrıca emir verilmişti.⁵⁰ Bu emirleri müteakiben Kocaeli Grubu Komutanı Albay Halit Bey'in emriyle Giresun Nizamiye Alay Komutanlığına söz konusu nakliyatın nasıl yapılacağı bildirilmiş ve birinci kafilenin hareketinin ve taburların son durumunun bilgisi istenmiştir. Bu emre göre kafileler, Kocaeli'nin en müsait iskelesi olan Akçaşehir'e (*Akçakoca*) çıkarılacak, birinci kafileye bir tabur komutanı refakat edecek, Alay Komutanı sevkiyatın büyük kısmını sevk ettikten ve Alayın silahlarını tamamladıktan sonra Giresun'dan hareket edecektir. Hangi kıtanın teşkili ve silahları tamamlanmışsa sevkiyata o kıtadan başlanacaktır. Sipariş edilen eşya ve askeri malzemeler geldikçe geriden nakledilmesi sağlanacaktır. Denizden yapılacak nakliyatın her bakımdan güvenli olabilmesi için *-bir tedbir olarak-* ansızın hareket edilecek, sahili takip ederek iskelelerde durmadan doğrudan Akçaşehir'e varılacaktır. Yollarda firarı önlemek ve güvenliği temin etmek için limanlara kafileler çıkarılmayacak ve her postaya yeterli miktarda subay görevlendirilecektir.⁵¹ Efradın iase noksanları Samsun, Sinop limanlarından ikmal edilecek, özellikle subay ve kaput ihtiyacı miktarıyla birlikte yazılacaktır.⁵²

Bu dönemde Batı Cephesi'nde kritik bir sürece girildiği, cephe faaliyetlerinin arttığı, işlerin yoğunlaştığı, dolayısıyla Giresun'da hazırlanan alayların bir an önce sevkini tamamlanmasının istendiği, Ankara-Kocaeli-Giresun arasında karşılıklı gönderilen telgraflardan, arka arkaya aynı gün içinde yapılan şifreli haberleşmelerden anlaşılmaktadır. Nitekim 8 Şubat 1921 tarihinde Osman Ağa, adamlarının dörtte üçünün talimli olmadığını, İstanbul'a elbise sipariş ettiğini, cepheye hareketlerinde yük hayvanlarının Giresun'dan sevkini müşkülâtli bir iş olduğundan Alay için gereken yük hayvanlarının çıkacakları sahile yakın bir mahalde tedarik ve hazır edilmesinin daha uygun olacağını, kendilerinin bir dakika dahi Giresun'da kalmak istemediklerini, ancak noksanlarının çok olduğunu Kocaeli Komutanlığına bildirmiştir. Eğer sadece insan kitlesi isteniyorsa hemen hareket edebileceklerini, Kars'tan gelen taburun mevcudunu da 600 kişiye çıkaracağını ifade eden Osman Ağa, bu taburun teşkil tarihinden itibaren her türlü masrafının Giresun Müdafaa-i Milliyesi tarafından karşılandığını, Alay emrinde 100 yataklı bir hastane tesis edilmiş olduğunu söylemiştir.⁵³ Osman Ağa, 1500 nefer için yapılan masrafların meblağını da yazmıştır. Buna göre yapılan masraflar; kaput ile takım elbise için 10500,

⁵⁰ ATASE Arşivi, İSH, Kutu 881 / Gömlek 173 / Belge aj.

⁵¹ ATASE Arşivi, İSH, Kutu 881 / Gömlek 173 / Belge ah.

⁵² ATASE Arşivi, İSH, Kutu 881 / Gömlek 173 / Belge aha.

⁵³ ATASE Arşivi, İSH, Kutu 881 / Gömlek 173 / Belge ai.

ayakkabı 6000, tüfek kayışı 2000, manevra kayışı 3000, çanta 4500, cephane torbası 3000, her nefere iki kat çamaşır 9000 lira olup, toplamı 38 bin liradır.⁵⁴

1921 yılı Şubat ayının ortalarına gelindiğinde hazırlıklar artık daha da hız kazanmıştır. Albay Halit Bey 13 Şubat 1921’de gönderdiği emirde, Giresun Nizamiye Alay Komutanı Tirebolulu Hüseyin Avni Bey ile Giresun Müdafaa-i Milliye Reisi Osman Ağa’dan bir an önce harekete geçilmesini istemiş, vaziyetin gayet mühim olduğunu hatırlatmıştır:

“Dersaadet’e elbise sipariş ettiğinize nazaran buradan tekrar talep etmek doğru değildir. Her ne yapıp yapıp sipariş edilen elbiselerin Giresun’a, olmazsa Akçaşehir’e gelmesini temin ediniz. Para keyfiyeti kolaydır. Durmayınız, hareket ediniz. Gözlerinizden öperim.”⁵⁵

Albay Halit Bey ayrıca Alaylarda bir revir bulunacağı için Giresun’da açılan hastanenin lüzumsuz bir masraf olduğunu, Kocaeli Komutanlığının yaralılarını kendi mıntıkasındaki hastanelerde tedaviye ve geri göndermemeğe mecbur olduğunu söyleyerek Giresun’da bir hastane açmanın doğru olmadığını Giresun Nizamiye Alay Komutanlığına bildirmiştir.⁵⁶

Bu süreçte yaşanan gelişmelerden haberdar olan ve Osman Ağa tarafından bildirilen durumu takip eden Erkân-ı Harbiye Reisi Vekili Fevzi Paşa, Milli Müdafaa Vekâletinden Kocaeli Komutanlığı emrine verilen Giresun Nizamiye Alayının elbise ve teçhizatının tamamlanmasını istemiştir.⁵⁷ Bunun üzerine yapılan para havalesinin nerede olduğu ve diğer ihtiyaçların nasıl tedarik edileceği, Milli Müdafaa Vekâleti tarafından Albay Halit Bey’e bildirilmiştir.⁵⁸

Bu süreçteki tüm yazışmalar değerlendirildiğinde silah temini konusunda Milli Müdafaa Vekâleti mevcut durumdan haberdar olup; Kocaeli Grubu Komutanı Albay Halit Bey, Giresun Nizamiye Alayı’nın bir an önce cepheye katılış yapmasını elzem görmektedir. Ancak gerek Tirebolulu Binbaşı Hüseyin Avni Bey ve gerekse Osman Ağa, gönüllü askerlerden oluşan Alayın tüm ihtiyaçları tamamlanmadan cepheye gönderilmesini istememektedirler. 1921 Şubat ayı sonlarına gelindiğinde dahi Hüseyin Avni Bey, Trabzon’daki 3’üncü Kafkas Tümen Komutanlığından “*Tuapse’den gelecek tüfeklerden hemen yerine verilmek üzere Giresun Nizamiye Alayına toplam bin kadar tüfeğin*” verilmesi hususunda komutanlık müsaadesi istemiştir.⁵⁹

⁵⁴ ATASE Arşivi, İSH, Kutu 881 / Gömlek 173 / Belge aia.

⁵⁵ ATASE Arşivi, İSH, Kutu 881 / Gömlek 173 / Belge an.

⁵⁶ ATASE Arşivi, İSH, Kutu 881 / Gömlek 173 / Belge ao.

⁵⁷ ATASE Arşivi, İSH, Kutu 610 / Gömlek 157 / Belge ae.

⁵⁸ ATASE Arşivi, İSH, Kutu 882 / Gömlek 6 / Belge ab. 17 Şubat 1921 tarihli şifre.

⁵⁹ ATASE Arşivi, İSH, Kutu 912 / Gömlek 88.

Albay Halit (*Karstalan*) Bey Giresun Nizamiye Alayı'nın hareketinde yaşanan gecikmeden dolayı sıkıntıya düşmüş olmalı ki 19 Şubat günü Giresun Nizamiye Alay Komutanlığına gönderdiği şifrede yer alan ifadeleri, onun bu gecikmeden hayli sinirlendiğini yansıtmaktadır. Albay Halit Bey, emir verildiği halde Alay'ın neden hâlâ hareket etmediğini sorgulamakta ve bunun uygun olmadığını yazmaktadır. Giresun Nizamiye Alayının derhal hareket etmesini emrettiği iki maddelik şifrede şu ifadeler yer almaktadır:

“Giresun Nizamiye Alay Kumandanlığına,

1. Sevkiyata başlanılması emredilmesine rağmen şimdiye kadar bir iş'âr vâki olmamasına nazaran daha hâlâ hareket edilmediği anlaşılmaktadır. Burada hiç yoksa bir fırka meydana getirildiği halde orada bir alayın teşekkül edememesi, bilhassa alayınıza ihtiyaç-ı şedid olduğu şu zamanda harekete geçmemesi gayr-ı muvafıktır.
2. Alayınız dâhilî ve haricî düşmanlara karşı kullanılacağından derhal hareket edilmesi ve iş'ârı mercûdur.

Kocaeli Kumandanı Halid”⁶⁰

Bu sırada Giresun Nizamiye Alayı'nın subay ihtiyacı için Osman Ağa tarafından itimat edilenlerden ve Alayın ihtiyacı nispetinde subayların İnebolu'ya ulaşmalarını müteakip bu subayların doğrudan Giresun'a gönderilmeleri Osman Ağa tarafından Kastamonu Havalisi Komutanlığından rica edilmiştir. Kastamonu Havalisi Komutanı Binbaşı Muhiddin (*Akyüz*) Bey de bunu Ankara'daki ilgili makamlara 16 Şubat günü iletmış,⁶¹ bunun üzerine Erkân-ı Harbiye Reisi Vekili Fevzi Paşa söz konusu subayların İnebolu'da esaslı bir surette tetkik ve soruşturmaları yapıldıktan sonra Giresun'a sevk edilmelerini, sonuçlarından da Milli Müdafaa Vekâletinin haberdar edilmesini emretmiştir.⁶²

Koçgiri İsyanı Dolayısıyla Giresun Milli Taburunun İsyan Bölgesine İntikali

Kars'tan Giresun'a 22 Şubat 1921'de geri dönmüş olan Milli Tabur, 4'üncü Milis Taburu olarak Giresun Alayı'na katılmıştı. Bu taburun komutanı Osman Ağaydı. Bu sırada Koçgiri (*Koçkiri*) Ayaklanması* tehlikeli bir hal

⁶⁰ ATASE Arşivi, İSH, Kutu 882 / Gömlek 6 / Belge aa.

⁶¹ ATASE Arşivi, İSH, Kutu 657 / Gömlek 151.

⁶² ATASE Arşivi, İSH, Kutu 657 / Gömlek 153.

* Bağımsız Kürdistan kurma düşüncesiyle dış tahriklerin de desteğiyle Sivas'ın doğusunda Hafik (*Koçhisar*), Zara, İmranlı, Susehri, Refahiye, Kemah, Divriği, Kangal, Ovacık, Kuruçay çevresinde ortaya çıkan bu ayaklanma, Batı Cephesini zayıflatma amacıyla İkinci İnönü Muharebesi öncesinde başlatılmış (Mart 1921) ve devamı süresince Ankara Hükümetine kritik anlar yaşatarak tehlikeli boyutlara ulaşmış ve 17 Haziran 1921'de

almaya başlamış, (*Sakallı*) Nurettin Paşa Merkez Ordusu Komutanı olarak bu isyanı tenkile memur edilmişti. Bir süre sonra Milli Müdafaa Vekâletinden gelen acele kodlu şifreli telgrafla Kars'tan yeni dönmüş olan Gönüllü Taburun 24 saat içinde isyan bölgesine hareketi emredilmiştir.⁶³

Osman Ağa Koçgiri İsyanını bastırmak üzere Sivas bölgesine hareket etmeden önce 9 Mart 1921'de, Giresun'dan Mustafa Kemal Paşa'ya hitaben bir telgraf göndermiştir. Bu telgrafta içinde bulundukları şartları, mevcut durumu anlatan Osman Ağa, “*Giresun Nizamiye Alayının görevlendirildiği bölgeye hareket edememesinin çaresizlikten kaynaklandığını, Giresun emvalinden verilen on bin liralık havalenin efradın elbisesine bile yetmediğini, yalnız İstanbul'a (Dersaadet) sipariş edilen elbise ve kunduranın bedeli olarak on üç bin lira gönderilmiş olduğunu belirterek diğer levazımat ve teçhizat için ilave otuz bin liranın banka havalesiyle gönderilmesinin sağlanması için emir buyurulmasını*” talep etmiştir.

Osman Ağa, ayrıca “*Alayın subay ihtiyacı için İstanbul'dan Merkez Heyeti vasıtasıyla çağrılan mutemet subayların Merkez Ordusunca Samsun'da ve 3'üncü Tümen tarafından Trabzon'da alıkonulduğunu*” bildirmiştir.⁶⁴ Bu sözlerinden büyük sıkıntı içinde olduğu anlaşılan Osman Ağa, içinde bulundukları durumu, “*Hiçbir yardım ve kolaylığa mazhar olmadıkları gibi kendi teşebbüsleriyle çözüm üretmeye çalışırken buna engel olunmaya çalışıldığını, Alayın hareketinin gecikmesinden dolayı Kocaeli Komutanlığınca azar ve tenkile maruz kaldıklarını*” belirttiği telgrafında hareket edememelerinin gerekçesini, “*Parasız, zabıtsız, silahsız çıplak bir halde hareket edilemeyeceği zat-ı devletlerince de takdir buyrulur.*” sözleriyle açıklamıştır.

Mustafa Kemal Paşa Osman Ağa'nın bu telgrafını aldıktan sonra hiç gecikmeden telgrafın üzerine “*Fevzi Paşa Hazretlerine*” notunu ekleyerek gereği için Fevzi Paşa'ya iletmiştir.⁶⁵ Fevzi Paşa da aynı gün Binbaşı Hüseyin Avni Bey'den Giresun Alayının (*Milli Tabur kastedilmektedir.*) ne kadar mevcutla Şebinkarahisar'a hareket ettiğinin ve her akşam ulaşılan noktanın muntazam bir şekilde zamanında kendilerine rapor edilmesini istemiştir.⁶⁶ O sırada henüz Giresun'da bulunan Osman Ağa, Fevzi Paşa'nın gönderdiği şifreye cevaben hemen bir şifreyi Harp Raporu notuyla göndermiştir. Burada Osman Ağa, “*11 Mart günü bir makineli bölüğüyle hareket edeceğini, nizamiye taburunun da giysi ve silah eksikleri tamamlanarak hareket kabiliyeti aldığında hemen harekete edeceğini*” bildirmiştir.

bastırılabilmiştir. bkz. İsmet Görgülü, *a.g.e.*, s. 409-410. Koçgiri Ayaklanması (6 Mart-17 Haziran 1921) hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hamdi Ertuna, *a.g.e.*, s. 259-281.

⁶³ Osman Fikret Topallı, *a.g.e.*, s. 351.

⁶⁴ *ATASE Arşivi, İSH*, Kutu 610 / Gömlek 157 / Belge aa.

⁶⁵ *ATASE Arşivi, İSH*, Kutu 610 / Gömlek 157 / Belge ab.

⁶⁶ *ATASE Arşivi, İSH*, Kutu 635 / Gömlek 211.

Osman Ağa bu telgrafında, “Ankara’dan emir alır almaz harekete geçmek istemişlerse de yolların Kulakkaya’ya kadar 2-3 metre karla kaplı olmasından dolayı hareketlerini ertelemek zorunda kaldıklarını, kapalı yolların açılması için amele kolları gönderildiğini, Kulakkaya’dan Karahisar’a kadar olan yolların geçişe daha müsait olduğunu ancak hayvanların geçişine yolların elverişli olmamasından dolayı cephane kolunun ahali vasıtasıyla sağlanacağını” açıklamıştır. Osman Ağa ahaliye ilişkin olarak, “Garp mıntıkasında vatanperverlik maskesi altında ahaliye yapılan bütün yolsuz harekâtı bildiğimden ahali-i mutiânın (itaat eden ahali) her türlü tecavüzden masun ve mahfuz kalacağını şimdiden namusumla temin ederim. Civar ahalinin isyandan tecridini bütün mevcudiyetimle temin edeceğim. Harekât peyderpey arz edilecektir.”⁶⁷ sözünü vermiş ve telgrafi şu ifadelerle bitirmiştir.

“Allah’ın inayetiyle ve fedakâr arkadaşlarımın gayretiyle an-karib (yakında, çok vakit geçmeden) usatın (asilerin) tenkil ve sükunetin avdetini temenni ile ellerinizden öperim Paşa Hazretleri”⁶⁸

Osman Ağa’nın komutasındaki 4’üncü Gönüllü (Milli Tabur) Tabur, Giresun Nizamiye Alayı’nın asker sayısı noksan fakat teçhizatı tam olan tek taburuydu.⁶⁹ Giresun’dan Ankara’ya bildirildiği gibi 1921 yılının 11 Mart günü Osman Ağa ağır hava şartlarına rağmen 652 mevcutlu taburuyla yola çıkmıştır. Bir gün sonra da Tabur Doktoru Yüzbaşı İbrahim, Mülazım Selim Bey ve Tabur Hesap Memuru Mehmet Avni Bey Giresun’dan hareket etmiştir. Tabur, yollarda kar ve fırtınayla mücadele etmek zorunda kalmış, 18 Mart günü Şebinkarahisar’a varmıştır. Yollarda kalanları beklemek ve bazı noksanları ikmal etmek üzere Karahisar’da bir hafta beklendikten sonra, Merkez Ordusu emriyle isyan mıntıkasına hareket edilmiş ve Refahiye’ye ulaşılmıştır.

İsyancılara karşı yürütülen harekât sırasında çok şiddetli çatışmalara giren Giresun Gönüllü Taburu; bu çatışmalarda bir topçu subayı ve topçu çavuşu dışında 15 şehit vermiş ve bir o kadar da personeli yaralanmıştır. Görünmez-kale’deki çatışmada Osman Ağa’nın yedek olan atı vurulmuş, kendisi bu çatışmadan yara almadan kurtulmuştur.⁷⁰

Giresun Nizamiye Alayı’nın 3’üncü Taburunun Cepheye İntikali

Merkez Ordusu emrindeki Giresun Milli Taburu isyan bölgesinde savaşırken aynı tarihlerde Tirebolulu Binbaşı Hüseyin Avni Bey de Giresun Nizamiye Alayı’nın Batı Cephesi’ne intikal edecek olan diğer unsurları için gereken hazırlıkları sürdürmekteydi. Bu sırada Batı Cephesi’nde İkinci İnönü

⁶⁷ ATASE Arşivi, İSH, Kutu 615 / Gömlek 211 / Belge aa.

⁶⁸ ATASE Arşivi, İSH, Kutu 615 / Gömlek 211 / Belge ab.

⁶⁹ ATASE Arşivi, İSH, Kutu 636 / Gömlek 124.

⁷⁰ Osman Fikret Topal, a.g.e., s. 351-352.

Muharebesi devam etmekte olup, Kocaeli mıntıkasında Yunan ordusu iki kol halinde ilerlemektedir.⁷¹

28 Mart 1921 tarihi itibarıyla Giresun Nizamiye Alayı, subay ve neferler dahil toplam 1505 kişiden ibaretti. Alayda mekâri, topçu ve makineli tüfek hayvanı bulunmuyordu. Maksim iğneli tüfek cephanesi de mevcut değildi. Cephane torbası, arka çantası, palaska ve bir kısım silah kayışı yoktur. Kudretli Cebel Bataryasında kamaları, nişangâhları, edevat sandıkları, nişangah dürbünleri, maden nişangah aletleri, zaviye, mesaha (ölçme) aletleri, endaht (atış) cetvelleri, semerleri yoktur. Alayda 3 Tabip, 2 Tabur Tüfekçisi, 3 Teğmen, 1 Üsteğmen, 2 Tabur Kâtibi bulunmaktaydı.⁷²

Giresun Nizamiye Alayının 28/3/37 (1921) Tarihli Mevcudu⁷³

Kıtaat	Zabit (Subay)		Nefer (Asker)			Levis Marka Tüfek	İngiliz Tüfegi	İngiliz Cephanesi Sandık
	Muharip	Gayr-ı Muharip	Muharip	Gayr-ı Muharip	YEKÛN			
Alay Karargâhı	2	-	6	13	19	3	-	10
1.Tabur	11	4	409	91	500	-	50	20
2.Tabur	10	1	405	61	466	-	50	20
3.Tabur	11	3	450	70	520	-	400	100?
YEKÛN	34	8	1270	235	150 5		500	150
Kudretli Cebel Bataryası	Zabit	Kamacı	Nalbant Başı	Nefer	4			
	1	1	1	90				

1 Nisan 1921’de Giresun Nizamiye Alayı’nın 3’üncü Taburu, Ankaralı Kıdemli Yüzbaşı Mustafa Badi Bey komutasında motorlarla deniz yoluyla Kocaeli Grubu emrine hareket etmiştir. Tabur, havanın fırtınalı olması yüzünden parça parça Sinop ve ötesindeki iskelelere çıkabilmiş, ilk hareket eden ve makineleri kuvvetli olan bir kısım motor, Amasra ve Akçaşehir’de (Akçakoca) tutunabilmiştir.⁷⁴

⁷¹ ATASE Arşivi, İSH, Kutu 611 / Gömlek 46/ Belge ac.

⁷² ATASE Arşivi, İSH, Kutu 636 / Gömlek 104.

⁷³ ATASE Arşivi, İSH, Kutu 636 / Gömlek 104.

⁷⁴ Osman Fikret Topal, a.g.e., s. 362; ATASE Arşivi, İSH, Kutu 709 / Gömlek 10.

Giresun Nizamiye Alayı 3'üncü Taburunun Giresun'dan deniz yoluyla yapılan intikali hava muhalefeti nedeniyle oldukça zahmetli olmuştur. 3'üncü Tabur gerek Sinop ve gerekse İnebolu, Amasra ve Akçakoca'da halkın ve Müdafaa-i Hukuk şubelerinin ilgisiyle karşılanmış ve müteakiben hepsi verilen emirler üzerine Afyon'da toplanmışlardır. Karahisar'daki Kocaeli Grubu Komutanı Albay Halit Bey, Grubun teşkilatının Giresun Taburunun müstakilen idare edilmesine müsait bulunmadığını, dolayısıyla söz konusu taburun 57'nci Tümen Hücum Taburuna dâhil edilmiş olduğunu 3 Haziran 1921'de Batı Cephesi Komutanlığına bildirmiştir.⁷⁵ Batı Cephesi Komutanı İsmet Bey de bu durumu Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti ile Milli Müdafaa Vekâletine iletmiştir.⁷⁶

Giresun Nizamiye Alayı'nın 1'inci ve 2'nci Taburlarının Cepheye İntikali ve Samsun'da Pontus Çetelerine Karşı Görevlendirilmeleri

Giresun Nizamiye Alayı'nın Giresun'da kalan diğer 1'inci ve 2'nci Taburları, kısa bir süre sonra Kocaeli Grubu emrine verilmiştir. Bu taburlar, 16/17 Nisan 1921'de Alay Komutanı Binbaşı Hüseyin Avni Alparslan Bey emrinde Ümit Vapuru ile Giresun'dan hareket etmişlerdir.⁷⁷ Yolculuk devam ederken Hüseyin Avni Bey bazı ihtiyaçların temini için Samsun limanına uğramış, Ümit Vapuru da limanda demirlemiştir. Bu sırada Milli Müdafaa Vekâletinden gelen emirle, Samsun ve havalisindeki Pontusçu çete ve şakilerin tenkiline memur edildiklerini öğrenmişler, bunun üzerine emir gereğince taburlar 18 Nisan günü Samsun'da karaya çıkmıştır.⁷⁸ Binbaşı Hüseyin Avni Bey, beklenmedik bu emir karşısında ilk olarak Alayın iâşe ve ikmal ihtiyaçlarını temin etmeye çalışmıştır.⁷⁹

Binbaşı Hüseyin Avni Bey, Samsun ve havalisindeki Pontusçu çete ve eşkıyasının tenkiliyle görevli kılınmalarından yaklaşık bir ay sonra -26 Mayıs 1921 tarihinde- Çakallı'dan* Samsun'daki 15'inci Tümen Komutanlığına bölgedeki genel durumu açıklayan bir rapor göndermiştir. Hüseyin Avni Bey, bu raporunda sadece bölgedeki eşkıya çeteleri, silah ve iâşe durumları hakkında bilgiler vermekle kalmamış; aynı zamanda bölgenin sosyal yapısı, yaşantısı ve kendi askerlerinin durumu hakkında da açıklamalarda ve alınması gereken

⁷⁵ ATASE Arşivi, İSH, Kutu 1186 / Gömlek 120.

⁷⁶ ATASE Arşivi, İSH, Kutu 1187 / Gömlek 120.

⁷⁷ Osman Fikret Topallı, *age.*, s. 362-363. Giresun Alayında yer alan ümera ve zabitan isimlerine ilişkin bir liste bu kitapta yer almaktadır. Her ne kadar bu liste resmî belgelerdeki sayıyla uyuşmuyor olsa da bilinen isimlerin kayda geçirilmiş olmasından dolayı önemlidir. Ayrıntılı liste için bkz. Topallı, *a.g.e.*, 360-361.

⁷⁸ ATASE Arşivi, İSH, Kutu 969 / Gömlek 134.

⁷⁹ ATASE Arşivi, İSH, Kutu 969 / Gömlek 113.

* Çakallı, Samsun ilinin Kavak ilçesine bağlı bir köydür.

tedbirlere ilişkin önerilerde bulunmuştur. Bu raporunun sonunda Pontus eşkıyasına karşı sürdürülen harekâtın Alay seviyesindeki birlik ile yürütülmesinin askeri boş yere yormaktan, hasta etmekten başka bir işe yaramadığını, ormanların sık ve yoğun olması sebebiyle kalabalık olmayan eşkıya gruplarıyla her an temas mümkün olmadığından şüpheli mıntikalarda yüzer kişilik bir-iki müfrezenin istenilen hedefi sağlayacağını belirtmiştir.⁸⁰

Bu raporun gönderilmesinin hemen akabinde Samsun'daki 15'inci Tümen Komutanı Yarbay Şefik Avni (*Özüdoğru*) Bey tarafından telefonla Hüseyin Avni Bey'in Tümen Hücum Taburu da beraberinde olduğu halde Samsun'a dönmesi emredilmiştir.⁸¹ Bunun üzerine Hüseyin Avni Bey beraberinde 2'nci Tabur, Hücum Taburu ve topçu takımı olduğu halde 27 Mayıs günü Samsun'a dönmüştür. Bu durum ayrıca Merkez Ordusu Komutanlığına da bildirilmiştir.⁸²

Giresun Nizamiye Alayının Bölünmesi: 42, 44 ve 47'nci Gönüllü Alayların Teşkili

Binbaşı Hüseyin Avni Bey komutasında Giresun'dan iki tabur halinde hareket eden asıl Alay (*Giresun Nizamiye Alayı*), Samsun'a çıktıktan ve Pontusçu Rum çetelerine karşı takip ve tenkile başladıktan sonra Osman Ağa'nın idaresindeki Giresun Milli Taburuyla birlikte Mayıs 1921'de bölünerek ve yeniden teşkilatlanarak farklı numaralarla isimlendirilmişlerdir.

Buna göre Osman Ağa komutasındaki Milli Taburdan 3 taburlu yeni bir alay teşkil edilmiş ve bu alaya “44'üncü Alay” adı verilmiştir. Ümraniye'de (*İmranlı*) bulunan Giresun Milli Taburu, 44'üncü Alayın birinci ve ikinci taburlarını meydana getirmiş, Ordu sancağında teşekkül etmekte olan Giresun Mürettep Bölüğü ise bu alayın üçüncü taburunun esasını teşkil etmiştir. Söz konusu 3'üncü Taburun personelinin çoğunluğunu, Giresun'da daha önce toplanmış olan fakat isyan bölgesi olan İmranlı'ya celbinden vazgeçilerek Giresun'da bırakılan efrat oluşturmuştur. Ordu sancağında teşkil edilmekte olan söz konusu 3'üncü Tabur için belirli aralıklarla Giresun'dan Samsun bölgesine asker (*milis*) sevk edilmesine çalışılmıştır.

Osman Ağa isyan bölgesinden dönüşte Samsun bölgesine geldiğinde Samsun Depo Alayı, 47'nci Alay olarak düzenlenmiş; Samsun, Giresun ve civar bölgelerden verilen askerler, yeni tayin edilen subaylarla birlikte Osman Ağa'nın emrine verilmiştir. Hüseyin Avni Bey komutasındaki esas Alay da (*Giresun Nizamiye Alayı*) 42'nci Alay ismini almıştır.⁸³

⁸⁰ ATASE Arşivi, İSH, Kutu 1395 / Gömlek 72/ Belge a.

⁸¹ ATASE Arşivi, İSH, Kutu 1398 / Gömlek 31/Belge ac.

⁸² ATASE Arşivi, İSH, Kutu 1398 / Gömlek 31/Belge aa.

⁸³ ATASE Arşivi, İSH, Kutu 1257 / Gömlek 13 / Belge ab; ATASE Arşivi, İSH Kutu 1152 / Gömlek 168.

Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reis Vekili imzasıyla 7 Mayıs 1921 tarihinde Batı (*Garp*) Cephesi Komutanlığına gönderilen şifrede de Giresun Alayı'nın 42'nci Alay olarak isimlendirildiği ve 3'üncü Taburunun geçici olarak 15'inci Tümen emrine verildiği görülür:

“Ankara

7/5/37

Üçüncü Taburu muvakkaten On Beşinci Fırka emrine verilen “Giresun Alayı” tesmiye edilmiştir. Arz olunur.

Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Reis Vekili”⁸⁴

Alaylara bu numaraların verilmesinde Merkez Ordusu Komutanı (*Sakallı*) Nurettin Paşa etkili olmuştur. Nurettin Paşa 1 Mayıs 1921 tarihinde, hem Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyasetine ve hem de Milli Müdafaa Vekâleti ile Amasya'daki Erkân-ı Harbiye Riyasetine gönderdiği şifrede, “*Koçgiri harekâtında yararlı hizmetleri görülen Giresun Alayının 4'üncü Milli Taburuna, Osman Ağa'nın Fahri Alay Komutanı olması dolayısıyla orduya iltihakından itibaren “Giresun Alayı” ismi verildiğini, uygulamada yanlışlığa meydan vermemek için mevcudu iki tabur teşkil edecek kadar yeterli dereceyi bulmuş olan Milli Taburdan iki taburlu bir “Giresun Alayı” teşkil edilmesi ve Samsun'daki Giresun Nizamiye Alayına da “Samsun Depo Alayı” isminin verilmesi ya da bir numara verilmesi*” sözleriyle bu konudaki görüşlerini bildirmişti.⁸⁵

Nurettin Paşa'nın teklifi kabul görmüş ve bir karar altına alınmış olmalı ki iki hafta sonra Nurettin Paşa'nın yayınlamış olduğu emir, Giresun Gönüllü Alaylarının nasıl numaralandırıldıklarını daha ayrıntılı olarak ortaya koymaktadır:

“14/5/37

Ümraniye

Şûebâta seriân haber

Amasya'da: Merkez Ordusu Erkân-ı Harbiye Riyâsetine

1.On Beşinci Samsun Fırkası berveci-i âtî kıtaattan teşekkül edecektir:

a) Giresun Alayı:

Bu alay, üç tabura iblağ edilecek ve Alay (42) numarasını alacaktır.

b) Amasya Depo Alayı:

Bu alay, (46) numarasını alacaktır.

c) Samsun Depo Alayı:

Bu alay, (47) numarasını alacaktır.

d) Topçu Taburu:

⁸⁴ ATASE Arşivi, İSH, Kutu 1133 / Gömlek 43. Belgenin orijinali için bkz. Ek-2.

⁸⁵ ATASE Arşivi, İSH, Kutu 1254 / Gömlek 101.

Bu taburun şimdilik 15'inci Alay 1'inci Tabur numarası muhafaza edilecektir.

e) On Beşinci Hücum Taburu ve Amasya'da teşekkül etmekte olan istihkâm bölüğü

f) Derdest-i teşkil bir süvari bölüğü

g) Fırka tarafından Samsun'da teşkil edilecek olan bir sıhhiye ve bir muhabere müfrezesi ile bir ekmekçi takımı

2. Giresun Milli Taburundan üç taburlu bir alay teşekkül edecektir. Bu alay (44) numarasını alacaktır. Ümraniye'de bulunan Giresun Milli Taburu 44'üncü Alayın 1. ve 2. Taburlarını vücuda getirecek ve Ordu sancağında teşekkül etmekte bulunan Giresun Mürettep Bölüğü, üçüncü taburun esasını teşkil edecektir.

Giresun Taburundaki Makinalı Tüfek Bölüğü takım halinde 1'inci ve 2'nci Taburlarına tevzi edilecektir.⁸⁶

3. Milli Tabura merbûtan teşkil edilmiş olan Süvari Bölüğü (Mürettep Süvari Bölüğü) namıyla tesmiyesinin (44) üncü Alaya merbût kalacak. Milli taburdaki iki hafif makinalı tüfek, Mürettep Süvari Bölüğüne verilecektir.

4. Gerek On Beşinci Samsun Fırkası kıtaatı ve gerek evvelce ve bu kere teşkil edilmiş olan orduya merbut alaylar taburları için makinalı tüfek bölükleri teşkili ve makinalı tüfeklerin tertip ve itası mukarrerdur. Binaenaleyh her taburda makinalı tüfek efradının tefrik ve ihzârı matluptur.

5. Kıtaat-ı mezkûrenin sürat-i teşkili için Ordu Erkân-ı Harbiye Riyaseti On Beşinci Samsun Fırkası Kumandanlığı Vekâleti, Ahz-ı Asker Heyet-i Riyaseti ve diğer kıtaat amirleri doğrudan doğruya yekdiğerleriyle muhabere edecekler ve teşkilatın derecesini ve kuvve-i ûmûmiyeleri hakkında her hafta nihayetinde malûmât vereceklerdir.

6. Kıtaat ve bera-yı malumat ordu Erkân-ı Harbiye Riyasetine tebliğ ve Müdafaa-i Milliye Vekâletine arz edilmiştir.

Ordu Kumandanı Nureddin"⁸⁷

Nitekim İmranlı (*Ümraniye*) mıntkasında bulunan Giresun Milli Taburundan yeni bir Alay teşkil edildiği, 21 Mayıs 1921 tarihli şifrede de yer almıştır. Bu şifrede Alay taburlarının subay, asker, tüfek, hayvan sayısı da belirtilmiştir:

“Ümraniye

21/5/37

Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyasetine,

Giresun Milli Taburundan iki taburu İmranlı (Ümraniye) mıntkasında olmak üzere Alay teşkil edilmiştir.

⁸⁶ ATASE Arşivi, İSH, Kutu 1257 / Gömlek 13./ Belge aa.

⁸⁷ ATASE Arşivi, İSH, Kutu 1257 / Gömlek 13./ Belge ab. bkz. Ek-3

1.Tabur: 16 zabıt, 371 nefer, 345 tüfek, 35 hayvan

2. Tabur: 6 zabıt, 366 nefer, 295 tüfek, 28 hayvan

Makinalı Tüfek Bölüğü 2 zabıt, 60 nefer, 4 makinalı tüfek, 25 hayvan mevcudundadır.

Alay Erkân-ı Heyetinde 4 zabıt, 21 nefer, 21 tüfek, 15 hayvan vardır. Şimdilik 44. Alay'a merbut olarak teşkil edilmiş olan Mürettep Süvari Bölüğü ise; 1 zabıt, 42 nefer, 38 tüfek, 2 hafif makinalı tüfek, 34 hayvan mevcudunda olduğu ve Alayın 3. Taburunun Ordu sancağında derdest-i teşkil ve şimdilik 2 zabıt ve 200 neferi bulunduğu maruzdur.

Merkez Ordu Kumandanı Nureddin"⁸⁸

Böylece her iki alayın (42 ve 47'nci Alayların) taburlarının eksikleri, Batı Cephesine intikal etmeden önce Samsun'daki 15'inci Tümen kontrolünde tamamlanmaya çalışılmıştır.⁸⁹ Fevzi Paşa da Milli Müdafaa Vekâletine gönderdiği 30 Mayıs 1921 tarihli tezkere ile Merkez Ordusu'nun harp nizamına dahil edilen 44'üncü Alayın tamamının Merkez Ordusu mıntikasına verilmesi ve tertiplenmesinin sağlanmasını, Osman Ağa'nın Fahri Komutanlığına istihdamının yapıldığı 44'üncü Alayın Komutanlığına ise uygun bir kişinin tayin edilmesini emretmiştir.⁹⁰ Nurettin Paşa da ayrıca konu hakkında bilgilendirilmiştir.⁹¹ Nitekim 18 Mayıs 1921 tarihinde Çarşamba Mülkiye Kaymakam Vekili olan Binbaşı Ahmet Kemal (1315-P.223) 44'üncü Alay Komutanlığına ve ilave görev olarak Samsun Merkez Komutanlığına atanmıştır. Binbaşı Ahmet Kemal Bey Haziran 1921'de Bafra Mıntika Komutanlığına görevlendirilince,⁹² yerine Binbaşı İdris (1323-P.17) Bey atanmıştır.⁹³

Ordu Ahalisinin Osman Ağa Korkusu

Koçgiri İsyanı nedeniyle Refahiye-Kemah bölgesinde bulunan Osman Ağa'nın komutasındaki Alayın bir taburunun (3'üncü Tabur) Ordu sancağında teşkil edileceği haberi duyulduğunda Ordu halkı endişeye sürüklenmiş, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti vasıtasıyla Mustafa Kemal Paşa'ya telgrafla ulaşarak bu konudaki korkularını dile getirmişlerdir.⁹⁴ Mustafa Kemal Paşa bu telgrafi okuduktan sonra Fevzi Paşa'ya iletmiş, o da "Merkez Ordusuna soralım" demiştir.⁹⁵

⁸⁸ ATASE Arşivi, İSH, Kutu 1152 / Gömlek 162.

⁸⁹ ATASE Arşivi, İSH, Kutu 1257 / Gömlek 39.

⁹⁰ ATASE Arşivi, İSH Kutu 1152 / Gömlek 179 / Belge aa.

⁹¹ ATASE Arşivi, İSH, Kutu 1186 / Gömlek 120.

⁹² Türk İstiklâl Harbi'ne Katılan Alay ve Tugay Komutanlarının Biyografileri Cilt-II, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara 2010, s. 126.

⁹³ Türk İstiklâl Harbi'ne Katılan Alay ve Tugay Komutanlarının Biyografileri Cilt-II, s. 476.

⁹⁴ ATASE Arşivi, İSH, Kutu 1152 / Gömlek 168 / Belge ab.

⁹⁵ ATASE Arşivi, İSH, Kutu 1152 / Gömlek 168 / Belge aba.

Osman Ağa'ya karşı duyulan korkunun aslında sebebi, Rumlarla ticaret yapan Çarşambalı tüccarların bu ticaretin sekteye uğramasından duydukları korkudur. Benzer bir tavır, Ordulu tüccarlar tarafından da alınmıştır. 17 Mayıs 1921'de Ordu Sancağı Mutasarrıfı, Merkez Ordusundan Osman Ağa'nın taburunun Ordu'ya geleceğinin duyulmasının bölge halkını telaşa düşürdüğünü söylemiştir.⁹⁶ Erkân-ı Harbiye Reisi Fevzi Paşa, Nurettin Paşa'ya verdiği emirle durumu sorgularken, 44'üncü Alayın Trabzon'un Ordu sancağı merkezinde teşkilatını tamamlamaya çalıştıklarını bildiğini, ancak Osman Ağa'ya mensup bir taburun söz konusu mahale gideceği hakkında bir bilgisi olmadığını, durumun önemle dikkate alınmasını ve vuku bulan müracaatın (*Mustafa Kemal Paşa'ya yapılan müracaat*) esas hakkında bilgi verilmesini istemiştir.⁹⁷

Nurettin Paşa da Fevzi Paşa'ya cevap olarak gönderdiği şifrede, "*Osman Ağa'nın efradıyla birlikte Kemah'ta olduğunu*" belirttikten sonra, "*Gönüllü taburları düzenleme ve kadroya dâhil etmek için kısımlara bölerek 44'üncü Alayın birinci ve ikinci taburlarının, ayrıca süvari bölüğünün teşkil edildiğini, söz konusu Alayın Giresun'da toplanmış olan efradının İmranlı'ya celbinden vazgeçilen kısmından Alayın üçüncü taburunu Samsun'daki tümenin (15'inci Tümen) emri ve nezareti altında Ordu sancağında teşkil etmek üzere Giresun'dan Ordu'ya sevkini uygun bulunmuş olduğunu*" belirtmiş, müteakiben bu taburun, "*mevcudunun bir yüzbaşı, bir teğmen, elli nefer, on beş küçük çaplı ve yüz büyük çaplı mavzer olduğunu, Samsun'daki tümene tertip edilmiş efrattan taburun ikmalinin tamamlandığını*" yazmıştır. Dolayısıyla Giresun Gönüllü Alayı olarak nitelenen ve 42'nci Alay adını alan Alaydan başka 44 ve 47 numaralı Giresun Gönüllü Alayların teşkili kararı, yukarıda da belirtildiği gibi Osman Ağa'nın Giresun Milli Taburu olarak anılan kuvvetiyle Koçgiri İsyanını bastırmak için İmranlı bölgesindeyken verilmiştir.

Nurettin Paşa, Ordu ahalisinin Giresun'dan gelecek kişilerin "*Osman Ağa'ya mensup bir çete olabileceği zannıyla*" heyecanlandıklarını, ahalinin ve mutasarrıfın kendilerine de aynı suretle müracaatlarından anlaşıldığını ve bu müracaatlarına uygun cevaplar verilerek tatmin edildiklerini, Samsun'daki Tümen Komutanlığına da gerekli emirlerin verilmiş olduğunu belirtmiştir.⁹⁸

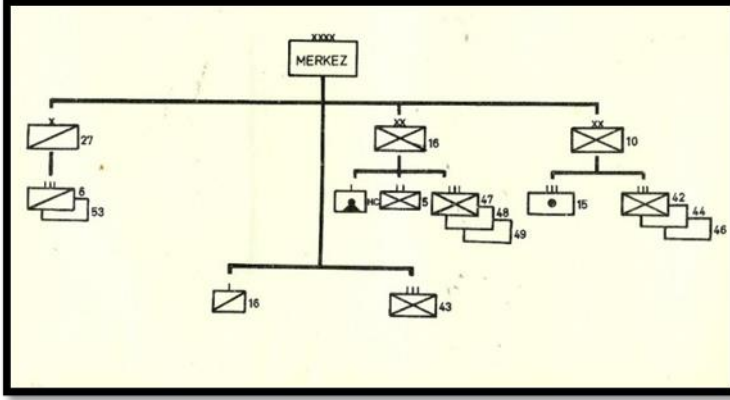
Osman Ağa Samsun'a gitmek üzere Kemah'tan Erbaa'ya uğurlanırken Giresun'daki gönüllülerin de sahil yoluyla Ordu yoluyla Samsun'a intikali başlamış, Osman Ağa da Reşadiye Niksar yoluyla Erbaa'ya gelmiştir. Burada Rum çeteleriyle yaşanan küçük çarpışmaları müteakiben Çakallı ve Kavak üzerine gitmiş, buradan da Alayı ile (*44'üncü Alay*) birlikte Havza'ya ve

⁹⁶ Süleyman Beyoğlu, *Millî Mücadele Kahramanı Giresunlu Osman Ağa*, Bengi Yayınları, Ed. Ayhan Yüksel, 2009, s. 227.

⁹⁷ *ATASE Arşivi, İSH*, Kutu 1152 / Gömlek 168 / Belge aa.

⁹⁸ *ATASE Arşivi, İSH*, Kutu 1152 / Gömlek 168.

Samsun'a vasıl olmuştur.⁹⁹ Osman Ağa ile yaklaşık bir aydır Samsun bölgesinde Rum çetelerine karşı çarpışmakta olan Hüseyin Avni Bey, 15'inci Tümen kontrolünde Giresun'dan gelen ikmal askerleri, Samsun ve Çarşamba mıntıklarından verilen efrat ve tayin edilen subaylarla üçüncü taburlarını kurmuşlardır.¹⁰⁰

Merkez Ordusunun Kuruluşu (Haziran 1921)¹⁰¹

42'nci Alayın Rum Eşkiya Çeteleriyle Mücadelesi (Haziran-Temmuz 1921)

Samsun ve havalisindeki Pontusçu çete ve eşkiyanın tedip ve tenkiline memur olan Binbaşı Hüseyin Avni Bey ve 42'nci Alay askerlerinin, Batı Cephesine intikal edecekleri 1921 Temmuz ortalarına kadar Rum eşkiya çeteleriyle olan çatışmaları devam etmiştir. Çatışmaların yoğunlaştığı dönemde Samsun'daki 15'inci Tümen Komutanı Yarbay Şefik Avni Bey, o sırada Ümraniye'de (*İmranlı*) bulunan Merkez Ordusu Komutanı (*Mirliva*) Nurettin Paşa'dan, talim ve terbiye için Amasya'ya çağrılan Tümen Hücum Taburunun, hiç olmazsa 47'nci Alay'ın teşkilinin tamamlanmasına kadar Tümen mıntıkasında kalmasına müsaade edilmesini istemiştir.¹⁰² Nitekim bu emir dikkate alınmış, bu sırada 2'nci Taburuyla Çakallı bölgesinde bulunan Hüseyin Avni Bey, 15'inci Tümen Hücum Taburu ve Topçu takımıyla birlikte Samsun'a dönmüştür.¹⁰³ Müteakip süreçte 42'nci Alay dâhil mevcut birliklerin bölgedeki

⁹⁹ Süleyman Beyoğlu, *a.g.e.*, s. 228. Pontus Rumlarının Karadeniz bölgesinin iç kesimlerinde yürüttükleri çete faaliyetleri hakkında bkz. Mehmet Okur, "Karadeniz Bölgesi'nde Rum Çete Faaliyetleri ve İtilaf Devletleri'nin Rolü", *Karadeniz'de İsyan Mücadele ve Propaganda*, Yeditepe Yayınları, Mayıs 2019, s. 64.

¹⁰⁰ Osman Fikret Topallı, *a.g.e.*, s. 363.

¹⁰¹ Hamdi Ertuna, *a.g.e.*, s. 292.

¹⁰² *ATASE Arşivi, İSH*, Kutu 1398 / Gömlek 31 / Belge ad.

¹⁰³ *ATASE Arşivi, İSH*, Kutu 1398 / Gömlek 31 / Belge aa, ab, ac.

ormanlık, vadi ve tepelik bölgelerdeki eşkıya takibi devam etmiştir.¹⁰⁴ Tirebolu Hüseyin Avni Bey ve Alayı, Giresun'dan Samsun'a geldikleri Nisan 1921'den bölgeden ayrıldıkları 1921 Temmuz ayı ortalarına kadar, Merkez Ordusu'na bağlı kalmışlardır. Merkez Ordusu'nun Haziran 1921 tarihli kuruluş şemasında da 42, 44 ve 47'nci Alayların (*Giresun Gönüllü Alayları*) Merkez Ordusuna bağlı olduğu görülmektedir:

42 ve 47'nci Alaylar Ankara'da

42 ve 47'nci Alaylar Samsun'da bulundukları sırada Kadıköyü ve İlyasköyü ve kışlarında konuşlanmışlardı.¹⁰⁵ Ankara'dan gelen emirle 14 Temmuz 1921 tarihinde Batı Cephesine katılmak üzere yola çıktıklarında her iki alayın genel mevcudu şöyleydi:

42'nci Alay Erkânı: 16 nefer, 14 silah ve 25 hayvan

1'inci Tabur: 402 nefer, 313 silah, 21 hayvan, 1 araba

2'nci Tabur: 321 nefer, 258 silah, 29 hayvan, 1 araba

3'üncü Tabur: 334 nefer, 313 silah, 21 hayvan.

47'nci Alay Erkânı: 16 nefer, 14 silah, 25 hayvan

1'inci Tabur: 444 nefer, 325 silah, 24 hayvan

2'nci Tabur: 375 nefer, 283 silah, 24 hayvan

3'üncü Tabur: 237 nefer, 250 silah, 10 hayvan,

Kudretli Cebel Bataryası: 56 nefer, 12 hayvan

2 top Makineli Tüfek Bölüğü: 50 nefer, 8 silah, 25 hayvan, 4 makineli tüfek.¹⁰⁶

Sakarya Meydan Muharebesi için son hazırlıkların yapıldığı bugünlerde Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti tarafından, Ankara'da toplanmakta olan 42 ve 47'nci Piyade Alaylarıyla birlikte bir Dağ Topçu Takımı ve bir Süvari Bölüğünden oluşan ve Merkez Ordusu bölgesinden yürüyüşle gelen 18'inci Piyade Tümeni'nin Zülfazıl (*Solfasol*) köyü ile Ankara-Çankırı yolu arasındaki bölgede konuşlanması emredilmiştir.¹⁰⁷ Diğer taraftan yürüyüş kolları halinde Samsun'dan Ankara istikametinde ilerleyen 42 ve 47'nci Alaylar, 1 Ağustos günü Sungurlu'dan hareket etmişler, 2 Ağustos günü Kılınçlar köyünde geceyi geçirmişlerdir. 3 Ağustos günü Kayaş istasyonuna varan Alaylar burada açık ordugâha geçmişlerdir. 6 Ağustos günü Kayaş'tan hareketle Ankara'ya

¹⁰⁴ ATASE Arşivi, İSH, Kutu 1384 / Gömlek 52 / Belge ah, ai, aj.

¹⁰⁵ Osman Fikret Topallı, a.g.e., s.364.

¹⁰⁶ Murat Bıyık, *Topal Osman Ağa'nın Hayatı ve Bibliyografyası*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Giresun Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Giresun 2022, s. 85-86; *TBMM Zabut Ceridesi*, C: 12, Devre:1, İçtima: 2, 11 Ağustos 1921, s. 35; *Vakit*, 5 Eylül 1921, s.1.

¹⁰⁷ *Türk İstiklâl Harbi II nci Cilt Batı Cephesi V nci Kısım I nci Kitap*, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara 1995, s. 165.

gelmişler ve burada 18'inci Tümen emrine girmişlerdir. 11 Ağustos'a kadar Ankara'da kalan Alayların fazla eşyaları depolara teslim edilmiştir.¹⁰⁸

42'nci Alayın 4'üncü Tümen Emrine Verilmesi

Ankara'ya geldiklerinde TBMM önünde resmi geçit yapan Giresun Gönüllü Alayları, Cebelibereket (*Osmaniye*) Mebusu Rasim Bey, Canik Mebusu Şükrü Bey, Malatya Mebusu Raşit Efendi ve Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey tarafından karşılanmışlardır.¹⁰⁹ Aynı günlerde Başkomutan Mustafa Kemal Paşa, Fevzi (*Çakmak*) Paşa ve karargâhı ile birlikte 12 Ağustos günü Ankara'dan hareket etmiş, Polatlı'daki cephe karargâhı olan Alagöz'e gelmiştir.¹¹⁰ Başkomutanlıktan 11 Ağustos günü verilen bir emirle 18'inci Tümen lağvedilmiş, İhtiyat Grubu'nun takviyesine karar verilmiştir. Aynı emir gereğince 18'inci Tümenin 11 Ağustos günü güneş battıktan sonra Sincanköy'e hareket etmesi bildirilmiştir.¹¹¹ 12 Ağustos günü de Sincanköy'nden hareketle Kayıköyü istikame-tinde yürüyüşe geçilmiştir.¹¹²

Lağvedilen 18'inci Piyade Tümeni Sincanköyü'ne geldikten sonra bu tümenin alaylarının dağıtımı şöyle olmuştur: 31'inci Alayı 23'üncü Tümene, Hüseyin Avni Bey'in komutasındaki 42'nci Piyade Alayı 4'üncü Tümene verilmiş, 172 ve 173'üncü Alaylar lağvedilmiş; 18'inci Tümen'in Osman Ağa komutasındaki 47'nci Piyade Alayı ile Süvari Bölüğü ve Batarya Grubu, İhtiyat Grubunun emrinde ve bağımsız olarak grup ihtiyatı olarak Sincanköy'de bırakılmışlardır.¹¹³

42 ve 47'nci Alaylar Batı Cephesinde: Sakarya Meydan Muharebesi

1921 yılının 22 Ağustos gününe gelindiğinde Türk ve Yunan orduları artık karşı karşıya gelmişlerdi. Türk tarafında Başkomutan Mustafa Kemal Paşa, Erkân-ı Harbiye Reisi (*Genelkurmay Başkanı*) Fevzi (*Çakmak*) Paşa, Batı (*Garp*) Cephesi Komutanı İsmet (*İnönü*) Paşa idi. Mustafa Kemal Paşa Başkomutan sıfatıyla Anadolu'nun yazgısını tek başına yüklenmişti. Savunmanın siyasal ve tarihsel sorumlusu ve savunmanın ana çizgilerinin mimarıydı. Fevzi Paşa, cephe gerisinden cepheye asker, silah, cephane, araç-gereç, yiyecek ikmalini sağlamak ve kurulan savunma düzenini denetlemekle, İsmet Paşa ise en ince ayrıntılarına kadar savunma düzenini kurmak ve uygulamakla sorumluydu.¹¹⁴

¹⁰⁸ ATASE Arşivi, İSH, Kutu 1437 / Gömlek 71 / Belge a, aba, aca.

¹⁰⁹ Murat Bıyık, *a.g.t.*, s. 85.

¹¹⁰ Atatürk, Söylev, İkinci Cilt, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1974, s. 452.

¹¹¹ *Türk İstiklâl Harbi II nci Cilt Batı Cephesi V nci Kısım I nci Kitap*, s. 231-232.

¹¹² ATASE Arşivi, İSH, Kutu 1437 / Gömlek 71 / Belge a, aba, aca, ada.

¹¹³ *Türk İstiklâl Harbi II nci Cilt Batı Cephesi V nci Kısım I nci Kitap*, s. 237.

¹¹⁴ Alptekin Müderrisoğlu, *Sakarya*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2018, s. 510.

Sakarya Meydan Muharebesi'nde Türk ordusunun asıl muharebe hattı, kuzeyde Ankara Çayı güneyinden Ilıca Deresi-Sakarya kavşağına kadar Sakarya doğusu-Ilıca Deresi kuzey sırtları-Mangal Dağı güney sırtları hattıydı. 42'nci Alayın bağlı olduğu grup (2'nci Grup) ile 3'üncü Grup bölgesi, 1'inci Yunan Kolordusu büyük kısmının ve 2'nci Yunan Kolordusunun taarruz hattında bulunuyordu.¹¹⁵ Giresun Gönüllü Alayları'nın bağlı oldukları birlikler olarak ordu ihtiyatını teşkil eden 57'nci Tümen ve Karargâhı Sivri'de, 29'uncu Süvari Alayı Soğluca'da, 3'üncü Kafkas Tümeni Karapınar'da, 1'inci Grup Karargâhı ve 23'üncü Tümen Haymana'da, 24'üncü Tümen ve 47'nci Piyade Alayı (Osman Ağa Alayı) Kızılkoyunlu'da mevzilenmişti.

En şiddetli çarpışmaların yaşanacağı Mangal Dağı, Temürözü Deresi güneydoğusunda, asıl muharebe hattına göre ileriye çıkıntı yapan tek başına bir mevzi durumundaydı. Kuşatma harekâtını geliştiren Yunan kuvvetlerinin, Türbe Tepe ve Mangal Dağı bölgesini hesaba katmaları zorunluluğu vardı. Bölgede hâkim bir durumda olan bu iki arazi parçasını ele geçirmeden daha etkili bir kuşatma harekâtının yapılmasına imkân yoktu. Mangal Dağı'nın savunulması görevi, 2'nci Grubun sorumluluğundaydı. Bu görev 5'inci Tümen ve 4'üncü Tümene bağlı Binbaşı Hüseyin Avni Bey'in komutasındaki 42'nci Alay tarafından yerine getirilecekti. Mevzide, arazinin kayalık ve sarp oluşundan birçok yerde boy çukuru bile kazılamamış, ancak dağın güneyine bakan yamaçlarında grup grup siperler kazılabilmiş, kuzeye bakan yamaçlarında ise ihtiyatlar için çok basit ve az sayıda sığınak ve siperler yapılabilmisti. Dağın tepe bölgesinde ise hiçbir tahkimat yapılmamıştı.¹¹⁶

21 Ağustos günü Yunan ordusunun esas kuvvetleri Ilıca deresi güneyinde İnlerkatrancı sahasında yoğunlaşmıştı. Batı Cephesi Komutanlığından gelen emirle; 1'inci Grup Karargâhı Yarbay Halis (*Bıyıkta*) Bey komutasındaki 23'üncü ve Yarbay Fuat (*Bulca*) komutasındaki 24'üncü Tümenlerle, Polatlı'da bulunan Osman Ağa komutasındaki 47'nci Alay, bir obüs taburu ve uçaksavar bataryasıyla beraber 22 Ağustos öğlenine kadar Haymana'da bulunacaktı. 22 Ağustos günü Haymana'ya ulaşıldığında 1'inci Grup Komutanı Albay İzzettin (*Orgeneral İzzettin Çalışlar*) Bey, ilk olarak Osman Ağa'nın 47'nci Alayını teftiş etmiştir. Albay İzzettin Bey'in söz konusu teftişe ilişkin olarak sonradan kaleme alınan hatıratında şu ifadeler yer almıştır:

¹¹⁵ *Türk İstiklâl Harbi II nci Cilt Batı Cephesi V nci Kısım 2 nci Kitap Sakarya Meydan Muharebesi*, Genelkurmay Harp Tarihi Dairesi Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1973, s. 7-8.

¹¹⁶ *Türk İstiklâl Harbi II nci Cilt Batı Cephesi V nci Kısım 2 nci Kitap*, s. 9-10; *Org. İzzettin Çalışlar'ın Anılarıyla Gün Gün, Saat Saat İstiklâl Harbi'nde Batı Cephesi*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Haz. İzzettin Çalışlar, İstanbul 2009, s. 232.

“47’nci Osman Ağa Alayı, bizim düzenli alaylarımızdan çok farklıydı. Alay Komutanı ve diğer subaylardan birçoğu milislerden oluşuyordu. Askerler ise Topal Osman Ağa tarafından özel amaçlar için toplanmış kimselerdi. Haymana’da ilk isim bu alayı teftiş etmek oldu.”

Sakarya Meydan Muharebesi’nin başladığı 23 Ağustos günü Türk tarafında Haymana ile cephe karargâhı arasında haberleşme bağlantısı kesikti. Fırtına dolayısıyla telsizle de haberleşme kurulamamıştı.¹¹⁷ Yunan kuvvetleri 2’nci Grup *-ki sol yanında 42’nci Alayın bağlı olduğu 4’üncü Tümen bulunuyordu-* cephesine taarruza başladığında Mangal Dağı gibi kritik bir arazinin kaybı Türk tarafında büyük bir moral çöküntüsü yaratmıştır.¹¹⁸

Bütün gün ağır şartlar altında cereyan eden savaş aralıksız gece yarısına kadar devam etmiş, 5’inci Tümen Komutanı Yarbey Mehmet Kenan Bey, gece yarısına doğru 2’nci Grup Karargâhına gelmiş ve *“Tümenin bütün kuvvetiyle muharebeye girdiğini, fırtına ve yağmurla karışık ve karanlıkta boğaz boğaza muharebede kotaların birbirine karıştığını, bütün ihtiyatlarını da kullanarak Mangal Dağı tepesinde tutunmaya çalıştığını, emrine gönderilen 25’inci Alayla bu gece yapılacak karşı taarruzla da bir sonuç alınamayacağını, yarın için bir alay daha takviye kuvveti verilmezse Tümenin Mangal Dağı tepe hattında da tutunamayacağını, birliklerin önemli zayiata uğradığını, birçok subayların yaralandığını, emir ve komuta düzeninin bozulduğunu”* Grup Komutanına bildirmişti. 5’inci Tümeni bir alayla daha takviye imkânı bulamadığından 24 Ağustos günü düşmanın daha büyük kuvvetlerle Mangal Dağı’nı kuşatarak yapacağı taarruzlar karşısında daha da ağır durumlarla karşılaşabileceğini, hatta mevzideki toparlarını da düşmana kaptırabileceğini düşünen 2’nci Grup Komutanı Albay Selahattin Adil, bütün sorumluluğu üzerine alarak Mangal Dağı mevzi-inin terk edilmesine karar vermiş ve raporla durumu Batı Cephesi Komutanlığına bildirmiştir.¹¹⁹

Bu durumu öğrenen Başkomutan Mustafa Kemal Paşa 24 Ağustos günü bütün Grup Komutanlıklarına bir emir yayınlarak tüm komutanları uyarmıştır:

“...Ordumuz, her yerde taarruz ve tedafüi olarak düşmana faik ve hâkim olduğunu ispat etmektedir. Hazırlığımız mükemmel ve tamamdır. Düşmanın Anadolu içerisinde behemehal mahvolacağı muhakkak olan bu günlerde kıtaatımızın azamî fedakârlık ve gayret göstermeleri gayri kabili ihmal bir mecburiyet ve hem de bir vazife-i diyanet ve hamiyettir. Hata eden her kim olursa olsun derhal kanuna çarpılmak için asla tereddüt

¹¹⁷ Org. İzzettin Çalışlar’ın Anılarıyla Gün Gün, Saat Saat İstiklâl Harbi’nde Batı Cephesi, 234-236.

¹¹⁸ Levent Ünal, “Sakarya Meydan Muharebesi”, Kara Harp Okulu Harp Tarihi Ders Notları, Kara Harp Okulu Matbaası, Ankara 2016. s. 273.

¹¹⁹ Türk İstiklâl Harbi II nci Cilt Batı Cephesi V nci Kısım 2 nci Kitap, s.11

edilmeyecektir. Bu emir, 5'inci Tümenin bütün efrat ve zabitanı toplanarak kıraat ve tebliğ olunacaktır. Ve kıraat ve tebliğ olunduğu Garp Cephesi Kumandanlığından bana bildirilecektir.

Büyük Millet Meclisi Reisi
Başkumandan Mustafa Kemal”

24 Ağustos'ta, muhtemel düşman kuşatma hareketine karşı 2'nci Grup ve dolayısıyla cephe sol kanadının korunması için ordu ihtiyatı olarak tutulan kuvvetlerden 1'inci Gruptan 24'üncü Tümen ve 47'nci Bağımsız (*Osman Ağa Alayı*) Alaya, saat 21:30'da Büyükgökgöz'e (*Yenice, Sındıran*) hareketleri emredilmiş, 3'üncü Kafkas Tümeni Katrancı'ya 2'nci Grup emrine alınmıştır.¹²⁰

24 Ağustos gecesini 25 Ağustos gününe bağlayan ilk saatlerde -saat 02:00 sularında- 4'üncü Tümen Komutanı Albay Mehmet Sabri Bey, 58'inci Alaya gönderdiği emirde 24'üncü Tümenin uzun bir tertip dairesi eylediğinden geri kaldığını, ileri hareketlerini Binbaşı Hüseyin Avni Bey komutasındaki 42'nci Alaya bakarak tanzim etmelerini söylemiştir.¹²¹ 25 Ağustos günü, 4'üncü Tümenin Mangal Dağı'nın geri alınması için verdiği emri alan 42'nci Alay, tümenin sol yanında olmak üzere taarruza geçmiş, aynı gün Osman Ağa'nın Alayı (47'nci Alay), 4'üncü Tümene dâhil olmuştur.¹²² Dolayısıyla 42 ve 47'nci Alaylar aynı cephe hattında mevzilenmişlerdir.

Muharebenin dördüncü günü olan 26 Ağustos günü Türk komutanlar için 22 gün süren Sakarya Meydan Muharebesi'nin en buhranlı günlerinden biri olmuştur. O gün Yunan ordusu tüm cephe boyunca yeniden taarruza geçmiştir. Kuzeyde Dua Tepe ve güneyinde Kartal Tepe bölgesine kadar ilerlemiştir. Esas çarpışmalar Türbe Tepe-Mangal Dağı hattında yaşanmıştır. Öğlene doğru 2'nci Grup bölgesinde yer yer çözümler başlamış ve Türbe Tepe kaybedilmiştir. Akşam karşı taarruzla geri alınsa da Yunanlar kısa sürede Türbe Tepe'yi yeniden ele geçirmişlerdir. Cephenin yarılması ve tümüyle çökmesi ihtimaliyle Türk tarafı aleyhine gelişen bu durum karşısında Cephe Komutanlığı, saat 22:45'te 2'nci Grup Komutanlığına şu emri vermiştir:

“Tümenler, son erleri ölünceye kadar mevziilerini kesin olarak savunacaktır.”

Fakat yapılacak hiçbir şey kalmamıştı, 9'uncu Tümen ve Esat Faik Bey Müfrezesi mevzileri Yunan kuvvetlerinin eline geçmişti. Gece yarısına doğru Yunan taarruzları durunca Türk tarafı biraz da olsa yeniden toparlanma fırsatı

¹²⁰ *Türk İstiklâl Harbi II nci Cilt Batı Cephesi V nci Kısım 2 nci Kitap*, s. 12, 16.

¹²¹ *ATASE Arşivi, İSH*, Kutu 1447 / Gömlek 25.

¹²² *ATASE Arşivi, İSH*, Kutu 1437 / Gömlek 71 / Belge aha.

bulabilmiş ve Grup birlikleri Katrancı'da toplanmıştır.¹²³ 26 Ağustos günkü bu muharebeler sırasında 42'nci Alayın 2'nci Tabur Komutanı Y zb şı Halim Bey yaralanmıştır. Yunan kuvvetleri, 27 Ağustos günü yaptıkları taarruzlarında başarılı olamamışlar, 42'nci Alay tahkim ettikleri savunma hattını büyük bir dirençle savunmuş, 2'nci Taburu tüm geceyi siperde geçirmiştir. Top ve piyade ateşleri bütün gece karşılıklı devam etmiştir.¹²⁴

Binbaşı Hüseyin Avni Bey'in Yaralanması ve şehit Düşmesi

28 Ağustos günü sabah saatlerinde başlayan Yunan taarruzu çok şiddetli olmuştur. Çok kanlı geçen çatışmalar sırasında Türk savunması yer yer gerilese de   z lmemiştir. İki taraf da ağır kayıplar vermiştir. Orgeneral  alışlar'ın anılarında, 28 Ağustos günü Mangal Dağı bölgesinde 4' nc  Tümen cephesinde yaşananlar ve uğranılan subay kayıpları hakkında şu satırlar yer alır:

“Saat 06.00'da 4' nc  Fırka'dan şu rapor alındı:

1. Bu gece fırka cephesini, merkezde toplanan muhafaza taburu, sağda 23' nc  Fırkadan 31'inci Alay, solda Osman Ağa milisleri olmak üzere belirledim. Fırkanın diğer kıtaları d n ikmal askeri almıştır. Cephenin bir düşman taarruzuna karşı düzenli bir kıtaya ihtiya ı vardır.
2. Subay kaybı çok fazladır. Hücum taburunun yalnız iki subayı kalmıştır. 42'nci Alayın kumandanlık vek leti bir İhtiyat Teğmeninin elindedir. Kayıpların hızla karşılanmasına çalışılmasını rica ederim.
3. Cephane ikmaline giden araçlar henüz dönmedi. Kızılıkoyunlu'ya giden araç cephane kollarını orada bulamadığını söylüyor. Fırka cephanesizdir.”

 alışlar, 4' nc  Tümenin fazla hasara ve özellikle subay kaybına uğradığını, Teğmenlerin elinde kalan taburların sayısının çok olduğunu, saat 06:35'te buna cevaben 4' nc  Tümene sol yanı gerisinde, yol üzerinde bulunan 7'nci Tümen'den (*Komutanı Yarbay Ahmet Derviş*) 2'nci Alayın 2'nci Taburunun Tümen emrine verildiğini ve hemen gereken yere gönderilmesini kendisinin bildirdiğini ve Tümene cephane gönderdiğini belirtmektedir.¹²⁵ İzzettin  alışların notlarından, Binbaşı Hüseyin Avni Bey'in 28 Ağustos günü yaşanan Yunan taarruzu karşısında sabahın erken bir vaktinde yaralanmış olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü 4' nc  Tümen'den saat 06:00'da gönderilen raporda 42'nci Alayın Komutanlığının vek leten bir İhtiyat Teğmeninin elinde olduğu yazılıdır.* 42'nci Alayın Komutanlığını aynı gün içinde Vekil olarak daha

¹²³ Levent  nal, *a.g.e.*, s. 274; İbrahim Artuç, *Yeniden Doğuş-Türk Kurtuluş Savaşı*, Kastaş Yayınevi, İstanbul 2001.

¹²⁴ *ATASE Arşivi, İSH*, Kutu 1437 / Gömlek 71 / Belge aha.

¹²⁵ *Org. İzzettin  alışlar'ın Anılarıyla Gün Gün, Saat Saat İstikl l Harbi'nde Batı Cephesi*, s. 266.

* (Y.N)

kıdemli bir subay, Kurmay Yüzbaşı (*Selanikli*) Faik (Sözer) (1324-İs.1) devralmıştır:

“Gökgöz Şimal Sırtları

28/8/37-Saat: 12:15

4 ncü Fırka Kumandanlığına

1. Piyade Kumandanının emriyle 42’nci Alay Kumandanlığı Vekâletine tayin edildim.

2. Mümâ-ileyhin tam isabetle şehit olduğu istihbar edilmiştir.

3. Sol cenahımızdan düşman zorluyorsa da tek bir nefer kalıncaya kadar mevziin terk edilmeyeceği umûman tebliğ edilmiş ve efrâdın kuvve-i maneviyeleri de sarsılmamıştır.

42’nci Alay Kumandan Vekili

Yüzbaşı Süleyman Faik

Hâşiye:

Emrimdeki Kıtaat, 2’nci Alay 1’inci Tabur

Hücum Taburu,42’nci Alay 1’inci ve 2’nci Tabur”¹²⁶

Yüzbaşı Süleyman Faik Bey saat 12:15 te gönderdiği bu raporda 4’üncü Tümen Piyade Komutanı Yarbay Esat Faik’in emriyle 42’nci Alay Komutanlığına vekâleten tayin edildiğini bildirirken emri veren Yarbay Esat Bey’in şehit olduğu bilgisini de vermiştir. 4’üncü Tümen Komutanlığı bu bilgiyi 1’inci Grup Komutanlığına iletmiştir. O tarihte 1’inci Grup Komutanı olan Albay (*Orgeneral*) İzzettin Çalışlar, bu kayıplardan şu şekilde söz etmiştir:

“Saat 12:30’da 4’üncü Fırkadan alınan rapora göre, düşman 58’inci Alay cephesinde 200 metreye kadar yaklaşmıştı. Fırka, 42’nci Alay Kumandanı ve Piyade Kumandanı Esat Faik Bey de dahil olduğu halde birçok subayını kaybetmişti. Fırka, 1484 rakımlı tepenin düşman eline geçtiğini zannediş ve düşmanın buradan yaptığı etkili ateşten çok rahatsız oluyordu.”¹²⁷

Gerçekten 4’üncü Tümen sol kanat mevzileri, Yunan topçusunun şiddetli ateşi altında barınamayacak durumda kalmış, bölgede başlayan mevzi çekilme kısa bir sürede 4’üncü Tümenin merkez birliklerine de sirayet etmiştir. Saat 15:00 civarında Batı Cephesi Komutanlığı, 1’inci ve 12’nci Grup Komutanlarına şu emri vermiştir:

“1. Düşman, Gökgöz kesiminde 1’inci Grup cephesine taarruz ediyor.

2. 12’nci Grup, BüyükGökgöz istikametine sapacak ve muharebe meydanına doğru ilerleyecektir.

¹²⁶ ATASE Arşivi, İSH, Kutu 1367 / Gömlek 124. Belgenin orijinali için bkz. Ek-4.

¹²⁷ İzzettin Çalışlar, a.g.e., s. 270.

3. Durumu bilen 1'inci Grup, 12'nci Grup kıtalarının nereye sevk edileceklerini ve yapacakları görevi 12'nci Grup Komutanına doğrudan doğruya bildirecek ve Orduya bilgi verecektir".¹²⁸

Saat 15:00'e doğru Yunan kuvvetleri 4'üncü Tümenin siperlerine girmişse de yapılan karşı taarruzla siperler tamamen ele geçirilmiş, göğüs göğüse yapılan süngü muharebelerinde düşman epeyce sarsılmıştır. Bununla birlikte Yunan ordusu karşı taarruzlarında ısrar ederek saat 17:15'te 4'üncü Tümeni mevzilerinden atmayı başarmıştır.¹²⁹ Saat 20:10'da Grup Komutanlığının emri ile 4'üncü Tümen (*Komutanı Albay Mehmet Sabri*) sol kanat gerisinde toplanarak Büyükgökgöz-Çalış istikametini örtmekle görevlendirilmiştir. Gece 4'üncü Tümen, sağda 23'üncü Tümenin 31'inci Alayı, ortada Meclis Muhafız Taburu, solda Osman Ağa'nın 47'nci Alayı olarak mevzii işgal etmiştir. Tümenin diğer birlikleri Karasüleymanlı güneydoğusunda toplanmışlardır.¹³⁰

Sonuçta 28 Ağustos günü çok şiddetli geçen muharebelerde 42'nci Alay Komutanı Binbaşı Hüseyin Avni Bey ağır yaralanmış, Piyade Komutanı Kurmay Yarbay Esat Faik Bey şehit düşmüştür. Akşam üzeri alınan emir üzerine 4'üncü Tümen "*Tarassut Tepesi*" olarak anılan tepeye çekilmiştir.¹³¹

28 Ağustos 1921 günü Gökgöz sırtlarında savaşırken Taşıltepe mevkiinde şarapnel parçasıyla ağır şekilde yaralanan 4'üncü Tümen 42'nci Alay Komutanı Tirebolulu Binbaşı Hüseyin Avni Bey, Haymana Hastanesi'nde bacağı kesilerek tedavi edilmeye çalışılmışsa da kurtarılamamış, 29/30 Ağustos 1921 tarihinde şehit düşmüştür. Vefat ettiğinde 45 yaşında olan Sakarya şehidi Hüseyin Avni Bey'in cenazesi Haymana hamamları civarına defnedilmiştir. Yıllar sonra Haymana ve Tirebolu Belediyesinin çabalarıyla Haymana'da adına bir anıt mezar yaptırılmış ve bu anıt mezar 13 Eylül 2021'de açılmıştır.¹³²

Hüseyin Avni Bey'in nasıl yaralandığına tanık olan 42'nci Alay 2'nci Tabur 1'inci Bölük askerlerinden Görele'nin Daylı köyünden Mehmet Cındık'ın oğlu Halil Cındık tarafından yayımlanan anılarında o sahneler şöyle anlatılmıştır:

...Komutanımız Hüseyin Avni Bey on metre sağımdaydı. Siperin önünde sağ dizinin önüne çöktü. Dışarı fırlayan buğulu bağırsaklarını sol eliyle içeri basıyordu. O, yılmak nedir bilmeyen yürekli bir kahramandı. Onda vatan ve millet sevgisi önde geliyordu. Ölümcül yara aldıysa da "Ben bu yaradan ölmem. Devam edin aslanlarım, devam edin yiğitlerim"

¹²⁸ *Türk İstiklâl Harbi II nci Cilt Batı Cephesi V nci Kısım 2 nci Kitap*, s. 91.

¹²⁹ İzzettin Çalışlar, a.g.e., s. 271-272.

¹³⁰ *Türk İstiklâl Harbi II nci Cilt Batı Cephesi V nci Kısım 2 nci Kitap*, s. 91-92.

¹³¹ *ATASE Arşivi, İSH*, Kutu 1437 / Gömlek 71 / Belge aia.

¹³² Mesut Çapa, *Sorularla Millî Mücadele*, Ankara Üniversitesi TİTE Yayınları, Ankara 2024, s. 119; *MSB Arşivi Subay Şahsi Dosyası*.

nağralarıyla bizi coşturup yüreklendiriyordu. Onu, kahpe Yunan dediği Yunan şarapneli sağ kasığının üzerinden doğramıştı. Sıhhiye erleri onu sedyeye alarak cephe gerisindeki yaralı çadırına götürdüler. Komutanımızın ağır yara alışı hepimizi yürekten parçaladı. Nöbeti genç bir komutan aldı. Muharebe hızını kesmemiş, bütün şiddetiyle devam ediyordu.”¹³³

Hüseyin Avni Bey’in Şehadeti Sonrasında 42’nci Alay Cephesinde Durum

31 Ağustos günü verilen Tümen emrinde birliklere görev taksimi yapılırken 42’nci Alaya verilen görevin, Giresun Gönüllü Alaylarının ne büyük sorumluluklar yüklediklerini göstermesi açısından önemi büyüktür:

“31/8/37

Fırka Emri

1. 23 ve 4’üncü Fırkaların ileri müfrezeleri geri çekilmiş ve düşman süvarisi tepeleri tutmuştur.

2. Bütün Grup, yeni mevâzi de her an muharebeye muntazır ve hazır bulunacaktır. Bunun için fırka mıntıkasındaki sağ cenahdaki arazi kesik ve müteaddid dereleri ihtiva ettiğinden düşmanın bu taraftan yanaşması muhtemeldir.

Binaenaleyh, Karasüleymanlı istikameti 40 ve 42’nci Alay tarafından vaktiyle keşif ve tarassud edilmeli, düşmanın tazyik ve hareketinden vaktiyle beni haberdar etmelidir.

4. 42’nci Alaydan Topçu Tepesinde bulunan tabur tahkimatına germi (hız) verecek ve düşman taarruzunda burasını muannidâne (sağlam bir dirençle) müdafaa edecek ve elinde ne miktar ihtiyat kaldığını bana bildirecektir.

5. 40’ıncı Alay Topçu Tepesinde bulunan 42’nci Alay taburunu da kumandasına alarak ve bulunduğu platoyu Alayıyla müdafaa edecek ve elinde ne miktar ihtiyat kaldığını bana bildirecektir.

6. 42’nci Alay hemen dere içerisinde ihtiyat olarak bulunacak, icabında derhal 40’ıncı Alayı takviye edecek bir surette hazır bulunacaktır. (İki taburu)

7. Kıttaat-ı saire oldukları mahallerde hazır bulunacaklardır.

8. Cephane ikmali için Fırka karargâhından sual edilecektir.

9. Ben, 40’ıncı Alayın işgal ettiği mevâzin işgal ettiği gerisindeki sırttayım.

4’üncü Fırka Kumandanı Miralay Mehmet Sabri”¹³⁴

¹³³ Ö. Erden Menteşoğlu, *Giresunlu Fedailerle Konuştum Onlar da Çılgındı*, Ofset Matbaacılık, Ankara 2008, s. 104-107.

¹³⁴ *ATASE Arşivi, İSH*, Kutu 1367 / Gömlek 129 / Belge ag.

31 Ağustos günü verilen bu emir gereğince, 4'üncü Tümen cephesinde 40'ıncı ve 42'nci Alaylar tutunabildikleri mevzilerde seri bir şekilde tahkimat faaliyeti yürütmüşler ve savunmanın yıkılmaması için her an savaşa hazır bir şekilde bulunmuşlardır. Bu emrin ardından aynı gün içinde Tümen Komutanlığınca bir diğer genel emir yayınlanmış, bu emirde de 42'nci Alay'dan her an savaşa hazır halde beklemesi istenmiştir.¹³⁵ Ayrıca Haymana Hastanesi'nin, Babayakub'a nakledildiği de bildirilmiştir.¹³⁶

31 Ağustos/1 Eylül itibarıyla düşmanın 4'üncü Tümen cephesinde 42'nci Alay mıntikasına yapmak istediği baskın, piyade ve topçu ateşiyle püskürtülmüştür.¹³⁷ Yunan topçusu sabah saat 06:30 dan itibaren aralıklı olarak ileri mevzileri ateş altına almış, bu arada 47'nci Alaydan Beylikköprü'de kalan bir tabur, Alaya katılmıştır.¹³⁸ 1 Eylül günü 1'inci Grup Komutanı Albay İzzettin Bey, 4'üncü Tümen Komutanlığına gönderdiği emirde, kıtaların subay ihtiyacının telâfisi için küçük zabitanın kıymeti görülenlerin derhal zabıt vekilliğine terfi ettirileceklerinin Ordu Komutanlığından bildirildiğini, bu gibi kişiler mevcut ise isimlerinin Gruba bildirilmesini istemiştir.¹³⁹ Bu emirde ayrıca, 47'nci Alayın bulunduğu yerde grup ihtiyatı olarak kalacağı bildirilmiştir.¹⁴⁰

Yunan ordusunun şiddetli saldırılarına rağmen Türk savunması çökmemiş, büyük bir direniş göstermiştir. 12 Eylül günü yapılan hava ve kara keşifleriyle Yunan ordusunun çekilmekte olduğu anlaşılmıştır. 13 Eylül 1921'de Yunan birliklerinin bütünüyle Sakarya Nehri batısına geçtiği, 23 Eylül 1921 tarihine kadar devam eden takip harekâtı sırasında Yunan ordusunun Eskişehir-Seyitgazi ve Afyon istikametinde çekildiği yapılan hava keşifleriyle tespit edilmiştir. Yunan ordusu bu geri çekilme sırasında birçok köyü yakmış, demiryolu hattını tahrip etmiş, küçük köprüler ile bütün istasyonları imha etmişlerdir.¹⁴¹ Sonuçta bütün olumsuz şartlara rağmen Türk ordusu, Başkomutan Mustafa Kemal Paşa'nın üstün sevk ve kumandasıyla Yunan ordusuna karşı Sakarya'da büyük bir zafer elde etmiştir.¹⁴²

Sakarya Meydan Muharebesi Sonrasında Giresun Gönüllü Alayları

1921 Temmuz ayında Batı Cephesi'ne intikal eden Giresun Gönüllü Alaylarından 42'nci ve 47'nci Alaylar Sakarya Meydan Muharebesi'ne katılarak önemli hizmetler görmüşler, en şiddetli muharebelerde yer almışlardı. 42'nci

¹³⁵ ATASE Arşivi, İSH, Kutu 1367 / Gömlek 129 / Belge ah.

¹³⁶ ATASE Arşivi, İSH, Kutu 1367 / Gömlek 129 / Belge aha.

¹³⁷ ATASE Arşivi, İSH, Kutu 1367 / Gömlek 129 / Belge ae.

¹³⁸ ATASE Arşivi, İSH, Kutu 1367 / Gömlek 131.

¹³⁹ ATASE Arşivi, İSH, Kutu 1367 / Gömlek 131 / Belge ab.

¹⁴⁰ ATASE Arşivi, İSH, Kutu 1367 / Gömlek 131 / Belge ac.

¹⁴¹ F. Rezzan Ünalp, "Türk İstiklal Harbinde Batı Cephesi Tayyare Bölükleri", *Atatürk Araştırma Merkezi (ATAM) Dergisi*, Cilt: 38, Sayı: 105, Mayıs 2022, s. 75.

¹⁴² Alptekin Müderrisoğlu, *a.g.e.*, s. 808.

Giresun Alayı (*Giresun Nizamiye Alayı*) Komutanı Tirebolulu Binbaşı Hüseyin Avni Alparslan Bey, Mangal Dağı bölgesinde yaşanan muharebeler sırasında önce yaralanmış, iki gün sonra da kurtarılamayarak şehit düşmüştü. Hüseyin Avni Bey'in yaralanmasıyla birlikte 28 Ağustos 1921'de 4'üncü Tümen Sol Cenah Mıntıkası Komutanlığına atanan Selanikli Kurmay Yüzbaşı/Binbaşı Faik (*Sözer*) Bey'in (1324-İs.1) emrine 2'nci, 47'nci, 42'nci Alaylar verilmiştir. 1 Eylül 1921'de 42'nci Alay Komutanlığına Binbaşı Ali Sakıp (*Özakın*) (1319-P.289) atanmış, Ağustos 1922 tarihine kadar bu görevi yürütmüştür.

Hüseyin Avni Bey gibi Giresun Gönüllü Alaylarının teşkilinde gayretleri ve fedakarlıkları büyük olan Osman Ağa, 47'nci Alayın başında Sakarya'da cesurca savaşmıştır. Daha sonra bu Gönüllü Alaylardan 42'nci Alay, 2'nci Ordu/2'nci Kolordu/4'üncü Tümen emrinde, 47'nci Alay ise 2'nci Ordu/6'nci Kolordu/17'nci Tümen emrinde Büyük Taarruz ve takip harekâtına katılmışlardır.¹⁴³

Koçgiri İsyanı dolayısıyla Osman Ağa'nın İmranlı'da bulunduğu sırada Giresun Milli Taburundan 44'üncü Gönüllü Alayın teşkil edilmesi kararı alındığında bu Alaya önce Osman Ağa fahri olarak komuta etmiş, kısa bir süre sonra 18 Mayıs 1921'de 44'üncü Alay Komutanlığına Binbaşı Ahmet Kemal (1315-P.223)¹⁴⁴, Haziran 1921'de Binbaşı İdris Bey atanmıştır. Binbaşı İdris Bey'in Samsun bölgesinde Pontusçu Rum eşkiyayla olan çatışmada 17 Temmuz 1921 günü şehit olması üzerine¹⁴⁵ yerine Yarbay Mehmet Veysi (1316-P.196) tayin edilmiştir. 44'üncü Giresun Gönüllü Alayı, Yarbay Mehmet Veysi (*Gazioğlu*) Bey'in emrinde Pontus çetelerine karşı Merkez Ordusu'na bağlı olarak Samsun bölgesinde kalmıştır.¹⁴⁶ Bu Alay, Sakarya Meydan Muharebesi sona erdikten sonra Batı Cephesi'ne dâhil olmuştur. 21 Eylül 1921'de 44'üncü Alayın 1'inci ve 2'nci Taburları ile karargâhı ve 64'üncü Alayın 2'nci Taburu Batı Cephesi emrine yollanmışlardır. Bu sırada Yunanların Karadeniz kıyılarındaki abluka faaliyetlerine karşı Yavuz zırhlısından çıkarılan 88 milimetrelilik toplar, Merkez Ordusu'nun da onayını alarak Samsun civarında yerleştirilmiştir.¹⁴⁷

¹⁴³ İsmet Görgülü, a.g.e., s. 386-388; *Türk İstiklal Harbine Katılan Alay ve Tugay Komutanlarının Biyografileri Cilt: II*, s. 500.

¹⁴⁴ *Türk İstiklal Harbine Katılan Alay ve Tugay Komutanlarının Biyografileri Cilt: II*, s. 125.

¹⁴⁵ *Türk İstiklal Harbine Katılan Alay ve Tugay Komutanlarının Biyografileri Cilt II*, s. 476.

¹⁴⁶ *Türk İstiklal Harbine Katılan Alay ve Tugay Komutanlarının Biyografileri Cilt II*, s. 42-43; İsmet Görgülü, a.g.e., s. 412.

¹⁴⁷ *Türk İstiklal Harbi: Batı Cephesi: 5'inci Kısım 2'nci Kitap: Sakarya Meydan Muharebesi (23 Ağustos-13 Eylül 1921) ve Sonraki Harekât (14 Eylül-10 Ekim 1921)*, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara 1973, s. 341.

44'üncü Alay da 42 ve 47'nci Alaylar gibi Büyük Taarruz harekâtına katılmış, 2'nci Ordu/6'ncı Kolordu/16'ncı Tümen emrinde savaşmıştır.¹⁴⁸ Bu alaylar Lozan Antlaşması'nın imzalanmasını müteakip lağvedilmişler, personeli terhis edilmiştir.¹⁴⁹

Hüseyin Avni Bey'in Şehadetinin Yankıları

Tirebolulu Binbaşı Hüseyin Avni Bey'in şehit olması öncelikle Giresun halkını yasa boğmuştur. 22 Eylül 1921 tarihli "*Yeni Giresun*" gazetesinde Bekir Sükuti Bey, "*Büyük Kahraman Alparslan Bey'in Şehadeti*" başlıklı yazısında duymuş oldukları üzüntüyü dile getirirken onun karakterinden, vatanperverliğinden, cesaretinden söz etmiştir. Bundan başka "*Yeni Giresun*" gazetesinin yazar ailesinden olduğunu belirttiği Alparslan Bey'in yalnız kışla değil, kalemiyle de çalışmaya hizmet etmiş bir Türkçü olduğunu, Giresun'da bulunduğu sürece her gün matbaa ve idarehaneye geldiğini, gazetenin geniş nüshalarında Türk tarihine ve toplumsal ahvaline ait birçok makalesinin bulunduğunu dile getirmiştir.¹⁵⁰

Sakarya Meydan Muharebesi sırasında 42'nci Alayda Teğmen olan Mahmut Ünlü ile 1958 yılında yapılan röportajda Binbaşı Hüseyin Avni Bey hakkında şunları söylemiştir:

"Sakarya Savaşından evvel 42'nci Alayla birlikte Sabri Paşa'nın kumandasındaki 4'üncü Tümene bağlanmıştık. Alay Kumandanımız cesur bir asker olan Binbaşı Hüseyin Avni Alparslan'dı. 25 Ağustos sabahı bizim Alaya Mangal Dağı'na taarruz emri verildi. Alay Kumandanımız Hüseyin Avni Alparslan'ın cesaretinin derecesine ulaşan bir yiğit görmedim. Mangal Dağı'nı alırken hepimizin önünde, elinde süngü düşmana hücum ederken onu seyretseydiniz...Kendinden geçer, dişlerini gıcırdatır, gözleri alev saçardı. Kanlı sırtlarda iki bacağını birden kaybedip Haymana Hastanesine kaldırıldığını duyunca hepimiz matem tuttuk. Alay Kumandanımız kurtulamamış, şehit olmuştu. Kendi kuvvetlerinin üç misli fevkinde bir kuvvetle süngü hücumu yapan 42'nci Alayın cesur kumandanına Allah rahmet eylesin."¹⁵¹

Prof. Dr. Fahrettin Kırzioğlu'nun yorumuyla "*Tirebolu'nun en büyük meşâhiri*" olan Hüseyin Avni Alparslan Bey için Prof. Dr. Faruk Sümer de

¹⁴⁸ İsmet Görgülü, a.g.e., s. 388; *Türk İstiklâl Harbi II nci Cilt Batı Cephesi 6 ncı Kısım 2 nci Kitap Büyük Taarruz (1-31 Ağustos, 1922)*, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara 1995, s. 327.

¹⁴⁹ Osman Fikret Topallı, a.g.e., s. 364-366.

¹⁵⁰ *Yeni Giresun*, 22 Eylül 1337 (1921), no.89.

¹⁵¹ *İleri Gazetesi*, Röportaj: Yüksel Güneri, "Albay Mahmut Ünlü'nün Harp Hatıralarından Binbaşı Hüseyin Avni Alparslan ve Hacı Hafız'ın Kahramanlığı", 19 Eylül 1958.

“Elindeki çok mahdud malzemeye rağmen Trabzon bölgesindeki Türk halkının tarihinde Çepnilerin önemli bir rol oynadığını ortaya koymuştur.” demiştir.¹⁵²

Hüseyin Avni Bey “Alparslan” mahlasını kullanmış; Türk dili, etnografyası ve kültürü üzerine kaleme aldığı yazıları, Erzurum'da “Albayrak” gazetesinde, Giresun'da “Yeni Giresun” ve “Gedikkaya” gazetelerinde, İstanbul'da “Türk Yurdu” dergisinde (mecmua) yayımlanmıştır.¹⁵³

Hüseyin Avni Bey'in Türk Yurdu Dergisinde yayımlanan makaleleri, “Türkçenin Başına Gelenler-Gelmekte Olanlar-Yapma ve Değiştirmelerden”, “Türk Adı Araştırmalarından: Edebalı”, “Kayı Han mı? Kaya Han mı?” ve “Türk Bayramlarından Ot Göçü” başlıklarını taşımaktadır. Bu makalelerden en fazla ilgi çeken makalesi, günümüzde de Trabzon-Giresun arasındaki bölgede, özellikle Şalpazarı yöresinde bütün canlılığıyla yaşamakta olan “Ot Göçü” şenliklerini ele alan makalesi olmuştur. 1915 yılında Türk Yurdu Dergisi'nin “İctimaiyât” bölümünde yayımlanan bu makale, yayınından 24 yıl sonra yeni harflerle Halk Bilgisi Haberleri Dergisinde yer almıştır. Daha sonra ikinci kez İ. Gündâğ Kayaoğlu tarafından yeni yazıya aktarılarak “Trabzon Kültür Sanat Yıllığı 87” adlı eserde yayımlanmıştır. Bir başka çevirisi Veysel Usta tarafından yapılarak “Çepniler ve Türk Bayramlarından Ot Göçü” başlığı altında “Trabzon” adlı dergide yayımlanmıştır.¹⁵⁴

Hüseyin Avni Bey'in “Trabzon İli Laz mı? Türk mü?” adlı çalışması, yayımlanan ilk ve son kitabı (kitapçık) olmuştur. Şahsi dosyasında yer alan hal tercümesinde kendisi, “Türkoloji ile meşgul oluyorum. Trabzon vilayetinin etnografı ve tarihi hakkında 24 sahifelik ufak bir eserim vardır.” ifadeleri yer alır. Doğu Karadeniz'de yaygınlaşan Pontus ve Ermeni iddialarına cevap teşkil etmek üzere kaleme aldığı bu çalışma, Milli Müdafaa Vekâletinin katkılarıyla 1339 (1923) yılında Yeni Giresun matbaasında 10 bin adet bastırılarak dağıtılmıştır. Söz konusu kitabın günümüz Türkçesine (Tirebolulu) Ayhan Yüksel tarafından yapılan çevirisi, 1995 yılında *Türk Dünyası Tarih Dergisinde* yayımlanmıştır.¹⁵⁵

Hüseyin Avni Bey, 1925 yılında TBMM tarafından kabul edilen 400 sayılı kanun ile Kırmızı Kurdeleli İstiklal Madalyası ile taltif edilmiştir.

14 Kasım 1925 tarihinde TBMM'de, Başvekâletten gelen kanun teklifini içeren 3/486 numaralı tezkere ve Müdafaa-i Milliye Encümeni mazbatasını görüşmek üzere okunmuştur. Meclis'te yapılan bu görüşmede, “İstiklal Muharebatına iştirak ederek ve muhtelif tarihlerde şehit olan 196 zabıt ve 117 neferin

¹⁵² Ayhan Yüksel, “Tirebolulu Hüseyin Alp Arslan ve Risalesi”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S. 105, Eylül 1995.

¹⁵³ Ayhan Yüksel, *Giresun Tarihi Yazıları*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2022, s. 123.

¹⁵⁴ İsmail Hacıfettahoğlu, *Sakarya Şehidi Binbaşı Hüseyin Avni Bey*, Atlas Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2003, s. 139.

¹⁵⁵ Ayhan Yüksel, *a.g.m.*, s. 34-39; İsmail Hacıfettahoğlu, *a.g.e.*, s. 114.

400 numaralı kanun mucibince ailelerine İstiklal Madalyası verilmesi hususunda Başvekâletten gelen tezkere ve merbut künyeleri tetkik ettik. 196 zabitten şimdilik inha evrakı gelen 94 şehit zabitin ailesine İstiklal Madalyasının verilmesine ve İstiklal Muharebatında şehit olan yalnız 117 nefer olmayıp bilcümle şehit efrat künyelerinin gönderilmesi hususunun Müdafaa-i Milliye Vekâletine işar buyrulmasına” karar verilmiştir. Bu karara göre İstiklal Madalyası verilecek 94 subay içinde Hüseyin Avni Bey, “4. Fırka 42. Alay Kumandanı Piyade Binbaşı Hüseyin Avni Efendi, Emin, Tirebolu” kaydı ile yer almıştır. Hüseyin Avni Bey’in madalya numarası 3167’dir.¹⁵⁶

Sonuç

Mustafa Kemal Paşa’nın önderliğini üstlendiği Millî Mücadele boyunca yurdun işgalden kurtarılması için görev almaktan çekinmeyen Tirebolulu Binbaşı Hüseyin Avni Bey ve Giresunlu (Topal) Osman Ağa, Giresun başta olmak üzere Karadeniz bölgesinde halkın direnişe geçirilmesi hususunda büyük gayret göstermişler, yerelde Karadeniz’i Pontus eşkiyasından temizlemek ve korumak, genelde TBMM Hükümetine destek olmak amacıyla milli ve cesur bir duruş sergilemişler, Millî Mücadele’nin yereldeki tek ve seçkin örneği olan Giresun Gönüllü Alaylarının kurulmasını sağlamışlardır. Giresunlu uşaklar ilk olarak Mustafa Kemal Paşa’nın muhafızlığını üstlenmişler, Doğu Cephesinde Ermeni kuvvetlerine karşı savaşmışlar, Koçgiri İsyanında ayrılıkçı güçlere ve yine Samsun ve civarındaki Pontusçu Rum eşkiya çetelerine karşı mücadele etmişler, vatan müdafaasında önemli hizmetlerde bulunmuşlardır. Bütün bu faaliyetlerde Giresun Askerlik Şubesi Başkanı (Mintika Komutanı) ve Kaymakam Vekili Hüseyin Avni Bey’in ve Osman Ağa’nın çabası takdire şayandır.

Sahil Muhafaza Teşkilatı olarak başlayan sonra Giresun Milli Taburuna dönüşen ve devamında büyüyerek Giresun Gönüllü Alayları haline gelen kuvvetler, başlangıçta 4 taburlu tek bir Alay (Giresun Nizamiye Alayı) olarak teşkil edilmiş, ilerleyen süreçte üç farklı alay haline gelmiş ve numaralandırılmışlardır. Bunlardan birincisi Giresun’dan Hüseyin Avni Bey komutasında hareket eden 42’nci Alay, ikincisi Koçgiri İsyanı dolayısıyla Osman Ağa komutasında İmranlı bölgesinde bulunduğu sırada teşkil edilen 44’üncü Alay ile üçüncüsü Samsun’daki Depo Alayından teşkil edilen ve silahlandırılan 47’nci Alay’dır. Her birinin asker kaynağını çoğunlukla Giresunlu uşaklar oluşturmuştur. 47’nci Alayın komutanlığı Osman Ağa’ya bırakılmıştır. 44’üncü Alayın Komutanlığına ise Giresun dışından bir komutan atanmıştır.

¹⁵⁶ Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi, Kütüphane ve Arşiv Hizmetleri Başkanlığı, İMT, T15, 3167; TBMM Zabut Ceridesi, 2. Dönem 4. Yasama Yılı, 19.Celse, Sekizinci İctimâ, 14 Kasım 1925.

42'nci ve 47'nci Alaylar bulundukları görev alanları itibariyle önce Merkez Ordusu, Sakarya Meydan Muharebesi sırasında Batı Cephesi Komutanlığı emrine girerek savaşa katılmışlar, 44'üncü Alay ise Pontusçu Rum çetelerine karşı mücadele etmek üzere Merkez Ordusu emrinde Samsun bölgesinde kalmıştır. Bu Alay Sakarya Meydan Muharebesi sonunda Batı Cephesi Komutanlığına dâhil olmuş, 16'ncı Tümen Komutanlığı emrine girmiştir. Binbaşı Hüseyin Avni Bey Sakarya'da şehit düştüğü için Büyük Zafer'e giden süreçte bulunamamış, Binbaşı Ali Sakıp Bey'den sonra atanan Yarbay Ahmet Nedim Bey'in komutasındaki 42'nci Alay 4'üncü Tümene, Osman Ağa'nın komutasındaki 47'nci Alay 17'nci Tümene, Albay Mehmet Veyisi (*Gazioğlu*)Bey'in komutasındaki 44'üncü Alay da 16'nci Tümene bağlı olarak Büyük Taarruz ve sonrasındaki Takip Harekâtına katılmışlardır.

Bugüne kadar 42 ve 47'nci Alaylardan söz edilirken, 44'üncü Alaydan hiç bahsedilmemiş olmasının farklı nedenleri olabilir. Bir tahmin yürütmek gerekirse konunun asıl kaynağı olan arşiv belgelerine ulaşılmamış ve üzerinde çalışılmamış olması, dolayısıyla farklı çalışmalarda aynı bilgilerin tekrarlanmasıyla sunulan bilgilerin zamanla yerleşik bilgi haline gelmesi ve o şekilde hafızalara kazınmış olması olarak düşünülebilir. Sözlü tarih kapsamında; bu Alayların kadrosunda bulunan ve savaşa katılan askerlerin memleketlerine döndüklerinde, baskın bir kişilik ve nüfuzlu bir kişi olması sebebiyle öne çıkan Osman Ağa'yı her zaman komutanları olarak görmeleri ve hatıralarını da o şekilde aktarmış olmaları mevcut bilgiyi destekleyen bir tahmin olarak ileri sürülebilir. Nitekim kimi hatıralar arşiv belgeleriyle örtüşmemektedir. Bununla birlikte Giresun Gönüllü Alaylarına komuta eden kişilerden Giresunlu olup savaş sonunda memleketine dönebilen Osman Ağa olmuştur. Gönüllüler her zaman ağalarıyla irtibatlı kalmışlardır.

Şöyle ki; 44'üncü Alayın kurulması emredildiğinde Osman Ağa İmranlı'dadır ve milisleri beraberinde Giresun'dan gelen kişilerdir. Samsun'a birlikte hareket etmişler ve üç Alay burada bir araya gelmiş ve eksik taburlarını burada ikmal etmişlerdir. Dolayısıyla askerler bağlı oldukları Alaylarını genelde Osman Ağa ile ilişkilendirmişlerdir. Sakarya Meydan Muharebesi'nde 42 ve 47'nci Alayın askerleri aynı cephe hattında savaşmışlar, Büyük Taarruz sırasında bu kez 44'üncü ve 47'nci Alaylar aynı Ordu, aynı Kolordu, farklı Tümenler emrinde ve yine aynı hatta mevzilenmişlerdir. Gerek Sakarya Meydan Muharebesi sırasında ve gerekse Büyük Taarruz harekâtında Gönüllü Alayların askerleri kimi zaman birbirleriyle cephede karışmışlar, aynı siperleri paylaşmışlardır. Bu alayların birbirinin içinden doğan, teşkil edilen Alaylar olması sebebiyle ve yine efradının silah, cephe, giysi gibi ihtiyaçlarının Osman Ağa'nın vasıtasıyla, hatta onun maddi imkanlarıyla sağlanmış olmasının yarattığı bağlılık, kendilerini Osman Ağa ile bütünleştirmiştir.

42'nci Alay Komutanı Binbaşı Hüseyin Avni Bey Sakarya'da şehit düşmüş, yerine başka komutanlar gelmiştir. 44'üncü Alay Komutanı Giresun dışından atanan bir komutan olmuş, ama askerlerinin çoğunluğu Osman Ağa'nın Giresun'dan beraberinde Koçgiri İsyanını bastırmak üzere Sivas-Erzincan bölgesine giden ve Samsun'a yine aynı şekilde beraberce gelen gönüllülerdir. Bu alayın üçüncü taburunu oluşturan askerler İmranlı'ya götürülmeyp Giresun'da bırakılan gönüllülerdir. Samsun Depo Alayından 47'nci Alaya dönüşen Alay, Giresun'un yanı sıra Samsun, Çarşamba, Ordu ve civar bölgelerden toplanan askerlerden teşkil edilmiş bir Alay olmakla birlikte komutanları Osman Ağa'dır. Bu askerler terhis edilinceye kadar Osman Ağa hep onların yanlarında olmuştur. Bütün bu yorumların doğruluk payı olmakla birlikte yine de 44'üncü Giresun Gönüllü Alayının varlığından habersiz olmak bugüne kadar ayrıntılı bir araştırma yapılmamış olması ile açıklanabilir. Bu çalışmayla ortaya konulan belgeler, yeni bilgiler edinmemize ve yeni tespitlerde bulunmamıza imkân sağlamıştır.

Tirebolulu Binbaşı Hüseyin Avni Bey ve Giresunlu Osman Ağa, Gönüllü Alaylarının başında savaşa katılırlarken kumandalarındaki bu Alaylar, bilindiği gibi birer yerel güç niteliği taşıyordu. Söz konusu Alayların teşkil edilmesi gerek Giresunlu Osman Ağa'nın ve gerekse Hüseyin Avni Bey'in büyük gayret ve fedakârlıkları ile gerçekleşmiştir. Hatta Osman Ağa kendi maddi imkanlarını da seferber etmiştir. Giresun Askerlik Şubesi Başkanı ve Mıntika Komutanı Binbaşı Hüseyin Avni Bey'in Osman Ağa'yı faaliyetlerinde desteklemesi ve iş birliğine gitmesi çok önemlidir. Dolayısıyla Millî Mücadele tarihimizde Giresun Gönüllü Alayları, kuruluş ve yüklendikleri görev itibarıyla hiç şüphesiz "*Topyekûn Harp*" kavramına seçkin bir örnek teşkil eder.

Sonuç olarak, Giresun Gönüllü Alaylarının Tirebolulu Şehit Binbaşı Hüseyin Avni Bey ve Osman Ağa'nın şahsında Millî Mücadele süresince göstermiş oldukları kahramanlıkları, fedakarlıkları, vatanperverlikleri ile başta Giresun'un ve hiç şüphesiz Türk Ulusunun her zaman gurur duyacağı Alaylar olduğunu söylemek yanlış bir değerlendirme olmayacaktır.

KAYNAKLAR

1.Arşivler

Millî Savunma Bakanlığı (MSB) Arşivi

Binbaşı Hüseyin Avni Bey'in Subay Şahsi Dosyası.

Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Arşivi

İstiklal Harbi Kataloğu (İSH), Kutu 597 / Gömlek / 124.

ATASE Arşivi, Kutu 610 / Gömlek 157 / Belge am.

ATASE Arşivi, İSH, Kutu 610 / Gömlek 157 / Belge al.
ATASE Arşivi, İSH, Kutu 610 / Gömlek 157 / Belge ak.
ATASE Arşivi, İSH, Kutu 610 / Gömlek 157 / Belge aj.
ATASE Arşivi, İSH, Kutu 610 / Gömlek 157 / Belge ah.
ATASE Arşivi, İSH, Kutu 610 / Gömlek 157 / Belge ai.
ATASE Arşivi, İSH, Kutu 610 / Gömlek 157 / Belge ae.
ATASE Arşivi, İSH, Kutu 610 / Gömlek 157 / Belge af.
ATASE Arşivi, İSH, Kutu 610 / Gömlek 157 / Belge aa.
ATASE Arşivi, İSH, Kutu 610 / Gömlek 157 / Belge ab.
ATASE Arşivi, İSH, Kutu 611 / Gömlek 46/ Belge ac.
ATASE Arşivi, İSH, Kutu 614 / Gömlek 66 / Belge a, ab.
ATASE Arşivi, İSH, Kutu 614 / Gömlek 66 / Belge ac.
ATASE Arşivi, İSH, Kutu 614 / Gömlek 66 / Belge ae.
ATASE Arşivi, İSH, Kutu 614 / Gömlek 66 / Belge af.
ATASE Arşivi, İSH, Kutu 615 / Gömlek 211 / Belge aa.
ATASE Arşivi, İSH, Kutu 615 / Gömlek 211 / Belge ab.
ATASE Arşivi, İSH, Kutu 618 / Gömlek 55 / Belge aa.
ATASE Arşivi, İSH, Kutu 618 / Gömlek 55.
ATASE Arşivi, İSH, Kutu 635 / Gömlek 211.
ATASE Arşivi, Kutu 635 / Gömlek 98.
ATASE Arşivi, İSH, Kutu 636 / Gömlek 124.
ATASE Arşivi, İSH, Kutu 636 / Gömlek 104.
ATASE Arşivi, İSH, Kutu 636 / Gömlek 104.
ATASE Arşivi, İSH, Kutu 657 / Gömlek 148 / Belge aa.
ATASE Arşivi, İSH, Kutu 657 / Gömlek 148.
ATASE Arşivi, İSH, Kutu 657 / Gömlek 148 / Belge ab.
ATASE Arşivi, İSH, Kutu 657 / Gömlek 151.
ATASE Arşivi, İSH, Kutu 657 / Gömlek 153.
ATASE Arşivi, İSH, Kutu 709 / Gömlek 10.
ATASE Arşivi, İSH, Kutu 881 / Gömlek 173 / Belge ab.
ATASE Arşivi, İSH, Kutu 881 / Gömlek 173 / Belge aba.
ATASE Arşivi, İSH, Kutu 881 / Gömlek 173 / Belge ae.
ATASE Arşivi, İSH, Kutu 881 / Gömlek 173 / Belge ag.
ATASE Arşivi, İSH, Kutu 881 / Gömlek 173 / Belge aj.
ATASE Arşivi, İSH, Kutu 881 / Gömlek 173 / Belge ah.
ATASE Arşivi, İSH, Kutu 881 / Gömlek 173 / Belge aha.
ATASE Arşivi, İSH, Kutu 881 / Gömlek 173 / Belge ai.
ATASE Arşivi, İSH, Kutu 881 / Gömlek 173 / Belge aia.
ATASE Arşivi, İSH, Kutu 881 / Gömlek 173 / Belge an.
ATASE Arşivi, İSH, Kutu 881 / Gömlek 173 / Belge ao.
ATASE Arşivi, İSH, Kutu 882 / Gömlek 6 / Belge ab.

- ATASE Arşivi, İSH, Kutu 882 / Gömlek 6 / Belge aa.*
ATASE Arşivi, İSH, Kutu 912 / Gömlek 47.
ATASE Arşivi, İSH, Kutu 912 / Gömlek 47 / Belge aa.
ATASE Arşivi, İSH, Kutu 912 / Gömlek 47 / Belge ab.
ATASE Arşivi, İSH, Kutu 912 / Gömlek 47 / Belge ab.
ATASE Arşivi, İSH, Kutu 912 / Gömlek 47 / Belge ad.
ATASE Arşivi, İSH, Kutu 912 / Gömlek 47 / Gömlek 47/ Belge a.
ATASE Arşivi, İSH, Kutu 912 / Gömlek 47 / Belge ae.
ATASE Arşivi, İSH, Kutu 912 / Gömlek 88 / Belge ao.
ATASE Arşivi, İSH, Kutu 912 / Gömlek 88 / Belge ap.
ATASE Arşivi, İSH, Kutu 912 / Gömlek 88 / Belge an.
ATASE Arşivi, İSH, Kutu 912 / Gömlek 88.
ATASE Arşivi, İSH, Kutu 965/ Gömlek 117.
ATASE Arşivi, İSH, Kutu 965 / Gömlek 13.
ATASE Arşivi, İSH, Kutu 966 / Gömlek 30.
ATASE Arşivi, İSH, Kutu 966 / Gömlek 30, Belge / aa.
ATASE Arşivi, İSH, Kutu 966 / Gömlek 30 / Belge ad.
ATASE Arşivi, İSH, Kutu 969 / Gömlek 134.
ATASE Arşivi, İSH, Kutu 969 / Gömlek 113.
ATASE Arşivi, İSH, Kutu 1186 / Gömlek 120.
ATASE Arşivi, İSH, Kutu 1187 / Gömlek 120.
ATASE Arşivi, İSH, Kutu 1133 / Gömlek 43.
ATASE Arşivi, İSH Kutu 1152 / Gömlek 168.
ATASE Arşivi, İSH, Kutu 1152 / Gömlek 162.
ATASE Arşivi, İSH Kutu 1152 / Gömlek 179 / Belge aa.
ATASE Arşivi, İSH, Kutu 1152 / Gömlek 168 / Belge ab.
ATASE Arşivi, İSH, Kutu 1152 / Gömlek 168 / Belge aba.
ATASE Arşivi, İSH, Kutu 1152 / Gömlek 168 / Belge aa.
ATASE Arşivi, İSH, Kutu 1152 / Gömlek 168.
ATASE Arşivi, İSH, Kutu 1186 / Gömlek 120.
ATASE Arşivi, İSH, Kutu 1254 / Gömlek 101.
ATASE Arşivi, İSH, Kutu 1257 / Gömlek 13 / Belge ab
ATASE Arşivi, İSH, Kutu 1257 / Gömlek 13./ Belge aa.
ATASE Arşivi, İSH, Kutu 1257 / Gömlek 13./ Belge ab.
ATASE Arşivi, İSH, Kutu 1257 / Gömlek 39.
ATASE Arşivi, İSH, Kutu 1367 / Gömlek 124.
ATASE Arşivi, İSH, Kutu 1367 / Gömlek 129 / Belge ag.
ATASE Arşivi, İSH, Kutu 1367 / Gömlek 129 / Belge ah.
ATASE Arşivi, İSH, Kutu 1367 / Gömlek 129 / Belge aha.
ATASE Arşivi, İSH, Kutu 1367 / Gömlek 129 / Belge ae.
ATASE Arşivi, İSH, Kutu 1367 / Gömlek 131.

ATASE Arşivi, İSH, Kutu 1367 / Gömlek 131 / Belge ab.
 ATASE Arşivi, İSH, Kutu 1367 / Gömlek 131 / Belge ac.
 ATASE Arşivi, İSH, Kutu 1384 / Gömlek 52 / Belge ah, ai, aj.
 ATASE Arşivi, İSH, Kutu 1395 / Gömlek 72/ Belge a.
 ATASE Arşivi, İSH, Kutu 1398 / Gömlek 31/Belge ac.
 ATASE Arşivi, İSH, Kutu 1398 / Gömlek 31/Belge aa.
 ATASE Arşivi, İSH, Kutu 1398 / Gömlek 31 / Belge ad.
 ATASE Arşivi, İSH, Kutu 1398 / Gömlek 31 / Belge aa, ab, ac.
 ATASE Arşivi, İSH, Kutu 1437 / Gömlek 71 / Belge a, aba, aca.
 ATASE Arşivi, İSH, Kutu 1437 / Gömlek 71 / Belge a, aba, aca, ada.
 ATASE Arşivi, İSH, Kutu 1447 / Gömlek 25.
 ATASE Arşivi, İSH, Kutu 1437 / Gömlek 71 / Belge aha.
 ATASE Arşivi, İSH, Kutu 1437 / Gömlek 71 / Belge aha.
 ATASE Arşivi, İSH, Kutu 1437 / Gömlek 71 / Belge aia.
Cumhurbaşkanlığı Arşivi
 Belge No: 01000654.

2.Kitap ve Makaleler

- ATATÜRK, *Söylev*, İkinci Cilt, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1974.
- BEYOĞLU, Süleyman, *Millî Mücadele Kahramanı Giresunlu Osman Ağa*, Bengi Yayınları, Ed. Ayhan Yüksel, İstanbul 2009.
- BIYIK, Murat, Topal Osman Ağa'nın Hayatı ve Bibliyografyası, *Giresun Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Giresun 2022.
- CRISS, Bilge, *İşgal Altında İstanbul 1918-1923*, İletişim Yayınları, Çev. Ahmet Kaçmaz, 13. Baskı, İstanbul 2023.
- ÇAPA, Mesut, "Millî Mücadele'de Doğu Karadeniz", *Türkler*, Ed. Hasan Celâl Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, C:15, 2001, ss. 661-678.
- ÇAPA, Mesut, *Pontus Meselesi*, Serander Yayınları, Trabzon Temmuz 2001.
- ÇAPA, Mesut, *Sorularla Millî Mücadele*, Ankara Üniversitesi TİTE Yayınları, Ankara 2024.
- ÇAKICI, Nurettin, "Sovyet Rusya'nın Millî Mücadele Hareketine Mali ve Askeri Yardımları (1919-1922)" Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, S: 73, 2023, ss. 85-109.
- ÇAYKIRAN, Güzin, Bafra ve Havalisinde Pontus Çetelerinin Takip ve Tenkili", *Tarihi, Sosyal ve Kültürel Yönleriyle Bafra*, Berikan Yayınevi, Ankara 2023.
- ERTUNA, Hamdi, *Türk İstiklal Harbi VI Cilt İstiklal Harbinde Ayaklanmalar (1919-1921)*, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1974.
- GÖRGÜLÜ, İsmet, *On Yıllık Harbin Kadrosu 1919-1922*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

HACİFETTAHOĞLU, İsmail, *Sakarya Şehidi Binbaşı Hüseyin Avni Bey*, Atlas Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2003.

MENTEŞOĞLU, Ö. Erden, *Giresunlu Fedailerle Konuştum Onlar da Çılgındı*, Ofset Matbaacılık, Ankara 2008.

MÜDERRİSOĞLU, Alptekin, *Sakarya*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2018.

OKUR, Mehmet, “Karadeniz Bölgesi’nde Rum Çete Faaliyetleri ve İtilaf Devletleri’nin Rolü”, *Karadeniz’de İsyan Mücadele ve Propaganda*, Yeditepe Yayınları, Mayıs 2019.

Org. İzzettin Çalışlar’ın Anılarıyla Gün Gün, Saat Saat İstiklâl Harbi’nde Batı Cephesi, Türkiye İş Bankası Yayınları, Haz. İzzettin Çalışlar, İstanbul 2009.

TBMM Zabıt Ceridesi, C: 12, Devre:1, İçtima: 2, 11 Ağustos 1921, s. 35; *Vakit*, 5 Eylül 1921, s.1.

TBMM Zabıt Ceridesi, 2. Dönem 4. Yasama Yılı, 19.Celse, Sekizinci İctimâ, 14 Kasım 1925.

TBMM Arşivi, Kütüphane ve Arşiv Hizmetleri Başkanlığı, İMT, T15, 3167.

TOPALLI, Osman Fikret, *Giresun*, Serander Yayınları, Haz.Veysel Usta-Mustafa Çulfaz, Trabzon 2017.

Türk İstiklâl Harbi II nci Cilt Batı Cephesi V nci Kısım 1’nci Kitap, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara 1995.

Türk İstiklâl Harbi II nci Cilt Batı Cephesi V nci Kısım 2’nci Kitap, Genelkurmay Harp Tarihi Dairesi Yayınları, Ankara 1973.

Türk İstiklâl Harbi II nci Cilt Batı Cephesi 6’ncı Kısım 2’nci Kitap, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara 1995.

Türk İstiklâl Harbi’ne Katılan Alay ve Tugay Komutanlarının Biyografileri Cilt-II, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara 2010.

ÜNAL, Levent, “Sakarya Meydan Muharebesi”, *Kara Harp Okulu Harp Tarihi Ders Notları*, Kara Harp Okulu Matbaası, Ankara 2016.

ÜNALP, F. Rezzan, “Türk İstiklal Harbinde Batı Cephesi Tayyare Bölükleri”, *Atatürk Araştırma Merkezi (ATAM) Dergisi*, C: 38, S: 105, Ankara, Mayıs 2022, ss. 55-100.

ÜNALP, F. Rezzan, “Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekâletinin Kaldırılması-Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyasetinin (Genelkurmay Başkanlığı) Kurulması”, *Türkiye’yi Laikleştiren Yasalar 3 Mart 1924 Tarihli Yasaların Kabulünün 100. Yılı*, Sentez Yayınları, Ed. Behçet Kemal Yeşilbursa, Bursa 2024.

YÜKSEL, Ayhan, “Tirebolulu Hüseyin Alp Arslan ve Risalesi”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S: 105, Eylül 1995, ss. 34-39.

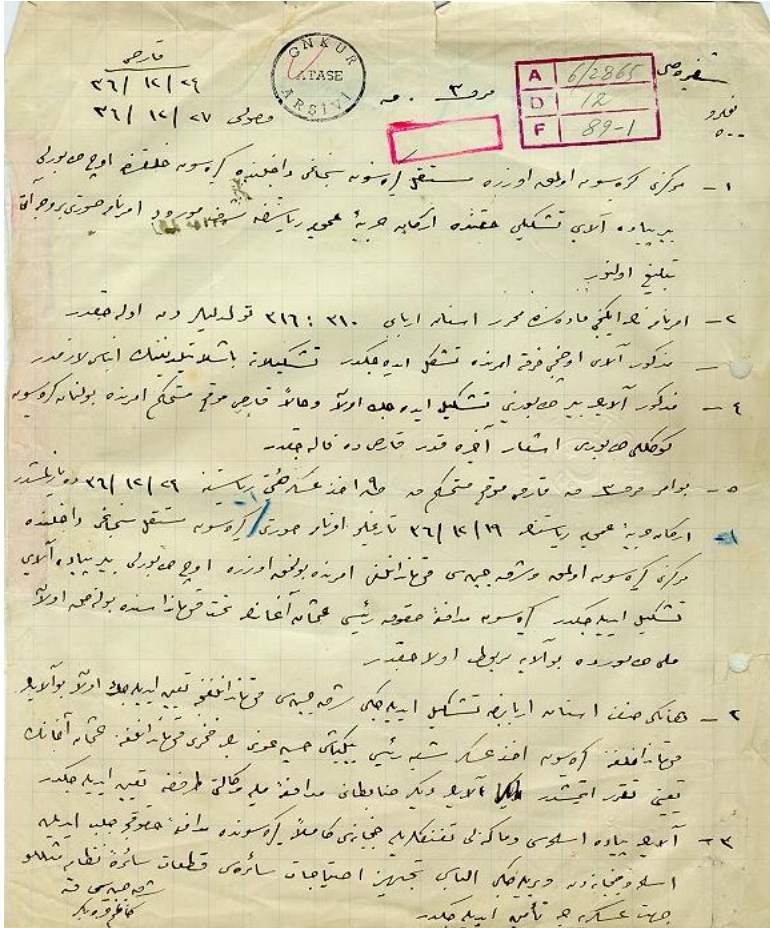
YÜKSEL, Ayhan, *Giresun Tarihi Yazıları*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2007.

Yeni Giresun, 22 Eylül 1337 (1921), no.89.

İleri Gazetesi, Röportaj: Yüksel Güneri, “Albay Mahmut Ünlü’nün Harp Hatıralarından Binbaşı Hüseyin Avni Alpaslan ve Hacı Hafız’ın Kahramanlığı”, 19 Eylül 1958.

Ek-1

Giresun'da Bir Alayın Teşkili Hakkında Şark Cephesi Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'nın 3'üncü Tümen Kumandanlığına Gönderdiği 24 Aralık 1920 Tarihli Şifre¹⁵⁷

Ek-1 Devamı

Kars

24/12/36

28/12/36 vusûlü

Şifre halli

numro:500

3'üncü Fırka Kumandanlığına,

1. Merkezi Giresun'da olmak üzere müstakil Giresun sancağı dâhilinde Giresun halkından üç taburlu bir piyade alayı teşkili hakkında Erkân-ı Harbiye-i Umûmîye Riyâsetinden şeref-mevrûd emirnâme sureti bervech-i âtî tebliğ olunur:

2. Emirnâmenin ikinci maddesinde muharrer esnân (*yaş, askerlik çağı*) erbâbı 310:316 tevellüdlülerden olacaktır.

3. Mezkûr alay Üçüncü Fırka emrinde teşekkül edecektir. Teşkilata başlanıldığının inbâsı (*haber verilmesi*) lazımdır.

4. Mezkûr alayın bir taburunu teşkil edecek olan ve hâlen Kars'da Mevki'-i Müstâhkem emrinde bulunan "Giresun Gönüllü Taburu" iş'âr-ı ahîre kadar Kars'ta kalacaktır.

5. Bu emir 3'üncü Fırka ve Kars Mevki'-i Müstâhkem ve 9'uncu Fırka Ahz-ı Asker Heyeti Riyâsetince 24/12/36'da yazılmıştır.

Erkân-ı Harbiye-i Umûmîye Riyâsetinin 19/12/36 tarihli emirnâme sureti:

1. Giresun Müstakil Sancağı dâhilinde merkezi Giresun olmak ve Şark Cephesi Kumandanlığı emrinde bulunmak üzere üç taburlu bir piyade alayı teşkil edilecektir. Giresun Müdâfaa-yı Hukuk Reisi Osman Ağa'nın taht-ı kumandasında bulunacak olan "Milli Tabur" da bu alaya merbut (*bağlı*) olacaktır.

2. Hangi sınıf esnân erbâbının teşkil edileceği Şark Cephesi Kumandanlığınca tayin edilecek olan bu alayın kumandanlığına Giresun Ahz-ı Asker Şube Reisi Binbaşı Hüseyin Avni Bey; fahri kumandanlığına Osman Ağa'nın tayini takarrür etmiştir.

3. Alayın diğer zabitanı Müdâfaa-yı Milliye Vekâleti tarafından tayin edilecektir.

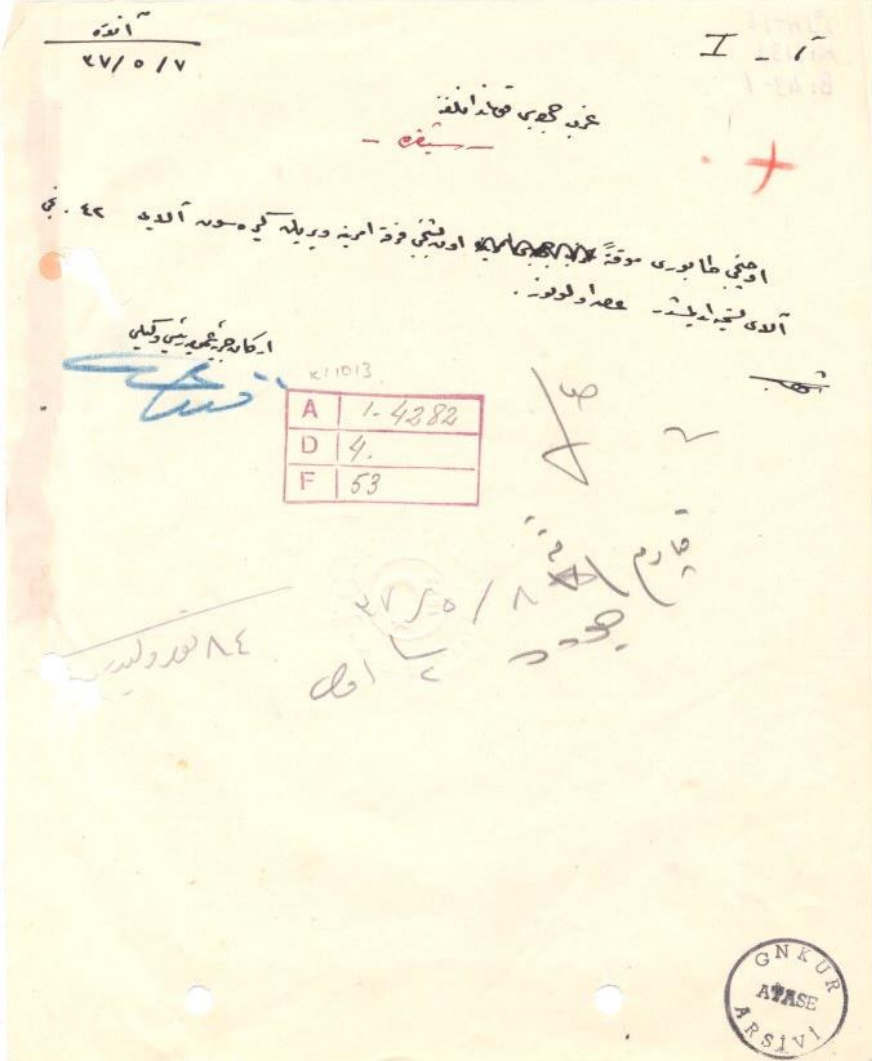
4. Alayın piyade eslihâsı ve makinalı tûfengleriyle cephanesi kâmilen Giresun'da Müdâfaa-yı Hukukça celb edilen eslihâ ve cephaneden verileceği; libas, teçhiz, ihtiyacat-ı saîresi kıtaât-ı saîre-i nizâmîye misüllü cihet-i askeriyece temin edilecektir.

Şark Cephesi Kumandanı

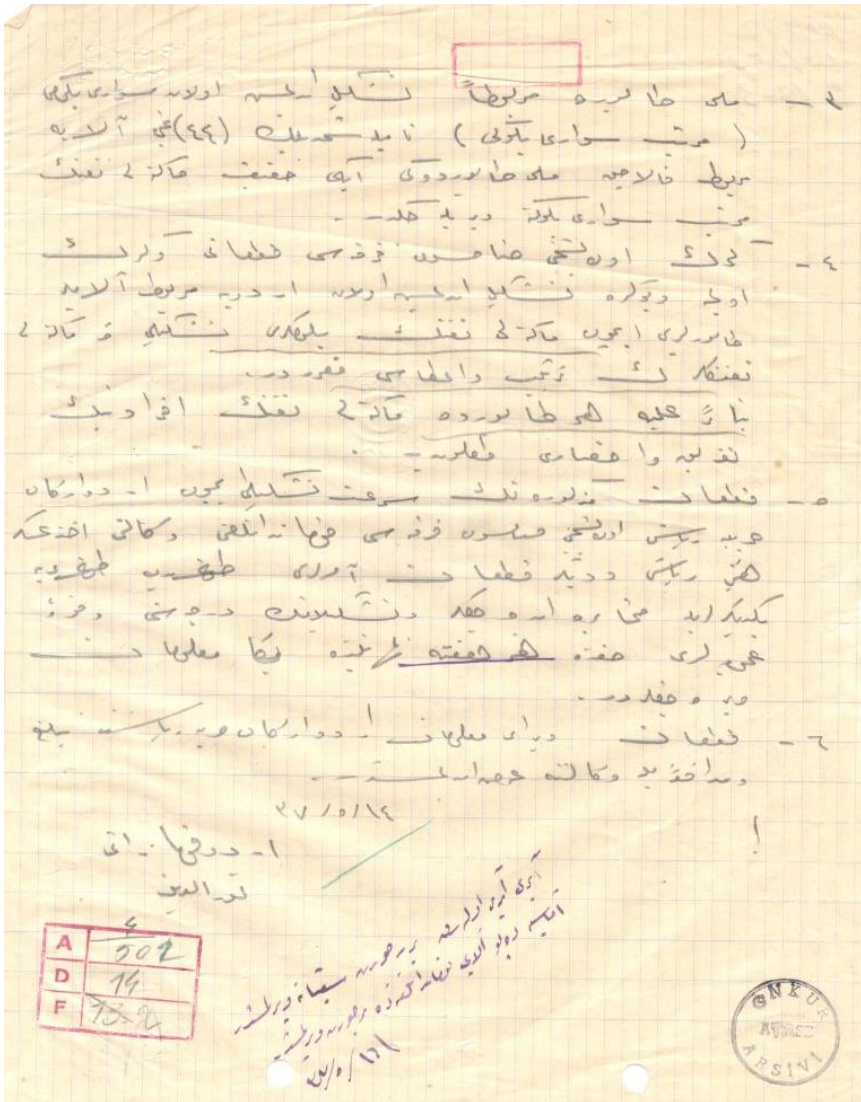
Kâzım Karabekir

Ek-2

Giresun Nizamiye Alayının 42'nci Alay Adını Aldığına İlişkin Erkân-ı Harbiye-i Umumiyenin 7 Mayıs 1921 Tarihli Yazısı¹⁵⁸

¹⁵⁸ ATASE Arşivi, İSH, Kutu 1133 / Gömlek 43.

Ek-3 Devamı¹⁶⁰

¹⁶⁰ ATASE Arşivi, İSH, Kutu 1257 / Gömlek 13 / Belge ab.

Ek-4

Tirebolulu Binbaşı Hüseyin Avni Bey'in Şehit Olduğuna İlişkin
4'üncü Tümen Komutanlığına Gönderilen Şifre¹⁶¹

کودکوز شکار فریدو
۸-۸-۸۸
۱۶۲

۱- بیاد خوش داشت که ابرید و خوش داشت که و کاتت به

۲- سوزی البهک نام اصابت شد از دهن استخرا بکنه

۳- مردان فخر و دهن زو و بورد و نه بر قرقا بکنه

مروضه ترک ایله کجه همه بکنه ایسه و انادک
خوکه صوباری ده صا صلا منه .

۹۹/۱۸۱/۵

حاشیه :
بوزیناک
بجایه خانه

۱- مرصده کتف ن :
ک ط
صوب کجور
ک ط ط

A	5-5482
D	1
F	66

GN&UR
ATASE
ARŞİVİ

¹⁶¹ ATASE Arşivi, İSH, Kutu 1367 / Gömlek 124.

Ek-6

Kale’de Buluşma: Soldan 7. Hüseyin Avni Bey, 8. Osman Ağa
(Tuncer Dervişoğlu Arşivinden)

“Hızır İlyas Günü Kale’de Alınan Fotoğraf” Giresun Mıntıka Komutanı Binbaşı Hüseyin Avni Bey (Önde ortada oturan kişi) ve Osman Ağa (Kürk Yakalı Paltolu kişi)

Giresun Gönüllü Alayı Komutanları, Osman Ağa ve Binbaşı Hüseyin Avni Bey
(ATASE Arşivinden)

44'üncü Giresun Gönüllü Alayı Komutanı (Haziran 1921-Ağustos 1922)
(Albay) Mehmet Veysi Gazioğlu (1316-P.196)

EPİGRAFIK, NÜMİZMATİK VE ARKEOLOJİK VERİLER IŞIĞINDA TOKAT'TA ZEUS KÜLTÜ*

Şengül Dilek FUL**

ÖZ

Günümüzde Orta Karadeniz Bölümü'nde antik dönemde ise Pontus olarak adlandırılan bölgenin sınırları içerisinde yer alan Tokat kenti, Geç Kalkolitik Çağ'dan Osmanlı İmparatorluğu'na kadar kesintisiz olarak yerleşim görerek birçok uygarlığı bünyesinde barındırmış ve bu durumun sonucunda zengin bir kültürel yapıya sahip olmuştur. Sahip olduğu bu zengin kültür yapısının bir unsuru olan din olgusu da bünyesinde barındırdığı uygarlıklar tarafından şekillenmiştir. Tokat'ta yapılan araştırmalar ve ele geçen buluntular, kentte en yoğun tapınım gören tanrılardan birisinin, pagan dünyasının en büyük Olympos tanrısı olan Zeus olduğunu ortaya koymuştur. Anadolu'nun birçok antik bölgesinde farklı epitetlerle tapınım gördüğü bilinen Zeus'un, Tokat'ta, Epikarpios, Olympios, Nikephoros ve Pylaios epitetleri altında saygı gördüğü, Sulusaray (Sebastopolis), Zile (Zela), Niksar (Neokaisareia) ve Turhal (Gaziura) gibi merkezlerden ele geçen epigrafik, numizmatik ve arkeolojik veriler tarafından kanıtlanmaktadır.

Bu çalışmanın amacı, Zeus'un Tokat'taki varlığını, Anadolu genelinde görülen Zeus kültleri ile birlikte bir bütün olarak ele alıp yazıtlar, sikkeler ve arkeolojik veriler aracılığıyla ortaya koymak ve değerlendirmektir.

Anahtar Sözcükler: Pontus Bölgesi, Tokat, Kült, Zeus, Yazıt

THE CULT OF ZEUS IN TOKAT IN LIGHT OF EPIGRAPHIC, NUMISMATIC, AND ARCHAEOLOGICAL DATA

ABSTRACT

Today, the city of Tokat, located within the region known as Pontus in antiquity, has been continuously inhabited from the Late Chalcolithic Age to the Ottoman Empire. Hosting numerous civilizations over the centuries, Tokat has developed a rich cultural heritage. One significant aspect of this heritage is religion, shaped by the diverse civilizations that have inhabited the area. Research conducted in Tokat, along with uncovered artifacts, reveals that one of the most widely worshipped

* Gönderim Tarihi: 12.11.2024. Kabul Tarihi: 09.12.2024.

** Dr. Öğr. Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, TOKAT, dilekful@gmail.com, ORCID: 0000-0002-0472-129X.

deities in the city was Zeus, the greatest of the Olympian gods in the pagan world. Zeus was venerated under various epithets across Anatolia, and in Tokat, he was worshipped as Epikarpios, Olympios, Nikephoros, and Pylaios. Epigraphic, numismatic, and archaeological evidence from key centers such as Sulusaray (Sebastopolis), Zile (Zela), Niksar (Neokaisareia), and Turhal (Gaziura) further attest to his worship in the region.

The aim of this study is to examine the presence of the Zeus cult in Tokat within the broader context of Zeus worship throughout Anatolia. This will be achieved through the analysis of inscriptions, coins, and archaeological data.

Keywords: Pontus Region, Tokat, Cult, Zeus, Inscription

Giriş

Günümüzde Orta Karadeniz bölümünün iç kesiminde, İç Anadolu bölgesine geçiş alanında bulunan Tokat¹, antik dönemde Pontus olarak adlandırılan bölgenin sınırları içerisinde yer almaktaydı. Tokat'ın kuruluş tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte burada yapılan araştırmalar kentin yerleşim tarihinin Geç Kalkolitik Çağ'dan itibaren başladığını ortaya koymuştur². Bu dönemden itibaren kesintisiz yerleşim gören kent sırasıyla Hitit, Phryg, Med, Pers, Pontus Krallığı, Roma, Bizans, Danişmend, Selçuklu ve Osmanlı İmparatorluğu'nun idaresi altına girmiştir. Böylece, birçok önemli uygarlığa ev sahipliği yapmış olan kentin inanç sistemi de hakimiyeti altında kaldığı medeniyetler ile şekillenmeye başlamıştır. Tokat'ta yapılan araştırmalar ve ele geçen buluntular, burada en yoğun tapınım gören tanrılardan birisinin, pagan dünyanın en büyük tanrısı olan Zeus olduğunu ortaya koymuştur.

Grek Pantheonu'nun gök ve yıldırımlar tanrısı olan Zeus, yeryüzünde düzenin ve adaletin korunmasını sağlayan en büyük tanrıdır. Genel olarak yeminlere bağlı kalınmasını isteyen, krallık gücünü ve sosyal hiyerarşiyi düzenleyen Zeus, bu yetkilerini hem insanlara hem de tanrılara karşı kullanır³. Zeus, gök tanrısı olarak hava olaylarını yönetir⁴ özellikle yağmurun yağması Zeus'un egemenliğindedir⁵. Bu özelliğinden dolayı bereket tanrısı olarak

¹ Ali Özçağlar, "Kazova'da Zirai Faaliyetlerin Gelişimi", *Ankara Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Ankara 1988, C:1, s. 307.

² Murat Tekin, "Hititler Dönemi'nde Tokat ve Çevresi", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Tokat Sempozyumu 01-03 Kasım 2012 Bildiriler*, Haz. Ali Açıkeli-Samettin Başol-Ali Osman Solmaz-Murat Hanılçe, Ankara 2012, C:1, s. 287, 293-294.

³ Pierre Grimal, *Mitoloji Sözlüğü. Yunan ve Roma*, Çev. Sevgi Tamgüç, İstanbul 2012, s. 802.

⁴ Colett Estin-Helene Laporte, *Yunan ve Roma Mitolojisi*, Çev. Musa Eran, Ankara 2002, s.102.

⁵ Martin Persson Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion Bd. 1: Die Religion Griechenlands bis auf die griechische Weltherrschaft*, München 1955, s. 392; Jennifer Larson, *Ancient Greek Cults*, New York ve London 2007, s. 15-16.

tapınım gören Zeus⁶ ayrıca şehrin ve ailenin koruyucu tanrısı⁷ olarak da kabul görmüştür. İliada'da birçok sıfatla karşımıza çıkan Zeus, en çok Kronos oğlu, insanların ve tanrıların babası, tanrıların kralı olarak zikredilmektedir⁸.

Kökeni tartışmalı olan tanrı Zeus, Grek dünyasında olduğu gibi Anadolu'da da sevilmiş ve tapınım görmüştür. Zeus'un Yunanistan ve Anadolu'da almış olduğu epitetlerine ve işlevlerine genel olarak bakıldığında, farklılıklarla birlikte ortak kullanımların varlığı da görülmektedir. Zeus'un Anadolu'da farklı epitetlerle görülmesinin nedeni tanrının Anadolu'da görünen yerel tanrıların kimlikleriyle birleştirilmiş veya yerel epitetler verilerek bir Anadolu tanrısı kimliğine dönüştürülmüş olmasıyla açıklanabilir⁹. Anadolu'da Zeus'a verilen epitetlerin bölgeden bölgeye çeşitlilik göstermesinin sebebi de bu olmalıdır. Asıl önemli olan, tanrı Zeus'un ana tanrıçanın beşiği olan Anadolu'da yoğun şekilde tapınım görmesidir. Bu manzara, antik dönemde Pontus bölgesi sınırları içinde yer alan Tokat kenti için de aynıdır. Bazen sadece kendi adıyla bazen de yerel tanrılarla ortak tapım gören Zeus'un Tokat'taki kültü Sulusaray (Sebastopolis), Zile (Zela), Niksar (Neokaisareia) ve Turhal (Gaziura) gibi merkezlerden ele geçen arkeolojik, epigrafik ve nümizmatik veriler ile kanıtlanmaktadır.

Nümizmatik ve Arkeolojik Veriler Işığında Zeus

Güney Karadeniz kıyısındaki Zeus kültüne ilişkin en eski kanıt, III. Mithridates dönemine ait olan ve MÖ 3. yüzyılın sonu MÖ 2. yüzyılın başlarına tarihlenen gümüş sikkelerdir. Bu sikkeler üzerinde Zeus, genellikle evrensel gücün simgesi olarak elinde asası ve kartalı ile birlikte tahtında oturur bir şekilde tasvir edilmiştir¹⁰.

Görsel 1-2: SNG BM Black Sea, no: 1267, 1288.

⁶ Nilsson, *a.g.e.*, s. 401.

⁷ Larson, *a.g.e.*, s. 20-21.

⁸ Homeros, *Iliada*, I. 500-550.

⁹ Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Nuran Şahin, *Zeus'un Anadolu Kültleri*, İstanbul, 2001, s. 1 vd.

¹⁰ Sergey Jurevich Saprykin, "Male Deities and Their Cults on the South Black Sea Coast: Hellenistic and Roman Period", *Ancient Sacral Monuments in the Black Sea*, Ed: Elias K. Petropoulos-Aleksander A. Maslennikov, Publishing House: Kyriakidis Brothers s.a., Thessaloniki 2010, s. 465.

Zeus'un Tokat'taki varlığına işaret eden sikkeler, günümüzde Tokat sınırları içerisinde yer alan Gaziura, Taulara, Kabeira/Neokaisareia, Komana Pontika ve Zela antik yerleşimlerden gelmektedir. VI. Mithridates dönemine ait olan Gaziura¹¹, Taulara¹² ve Kabeira / Neokaisareia¹³ sikkelerinin ön yüzlerinde sadece Zeus'un başı yer almaktadır. Dalgalı saçlarında defne tacı taşıyan Zeus, sağa doğru dönük profilden tasvir edilmiştir. Sikkelerin arka yüzlerinde ise kanatlarını açmış bir şekilde yıldırım veya şimşek demeti üzerinde ayakta duran kartal betimlenmiştir (Görsel: 1-3). Başı geriye doğru bakan kartalın hemen altında Gaziura sikkelerinde ΓΑΖΙΟΥΡΩΝ, Taulara sikkelerinde ΤΑΥΛΑΡΩΝ, Kabeira sikkelerinde ΚΑΒΗΡΩΝ şeklinde kentlerin ismi geçmektedir. MS 92/93 yıllarına tarihlenen bir Neokaisareia sikkесinin ön yüzünde ise nokta bordür içerisinde tanrı Zeus'un başı betimlenmiştir¹⁴. Başında defne tacı taşıyan tanrı, sağa dönük bir şekilde profilden tasvir edilmiştir. Sikkenin arka yüzünde ise sadece ΝΕΟΚΑΙCΑΡΕΙΑC lejandı yer almaktadır (Görsel: 4). VI. Mithridates dönemine ait olan tek bir Komana Pontika sikkесinin ön yüzünde sağa doğru dönük Zeus'un başı yer almaktadır¹⁵. Sikkenin arka yüzünde ise ΚΟΜΑΝΩΝ lejandı ile birlikte yıldırım veya şimşek demeti üzerinde bir kartal tasvir edilmiştir.

Görsel 3: Waddingdon-Babelon-Reinach, *a.g.e.*,

Görsel 4: <https://www.wildwinds.com/coins/greece/pontos/komana> s. 117, no: 1

Septimius Severus dönemine ait olan üç adet sikkenin¹⁶ ön yüzlerinde imparatorun defne taçlı, zırlı, *paludamentum*lu ve sağa doğru dönük profilden tasvir edilmiş büstlerine ΑΥ Κ Λ CΕΠ-CΕΥΟΥΗΡΩC lejandı eşlik etmektedir.

¹¹ Warwick Wroth, *The Greek Coins in the British Museum: Pontus, Paphlagonia Bithynia, and the Kingdom of Bosporus*, London, 1889, s. 30, no:1; William Henry Waddingdon-Ernest Babelon-Théodore Reinach, *Recueil Général des Monnaies Grecques D'Asie Mineure: Pont et Paphlagonia*, C:1, Paris 1925, s. 113, no: 5; SNG BM Black Sea, no: 1266-1267.

¹² SNG BM Black Sea, no: 1288-1289.

¹³ Waddingdon-Babelon-Reinach, *a.g.e.*, s. 117, no: 1, s. 118, no: 6.

¹⁴ Waddingdon-Babelon-Reinach, *a.g.e.*, s. 118, no: 6.

¹⁵ Ernest Babelon, *Invantaire Sommaire de la Collection Waddingdon*, Paris 1898, s. 4, no: 68; Waddingdon-Babelon-Reinach, *a.g.e.*, s. 108, no: 4.

¹⁶ Michel Amandry-Bernard Rémy, *Comana du Pont sous l'Empire romain. Etude Historique et Corpus monétaire*. *Glaux* 14, Milano 1999, s. 35, no: 22a, 23a, 23b.

Sikkelerin arka yüzlerinde ise Zeus'un en belirgin sembolü olan kartal yer almaktadır (Görsel: 5). Başı sola dönük olan kartalın gövdesi cepheden tasvir edilmiştir. Ayaklarına dolanmış ve ona hamle yapacak şekilde başını yukarıya ve sol tarafa kaldırmış olan bir yılanın üzerinde ayakta duran kartalın kanatları açıktır. Kartalın hemen üzerinde ΙΕΡΟΚΑΙΣΑ-ΚΟΜΑΝΕΩΝ, altında ise ΕΤ ΒΟΡ λεјantları yer almaktadır.

Görsel 5: Michel Amandry-Bernard Rémy, a.g.e., s.35, no: 22a

Traianus (1 tane), Septimius Severus (1 tane), Julia Domna (2 tane), Caracalla (7 tane) ve Geta (1 tane) dönemlerine ait olan toplam on iki adet sikke¹⁷ de Tokat'taki Zeus kültünün varlığını desteklemektedir. Bu sikkelerin ön yüzlerinde imparatorların ve imparatoriçenin büstleri ile lejantları yer alırken arka yüzlerde Zeus, Epikarprios tipinde tasvir edilmiştir. Belden yukarısı çıplak olarak tahtında oturan tanrı, sola doğru bakmaktadır. Sol eli ile yere dayamış olan asasını tutarken öne doğru uzattığı sağ elinde bir veya iki demet buğday başağı taşımaktadır. Bu sikkeler, çalışmamızda Zeus Epikarprios başlığı altında ayrıntılı olarak incelenmiştir.

Görsel 6: Tokat Müzesi,
Env. No: 76.50.53

¹⁷ Eckart Olshausen, "Götter, Heroen und ihre Kulte in Pontos– ein erster Bericht", *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt II*, Band:18.3, 1990, s. 1900; Melih Arslan, "Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde Bulunan Pontus Krallığı'na ve Pontus Kentlerine Ait Roma Devri Sikkeleri", *Arkeoloji Dergisi V*, İzmir, 1997, s. 105. Kat. No: 207-209; Julie Dalaison-Bernard Rémy-Michel Amandry, *Zéla sous l'empire romain: Étude Historique et Corpus Monétaire*, *Numismatica Anatolica 4*, Bordeaux 2009, s. 12; SNG Auclok Pontus-Paphlagonien-Bithynien, no: 142.

Zeus'un Tokat'taki varlığını belgeleyen tek arkeolojik eser Tokat Müze Müdürlüğü tarafından 1976 yılında Sabri Aslan'dan satın alınan, Zeus'un Europa'yı kaçırmışını anlatan pişmiş toprak bir figürindir¹⁸. Efsaneye göre Fenike kralı Agenor'un kızı olan Europa, bir gün arkadaşlarıyla birlikte deniz kenarında oynarken tanrı Zeus onu görmüş ve kızın güzelliği karşısında aşk ateşine düşmüştür. Zeus, Europa ile birlikte olabilmek için karısı Hera'nın da korkusuyla göz kamaştırıcı beyazlıkta bir boğaya dönüşerek Europa'nın ayakları dibine yatmıştır. Bu tabloda önce korkan Europa daha sonra cesaret toplayarak boğayı sevmeye başlamış ve sonra da sırtına oturmuştur. Bu durumu fırsat bilen Zeus, Europa'yı Girit Adası'na kaçırmış ve bu meceradan Minos, Radamanthys ve Sarpedon adında üç erkek çocuk dünyaya gelmiştir¹⁹.

Tokat Müzesi deposunda koruma altına alınan ve Roma Dönemi'ne tarihlenen eser kalıp tekniği ile kiremit rengi ince kilden yapılmış olup 10 cm. yüksekliğindedir. Boğa şeklinde betimlenmiş olan Zeus 7 cm genişliğinde elips şeklinde tabana sahip bir kaide üzerinde ayakta durmaktadır. Boğa (Zeus) ağzı hafif açık olarak başını sağa doğru çevirmiş ve sağ ön ayağını ileri doğru uzatmıştır. Boğanın sırtında yan oturur şekilde tasvir edilen ve sadece belden aşağısı korunmuş olan Europa sol ayağını sağ ayağı üzerine çapraz olarak atmıştır (Gösel: 6).

Tanrı Zeus'un Tokat'ta Görülen Epitetleri

Grek Panteonu'nun en büyük tanrısı olarak tüm gücün kaynağı kabul edilen ve evreni temsil eden Zeus, Yunanistan'da olduğu kadar Anadolu'da da geniş bir coğrafyaya yayılmış ve bölgeden bölgeye işlevlerine göre birçok farklı epitetler altında tapınım görmüştür. Pontus Bölgesi'nde de kültü yaygın olarak görülen Zeus, Tokat özelinde dört farklı epitet ile karşımıza çıkmaktadır. Tanrının burada görülen epitetleri aşağıda alfabetik olarak sıralanmıştır.

1. Zeus Epikarpios (Ἐπικόρπιος)

Zeus için kullanılan epitetlerden bir tanesi olan Epikarpios “ürün veren” anlamına gelmektedir²⁰. Antik dönemde tanrı Zeus, tüm meyvelerin-ürünlerin (καρπός) yaratıcısı²¹ olarak kabul edildiği için tanrıya bu sıfat verilmiştir. Nitekim ünlü ozan Hesiodos da, “Erga kai Hemera-İşler ve Günler” adlı

¹⁸ Adem Işık, *Pers, Hellenistik ve Roma İmparatorluk Dönemlerinde Paphlagonia ve Pontus Bölgesi Kültürleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2004, s. 361.

¹⁹ Grimal, *a.g.e.*, s. 186.

²⁰ Eulaxis-web - Lemmatiser et dictionnaires de grec ancien (Bailly, Liddell-Scott-Jones, Pape) | Boîte à outils Biblissima

²¹ Sergey Jurevich Saprykin, “The Religion and Cults of the Pontic Kingdom: Political Aspects”, *Mithridates VI and the Pontic Kingdom*, Ed: Jakob Munk Højte, Aarhus University Press, 2009, s. 254.

eserinde tanrı Zeus'un bereketle ilgili özelliğini²² mısralarında vurgulamıştır. Bundan dolayı Epikarprios da Bennios, Bronton, Sabazios ve Tersios epitetleri gibi Zeus'un bereket ve bolluk ile ilgili sıfatları arasında yer almaktadır²³. Ürünlerin yaratıcısı olarak tanrıya verilen bir diğer sıfat ise Karpodetes'tir²⁴. Epikarprios ile aynı anlama gelen Karpodetes de tanrının bereket ve bolluk işlevine işaret etmektedir. Bu her iki epitet ile de tanrı Phrygia Bölgesi'nde tapınım görmüştür. Özellikle Phrygia'nın Prymnessos kentinde Karpodotes²⁵, Bulduk'ta ise Eukarpos²⁶ epiteti ile anılmaktadır²⁷.

Anadolu'da Phrygia dışında Paphlagonia, Kappadokia, Kilikia ve Pontus bölgelerinde de tanrının izlerine rastlanmaktadır. Zeus, Hadrianapolis yakınlarında Akören'de ele geçen bir yazıtta²⁸, Kokussos'da (Göksun) ele geçen bir cippus üzerindeki yazıtta²⁹ ve Silifke yakınlarındaki Gedikpınarı'nda bulunan bir sunak üzerinde³⁰ Epikarprios epiteti ile geçmektedir. Galatia Bölgesi'nin sınır kentlerinden Çorum'da bulunmuş bir adak yazıtında Zeus Epikarprios ismi Demeter, Kore ve Ana Tanrıça ile birlikte zikredilmektedir³¹.

²² Hesiodos, *Erga kai Hemera*, 473-474: "Göklerin Zeus'u dilerse öldürür, başlarını yere sarkıtır buğdayların".

²³ Ayrıntılı bilgi için bakınız Şahin, *a.g.e.*, s. 192-193.

²⁴ Thomas Drew-Bear-Chr. Naour, "Divinites de Phrygie" *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt II. 18.3*, Berlin-New York, 1990, s. 1996; Şahin, *a.g.e.*, s. 70; Mehmet Kurt, "Yazıtlar Işığında Antik Lykaonia'da Zeus Kültü Ve Sosyal Hayata Etkileri", *Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E-Dergisi*, 11/1, 2024, s. 7.

²⁵ Şahin, *a.g.e.*, s. 70.

²⁶ William Moir Calder, *Monumenta Asiae Minoris Antiqua Vol: VII, Monuments From Eastern Phrygia*, Manchester: Manchester University Press, 1956, s. 453.

²⁷ Yazıtlarda geçen Eukarpos (veya Eukarprios) epitetinin araştırmacılar tarafından Epikarprios'un farklı kullanımları olduğu ancak anlam ve işlev bakımından aynı olduğu düşünülmektedir: Stephen Mitchell, *Anatolia. Land, Men and Gods in Asia Minor II*, Oxford, 2003, s. 23; Şahin, *a.g.e.*, s. 49; Meral Hakman, *Kapadokya'da Zeus Kültü*, İstanbul 2015, s. 147.

²⁸ Georges Doublet, "Inscriptions de Paphlagonie", *Bulletin de Correspondance Hellénique* 13, Paris, 1889, s. 310, no:19, Gustave Mendel, "Inscriptions de Bithynie", *Bulletin de Correspondance Hellénique* 25, Paris 1901, s. 28, no: 168; Christian Marek, *Stadt, Ära und Territorium in Pontus-Bithynia und Nord-Galatia. (Istanbuler Forschungen 39)*, Tübingen: Wasmuth 1993, 193, no: 20.

²⁹ John Robert Sitlington Sterret, *An Epigraphical Journey in Asia Minor*, Boston 1888, s. 253, no: 287.

³⁰ Hamdi Şahin, "Eine Neue Weihinschrift Für Zeus Epikarprios Aus Dem Mittleren Rauhen Kilikien", *Epigraphica Anatolica* 40, Bonn 2007, s. 35.

³¹ John George Clark Anderson-Franz Cumont-Henri Grégoire, *Recueil des Inscriptions Grecques et Latines du Pont de L'Amenie: Studia Pontica III*, Bruxelles 1910, s. 189, no: 189; John George Clark Anderson, "Festivals of Mên Askaênos in the Roman Colonia at Antioch of Pisidia" *The Journal of Roman Studies* 3/2, Cambridge University Press, 1913, s. 280; David Henry French, "Amasian Notes 4. Cults and Divinities: The Epigraphic Evidence", *Epigraphica Anatolica* 26, Bonn 1996, 88, no:4; Saprykin, *a.g.m.*, 2009, s. 253.

Antik dönemde Pontus Bölgesi sınırları içerisinde yer alan Tokat'ta ise tanrının ismi 1892 yılında Erbaa'da (Herek)³² bulunmuş bir sunak üzerindeki yazıtta geçmektedir³³ (Görsel: 7). Yazıtın kusurlu bir kopyası 1900 yılında Piskopos Anthimos tarafından F. Cumont'a iletilmiştir. Bugün kayıp olan sunak 50 cm. yüksekliğe ve 30 cm. genişliğe sahiptir. Sunağın üzerinde insanları kötülükten koruyan ve 9 satırdan oluşan bir apotropaik yazıtta:

“Διὲ ἐπι[κ]αρπί[φ] βωμὸς ἰδρυμέ/νος ἐν τόποις κτητόρων Τα/ριτάρων καὶ Χα[.?]/ουων πρὸς ἀ/πόκρουσιν ὀνό/ματι οὗ ἔστιν ἡ ψῆφος τξέ.” “Taritar-? ve Kha..ou-? ailelerinin sahip olduğu topraklarda (kötü güçleri) def etmek için Zeus Epikarprios adına inşa edilen sunak, taştaki numarası 365 olan kişi (veya kişiler) tarafından dikilmiştir.” ifadesi geçmektedir.

ΔΙΙΕΠΙ■ΑΡΠΙ■	Διὲ ἐπι [κ]αρπί[φ]
ΒΩΜΟCΙΑΡΥΜΕ	μέ νος ἐν τόποις κτητόρων Τα ρι-
ΝΟCΕΝΤΟΠΟΙC	τάρων καὶ Χα . ουων πρὸς ἀ πό-
ΚΤΗΤΟΡΩΝΤΑ	κρουσιν ὀνό ματι οὗ ἔστιν ἡ ψῆφος
5 ΡΙΤΑΡΩΝΚΑΙΧΑ	τξέ'.
ΦΥΩΝ ΠΡΟCΑ	
ΠΟΚΡΟΥCΙΝΟΝΟ	
ΜΑΤΙΟΥΕCΤΙΝΗ	
ΨΗΦΟC ΤΞΕ	

Görsel 7: Franz Cumont, *a.g.m.*, s. 314, no: 8.

Son kısmı anlam bakımından oldukça karışık olan yazıttan sunağın Zeus Epikarprios adına iki ailenin topraklarında inşa edildiği anlaşılmaktadır. Yazıttaki tahribattan dolayı ailelerin isimleri tam olarak anlaşılamasa da bu ailelerin κτητορες³⁴ yani bir tür toprak sahibi sınıfına ait olan aileler olduğu anlaşılmaktadır. Yazıt, sadece bölgede Zeus Epikarprios kültünün varlığını kanıtlamakla kalmayıp aynı zamanda antik dönemde Phanaroia Ovası'nda toprak sahipleri sınıfına da atıfta bulunmaktadır. Yazıt bu özelliği ile de önem kazanmaktadır.³⁵

Tokat'ta Zeus Epikarprios kültünün varlığını Erbaa'da (Herek) bulunan bu yazıt dışında Zile'den (Zela) ele geçen ve Traianus (1 tane), Septimius Severus (1 tane), Julia Domna (2 tane), Caracalla (7 tane) ve Geta (1 tane) dönemlerine

³² Bu yazıtın buluntu yeri yayınlarda Niksar olarak geçmektedir.

³³ Franz Cumont “Nouvelles Inscriptions du Pont” *Revue des Études Grecques* 15, Paris 1902, s. 314-315, no: 8.

³⁴ Bu kelime F. Cumont'a göre, hukuki anlamda mülk sahipleri olarak alınmıştır. Ayrıca şehirde, tüccarların yanında, decurionların hemen altında yer alan sınıfı belirtmektedir: Cumont *a.g.m.*, s. 315.

³⁵ Helmut Weimert, *Wirtschaft als Landschaftsgebundenes Phänomen. Die Antike Landschaft Pontos Eine Fallstudie*, Frankfurt am Main, Bern, New York, Nancy 1984, s. 32.

tarikhlenen toplam on iki adet sikke³⁶ de desteklemektedir. Bu sikkelerin arka yüzlerinde Zeus, Epikarprios şeklinde betimlenmiş olarak görülmektedir.

Traianus dönemine ait olan ve MS 113-114 yıllarına tarihlenen ilk sikkenin³⁷ ön yüzünde imparatorun defne taçlı büstü ile AYT NEP TPAIANOC KAICAP ΓΕΡΜ ΔΑΚΙΚΟC lejandı yer almaktadır. Profilden tasvir edilen imparatorun başı sağa doğru bakmaktadır. Sikkenin arka yüzünde ise ZEYC ΕΠΙΚΑΡΡΙΟC ΖΗΛΕΙΤΩΝ ΕΤΟΥC Ν lejandı ile belden yukarısı çıplak olarak tahtında oturan ve sola doğru bakmakta olan Zeus tasvir edilmiştir (Görsel: 8). Zeus, yere dayanmış olduğu asasını sol eliyle tutarken öne doğru uzattığı sağ elinde ise bir demet buğday başağı taşımaktadır. Bu sikkede Zeus, Epikarprios epiteti ile birlikte görülmektedir. İkinci sikke³⁸ Septimius Severus dönemine ait olup MS 205-206 yıllarına tarihlenmektedir. Sikkenin ön yüzünde imparatorun büstü ile birlikte AY ΚΑΙ Λ CΕΠΤΙ CΕΟΥΕΡΟC ΑΥΓ lejandı yer almaktadır. İmparatorun sağa doğru bakan defne taçlı başı profilden resmedilmiştir. Arka yüzde ise Epikarprios tipinde tasvir edilen Zeus'a ΖΗΛΕΙΤΩΝ ΤΟΥ ΠΟΝ - ΠΙΜΒ lejandı eşlik etmektedir. Yine Septimius Severus dönemine ait olan ve MS 205-206 yıllarına tarihlenen üçüncü³⁹ ve dördüncü⁴⁰ (Görsel: 9) sikkenin ön yüzlerinde ΙΟΥΛΙΑ ΔΟΜΝΑ ΑΥΤΟΥC lejantı ile birlikte imparatoriçe Julia Domna'nın bol drapeli büstü sağa dönük profilden tasvir edilmiştir. Her iki sikkede imparatoriçenin dalgalı saçları başın arkasında büyük, geniş, düz ve yüksek bir topuz şeklinde örülmüştür. Sikkelerin arka yüzlerinde Epikarprios tipinde Zeus ile birlikte ΖΗΛΕΙΤΩΝ ΤΟΥ ΠΟΝ - ΠΙΜΓ lejandı yer almaktadır. Caracalla dönemine ait olan MS 205-206 yıllarında darp edilen toplam yedi adet sikke⁴¹ de Zeus Epikarprios'un kentteki varlığına tanıklık etmektedir. Sikkelerin ön yüzlerinde AY ΚΑΙ Μ ΑΥΡΗ ΑΝΤΩΝΙΝΟC lejandı ile imparator Caracalla'nın defne taçlı büstü yer almaktadır. Başlar, sağa doğru ve profilden tasvir edilmiştir. Sikkelerin arka yüzlerinde ise ΖΗΛΕΙΤΩΝ ΤΟΥ ΠΟΝ-ΕΤ ΠΜΒ, ΖΗΛΕΙΤΩΝ ΤΟΥ ΠΟΝΤΥ-ΕΤ ΠΜΡ, ΖΗΛΕΙΤΩ[] ΤΟΥ - ΕΤ ΠΜΡ, ΖΗΛΕΙΤΩΝ ΤΟΥ ΠΟΝΤ-ΕΤ ΠΜΒ veya ΖΗΛΕΙΤΩΝ ΤΟΥ ΠΟΝ-ΕΤ ΠΜΓ lejantları eşliğinde Zeus Epikarprios tasvir edilmiştir. Belden yukarısı çıplak olarak tahtında oturan ve sola doğru bakan Zeus, sol eli ile yere dayanmış olan asasını tutarken öne doğru uzattığı sağ elinde iki buğday başağı taşımaktadır. Bu genel özelliklerden farklı olarak sikkelerden bir tanesinde Zeus'un sağ elinin hemen altında bir

³⁶ Olshausen, *a.g.m.*, 1900; Arslan, *a.g.e.*, 105. Kat. No: 207-209; Dalaison-Rémy-Amandry, *a.g.e.*, s. 12.

³⁷ Dalaison-Rémy-Amandry, *a.g.e.*, s. 20, no: 3.

³⁸ Dalaison-Rémy-Amandry, *a.g.e.*, s. 21, no: 6.

³⁹ <https://www.numisbids.com/n.php?p=lot&sid=4400&lot=314>; Erişim tarihi: 25. 07. 2024.

⁴⁰ Dalaison-Rémy-Amandry, *a.g.e.*, s. 24, no: 32.

⁴¹ Dalaison-Rémy-Amandry, *a.g.e.*, s. 26-27, 31, no: 53-58, 108.

Herme heykeli⁴² (?) tasvir edilirken (Görsel: 10) bir diğer sikkede tanrı sağ elinde iki buğday başağı ile birlikte bir de üzüm salkımı taşımaktadır. MS 205-206 yıllarına tarihlenen imparator Geta'nın adına darp edilen son sikkenin⁴³ ön yüzünde imparator Geta'nın bol drapeli ve zırlı büstüne CEPTIMIOC GETAC KAICAP lejandı eşlik etmektedir. Arka yüzde ZHAITΩΩN TOY ΠONT-ET PMB lejandı ve Epikarprios tipinde Zeus yer almaktadır. Bu sikkede de tanrı elinde bir demet buğday başağı ile birlikte bir salkım üzüm taşımaktadır (Görsel: 11).

8

9

10

11

Görsel 8, 9, 11: Dalaisson-Rémy-Amandry, *a.g.e.*, s.20, no: 3; s. 21, no: 6; s. 134, no: 132. Görsel 10: Arslan, *a.g.m.*, s. 105, no: 208.

Tanrının elinde taşıdığı buğday başakları ile üzüm salkımları Zeus Epikarprios'un bereket ve bolluğu temsil eden bir doğa tanrısı kimliğini açıklamaktadır. Bundan dolayı tanrı Zeus'un burada, Epikarprios epiteti ile çiftçinin tarlasındaki ürününü koruyan bereket tanrısı konumunda olduğunu ve yazıtta geçen iki ailenin topraklarını, tarlalarını ve ürünlerini korumakla yükümlü olduğunu söyleyebiliriz.

2. Zeus Nikephoros (Νίκηφόρος)

Zaferi simgeleyen tanrıca Nike genellikle Zeus ve Athena'nın tamamlayıcı bir simgesi olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴⁴ Kanatlı ve çok hızlı koşan bir genç kız olarak temsil edilen ve zaferin kişileştirilmiş şekli olan Nike, Athena Pallas'ın oyun arkadaşı olarak da gösterilir⁴⁵. Tanrıça Nike, sikkeler

⁴² Arslan, *a.g.m.*, s. 105, no: 208.

⁴³ Dalaisson-Rémy-Amandry, *a.g.e.*, s. 34, no: 132.

⁴⁴ Panagiotis Iossif-Catharine Lorber, "Laodikai and the Goddess Nikephoros", *L'Antiquité Classique* 76, 2007, s. 76.

⁴⁵ Grimal, *a.g.e.*, s. 528.

üzerinde Zeus ve Athena dışında Aphrodite⁴⁶, Apollon ve Ares⁴⁷ gibi tanrıça veya tanrılarla birlikte de görülmektedir.

Zafer getiren, zafer sağlayan anlamına gelen Nikephoros⁴⁸ sıfatı ise Anadolu'da genel olarak Athena⁴⁹ ve Zeus⁵⁰ için kullanılmış olsa da tanrı Zeus, daha çok sikkeler üzerinde Nikephoros şeklinde betimlenmiş olarak gösterilmektedir. Nikephoros tasvirlerinde tanrı genelde bir taht üzerinde oturmakta, başında zeytin dalından çelenk, sağ elinde zafer tanrıçası Nike ve sol elinde de kartal başlı asasını taşımaktadır⁵¹.

Zeus Anadolu'da Kilikia⁵², Lydia⁵³, Karia⁵⁴ ve Pisidia⁵⁵ gibi birçok antik bölgenin sikkeleri üzerinde Nikephoros tipinde tasvir edilmiştir. Pontus⁵⁶ Bölgesi'ne ait sikkeler üzerinde de yine aynı tipte betimlenen tanrı, Tokat'ta sadece Zela kentine ve Caracalla dönemine ait tek bir sikke⁵⁷ ile temsil edilmektedir (Görsel: 12). MÖ. 205-206 yılına tarihlenen bu sikkenin ön yüzünde [AY KAI M] AYPH A[NTΩNINOC] lejantı ile imparator Caracalla'nın sağa doğru bakan defne taçlı başı yer almaktadır. Sikkenin arka yüzünde ise ZHAI TΩN TOY ΠO[NT]-ET PM[B] lejantı ile tahtta oturan tanrı Zeus görülmektedir. Sakallı ve belden yukarısı çıplak olan Zeus, sol eli ile yere dayamış olan asasını tutmaktadır. Öne doğru uzatmış olduğu sağ elinde ise dünyayı temsil eden bir küre ve bu kürenin üzerinde elinde palmiye dalı taşıyan Nike bulunmaktadır. Sola doğru dönük olan Zeus'un başı profilden, gövdesi cepheden, belden aşağısı ise ¾ cepheden tasvir edilmiştir. Bu tip, Prusa ad Olympum sikkelerinde Zeus Olympios epiteti, Smyrna sikkeleri üzerinde ise Zeus Akraios epiteti altında da görülmektedir⁵⁸.

⁴⁶ Iossif-Lorber, *a.g.m.*, s. 76.

⁴⁷ Fatih Erhan, *Antik Çağ Kilikia Sikkelerinde Dinsel Tasvirler*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2014, s. 70.

⁴⁸ LSJ s.v. "nikhphōrow"

⁴⁹ Hüseyin Üreten, "Hellenistik Dönem Pergamon Kenti Tanrı ve Kültürleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C: 22, S: 35, 2004, s. 196-197; Görkem Kökdemir, "Yeni Değerlendirmeler Işığında Menderes Magnesiası'nda Athena Kültü, Panathenaia ve Bilinmeyen Bir Athena (?) Başı", *Cedrus VII*, Antalya 2019, s. 112-114, 116,119.

⁵⁰ Antiokheia yakınlarında Daphne Kutsal Alanı'nda Zeus Nikephoros heykeli bulunmaktadır: Şahin, *a.g.e.*, s. 116.

⁵¹ Bu, Olympia Zeus Tapınağı'nda yer alan ve heykeltıraş Pheidias tarafından yapılan Zeus heykelidir: Julia Ann Clark Shedd, *Famous Sculptors and Sculpture*, Boston ve New York 1896, s.17.

⁵² SNG Aulock Kilikien, no: 5490, Levha 183.

⁵³ SNG Aulock Lydien, no: 291, 2983, L 95.

⁵⁴ E. Laflı, "Sikkeler Işığında Roma Döneminde Kuzeydoğu Karia Kentleri", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi* 147, İstanbul 2014, s.13. res. 62.

⁵⁵ SNG Pfalzer Privatsamlungen 5 Pisidien und Lykonien, no: 4, Tafel 1.

⁵⁶ Arslan, *a.g.m.*, no: 6, Lev. 7.

⁵⁷ Arslan, *a.g.m.*, 105. Kat. No: 206; Dalaison-Rémy-Amandry, *a.g.e.*, s. 27, no: 59.

⁵⁸ Arthur Bernard Cook, *A Study in Ancient Religion*, C: 2, Cambridge 1925, s. 873, 964

Görsel 12: Arslan, *a.g.m.*, 105. Kat. No: 206

3. Zeus Olympios (Ὀλύμπιος)

Kelime olarak “yüksek dağ”, “ulu dağ”⁵⁹ anlamına gelen Olympos, Zeus’un dağ kültü ile ilişkilendirilmiş olan epitetlerden bir tanesidir. Çünkü tanrıların kralı olarak kabul edilen Zeus’un, Olympos Dağı’nda hüküm sürdüğüne inanılırdı⁶⁰. Bu nedenle Antik dönemde birçok ulu dağ Zeus’un kült yeri olarak görülmüş ve bu dağlarda tanrı Zeus’a tapınılmıştır. Zeus Akraios, Zeus İdaios ve Zeus Solymeus kültlerinde olduğu gibi Zeus Olympios kültüründe de dağ ve tanrı özdeşleşmiştir⁶¹.

Tanrının bu kültü ile ilişkili en önemli merkezi Olympia’dır⁶². Anadolu’nun da neredeyse tamamında tanrının bu kültü görülür. Örneğin, Bithynia Bölgesi’nde Prusias ad Hypium⁶³’da Zeus’a adanmış bir heykel kaidesinde, Phrygia Bölgesi’nde Kusura’da⁶⁴ bir sunak üzerinde, İonia Bölgesi’nde Ephesos’da⁶⁵ yine bir kaide üzerinde, Lydia Bölgesi’nde Hypaipa⁶⁶ ile Karia Bölgesi’nde Mylasa’da⁶⁷ ele geçen yazıtlarda ve Doğu Kilikia’da Kastabala’da⁶⁸ ele geçen birer sunak üzerinde tanrı Olympios epiteti ile zikredilmektedir.

Pontus Bölgesi’nde ise 1951 yılında Neokaisarea’da (Niksar) bulunan ve bugün Tokat Müzesi’nde sergilenen dikdörtgen formunda mermer bir blok taş üzerinde tanrı bu isim altında geçmektedir⁶⁹ (Görsel: 13). Harf karakterlerine göre MS 2. yüzyılın 2. yarısına tarihlenen yazıt günümüze oldukça iyi korunmuş

⁵⁹ Nezahat Baydur, *Anadolu’daki Kutsal Dağlar, Dağ Tanrılar, Klasik Çağ*, İstanbul 1994, s. 85.

⁶⁰ John Melville Jones, *A Dictionary of Ancient Greek Coins*, 1998, London, s. 247.

⁶¹ Nevzat Çevik, “Dağlardaki Tanrılar ve Tanrı Dağlar”, *VİTA. Belkis Dinçol ve Ali Dinçol’a Armağan Kitabı*, İstanbul 2007, s. 180.

⁶² Şahin, *a.g.e.*, s. 121.

⁶³ Walter Ameling, *Die Inschriften von Prusias ad Hypium, IK (Inschriften Griechischer Städte aus Kleinasien)*, Band 27, Bonn 1985, no: 1-3, 5-13, 15, 38, 48, 50.

⁶⁴ SEG 32, 1982, 359, no: 1284.

⁶⁵ SEG 33, 1983, 273, no: 943; Şahin, *a.g.e.*, s. 121.

⁶⁶ Maria Paz de Hoz Garcia Bellido, *Les Cultos Religioses en Lydia, a Través de la Epigrafía Griega*, Salamanca, 1994, s. 47.

⁶⁷ Wolfgang Blümel, *Die Inschriften von Mylasa (I.K. 34)*, Publisher: R. Habelt, Bonn 1987, no: 315.1, 403.2.

⁶⁸ Mustafa Hamdi Sayar, “Kilikya’da Tanrılar ve Kültler”, *OLBA II*, Mersin 1999, s. 133-134.

⁶⁹ Paul Moraux, *Une Imprécaton Funéraire à Néocésarée, Bibliothèque Archeologique et Historique de L’Institut Français d’Archéologie d’Istanbul*, Paris 1959, s. 9-12.

olarak gelmiştir. 147x90x34cm ölçülerine sahip olan taşın üzerinde on sekiz satırdan oluşan bir mezar lanetlemesi yer almaktadır:

Πρὸς θεῶν καὶ ἡρώων τῶν τε σεαυτοῦ Πατέρων, ὅστις ὦν τυγχάνεις
ὁ τὸν χώρον τοῦτον νῦν τε ἔχων καὶ ὅστις ἔπειτα ἔξεις καὶ πᾶς ὁδεῦρο
ίων,

μή τοτε λυμήνη τοῦδε τοῦ σήματος ἢ τῇ δομήσει τῶν λίθων ἢ τῷ
χώματι

4 τοῖς τε κίοσιν καὶ τοῖς ἐπ' αὐτῶν ἀνδριᾶσιν. Ὅστις δὲ ἢ σῶμα
κεινήσειέ τι

τῶν ἐν αὐτῷ κειμένων ἢ καθέλοι τι συγγέας ἢ συνθραύσας ἢ
ἀποκρούσας

τοῦ μνήματος ἢ ἐκκολάψας τι τῶν ἐπιγραμμάτων, τούτῳ μὴ πατρὶς
οἰκοῖτο,

μὴ γῇ καρπὸν ἐκφέρῃ, μὴ πλέοιτο θάλασσα, μὴ γυναῖκες τίκτοιεν
κατα φύσιν

8 κακὸς δὲ κακῶς ἀπόλοιτο πᾶς τε αὐτὸς πρόριζος καὶ παῖδες παίδων
καὶ γένος

καὶ ὄνομα καὶ οἴκου ἐστία καὶ τάφοι πατέρων, μετιόντων αὐτὸν καὶ
ἐλαυνόντων

Ἑλίου τε τοῦ πάντα ἐφορῶντος καὶ Διὸς Ὀλυμπίου, Πλούτωνός τε
καὶ τῆς

Δήμητρος Κόρης, τῶν τε Ἀρτέμιδος Ἑκάτης κυνῶν Ἑρινύων τε

12 καὶ Δαείρας καὶ Ἑρμοῦ Χθονίου καὶ Ἀρᾶς τῆς πρεσβυτάτης
δαιμόνων,

ὁπόσοις τε ἄλλοις θεῶν ἐπιμέλειά τε καὶ φροντὶς ψυχῶν ἀγαθῶν.

Καὶ ἐπὶ πρώτῳ δὲ καὶ ἐπὶ πρώτῳς ἢ αὐτῇ ἀρὰ ὅστις ἢ ἐτέρῳ
προστάξειεν

ἢ γνώμῃς ἄρξειεν ἢ γνώμῃ συμβάλῃτο ἢ χερσὶν ὑπουργήσειεν

16 κεινεθῆναι τι τούτων ἢ καθαιρεθῆναι. Τῷ δὲ κατα χώραν
φυλάττοντι

καὶ τιμῶντι τὰ νενομισμένα καὶ αὔξοντι, πολλὰ καὶ ἀγαθὰ εἶναι
τούτῳ

καὶ αὐτῷ καὶ πατρίδι καὶ οἴκῳ καὶ τῇ ἔπειτα μνήμῃ καὶ
ἐκγόνοις.

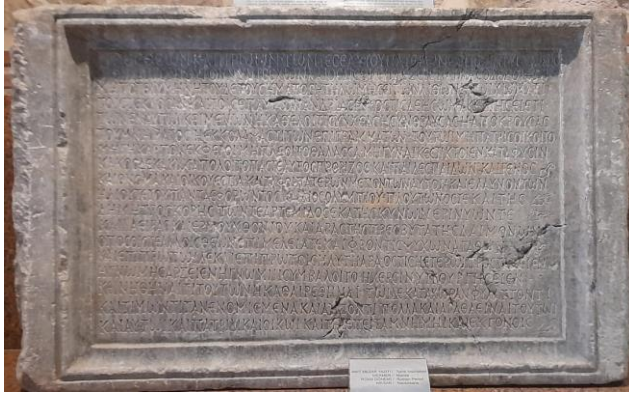
“Tanrılar, kahramanlar ve kendi atalarınız adına: Her kim olursanız olun
şu anda bu toprakların sahibi olan sizler ve bundan sonra bu toprakların sahibi
olacak olan sizler ve bu yere gelen hepiniz, bu mezarın taş yapısına, toprağına,
sütunlarına ve üzerindeki heykellere zarar vermeyin!

Her kim burada yatan cesetlerden birini kaldırır ya da anıtın herhangi bir
parçasına, onu devirerek, kırarak, parçalayarak ya da yazıtlardan birine çekiçle
vurarak zarar verirse, o adam için ülke yaşanabilir olmaktan çıksın, toprak
meyve vermekten vazgeçsin, deniz gezilebilir olmaktan çıksın ve kadınlar doğa

yasalarına göre doğurmaktan vazgeçsin; O, zavallı, sefil bir şekilde yok olsun, kökünden sökülsün ve çocuklarının çocukları, ırkı, adı, evinin ocağı ve babalarının mezarları yok olsun. Her şeyi gören Helios, Zeus Olympios, Plüton ve Demeter'in kızı Kore, Artemis-Hekate'nin köpekleri, Erinyeler, Daeira, Hermes Khthonios, Beddua Tanrıçaları'nın (Arai) en yaşlısı ve iyi ruhları gözetip kollayan diğer tüm tanrılar onu takip edip avlayacaklar!

Aynı lanet, ilk olarak, bu şeylerden herhangi birini hareket ettirmek ya da yok etmek için başkalarına emir veren, fikri tasarlayan, fikre ortak olan ya da silahlarıyla yardım edenlerin de başına gelsin!

Ancak geleneksel adetleri değiştirmeden koruyan, onları onurlandıran ve geliştiren kişinin kendisi, ülkesi, evi, ilerideki hatırası ve nesli için çok iyi şeyler olsun!”

Görsel 13: Tokat Müzesi, Env. No: 5988

Yazıttan anlaşıldığı gibi bu, mezara karşı yapılacak olan olası saygısızlıkları engellemek amacıyla başlatılan bir dizi bedduadır. Bu beddua metni ile hem mezarın hem de mezarın içerisinde yatan ölünün koruma altına alındığı ayrıca mezara zarar verecek olan kişilerin cezalandırılmaları için tanrılara havale edildiği anlaşılmaktadır. Burada ilginç olan, mezar lanetlemelerinde neredeyse hiç görülmeyen Zeus Olympios'un da yazıtta yer almasıdır. İkili gruplar halinde ayrılmış olan tanrıların içerisinde Helios ile birlikte ilk sırada zikredilen Zeus'un Neokaiserea'da varlığı bilinmesine rağmen Helios kesin olarak bilinmemektedir. Bu nedenle Helios'un buradaki varlığı muhtemelen yaşayan yakarış geleneğinden gelmektedir⁷⁰. Zeus ve Helios'un ortak özellikleri “yukarıdan gelen”⁷¹ tanrılar olmalarıdır. Bu özelliklerinden dolayı her ikisi de gizli suçlar dahil olmak üzere yeryüzünde olup biten her şeyi

⁷⁰ Moraux, *a.g.e.*, s. 26.

⁷¹ Moraux, *a.g.e.*, s. 26-27.

görürler⁷². Ayrıca her iki tanrı da “yemin tanrısı” olarak kabul edilir. Zeus sadece yeminlerin kefil olmakla kalmaz aynı zamanda adaletin savunucusu olarak da bilinir. Bu nedenle suçların intikamını almak için metinlerde bu tanrılara sık sık başvurulur⁷³.

Yazıt, beddua metni olmanın dışında başka bir bilgi içermemektedir. Bu nedenle yazıttan mezarın kim tarafından, kim veya kimler için ve ne zaman yaptırıldığı gibi bilgelere ulaşılamamaktadır. Ancak mezara dikilen taşın büyüklüğünden ve üzerinde oldukça uzun bir yazıta sahip olmasından, mezar yapısının sıradan bir aileye değil de varlıklı bir aileye ait olduğu anlaşılmaktadır.

4. Zeus Pylaios (Πυλαῖος)

Kelime olarak “kapıda, kapının önünde” anlamına gelen Pylaios⁷⁴, oldukça ender kullanılan ve Zeus’a atfedilen epitetlerden bir tanesidir. Ancak Hellenistik Dönem’den itibaren Apollon ve Hermes gibi birkaç tanrı için de kullanılmıştır⁷⁵.

Görsel 14: Mitford, *a.g.m.*, 1991, s. 188, no: 2

⁷² Homeros İliada 3, 276.

⁷³ Moraux, *a.g.e.*, s. 26-27.

⁷⁴ LSJ s.v. “Πύλαι”.

⁷⁵ Terence Bruce Mitford, “The God Pylon in Eastern Pontus”, *Byzantion* 36, Bonn 1966, s. 478; Brigitte Le Guen Pollet, “Sebastopolis du Pont (Sulusaray). Documents littéraires et inscriptions déjà publiées de la cité”, *Epigraphica Anatolica* 13, Bonn 1989, s. 57, No: 1; Şahin *a.g.e.*, s. 158; Akın Temür-İlknur Gültekin Genç, “Sebastopolis Excavations and Observations on the Byzantine Church”, *JAHA* Vol: 10, No: 3, 2023, s. 148; Akın Temür, “Sulusaray-Sebastopolis Kazılarının Dünyü, Bugünü ve Yarını”, 5. *Tokat Sempozyumu 14-16 Ekim 2022, Bildiriler Kitabı*, Cilt IV, Ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2023, s. 232.

Tanrının Tokat'ta tapınım gördüğü, Sebastopolis (Sulusaray) antik kentinden ele geçen bir sunak parçası üzerindeki yazıt ile kanıtlanmaktadır (Görsel: 14)⁷⁶. Yazıttan burada tanrı Zeus'a, Pylaios epiteti ile ibadet edildiği anlaşılmaktadır. Sol ve alt kısmı kırık olan gri kireçtaşı sunak parçası Hacı Salih Gülüş'ün evinin dış duvarında devşirme malzeme olarak kullanılmıştır. Üzerindeki yazıtta:

1 [Δ]ιὶ Πυλαίῳ /

Σεπτίμιος

Ἀπολλινάρι-

ος

5 [β(ενε)]φ(ικιάριος) ὑπα(τικοῦ)

“Beneficiarius Consularis olan Septimius Apollinarius, (bunu) Zeus Pylaios için (adadı)” ifadesi geçmektedir.

Yazıttan Septimus Apollinarius adlı kişinin sunağı Zeus Pylaios için adadığı anlaşılmaktadır. Yine yazıttan Septimus Apollinarius'un *beneficiarius consularis*⁷⁷ yani üst düzeyde bir asker olduğu bilgisine de ulaşılmaktadır. Sebastopolis'te bu sunağın dışında bir başka sunak daha ele geçmiştir. Oktogonal formda ve mermerden yapılmış olan bu sunak üzerindeki yazıtta tanrı Pylon ismi geçmektedir⁷⁸. Kelime olarak bir evin kapısı veya giriş, geçit⁷⁹, anlamına gelen Plyon ismi, bir evin ya da tapınağın girişi veya bir spor alanının girişi anlamında da kullanılmaktadır⁸⁰. Görüldüğü gibi Pylon ve Pylaios isimleri kapı ile ilişkilidir. Bu ismi taşıyan tanrılara da kapıların bekçileri ve karayollarında kamu güvenliğinin garantörleri olma işlevi yüklenmiştir. Böylece hem pylon hem de Zeus Pylaios'un kent kapılarını korumakla görevli tanrılar oldukları anlaşılmaktadır. Daha önce Zara⁸¹ ve Komana Pontika⁸² dışında başka hiçbir yerde karşımıza çıkmayan tanrı Pylon, Sebastopolis antik kentinde karşımıza çıkmaktadır. Sebastopolis ve Komana'daki kent kapılarının civarında küçük kutsal alanları bulunan Pylon ve Zeus Pylaios, Sebastopolis ve Komana kent kapılarını korumakla görevliydi. Her iki tanrı da MS 2. yüzyılda sadece

⁷⁶ Mitford, *a.g.m.*, 1966, s. 475; Le Guen-Pollet, *a.g.m.*, s. 57; Timothy Bruce Mitford, “Inscriptions Ponticae-Sebastopolis”, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 87, Bonn 1991, s. 188, no: 2; Şahin, *a.g.e.*, s. 158.

⁷⁷ Konu ile ilgili olarak bakınız: Nikolas Boris Rankov, *The Beneficarii Consularis in the Western Provinces of the Roman Empire*, A Thesis Submitted for the Degree of Doctor of Philosophy in the University of Oxford, Trinity Term 1986.

⁷⁸ Mitford, *a.g.m.*, 1966, s. 474; Mitford, *a.g.m.*, 1991, s. 187.

⁷⁹ LSJ s.v. “PÉlon”.

⁸⁰ Salih Kaymakçı, “Antik Çağda Kelkit Vadisi'ndeki İnanç ve Tapınımlar-Kültür”. *TÜBA-AR* 15, Ankara, 2012, 89.

⁸¹ Mitford, *a.g.m.*, 1966, s. 472.

⁸² Mitford, *a.g.m.*, 1966, s. 472.

“*beneficarii consularis* (valiye bağlı askeri personel)” tarafından tapınım görmüştür⁸³. Bunun da sebebi, *beneficarius consularis*’lerin muhtemelen görevlerinden kaynaklanmaktaydı. Bunların başlıca görevleri askeri polis karakollarına komuta etmek ve önemli yolların kesiştiği noktalarda trafiğin güvenliğini temin ederek düzenli bir şekilde yürütülmesini sağlamaktı. Bu görevlerinden dolayı *beneficarius consularis*’ler her iki tanrıya da tapınmışlar ve kültlerini oluşturmuşlardır. Böylece Pontus civarındaki askeri polis güçlerinin başlıca görevleri arasında olan halkın kapılardaki ve karayollarındaki güvenliği, ilahi bir şekilde devam ettirilmiş oluyordu⁸⁴.

Değerlendirme ve Sonuç

Bir Orta Karadeniz kenti olan Tokat, tarım ve hayvancılık için oldukça uygun olan ılıman iklime, verimli topraklara ve zengin su kaynaklarına sahip olmasının yanı sıra Anadolu’nun büyük ticari ve askeri yollarının kavşak noktasında bulunması sebebiyle eski çağlardan beri yerleşim açısından tercih edilen bir yer olmuştur. Bu nedenle tarihi boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmış ve bu durumun sonucunda zengin bir kültürel yapıyı bünyesinde barındırmıştır. Geç Kalkolitik Çağ’dan itibaren çeşitli uygarlıkları içinde barındıran kentin inanç sistemi de hakimiyeti altına girdiği medeniyetler tarafından şekillenmiştir. Özellikle I. binde kent, geleneksel yerli Anadolu kültürü ile birlikte Pers ve Grek kültürünün etkisi⁸⁵ altına girmiştir. MÖ 8. yüzyılın ortalarından itibaren koloni kentler kurmak amacıyla anayurtlarından ayrılan Grekler, Karadeniz sahillerine gelip yerleştiklerinde beraberlerinde kendi inanç sistemlerini de getirmişlerdir. Böylece bir süre sonra Anadolu’nun içlerine girmeye çalışan Grekler sayesinde bölge halkı Grek Pantheonu ile tanışmış ve etkisi altında kalmıştır. Bu durumu, antik kaynaklarla birlikte kentten ele geçen yazıtlar, sikkeler ve arkeolojik buluntular kanıtlamaktadır.

Tanrı Zeus’un Tokat’taki varlığına ilişkin ilk veriler Pontus Krallığı Dönemi’ne ait olan sikkelerdir. Pontus kralı VI. Mithridates zamanında darp edilen sikkelerin ön yüzlerinde Zeus’un başı, arka yüzlerinde ise tanrının sembolleri arasında olan kutsal hayvanı kartal ve yıldırım/şimşek demeti tasvir edilmiştir. Zeus zaten III. Mithridates döneminden itibaren Pontus Krallığı’nın resmi tanrısı ve kraliyet ailesinin koruyucusu olarak sikkeler üzerinde görülmektedir⁸⁶. Buradan da anlaşılmaktadır ki, Pontus kralları bastıkları sikkeler üzerinde Grek dünyasında gücün sembolü olan Zeus’u kullanarak kendilerini yüceltmış olmakla kalmıyorlar aynı zamanda uygulamış oldukları bu ideolojik

⁸³ Mitford, *a.g.m.*, 1966, s. 480; Mitford, *a.g.m.*, 1991, s. 186-187.

⁸⁴ Mithford, *a.g.m.*, 1966, s. 480; Mitford, *a.g.m.*, 1991, s. 186-187; Kaymakçı, *a.g.m.*, s. 89.

⁸⁵ Nuriye Karayaka, *Eskiçağ Tarihinde Tokat*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1988, s. 1.

⁸⁶ Saprykin, *a.g.m.*, 2009, s. 251.

propaganda ile siyasi güçlerini de pekiştirmiş oluyorlardı. Pontus Krallığı Dönemi'nde Tokat'ta, Men-Pharnakou (Ameria'da), Ma (Komana Pontika'da) ve temelleri Persler Dönemi'nde atılan Anaitis (Zela'da) olmak üzere üç önemli kültün varlığı da bilinmektedir. VI. Mithridates dönemine tarihlenen sikkeler bize, bu üç kültün yanında Zeus kültünün de var olduğunu ve Grek kültürünün Pontus Krallığı Dönemi'nde de önemli olduğunu göstermektedir.

Tokat özelinde Tanrı Zeus'un, daha çok koruyucu özelliği ile öne çıktığı görülmektedir. Tanrı, *Pylaios* epiteti ile Sebastopolis'te kapıların koruyucusu, *Epikarpios* epiteti ile Zela'da ürünlerin koruyucusu olurken *Olympios* epiteti ile Neokaisarea'da mezarların koruyuculuğu görevini üstlenmiştir. MS 3. ve erken 4. yüzyıla tarihlenen Roma mil taşlarından⁸⁷ anlaşıldığı gibi Sebastopolis oldukça stratejik bir konuma sahipti. Kent, Tavium'dan (Nefesköy) Sebasteia'ya (Sivas) ardından Armenia'ya ve Parthlar'ın sınırına uzanan bir batı-doğu yolu ile; Orta Anadolu'yu, Amisos (Samsun) limanına bağlayan bir güney-kuzey yolunun kesişme noktasında bulunmakla⁸⁸ birlikte, Roma Dönemi'nde kullanıldığı bilinen termal bir kaynağa da sahipti ki bu kaynak, günümüzde de halen kaplıca olarak işletilmektedir. Şifalı sulara sahip olan bu termal kaynak, tedavi edici özelliğinden dolayı bugün olduğu gibi o gün de çok fazla ziyaretçi çekiyor ve bu durum kentte yoğun kalabalık grupların oluşmasına sebep oluyordu. Kentte oluşan bu kalabalık grupların kontrolü de düzen ve asayiş açısından çok önemliydi. Sebastopolis'ten ele geçen yazıttan anlaşıldığı gibi bu görev kentte *beneficiarius consularis*'lerin elindeydi. Bu nedenle tanrı burada, *Pylaios* epiteti ile şehrin, yolların ve kapıların korunmasında yardımcı olması için *beneficiarii consularis* tarafından saygı görmüş ve kültü oluşturulmuştur.

Erbaa'dan ele geçen bir yazıt ile Zile'den ele geçen bir sikke üzerinde Zeus'un Epikarpios epitetiyle birlikte zikredilmesi, Zile'den ele geçen birçok sikke üzerinde ise Zeus'un Epikarpios tipinde tasvir edilmesi, tanrının burada toprak sahiplerinin, tarlaların ve ürünlerin koruyucusu olarak tapınım gördüğünü kanıtlamaktadır. Çünkü epikarpios epiteti Zeus'un, bolluk, bereket ve ürünlerin koruyucu tanrısı olduğuna işaret etmektedir. Nitekim Skylaks (Çekerek), Lykus (Kelkit) ve İris (Yeşilırmak) gibi önemli ırmaklarının suladığı verimli topraklar, burada yaşayan bölge halkının, geçim kaynağı olarak tarım ve hayvancılıkla uğraşmaları için oldukça uygundu. Bu nedenle bu topraklar üzerinde yaşayan

⁸⁷ David Henry French, *Roman Roads and Milestones of Asia Minor, fasc. 2: an interim Catalogue of Milestones, part 1*, BAR, International Series, 392 (1), Ankara 1988, s. 342, 346, 348, 349, 355, 356, no: 941, 951, 958, 963, 975, 980.

⁸⁸ Michel Amandry-Bernard Rémy, *Pontica II, Les Monnaies de l'atelier de Sebastopolis du Pont, Varia Anatolica 10*, İstanbul, 1998, 10–11; Murat Tekin-Şengül Dilek Ful, "İç Pontos Bölgesi'nde Roma ve Erken Bizans Dönemlerine Işık Tutan Bir Antik Kent: Sebastopolis (Yazılı Kaynaklar ve Kazı Çalışmalarından Yansımalar), *Understanding Transformations: Exploring The Black Sea Region and Northern Central Anatolia in Antiquity*, Byzas 26, Ed: Emine Sökmen-Andreas Schachner, İstanbul 2021, s. 350.

insanların gelir kaynağı tarım ve hayvancılıktı. Anadolu'nun birçok bölgesinde olduğu gibi burada da tanrı Zeus'a tapanlar çoğunlukla köylülerdir. Ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayalı bir kentte yaşayan insanlar her zaman hayatlarını etkileyecek olumsuz doğa olaylarından korunmak için bir gökyüzü tanrısı olan Zeus'a sığınmışlar ve ondan yardım istemişlerdir. Bu durum Tokat özelinde de değişmemiştir.

Zeus'un dağ kültü ve kahramanlıkla ilişkili olan Olympios epiteti, Tokat'ta tek bir buluntu ile belgelenmiştir. Niksar'dan ele geçen mezar yazıtında ismi geçen tanrı, Olympios epiteti ile burada mezarların koruyucusu olarak kabul edilmiş ve saygı görmüştür. Zile'den ele geçen bir sikke üzerinde ise tanrı Nikephoros tipinde tasvir edilmiştir. Zafer getiren anlamına gelen bu tipte, tanrı genelde bir taht üzerinde oturmuş, başında zeytin dalından çelenk, sağ elinde zafer tanrıçası Nike ve sol elinde de kartal başlı asasını taşır vaziyette tasvir edilir. Zela sikkesi üzerinde ise tanrı tahtında oturur vaziyette, sol eli ile yere dayamış olan asasını tutarken öne doğru uzattığı sağ elinde bir küre ve bu kürenin üzerinde elinde palmye dalı bulunan Nike'yi taşımaktadır. Bu sikke de Zeus'un koruyucu tanrı kimliğine işaret etmektedir.

Sonuç olarak; Grek Pantheonu'nun baş tanrısı olan ve Anadolu'da da yaygın bir külte sahip olan Zeus, Tokat özelinde Epikarprios, Nikephoros, Olympios ve Pylaios olmak üzere dört farklı epitet altında saygı görmüştür. Kentte tanrının ilk izlerinin Pontus Krallığı Dönemi'nde ortaya çıktığı ve Roma Dönemi'nde de varlığını sürdürdüğünü arkeolojik, nümizmatik ve epigrafik buluntular kanıtlamaktadır. Tanrı Zeus'un Tokat'ta farklı epitetlerle kültlerinin oluşmasında kentin coğrafi yapısı, önemli ticaret yolları üzerinde yer alıp stratejik bir konuma sahip olması, çeşitli dönemlerde farklı siyasi güçlerin etkisi altında kalarak kentte nüfus hareketliliğinin yaşanması rol oynamıştır. Bu nedenle Zeus, antik dönemde Epikarprios ve Pylaios epitetlerinde olduğu gibi Tokat'ın kendine has inanç sistemi içinde sinkretik bir yapıda karşımıza çıkmaktadır. Ancak kültlere ait epitetlerin sadece tek yazıtlı veya sikkelerle temsil edilmesi ve yazıtların fazla bilgi vermemesi nedeni ile tanrının epitetlerinin doğası ve kültleri hakkında yeterli derecede bilgi edinemiyoruz.

KAYNAKLAR

1. Antik Kaynakça

Hesiodos, *Erga kai Hemera-Thegonia- (İşler ve Günler – Tanrıların Doğuşu)*, Çev: Azra Erhat- Sebahattin Eyüboğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016.

Homeros, *Iliada*, Çev. Azra Erhat-A. Kadir, Can Yayınları, İstanbul 1984.

2. Modern Kaynakça

AMANDRY, Michel– RÉMY Bernard, *Pontica II, Les Monnaies de l'atelier de Sebastopolis du Pont, Varia Anatolica 10*, Institut Français d'Études Anatoliennes Georges Dumézil, İstanbul 1998.

AMELING, Walter, *Die Inschriften von Prusias ad Hypium, IK (Inschriften Griechischer Städte aus Kleinasien)*, Band 27, Bonn 1985.

ANDERSON, John George Clark, “Festivals of Mên Askaênos in the Roman Colonia at Antioch of Pisidia” *The Journal of Roman Studies* 3/2, Cambridge University Press, 1913, ss. 267-300.

ANDERSON, John George Clark–CUMONT, Franz–GRÉGOIRE, Henri, *Recueil des Inscriptions Grecques et Latines du Pont de L'Arménie: Studia Pontica III*, H. Lamertin, Libraire-Editeur, Bruxelles 1910.

ARSLAN, Melih, “Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde Bulunan Pontus Krallığı'na ve Pontus Kentlerine Ait Roma Devri Sikkeleri”, *Arkeoloji Dergisi* V, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 1997, ss. 63-109.

BABELON, Ernest, *Invantaire Sommaire de la Collection Waddington*, Paris 1898.

BAYDUR, Nezahat, *Anadolu'daki Kutsal Dağlar. Dağ Tanrılar: Klasik Çağ*, Graphis Yayınları, İstanbul 1994.

BLUMEL, Wolfgang, *Die Inschriften von Mylasa (I.K. 34)*, Yay. R. Habelt, Bonn 1987.

CALDER, William Moir, *Monumenta Asiae Minoris Antiqua Vol: VII, Monuments From Eastern Phrygia*, Manchester: Manchester University Press, 1956.

COOK, Arthur Bernard, *A Study in Ancient Religion*, Vol: 2, Cambridge University Press, Cambridge 1925.

CUMONT, Fraz, “Nouvelles Inscriptions Du Pont” *Revue des Études Grecques* 15, Paris 1902, s. 314-315.

ÇEVİK, Nevzat, “Dağlardaki Tanrılar ve Tanrı Dağlar”, *VİTA. Belkıs Dinçol ve Ali Dinçol'a Armağan Kitabı*, Ege Yayınları, İstanbul 2007.

DALAISON, Julie–RÉMY, Bernard–AMANDRY, Michel, *Zéla sous l'empire romain: Étude Historique et Corpus Monétaire*, Numismatica Anatolica 4, Ausonius Editions, Bordeaux 2009.

DOUBLET, Georges, “Inscriptions de Paphlagonie”, *Bulletin de Correspondance Hellénique* 13, Paris 1889, ss. 293-319.

DOUBLET, Gustave MENDEL, “Inscriptions de Bithynie”, *Bulletin de Correspondance Hellénique* 25, Paris 1901, ss. 5-92.

ERHAN, Fatih, *Antik Çağ Kilikia Sikkelerinde Dinsel Tasvirler*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2014.

ESTIN, Colett-LAPORTE, Helene, *Yunan ve Roma Mitolojisi*, Çev. Musa Eran, Koza Yayın Dağıtım, Ankara 2002.

FRENCH, David Henry, *Roman Roads and Milestones of Asia Minor, fasc. 2: an interim Catalogue of Milestones, part 1*, BAR, International Series, 392 (1), Ankara 1988.

FRENCH, David Henry, "Amasian Notes 4. Cults and Divinities: The Epigraphic Evidence", *Epigraphica Anatolica* 26, Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn 1996, ss. 87-98.

GRIMAL, Pierre, *Mitoloji Sözlüğü. Yunan ve Roma*, Çev. Sevgi Tamgüç, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2012.

IOSSIF, Panagiotis-LORBER, Catharine, "Laodikai and the Goddess Nikephoros", *L'Antiquité Classique* 76, 2007, ss. 63-88.

İŞİK, Adem, *Pers, Hellenistik ve Roma İmparatorluk Dönemlerinde Paphlagonia ve Pontus Bölgesi Kültürleri*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2004.

JONES, John Melville, *A Dictionary of Ancient Greek Coins*, Seaby, London 1998.

KARAYAKA, Nuriye, *Eskiçağ Tarihinde Tokat*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1988.

KAYMAKÇI, Salih, "Antik Çağda Kelkit Vadisi'ndeki İnanç ve Tapınım-Kültürler". *TÜBA-AR 15*, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara 2012, ss.79-94.

KÖKDEMİR, Görkem, "Yeni Değerlendirmeler Işığında Menderes Magnesiası'nda Athena Kültü, Panathenaia ve Bilinmeyen Bir Athena (?) Başı", *Cedrus VII*, Akdeniz Üniversitesi, Antalya 2019, ss. 107-121.

KURT, Mehmet, "Yazıtlar Işığında Antik Lykaonia'da Zeus Kültü Ve Sosyal Hayata Etkileri", *Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E-Dergisi*, 11/1, 2024, ss. 2-26.

LAFLI, Ergün, "Sikkeler Işığında Roma Döneminde Kuzeydoğu Karia Kentleri", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi* 147, Arkeoloji Sanat Yayınları, İstanbul 2014, s. 1-20.

LARSON, Jennifer, *Ancient Greek Cults*, Taylor & Francis e-Library, New York ve London 2007.

LE GUEN POLLET, Brigitte, "Sebastopolis du Pont (Sulusaray). Documents littéraires et inscriptions déjà publiées de la cité", *Epigraphica Anatolica* 13, Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn 1989, ss. 471-490.

LSJ: LIDDEL, Henry George-SCOTT, Robert-JONES, Henry Stuart, *Greek English Lexicon*, Clarendon Press, Oxford 1882.

MAREK, Christian, *Stadt, Ära und Territorium in Pontus-Bithynia und Nord-Galatia. (Istanbuler Forschungen 39)*, Tübingen: Wasmuth 1993.

MITCHELL, Stephen, *Anatolia. Land, Men and Gods in Asia Minor II*, Clarendon Press, Oxford 2003.

MITFORD, Timothy Bruce, "Inscriptions Ponticae-Sebastopolis", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 87, Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn 1991, ss. 181-243.

MITFORD, Timothy Bruce, "The God Pylon in Eastern Pontus", *Byzantion* 36, Bonn 1966, ss. 471-490.

MORAU, Paul, *Une Imprécation Funéraire a Néocésarée*, *Bibliothèque Archéologique et Historique de l'Institut Français d'Archeologie d'Istanbul*, Paris 1959.

NILSSON, Martin Persson, *Geschichte der griechischen Religion Bd. 1: Die Religion Griechenlands bis auf die griechische Weltherrschaft*, C.H.Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München 1955.

OLSHAUSEN, Eckart, "Götter, Heroen und ihre Kulte in Pontos– ein erster Bericht", *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt II*, Band:18.3, 1990.

ÖZÇAĞLAR, Ali, "Kazova'da Zirai Faaliyetlerin Gelişimi", *Ankara Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C:1, Ankara Üniversitesi, Ankara 1988, ss. 307-318.

PAZ DE HOZ GARCIA BELLIDO, Maria, *Les Cultos Religiosos en Lydia, a Través de la Epigrafía Griega*, Salamanca 1994.

RANKOV, Nikolas Boris, *The Beneficarii Consularis in the Western Provinces of the Roman Empire*, A Thesis Submitted for the Degree of Doctor of Philosophy in the University of Oxford, Trinity Term 1986.

SAPRYKIN, Sergey Jurevich, "The Religion and Cults of the Pontic Kingdom: Political Aspects", *Mithridates VI and the Pontic Kingdom*, Ed: Jakob Munk Højte, Aarhus University Press, 2009, ss. 249-275.

SAPRYKIN, Sergey Jurevich, "Male Deities and Their Cults on the South Black Sea Coast: Hellenistic and Roman Period", *Ancient Sacral Monuments in the Black Sea*, Ed: Elias K. Petropoulos-Aleksander A. Maslennikov, Publishing House: Kyriakidis Brothers s.a., Thessaloniki 2010.

SAYAR, Mustafa Hamdi, "Kilikya'da Tanrılar ve Kültürler", *OLBA II*, Kilikia Arkeolojisi Araştırma Merkezi Yayınları, Mersin 1999, ss. 131-154.

SEG: Supplementum Epigraphicum Graecum: Ed: H. W. Pleket-R. S. Stroud, Volume 32-33, J. C. Gieben Publisher, Amsterdam 1982-1983.

SHEDD, Julia Ann Clark, *Famous Sculptors and Sculpture*, The University Press Cambridge, Boston ve New York 1896.

SNG Aulock Lydien: Sylloge Nummorum Graecorum. Deutschland. Sammlung v. Aulock. Lydien, Berlin 1963.

SNG Aulock Kilikien: Sylloge Nummorum Graecorum. Deutschland. Sammlung v. Aulock. Kilikien. Berlin 1966.

SNG Aulock Pontus-Paphlagonien-Bithynien: Sylloge Nummorum Graecorum. Deutschland. Sammlung v. Aulock. Pontus-Paphlagonien-Bithynien, Berlin 1957.

SNG BM Black Sea: Sylloge Nummorum Graecorum. Vol IX. The British Museum. Part 1: The Black Sea, British Museum Press, London 1993.

SNG Pfalzer Privatsammlungen: Sylloge Nummorum Graecorum. Deutschland. Pfalzer Privatsammlungen 5. Pisidien und Lykonien, München 1999.

STERRET, John Robert Sitlington, *An Epigraphical Journey in Asia Minor*, Boston: Damrel and Upham 1888.

ŞAHİN, Hamdi, “Eine Neue Weihinschrift Für Zeus Epikarprios Aus Dem Mittleren Rauhen Kilikien”, *Epigraphica Anatolica* 40, Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn 2007.

ŞAHİN, Nuran, *Zeus’un Anadolu Kültleri*, Suna-İnan Kırış Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, İstanbul 2001.

TEKİN, Murat-FUL, Şengül Dilek, “İç Pontos Bölgesi’nde Roma ve Erken Bizans Dönemlerine Işık Tutan Bir Antik Kent: Sebastopolis (Yazılı Kaynaklar ve Kazı Çalışmalarından Yansımalar), *Understanding Transformations: Exploring The Black Sea Region and Northern Central Anatolia in Antiquity*, Byzas 26, Ed. Emine Sökmen-Andreas Schachner, Ege Yayınları, İstanbul 2021, ss. 345-358.

TEKİN, Murat, “Hititler Dönemi’nde Tokat ve Çevresi”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Tokat Sempozyumu 01-03 Kasım 2012 Bildiriler*, Haz. Ali Açıklı-Samettin Başol-Ali Osman Solmaz-Murat Hanılçe, C:1, Özyurt Matbaacılık, Ankara 2012, ss. 287-312.

TEMÜR, Akın, “Sulusaray-Sebastopolis Kazılarının Dünyü, Bugünü ve Yarını”, 5. *Tokat Sempozyumu 14-16 Ekim 2022, Bildiriler Kitabı*, Ed. Coşkun Yılmaz, C: IV, İstanbul 2023, ss. 227-237.

TEMÜR, Akın-GÜLTEKİN GENÇ, İlknur, “Sebastopolis Excavations and Observations on the Byzantine Church”, *JAHVA Vol: 10*, No 3, 2023, ss. 146-161.

ÜRETEK, Hüseyin, “Hellenistik Dönem Pergamon Kenti Tanrı ve Kültleri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C: 22, S: 35, Ankara Üniversitesi, 2004, ss. 185-214.

WADDINGTON, William Henry-BABELON, Ernest-REINACH, Théodore, *Recueil Général des Monnaies Grecques d’Asie Mineure: Pont et Paphlagonia*, Tome:1, Fasc. 1, Editions Ernest Leroux, Paris 1925.

WEIMERT, Helmut, *Wirtschaft als Landschaftsgebundenes Phänomen. Die Antike Landschaft Pontos Eine Fallstudie*, Frankfurt am Main, Bern, NewYork, Nancy 1984.

WROTH, Warwick, *The Greek Coins in the British Museum: Pontus, Paphlagonia Bithynia, and the Kingdom of Bosphorus*, Printed by Order of the Trustees, London 1889.

ANTİK ÇAĞ ANADOLUSU'NDA KADİM BİR KÜLT MERKEZİ: ZELA TAPINAK DEVLETİ ÜZERİNE GÜNCEL BİR DEĞERLENDİRME*

*Murat TEKİN***

ÖZ

Zile'nin tarihte bilinen ilk adı olarak karşımıza çıkan Anziliya, Hitit Dönemi'nde bir kült kentiydi. Dolayısı ile Antik Çağ'daki Zela gibi Anziliya da bir tapınım merkeziydi. Anziliya'nın bir kült kenti olduğuna, kentin adında geçen tanrıça adı Anzili işaret etmektedir. Bu tanrıçanın kültünün Hitit Dönemi'nden sonra da Zela'da yaşayıp yaşamadığı ve Antik Çağ'daki Anāhitā/Anaītis'in, Anzili'nin değişik bir şekli olup olmadığı ilk kez S. Alp tarafından bir düşünce olarak dile getirilmiş, ancak bunun cevabını aramaya yönelik olarak o zamandan bugüne kadar herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Bu makalede, çivi yazılı belgelerden elde edilen bilgiler ve antik-modern kaynaklar ışığında Anzili ile Anāhitā/Anaītis arasında nitelikleri ve işlevleri açısından bir karşılaştırma yapılarak, iki tanrıça arasında benzerliklerin olup olmadığı tespit edilmeye, böylelikle de ele aldığımız konu aydınlatılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Sözcükler: Anziliya, Anzili, Zela, Tapınak Devleti, Anāhitā/Anaītis.

AN ANCIENT CULT CENTER IN ANTIQUITY ANATOLIA: A CURRENT EVALUATION ON THE TEMPLE STATE OF ZELA

ABSTRACT

Zile, historically known as Anziliya, was a significant cult city during the Hittite Period. Like Zela in antiquity, Anziliya functioned as a center of worship. The presence of the goddess Anzili in the city's name suggests its role as a religious hub. The question of whether the cult of this goddess persisted in Zela after the Hittite Period and whether Anāhitā/Anaītis in antiquity represents a different form of Anzili was first proposed by S. Alp. However, no further studies have been conducted to explore this idea. This article aims to compare Anzili and Anāhitā/Anaītis in terms of their attributes and functions, using cuneiform texts as

* Gönderim Tarihi: 21.10.2024. Kabul Tarihi: 10.01.2025.

** Dr. Öğr. Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, TOKAT, murat.tekin@gop.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3497-2791.

well as ancient and modern sources. By identifying potential similarities between these two goddesses, this study seeks to shed light on their possible connection.

Keywords: Anziliya, Anzili, Zela, Temple State, Anāhitā/Anaītis.

Giriş

Zile, Karadeniz Bölgesi'nin Orta Karadeniz Bölümü'nde yer alan Tokat iline bağlı bir ilçedir. Tokat il merkezinin 67 km. batısında bulunan Zile'nin kuzeydoğusunda Turhal, doğusunda Pazar, güneydoğusunda Yeşilyurt, Sulusaray ve Artova ilçeleri yer alırken, kuzeyinde Amasya, güneybatısında ise Yozgat ili bulunur. Verimli Zile Ovası dışında engebeli bir araziye sahip olan ilçe, batı ve kuzeyinden Kuzey Anadolu Dağları'nın güney uzantılarından Buzluk Dağı, güney ve güneydoğusundan ise Deveci Dağları ile çevrilidir. İlçe topraklarından beslenen Çekerek ve Zile (diğer ismiyle Hotan) Deresi, bu havzanın sularını Yeşilirmak'a taşır¹.

Yeşilirmak, yani Antik Iris'in sol kolu olan Hotan Deresi'nin kenarında kurulmuş² olan Zile ilçe merkezinin ortasında 30-40 m. kadar yükselen ve kalker kayalar üzerine oturan bir höyük ile bu höyüğün üzerinde Zile Kalesi yer almaktadır³. Zile Kalesi Höyüğü olarak adlandırdığımız yerleşmede, M. Özsait tarafından yapılan yüzey araştırmalarında, Geç Kalkolitik Çağ'dan Osmanlı Dönemi'ne kadar kesintisiz bir tarihi sürecin yaşandığını kanıtlayan çanak çömlek parçalarına rastlanıldığı bildirilmiştir⁴. Söz konusu höyüğün kuşucumu 20 km. güneybatısında bulunan ve Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde adı Tapaggaş, Hitit Dönemi'nde ise Tapigga olan⁵ Maşat Höyük'te ele geçen çivi

¹ Mehmet Özsait, "2005 Yılı Tokat İli, Zile ve Turhal İlçeleri Yüzey Araştırması", 24. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C: 2, Ankara, 2007, s. 452; Mehmet Özsait-Nesrin Özsait, "2008 Yılı Tokat ve Amasya İlleri Yüzey Araştırmaları", 27. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C: 2, Ankara 2010, s. 195.

² Ergün Lafli-Sami Pataci, "Roma Dönemi'nde Tokat İli'nin Arkeolojisi ve Tarihi: Neocaesarea (Niksar) ve Zela (Zile) Kentleri", *Tokat Sempozyumu, 01-03 Kasım 2012 Tokat, Bildiriler*, C: I, Ankara 2013, s. 216.

³ Ali Özçağlar, "Kazova ve Yakın Çevresinde Eski Yerleşmeler", *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Coğrafya Bilim ve Uygulama Kolu, Coğrafya Araştırmaları*, S: 3, Ankara 1991, s. 70-71.

⁴ Özsait-Özsait, *a.g.m.*, s. 197; Mehmet Özsait-Nesrin Özsait, "Prospection en Cappadoce Pontique", Ed. H. Bru-G. Labarre, *L'Anatolie des peuples, des cités et des cultures (Ile millénaire av. J.-C. – Ve siècle ap. J.-C.)*, Colloque international de Besançon- 26-27 novembre 2010, Vol: 2, Besançon 2013, s. 173.

⁵ Gojko Barjamovic, *A Historical Geography of Anatolia in the Old Assyrian Colony Period*, Carsten Niebuhr Institute Publications 38, Copenhagen 2011, s. 258.

yazısı ile yazılmış Hititçe tabletlerde adı Anziliya⁶ olarak geçen kentin bu yerleşme olduğu tespit edilmiştir⁷. Dolayısı ile Zile Kalesi Höyüğü, Hititler Dönemi'nde Anziliya; Pers, Hellenistik ve Roma dönemlerinde ise Zela olarak adlandırılan ve aslında birer kült merkezi olan yerleşmelere ev sahipliği yapmıştır. Bu bağlamda, burası Hititler Dönemi'nde tanrıça Anzili'nin, Pers egemenliği döneminden itibaren ise Pers tanrıları Omanos, Anadatos ve özellikle Pers tanrıçası Anāhītā/Anaītis'in tapınım merkeziydi.

Kutsal bir yerleşme kimliğiyle ön plana çıkan ve Komana ve Ameria'yla birlikte Pontos'taki üç tapınak devletinden birisi olan Zela'dan antik coğrafyacı Strabon şu şekilde bahsetmiştir:

“Zelitis'e gelince, Semiramis Tepesi üzerinde, içinde Armenia'lıların da saygı gösterdikleri Anaītis'e ait bir tapınak bulunan tahkim edilmiş Zela kenti vardır. Şimdi burada yapılan kutsal ayinler daha da kutsal bir karakter taşır. Bütün Pontos halkı, en önemli sorunlarına ilişkin yeminlerini burada yaparlar. Krallar zamanında tapınak hizmetkarlarının sayısı ve rahibe verilen onur evvelce sözünü ettiğim şekildeydi; fakat şimdi her şey Pythodoris'in egemenliği altındadır. Birçok kimse tapınak hizmetkarlarının sayısını ve tapınağın gelirlerini kötüye kullanmış ve azaltmıştır. Komşu topraklar da, yani Zelitis de (içinde bir tepe üzerinde Zela kenti bulunur) çeşitli nüfuz alanlarına bölünmüştür. Çünkü eski devirlerde krallar Zela'yı bir kent olarak değil, fakat Pers tanrıalarının kutsal bir alanı olarak idare ederlerdi ve rahip her şeyin efendisiydi. Burada çok sayıda tapınak hizmetkari ve zengin gelir kaynaklarına sahip olan rahip otururdu. Bu kutsal arazi kendi öz topraklarıymış gibi rahibe ve kalabalık maiyetine bağlıydı. Pompeius, Zelitis'in sınırlarını, birçok eyaletler ilave ederek genişletmiş ve Megalopolis'e yaptığı gibi Zela'ya da kent sıfatını vermiştir...”⁸.

Yine Strabon'dan öğrendiğimize göre Zela'daki tapınak, Persler tarafından Sakalar'a (İskitler) karşı kazanılan bir zafer nedeniyle tanrıça Anaītis'e karşı duyulan bir şükran ifadesi olarak inşa edilmişti ve bu zaferin anısını yaşatmak ve bunu kutlamak amacıyla da söz konusu kentte Sakaea adı

⁶ Rukiye Akdoğan, “Anziliya (Zile) Şehir Adının Belgelendiği Maşat-Höyük Tabletleri”, *Çağlı Dergisi*, S: 1, Kayseri 2008, s. 8. Ayrıca bkz. Giuseppe F. del Monte, *Die Orts und Gewässernamen der hethitischen Texte. Supplement*, Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes VI/2, Wiesbaden 1992, s. 7.

⁷ Sedat Alp, “Maşat Höyük'te Keşfedilen Hitit Tabletlerinin Işığı Altında Yukarı Yeşilirmak Bölgesinin Coğrafyası Hakkında”, *Belleten*, C: XLI, S: 164, 1977, s. 641-643.

⁸ Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası: (Geographika: XII-XIII-XIV)*, Çev. Adnan Pekman, İstanbul 2000, XII.3.37.

verilen bir festival başlatılmıştı ve bu festival Strabon'un zamanında da her yıl düzenlenmeye devam ediyordu⁹.

Zela'daki Anaïtis kültünün buradaki daha eski bir kültün yerini almış veya iki kült arasında doğrudan bir ilişki olabileceği yönünde birtakım görüşler vardır. Bu bağlamda, Anzili kültünün Hitit Dönemi'nden sonra da Zela'da devam edip etmediği ve Antik Çağ'daki Anaïtis kültünün, Anzili kültünün şekil değiştirmiş bir hali olup olmadığı ilk kez S. Alp tarafından bir fikir olarak ortaya atılmıştır¹⁰. Anzili-Anāhitā bağlantısı üzerine olmasa da aslında S. Alp'ten önce de Zela'daki Pers Anaïtis kültünün burada bulunan daha önceki bir kültün yerini almış olabileceğine dair birkaç görüş ileri sürülmüştür. İlk görüşü öne süren A. Goetze, Arinna ile Zela'yı yani bugünkü Zile'yi eşleştirmiş ve Pers Dönemi'nde Zela'nın, Strabon'un verdiği bilgilere göre Anaïtis, Omanos ve Anadatos'a tapınılan tapınağıyla ünlü olduğunu belirtmiştir. Zela'nın geçmişi çok eskilere dayanan Anadolu'nun "kutsal kentlerinden" birisi olduğunu ve buradaki Anaïtis kültünün eski bir Anadolu tanrıçasının kültünün yerine geçtiğinin düşünüldüğünü vurgulayarak, bu tanrıçanın Arinna'nın güneş tanrıçası olduğunu iddia etmiştir. Buna göre Anaïtis'e eşlik eden Omanos, Arinna'nın güneş tanrıçasının eşi olan Gökyüzünün Fırtına Tanrısı'nın, Anadatos ise eğer erkekse oğulları Fırtına Tanrısı'nın; kadınsa, kızları Mezullaş'ın yerini almış olmalıydı¹¹. J. Garstang ve O.R. Gurney ise Landa'yı Zela'yla özdeşleştirerek ve tapınakların geleneksel hale gelme eğiliminde olduğunun altını çizerek, Landa bölgesinin büyük tanrıçası Belat'ın tapınağının, Pers Dönemi'nde tanrıça Anaïtis'in tapınağı haline gelmesinin mümkün olabileceği ihtimali üzerinde durmuşlardır¹². Son olarak, S.Ju. Saprykin ile J.M. Højte, bu konuyla ilgili olarak Anaïtis'le herhangi bir tanrıçayı ilişkilendirmeden Zela'da Pers Dönemi'nden önce başka bir tanrı için daha eski bir tapınağın var olabileceğini dile getirmişlerdir¹³.

Yukarıda değinilen S. Alp'ten önceki görüşlerde sırasıyla Arinna ve Landa kentlerinin Zela ile hatalı bir şekilde eşleştirilmeleri¹⁴, doğal olarak

⁹ Strabon, *The Geography of Strabo*, With an English translation by H. L. Jones, Vol: I-VIII, London, New York 1917-1932 (The Loeb Classical Library), XI.8.4-5.

¹⁰ Alp, *a.g.m.*, s. 642.

¹¹ Albrecht Goetze, "The Roads of Northern Cappadocia in Hittite Times", *Revue Hittite et Asiatique*, S: 61, 1957, s. 98-99.

¹² John Garstang-Oliver Robert Gurney, *The Geography of the Hittite Empire*, BIAA Occasional Publications 5, London 1959, s. 25.

¹³ Sergej Ju. Saprykin, "Tempelkomplexe im Pontischen Kappadokien", *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* 4, 1989, s. 125; Jakob Munk Højte, "Tempelstater i Pontos: Komana Pontike, Zela og Ameria", Ed. P. G. Bilde-J. M. Højte, *Mennesker og guder ved Sortehavets kyster*, Sortehavsstudier 2, Aarhus 2004, s. 88 vd.

¹⁴ Arinna'nın, Alacahöyük yerleşmesi olduğu günümüzde genel olarak kabul görmektedir. Bu konuyla ilgili güncel bir değerlendirme için bkz. Meltem Doğan-Alparslan-Metin Alparslan-Tolga Pelvanoğlu, "Kutsal Bir Hitit Kenti Arinna ve Lokalizasyonuna Dair Bazı İpuçları", Ed. M. Arslan-F. Baz, *Arkeoloji, Tarih ve Epigrafi'nin Arasında: Prof. Dr. Vedat Çelgin'in*

Anaïtis ile kurulan tanrıça ilişkilerinin de yanlış bir bağlam üzerine kurgulanmasına yol açmıştır. Dolayısı ile bu görüşler günümüzde geçerliliğini yitirmiş olup, üzerinde durulması gereken görüş S. Alp'ın ileri sürmüş olduğu öneridir. Ayrıca son yıllarda yapılan çalışmalarda tanrıça Anaïtis'e adanmış tapınak devleti Zela'nın, tanrıça Anzili'nin kült kenti Anziliya'yla ilgili Hitit geçmişi hep göz ardı edilmiş, bu konuya hiç değinilmeden buradaki kült merkezinin varlığının başlangıcı hatalı bir şekilde doğrudan Perslerle ilişkilendirilmiştir. Bu da Zela'nın kökeni hakkında yapılan değerlendirmelerde ciddi hataları beraberinde getirmiştir.

Öncelikle, çalışmanın temelini oluşturan tanrıça Anzili hakkında bilgi verilerek konu ele alınmaya başlanacaktır.

Hatti Kökenli Hitit Tanrıçası Anzili

Tanrıça Anzili hakkındaki sınırlı veriler, başta Hattuşa olmak üzere Şarišša gibi Hitit kentlerinde ele geçen çivi yazılı metinler aracılığıyla bize ulaşmaktadır. Bu bağlamda, Hitit kült kenti Anziliya'ya ev sahipliği yapan Zile Kalesi Höyüğü'nde arkeolojik bir kazı çalışması yapılmadığının ve yakın çevresinde bulunan Maşat Höyük'te kazılar sonucu bulunan çivi yazılı tabletlerde de (bir yerleşme adı olarak Anziliya geçmekle birlikte) bu tanrıçaya dair şimdiye kadar herhangi bir bilgiye rastlanılmadığının belirtilmesi gerekir.

Anziliya'ya adını veren tanrıça Anzili'ye¹⁵ çivi yazılı Hitit metinlerinden öğrenildiğine göre Şarišša¹⁶, Zippalanda¹⁷, Kuliwišna¹⁸, Tamitta¹⁹ ve Zapišhuna²⁰ kentlerinde tapınılmaktaydı.

68. *Doğum Günü Onuruna Makaleler*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2018, s. 261-270; Landa'nın ise artık Karaman olduğu düşünülmektedir. Bkz. Massimo Forlanini, "La Regione del Tauro Nei Testi Hittiti", *Vicino Oriente*, 7, 1988, s. 136-137.

¹⁵ Anzili adının geçtiği yerler için bkz. Ben H.L. van Gessel, *Onomasticon of the Hittite Pantheon*, Part I, Leiden-New York-Köln 1998, s. 35-36.

¹⁶ Sivas'ın Altınyayla ilçesine bağlı ve 60 km güneyinde bulunan Başören Köyü'nün 4 km. doğusunda yer alan Kuşaklı Höyüğü ile eşleştirilmiştir. Bkz. Andreas Müller-Karpe, "Yeni Bir Hitit Merkezi: Kuşaklı (Başören/Sivas) 1992 Yılı Yüzey Araştırması", *11. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara 1994, s. 259.

¹⁷ Yozgat yakınlarındaki Uşaklı/Kuşaklı Höyük. Bkz. Massimo Forlanini, "La survie des toponymes de l'âge du bronze dans le Pont et en Cappadoce: Continuité ethnique, linguistique et survie des traditions de l'époque hittite impériale pendant les siècles "obscurs" jusqu'au début de l'âge classique?", Ed. H. Bru-G. Labarre, *L'Anatolie des peuples, des cités et des cultures (IIe millénaire av. J.-C. – Ve siècle ap. J.-C.)*. Colloque international de Besançon 26-27 novembre 2010, *Autour d'un projet d'atlas historique et archéologique de l'Asie Mineure: Méthodologie et prospective*, Vol: I, Besançon 2013, s. 70.

¹⁸ Konumu kesin olarak belirlenememekle birlikte, Kaşkalılar'la bağlantılı olarak anıldığından Hattuşa'nın kuzey veya kuzeydoğusunda aranabileceği belirtilmiştir. Bkz. Ilse Wegner, *Gestalt und Kult der Ištar-Sawuška in Kleinasien*, Hurritologische Studien III, Alter Orient und Altes Testament 36, Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn 1981, s. 184-185.

Šarišša bahar festivalinin anlatıldığı çivi yazılı bir belgede, “*Kral ...bir arabaya biner ve Anzili’nin Huwaşi kutsal alanına gider*”²¹ şeklinde geçen bir açıklama, kentte yalnızca Fırtına Tanrısı’na değil, aynı zamanda Anzili adındaki tanrıçaya da tapınıldığını göstermektedir²². Šarišša’da bu tanrıçanın kültü olduğuna dair diğer bir kanıt ise kentin kuzey terasındaki tapınaktır. Bu Hitit kentinin MÖ 16. yüzyıldaki kuruluş evresine tarihlendiği belirtilen söz konusu tapınağın, *İštar*’ın yerel karşılığı olan Anzili’ye adanmış olduğu ve tapınağın kuzey yönüne göre 45° döndürülmüş olan yöneliminin, Venüs’ün belirgin doğuş ve batış noktalarına bir gönderme yaptığı önerilmiştir²³. Adı *İŠTAR-li* logogramı ile de²⁴ özdeşleştirilmiş olan tanrıça, Šarišša’nın Fırtına Tanrısı’nın sevgilisiydi. Zippalanda’nın Fırtına Tanrısı’nın Hurma kentindeki kültüne ilişkin Šarišša’dan bir Orta Hitit Dönemi metnine göre Anzili, aynı zamanda Zippalanda’nın Fırtına Tanrısı’nın da sevgilisiydi²⁵. Dolayısı ile Zippalanda kentinin kültüründe tanrıça Anzili de yer almaktaydı²⁶. Bu kentte Anzili’ye, Zippalanda Fırtına Tanrısı’nın tarihi geçmişi Eski Krallık Dönemi’ne kadar uzanan İlkbahar ve Sonbahar

¹⁹ Tamitta, çivi yazılı bir belgede Durmitta eyaletindeki bir yerleşim olarak görünmektedir. Bkz. Barjamovic, *a.g.e.*, s. 253. Durmitta ise Yenihan-Yıldızeli-klasik Siara ile eşleştirilmiştir. Bkz. Garstang-Gurney, *a.g.e.*, s. 14. Bu konuyla ilgili olarak ayrıca bkz. Massimo Forlanini, “Remarques Géographiques sur les Textes Cappadociens”, *Hethitica*, 6, 1985, s. 50; del Monte, *a.g.e.*, s. 157.

²⁰ Zapišhuna, Tapigga’nın (Maşat Höyük) yakınında yer almaktaydı ve çivi yazılı bir belgede bu kent, Tapigga eyaletinin yerleşimleri arasında sayılmaktadır. Bkz. Barjamovic, *a.g.e.*, s. 261, 281.

²¹ Piotr Taracha, “Hittite *Ḫalentuwa*-Revisited”, *Altorientalische Forschungen*, 44/1, 2017, s. 101-102.

²² Sevgül Çilingir, *Hitit Tapınak Kentleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2011, s. 75.

²³ Andreas Müller-Karpe, “Einige archäologische sowie archäoastronomische Aspekte hethitischer Sakralbauten”, Ed. K. Kaniuth-A. Löhnert-J. L. Miller-A. Otto-M. Roaf-W. Sallaberger, *Tempel im Alten Orient: 7. Internationales Colloquium der Deutschen Orient-Gesellschaft*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2013, s. 343; Francesco G. Barsacchi, “Between Adoption and Assimilation: The Case of Ištar of Ḫattarina”, Ed. L. Warbinek-F. Giusfredi, *Theonyms, Panthea and Syncretisms in Hittite Anatolia and Northern Syria: proceedings of the TeAI Workshop Held in Verona, March 25-26, 2022*, Studia Asiana 14, Firenze 2023, s. 60.

²⁴ Wilhelm Gernot, “Die Lesung des Namens der Göttin *İŠTAR-li*”, Ed. J. Klinger-E. Rieken-Ch. Rüster, *Investigationes Anatolicae*, Gedenkschrift Erich Neu (=Studien zu den Boğazköy-Texten 52), Wiesbaden 2010, s. 342; D. Schwemer’e göre, Hitit kâtiplerinin Hattice Anzili için *İštar* logogramını kullanması, bu tanrıçanın Orta Anadolu’da ilahi Venüs yıldızı olarak saygı gördüğünü göstermektedir. Bkz. Daniel Schwemer, “Religion and Power”, Ed. S. de Martino, *Handbook Hittite Empire: Power Structures*, de Gruyter, Berlin-New York 2022, s. 374.

²⁵ Piotr Taracha, *Religions of Second Millennium Anatolia*, Dresdner Beiträge Hethitologie 27, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2009, s. 56.

²⁶ Volkert Haas, *Geschichte der hethitischen Religion*, Handbuch der Orientalistik, Brill, Leiden 1994, s. 590; Gernot, *a.g.m.*, s. 342.

festivallerinin de kutlandığı²⁷ ve bünyesinde “büyük bir kapısı”, yani bir kaynak mağarası olan²⁸ Dağa Dağı’nda bulunan kutsal bir alanda, Dağ Tanrısı’yla birlikte “kaynak tanrıçası” olarak tapınılmaktaydı²⁹. Kuliwišna’da ise Anzili, yerel Fırtına Tanrısı ve vesayet tanrısı LAMMA ile birlikte tapınım görmekteydi³⁰.

Anzili’nin kült açısından Tamitta ve Zapišhuna kentleriyle de bağlantılı olduğu anlaşılmıştır. Tamitta’da Anzili, “Kapı Yapısının Fırtına Tanrısı”nın yanında ilahi bir konum elde etmişti³¹. Kralın³² bu tanrıların kültürüne, her biri 10 NAM.RA’dan oluşan 3 ev halkını verdiği bildirilmiştir. Savaş esiri olan bu NAM.RA’ların Arzava ülkesinden getirildiği bilinmektedir³³. Ayrıca aynı kral tarafından Zapišhuna’daki Anzili kültürüne, yine Arzava ülkesinden getirilen en az 60 kadar NAM.RA’nın, Anziliya’daki kültü ise düzenli olarak erzak? sağlamaları amacıyla 4 ev halkının ve 60 NAM.RA çalışanının kült personeli olarak bağışlandığını öğreniyoruz³⁴.

Anzili’nin karakteristik özelliklerine gelecek olursak; bu tanrıçanın, ana tanrıçalar ve kader tanrılarıyla bağlantılı ve önemli bir tanrıça olarak tanımlandığı görülmektedir³⁵. Hitit metinlerinde ise adı zaman zaman Hattice bir bağlamda geçen söz konusu tanrıça, “Gökyüzünün Anzilisi” olarak nitelendirilmiştir³⁶. Metinlerde Hatti kökenli ve doğumla ilgili³⁷ ve aynı zamanda oturur vaziyette elinde gümüş bir kâse tutar şekilde tasvir edilen³⁸ Anzili, doğum

²⁷ Alfonso Archi, “Hittite Religious Landscapes”, Ed. A. D’Agostino-V. Orsi-G. Torri, *Sacred Landscapes of Hittites and Luwians: proceedings of the International Conference in Honour of Franca Pecchioli Daddi*, Studia Asiana 9, Firenze 2015, s. 15.

²⁸ Haas, *a.g.e.*, s. 590.

²⁹ Piotr Taracha, “Looking For Ziplanda, The Hittite Names of Kuşsaray and Kaletpe”, Ed. A. D’Agostino-V. Orsi-G. Torri, *Sacred Landscapes of Hittites and Luwians Proceedings of the International Conference in Honour of Franca Pecchioli Daddi*, Studia Asiana 9, Firenze 2015, s. 60.

³⁰ Taracha, *a.g.e.*, s. 117.

³¹ Gernot, *a.g.m.*, s. 343. Ayrıca, Anzili’nin Zapišhuna’daki kültürle ilgili olarak bkz. Giuseppe F. del Monte-J. Tischler, *Die Orts und Gewässernamen der hethitische Texte*, Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes VI, Wiesbaden 1978, s. 493-494.

³² Muhtemelen II. Muršili. Bkz. Ali Osman Tiro, “NAM.RA’ların Kullanımına Hitit Metinlerinden Örnekler”, *Archivum Anatolicum*, C: 12, S: 1, 2018, s. 99.

³³ Alfonso Archi-Horst Klengel, “Ein hethitischer Text über die Reorganisation des Kultes”, *Altorientalische Forschungen*, 7, 1980, s. 149; Michele Cammarosano, *Hittite Local Cults*, Atlanta 2018, s. 283.

³⁴ Archi-Klengel, *a.g.m.*, s. 150; Cammarosano, *a.g.e.*, s. 287.

³⁵ Maciej Popko, *Zippalanda: ein Kultzentrum im Hethitischen Kleinasien*, Text der Hethiter 21, Heidelberg 1994, s. 45.

³⁶ Gernot, *a.g.m.*, s. 343-344.

³⁷ Gary M. Beckman, *Hittite Birth Rituals: Second Revised Edition*, Studien zu den Boğazköy-Texten 29, Wiesbaden 1983, s. 79-80.

³⁸ Oscar White Muscarella, “Ancient Art: Gifts from the Norbert Schimmel Collection”, *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, Vol: 49, No: 4, 1992, s. 8. Muscarella, Hitit metinlerindeki Anzili’nin tasviriyle ilgili bu anlatımı esas alarak env. 1989.281.17’deki

ritüellerinde tanrıça Zukki'yle birlikte³⁹ kadınlara doğumda yardımcı olması için çağrılan göksel bir tanrıçaydı⁴⁰.

Hitit Panteonu'ndaki doğumla bağlantılı önemli tanrıçalardan olan Anzili ve Zukki, Telepinu Mitosu'nda⁴¹ ve buna paralel mitoslarda karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu tanrıçalar, Telepinu'nun ortadan kayboluşuyla kesintiye uğrayan doğa döngüsünün yeniden canlandırılmasında önemli bir rol oynamaktadır⁴². Telepinu türündeki Anzili ve Zukki'yle ilgili bir mitosta⁴³ bu tanrıçaların öfkелendiği ve ortadan kaybolduğu⁴⁴, böylece müreffeh düzenin ortadan kalktığı, ancak geri döndüklerinde düzenin yeniden sağlandığı anlatılır. Bu mitosun işlevi bir doğum ritüelinde aranmaktadır⁴⁵. Nitekim, paralel mitoslardan Kuliwişna'nın Fırtına Tanrısı Mitosu'nun versiyonunda, ritüel yöneticisi doğum ritüeli sırasında doğum tanrıçalarına yakarış bağlamında sadece ayakkabılarını değil, giysilerini de karıştıran ve böylece giysilerinin iğneleri sırtlarında kalan Anzili ve Zukki'nin ortadan kayboluşunu anlatan mitos okur. İnsanlardan aceleyle uzaklaşan bir tanrının giysilerini karıştırması şeklindeki Hitit motifi, yaklaşmakta olan bir felaketin, kozmosun bozulan düzeninin metaforudur. Bu bağlamda, tanrıçaların ortadan kaybolması sonucunda ortaya çıkan olumsuz gelişmelerden birisi de hamile kadınların artık doğum yapamaz hale gelmesiydi⁴⁶. Söz konusu mitos anlatan kişinin bir ebe olduğu göz önüne alındığında, kızgın tanrıçaları yatıştırma ritüelinin doğum yapmakta zorlanan bir

figürün tanrıça Anzili'yle ilgili olabileceğini öne sürmüştür. Anzili figürü hakkında, ayrıca bkz. Maurits Nanning van Loon, *Anatolia in the Second Millennium B.C.*, Brill, Leiden 1985, s. 31-33.

³⁹ Taracha, *a.g.e.*, s. 156.

⁴⁰ Schwemer, *a.g.m.*, s. 374.

⁴¹ Türkçe tercümesi için bkz. Güngör Karauğuz, *Hitit Mitolojisi*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2015, s. 65-75.

⁴² Michel Mazoyer, "Le Mythe de Télépinu et les rituels du Kizzuwatna", Ed. E. Jean-A. M. Dinçol-S. Durugönül, *La Cilicie: espaces et pouvoirs locaux (IIe millénaire av. J.-C. – IVe siècle ap. J.-C.). Actes de la table ronde d'Istanbul, 2–5 novembre 1999*, Varia Anatolica 13, Institut Français d'Études Anatoliennes-Georges Dumézil, İstanbul 2001, s. 117. Ayrıca bkz. Emmanuel Laroche, "Recherches sur les noms des dieux hittites", *Revue hittite et asianique*, S: 46, 1946, s. 79.

⁴³ Türkçe tercümesi için bkz. Karauğuz, *a.g.e.*, s. 101-102.

⁴⁴ Anzili ve Zukki de diğer tüm Hitit tanrılarında olduğu gibi kendilerine iyi davranılmadığını hissettiklerinde tapınaklarını terk ediyor, yani ortadan kayboluyorlardı. Bkz. Hatice Gonnet, "Dieux fugueurs, dieux captés chez les Hittites", *Revue de l'histoire des religions*, Vol: 205, 1988, s. 387.

⁴⁵ Gernot, *a.g.m.*, s. 343.

⁴⁶ Volkert Haas-Heidemarie Koch, *Religionen des Alten Orients: Hethiter und Iran*, Grundrisse zum Alten Testament, Vol: 1, 1, Göttingen 2011, s. 270-271.

kadın için yapıldığı⁴⁷ ve doğum yapan kadının acısını dindirmek için Anzili'nin Zukki'yle birlikte bir duada çağrıldığı⁴⁸ anlaşılmaktadır.

Anzili, Hedammu'nun Şarkısı Mitosu'nda da karşımıza çıkan bir tanrıçadır. Bu mitosta yılan Hedammu ile savaşan Fırtına Tanrısı'na kız kardeşi olarak Anzili'nin, Hedammu'ya aşk büyüsü yapmak suretiyle yardımcı olmaya çalıştığını öğreniyoruz⁴⁹. Bu mitosun bazı versiyonlarında Anzili, Ninive Kraliçesi olarak da geçmektedir⁵⁰. Hitit Anzili kültürünün yerini Zela'da Pers egemenliği döneminde Anāhitā/Anaītis kültürünün aldığını daha önce belirtmiştik. Bu bağlamda Anaītis'le özdeşleştirilen Semiramis'e⁵¹ ait bir stelde, Semiramis de kendisinden Ninive Kraliçesi olarak bahsetmiş ve kış (kuzey) yönünde sınırlarını, Sakalar ve Sogdlar'ın ülkelerine kadar genişlettiğini belirtmiştir⁵².

Semiramis, tarihi kayıtlarda ve mitolojik anlatılarda bazen Assur ve Ninive kentini kuran efsanevî kral Ninos'un karısı ve yarı mitolojik bir karakter olarak, bazen de çok tartışmalı veya inanılması güç olayların ve Assur tarihine dair bazı gerçek hadiselerin yer yer izlerinin takip edilebildiği öykülerin başkahramanı olarak gösterilmiş, ünü ve etkisi ise İran, Doğu Anadolu ve Armenia'nın yanı sıra Mısır'a ve hatta Hellenler'e kadar bile uzanmıştır⁵³. Knidos'lu Ktesias'ın (MÖ yaklaşık 441-393/392)⁵⁴, Semiramis'in Babil'i kurduğu ve orada pek çok yapı inşa ettirdiğine dair anlatımları, aslında gerçekliği yansıtmasa da daha sonraki dönemleri öylesine etkilemiştir ki, Anadolu'nun doğusundan İran'a kadar kimin yaptırdığı belli olmayan pek çok yapının Semiramis tarafından yaptırılmış olduğu düşüncesini doğurmuş ve bu durum Strabon'un zamanında yaygın bir inanış haline gelmiştir⁵⁵. Nitekim, günümüzde Zile Kalesi'ne ev sahipliği yapan höyük, Strabon tarafından Semiramis Tepesi olarak adlandırılmış ve bu tepenin üzerinde, surla çevrili antik

⁴⁷ Hans G. Güterbock, "A view of Hittite literature", *Journal of the American Oriental Society*, Vol: 84, No: 2, 1964, s.115.

⁴⁸ Mary R. Bachvarova, "Adapting Mesopotamian Myth in Hurro-Hittite Rituals at Hattuša: IŠTAR, the Underworld, and the Legendary Kings", Ed. B. J. Collins-P. Michalowski, *Beyond Hatti: A Tribute to Gary Beckman*, Atlanta 2013, s. 26.

⁴⁹ Viladimir Shelestin-Alexandre Nemirovsky-Anastasia Iasenovskaia, "The Serpent-Fighting Imagery of Anatolia in the 2nd Millennium BC and Malatya Serpentine Monster in the Light of Newly Published Old Assyrian Seal Impression from Kültepe", *Belleten*, C: 87, S: 308, 2023, s. 8.

⁵⁰ Mary R. Bachvarova, "Multiformity in the Song of Hedammu: Evidence and Implications", *Altorientalische Forschungen*, 45/1, 2018, s. 7.

⁵¹ W. Robertson Smith, "Ctesias and the Semiramis Legend", *The English Historical Review*, Vol: 2, No: 6, 1887, s. 310.

⁵² Emre Erten, "Antik Yazarlarda Bir Assur Kraliçesi: Semiramis", *İstanbul Üniversitesi Kadın Araştırmaları Dergisi*, S: 16, 2018, s. 73.

⁵³ Erten, *a.g.m.*, s. 85.

⁵⁴ Erten, *a.g.m.*, s. 53.

⁵⁵ Erten, *a.g.m.*, s. 83.

Zela yerleşmesinin olduğu ve içinde de Anaïtis Tapınağı'nın bulunduğu bilgisi verilmiştir⁵⁶. Strabon'un metninde Semiramis Tepesi'ne yapılan atıflar, Anaïtis'in doğurganlık tanrıçalarıyla özdeşleştirilmesinin bir kanıtı olarak kullanılmıştır. Çünkü Semiramis, örneğin Armenia'da doğurganlık tanrıçalarını temsil eden bir figür olarak kabul görmüştür⁵⁷.

Pers Tanrıçası Anāhitā/Anaïtis

Anāhitā'nın, İran'daki adı Harahvatī olan Sarasvatī adlı “Sulara Sahip Olan” olarak bilinen bir Hint-İran su tanrıçası ile Zerdüştlüğü benimsemenden önce Medler ve Persler tarafından kültü uygulanan ve Anāhiti “Tertemiz Olan” adı altında tapınılan ve Venüs gezegeniyle özdeşleştirilen, aynı zamanda Mezopotamya *Īstar*'ından da çok etkilenen bir Elam doğurganlık tanrıçasının asimilasyonundan doğmuş bileşik bir tanrıça olduğu düşünülmektedir⁵⁸. M. Boyce, kökenine ait herhangi bir şey söylemeden Anāhiti⁵⁹ ya da Yunanca biçimiyle Anaïtis olarak bahsettiği bu tanrıçayı, yabancı bir doğurganlık veya bereket tanrıçası olarak tanımlamış ve Herodot'un eserini yazdığı dönemde söz konusu tanrıçanın kültünün, Batı İranlılar tarafından çoktan benimsendiğini ifade etmiştir. Ayrıca bahsedilen tanrıçanın, daha sonra Arədvī Sūrā Anāhitā olarak bilinen İran nehir tanrıçası Harahvatī Arədvī Sūrā ile asimile olduğunu vurgulamıştır⁶⁰. Yine Boyce göre, Harahvatī'nin kendi adı da arədvī ve sūrā sıfatları tarafından gölgede bırakılmış ve daha sonraki zamanlarda bu sıfatlar Ardvīsūr şeklinde birleşerek onun yeni adı olmuştur. Akhaimenid (Pers) Dönemi'nde ise Harahvatī Arədvī Sūrā'nın yabancı doğurganlık tanrıçası Anaïtis ile özdeşleştirilmesine muhtemelen yardımcı olmak için diğer iki sıfata, Anāhitā sıfatı eklenmiştir⁶¹.

Anāhitā'ya tapınmanın en eski izine Herodot'un eserinde (Historia 1.131) rastlanılmaktadır. Bu bağlamda Herodot eserinde, kültü sonradan Pers Panteonu'na dahil edilen ve Araplar'ın Alilat, Asurlular'ın Mylitta olarak adlandırdıkları Aphrodite benzeri yeni bir tanrıça kültünün varlığından söz

⁵⁶ Strabon, XII.3.37.

⁵⁷ Saprykin, *a.g.m.*, s. 127.

⁵⁸ Marijana Riel, “The cult of the Iranian Goddess Anāhitā in Anatolia before and after Alexander”, *Živa Antika*, 52, 2002, s.198.

⁵⁹ Mary Boyce, *A History of Zoroastrianism. II: Under the Achaemenians*, Brill, Leiden 1982, s. 29.

⁶⁰ Mary Boyce, “Iconoclasm Among The Zoroastrians”, Ed. J. Neusner, *Christianity, Judaism And Other Greco-Roman Cults: studies for Morton Smith at sixty*, Studies in Judaism in Late Antiquity, Vol: XII, Brill, Leiden 1975a, s. 95-96.

⁶¹ Mary Boyce, *A History of Zoroastrianism. I: The Early Period*, Brill, Leiden 1975b, s. 72.

etmiştir. Söz konusu yazarın yanlışlıkla Mitra adını verdiği bu tanrıçanın aslında Anāhitā olduğu düşünülmektedir⁶².

Anāhitā'nın Akhaimenid ve Akhaimenid sonrası Pers Panteonu'ndaki yerine ışık tutan en eski kaynak ise Avesta'dır. Tanrıça Anāhitā'yı öven ve II. Artaxerxes Mnemon'un hükümdarlığı döneminde (MÖ 404-359) bestelendiği düşünülen ve *Ābān Yašt* olarak bilinen Avesta ilahiler koleksiyonundaki beş numaralı ilahide tanrıça, Arədvī Sūrā Anāhitā (Pehlevice Ardvīsūr) adıyla geçmektedir⁶³. Etimolojik açıdan sūra'nın "güçlü, kudretli", anāhita'nın "kirlenmemiş, tertemiz" anlamına gelen ve diğer tanrılar için de kullanılan sıfatlar olduğu, "arədvī"nin ise sadece bu tanrıçaya özel bir sıfat olduğu ve "nemli, rutubetli" anlamına geldiği⁶⁴, sonuç olarak bu üç sıfatın aslında söz konusu tanrıçanın "Nemli, Güçlü ve Tertemiz Olan" şeklindeki doğasını tanımladığı belirtilmiştir. Ayrıca Pers, Yunan, Ermeni, Suriye ve Arap kaynaklarının bu sıfatlardan üçüncüsünün, yani Anāhitā'nın; tanrıçanın gerçek adı olarak kabul edildiğini ve tapınanların kültte bu adı kullanmayı tercih ettiklerini gösterdiği vurgulanırken, Orta Pers metinlerinde her iki varyantla da, yani Ardvīsūr ve Anāhid ile de karşılaştığı, Akhaimenid kaynaklarında ise bu tanrıçanın yalnızca Anāhitā adıyla geçtiği, Ermeni, Arap ve Yunan kaynaklarında da sırasıyla Anāhid, Anāhud ve Anaītis olarak anıldığı bildirilmiştir⁶⁵. Bununla birlikte söz konusu terimlerin sırasıyla "yüce, hayat veren güç bakımından zengin, bağlanmamış ya da lekesiz"⁶⁶ veya "başarılı, güçlü, bağlanmamış olan" anlamına geldiği ve bunların gerçek bir isim değil sıfat olduğu, tanrıçanın adının ise J. Kellens'in de belirttiği gibi basitçe Ap, yani "Su" olabileceği yönünde görüşler de vardır⁶⁷. Ayrıca B. Hjerrild, Anāhitā'nın söz konusu sıfatlarından "nemli" özelliğini çayırklar ve bataklıklarla, "güçlü" niteliğini savaşçılar ve

⁶² Albert de Jong, *Traditions of the Magi: Zoroastrianism in Greek and Latin Literature*, Religions in the Graeco-Roman World, Vol: 133, Brill, Leiden- New York-Köln 1997, s. 269. Bu konuyla ilgili bir değerlendirme için bkz. Thomas Corsten, "Herodot I.131 und die Einführung des Anahita-Kultes in Lydien", *Iranica Antiqua*, Vol: 26, 1991, s. 163-180.

⁶³ Riel, *a.g.m.*, s. 197-198.

⁶⁴ Boyce, 1975b, *a.g.e.*, s. 71; de Jong, *a.g.e.*, s. 104.

⁶⁵ Riel, *a.g.m.*, s. 198; William W. Malandra, *An Introduction to Ancient Iranian Religion: Readings from the Avesta and Achaemenid Inscriptions*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1983, s. 117.

⁶⁶ Prods Oktor Skjærvø, *The Spirit of Zoroastrianism*, Yale University Press, New Haven and London 2011, s. 17.

⁶⁷ Manya Saadi-nejad, "Iranian Goddesses", Ed. R. Foltz, *Religions of Iran: From Prehistory to the Present*, London 2013a, s. 58-59; Manya Saadi-nejad, "Aredui Sura Anāhitā: An Indo-European River Goddess", *Analytica Iranica*, 4-5, 2013b, s. 256; Ayrıca bkz. Jean Kellens, "Le problème avec Anahita", *Orientalia Suecana*, 51/52, 2002-2003, s. 321-326.

avcılarla, “tertemiz” olan karakterini ise bakire olmasıyla ilişkilendirmiştir⁶⁸. M. Saadi-nejad, Hjerrild’in bu ilişkilendirmeleri G. Dumezil’in üçlü kast ayrımı teorisini esas alarak Anāhitā’nın işlevlerine uyguladığını düşünmüş, buna göre Anāhitā’nın belirtilen niteliklerinin sırasıyla üretici sınıfla, savaşçılarla ve rahiplikle ilgili olduğunu söylemiştir⁶⁹.

Anāhitā ya da Avesta’da geçtiği şekliyle Arədvī Sūra Anāhitā; suların, özellikle de nehirlerin ve göllerin tanrıçasıydı⁷⁰. Çünkü bu tanrıça, yıldızlar bölgesinde yer alan ve dünyadaki tüm nehirlerin kendisinden çıkıp aktığı doğaüstü bir kaynak olarak tanımlanmıştır. Avesta’ya göre Anāhitā, “erkeğin tohumunu, dışının rahmini ve sütünü arındıran”, “evlilik çağındaki kızlar ve doğum yapan kadınlar tarafından kendisinden yardım talep edilen” bir tanrıça olduğu gibi, aynı zamanda “rüzgâr, yağmur, bulut ve doludan oluşan dört beyaz atın çektiği savaş arabasına binen” bir savaş tanrıçasıydı. Bu yönüyle Anāhitā, savaşçılara zafer bahşeder, onlara savaşlarda kuvvetli birlikler ve yan yana çarpışabilecekleri cesur arkadaşlar verirdi⁷¹. Dolayısı ile Arədvī Sūra Anāhitā, iki ana ve bağımsız unsurdan oluşan senkretistik bir tanrıçaydı. Bir yandan, suları dünyanın nehirlerini ve derelerini besleyen göksel bir nehir tanrıçasıyken, diğer yandan *Īnanna-Īštar* kültüyle ilişkilendirilen bir bereket ve savaş tanrıçasıydı⁷². Bu özelliklerinin yanı sıra Anāhitā, Akhaimenid dininde hem su hem de ateşle bağlantılı olarak saygı duyulan tek tanrıça olarak karşımıza çıkmaktadır⁷³. Strabon tarafından verilen kanıtlara dayanarak⁷⁴, ateş ve su kültlerinin eşleştirilmesinin Anāhitā’ya (Anaïtis) adanmış tapınaklarda örnekleri olduğu belirtilmiştir. Örnek olarak da İran’da Sasani kraliyet ailesinin himayesinde olan Eştaxr’daki Adur Anāhid ateş tapınağının, Anāhitā kültüründe ateş ve su sembolizmini birleştirmesi gösterilmiştir⁷⁵. Ayrıca Anāhitā, hem Avesta’ya hem de birbirini izleyen üç İran imparatorluğu olan Pers, Parth ve

⁶⁸ Bodil Hjerrild, “Near Eastern Equivalents to Artemis”, Ed. T. Fischer-Hansen-B. Poulsen, *From Artemis to Diana: The Goddess of Man and Beast*, Vol: 12, Museum Tusculanum Press, Copenhagen 2009, s. 47.

⁶⁹ Manyā Saadi-nejad, *Anāhitā: Transformations of an Iranian Goddess*, Doktora Tezi, Freie Universität Berlin, Berlin 2019, s. 21; Manyā Saadi-nejad, *Anāhitā: A History and Reception of the Iranian Water Goddess*, I.B. Tauris/Bloomsbury, Great Britain 2021, s. 35.

⁷⁰ Saadi-nejad, 2013a, *a.g.m.*, s. 58; Michael Shenkar, *Intangible Spirits and Graven Images: The Iconography of Deities in the Pre-Islamic Iranian World*, Magical and Religious literature of late antiquity, Vol: 4, Brill, Leiden-Boston 2014, s. 66.

⁷¹ Franz Cumont, “Anahita”, Ed. J. Hastings, *Encyclopaedia of Religion and Ethics*, Vol: I, T. & T. Clark, Edinburgh 1908, s. 414; Boyce, 1975b, *a.g.e.*, s. 72; Manyā Saadi-nejad, “Four Iranian Goddesses”, Ed. P. Pak, *Civilizations of the Great Silk Road from the Past to the Future*, International Institute for Central Asian Studies, Samarkand 2017, s. 420, 425.

⁷² Malandra, *a.g.e.*, s. 118-120.

⁷³ Ricl, *a.g.m.*, s. 197.

⁷⁴ Strabon, XV.3.14.

⁷⁵ Saadi-nejad, 2021, *a.g.e.*, s. 26.

Sasani kraliyet yazıtlarına göre, diğeri Mithra olmak üzere Ahura Mazdā tarafından yaratılan en güçlü iki tanrıdan birisiydi⁷⁶.

Avesta'da Anāhitā'nın ayrıntılı bir tasviri de bulunmaktadır. Tanrıça burada; güzel, güçlü ve uzun boylu bir kız olarak ve altın ayakkabılar, yüksek kuşaklı bir elbise ve mücevherlerle kaplı bir mantoyla zengin bir şekilde giyinmiş ve ellerinde çubuk demeti olduğu halde betimlenmiştir. Ayrıca bu tanrıça; kulağında altın küpeler, boynunda bir kolye, başında ise parlak altın bir taçla süslenmiş olarak ve otuz yumuşak kunduz derisinden yapılmış ceketi de gümüş ve altın gibi parlar şekilde tarif edilmiştir⁷⁷. Anāhitā'nın bu tanımı, kunduz derilerinin işaret ettiği gibi daha ziyade onun bir nehir tanrıçası ve giymiş olduğu altın mantonun gösterdiği gibi göksel bir hanımefendi olarak Avesta'daki işlevlerini vurgulayan ve onu ideal genç bir kadın olarak sunan unsurları yansıtmaktadır⁷⁸. Dolayısı ile kısmen bir nehir, kısmen de zengin giyimli bir kadın olarak tasvir edilmiştir⁷⁹. Ayrıca bir yandan kadın güzelliği ve ihtişamını, diğer yandan güç ve kudreti bir araya getirmesi, Anāhitā'yı doğurganlık, hayat ve suyun ezici gücünün nitelikleri ve özellikleriyle ilişkilendirir⁸⁰. Akhaimenid Dönemi ikonografisinde bu tanrıça, altın oymalar üzerinde zengin kıyafetler giymiş ve bir taç veya yüksek bir başlık ile başörtüsü takmış şekilde, aynı zamanda oturmuş ve elinde bir lotus çiçeği ve yüzük veya çelenk taşırken gösterildiği gibi bir dal, bir güvercin veya bir sürahi tutarken de gösterilmiştir⁸¹.

Anāhitā, İran imparatorlukları zamanında farklı dönemlerde tapınım görmüştür. Geç Akhaimenid Dönemi'ne gelindiğinde Ahura Mazdā ve Mithra ile birlikte en önemli ve popüler tanrılardan biri haline gelen Anāhitā, Seleukos ve Parth dönemlerinde daha da önem kazanmış, sonraki Sasani Dönemi'nde de önemini ve saygınlığını devam ettirmiştir⁸². Bu süreçte Anāhitā'nın adına, ilk ve tek kez II. Artakserkses'in üç yazıtında rastlanılmaktadır. Bu yazıtlarda Anāhitā;

⁷⁶ Saadi-nejad, 2013a, *a.g.m.*, s. 57.

⁷⁷ Ricl, *a.g.m.*, s. 199. Anāhitā'nın kunduz derisi giymiş olarak betimlenmesinin, ona en azından başlangıçta, İranlılar'ın eski vatanları olan güney Ural bölgesinin soğuk iklimine sahip topraklarda tapınıldığına işaret ettiği düşünülmektedir. Bkz. Saadi-nejad, 2013a, *a.g.m.*, s. 62. Aynı veriyi göz önünde bulunduran Malandra'ya göre ise Anāhitā, İran'a göre daha kuzeybatıda örneğin Kafkasya Bölgesi'nde tapınılan ve kültü bir şekilde Batı İran'a yayılmış, sonunda da *Īnanna-Īstar*'ınkiyle birleşmiş yerel bir tanrıça olabilirdi. Bkz. Malandra, *a.g.e.*, s. 119. Ayrıca Anāhitā'nın kunduz kıyafetiyle ilgili başka bir değerlendirme için bkz. Miguel Ángel Andrés-Toledo, "The description of Anāhitā's attire in the *Yašt* 5", Ed. C. Brøns-M. L. Nosch, *Textiles and Cult in the ancient Mediterranean*, Ancient Textile Series 31, Oxford 2017, s. 185-187.

⁷⁸ de Jong, *a.g.e.*, s. 272.

⁷⁹ Saadi-nejad, 2017, *a.g.m.*, s. 421.

⁸⁰ Saadi-nejad, 2013a, *a.g.m.*, s. 61.

⁸¹ Ricl, *a.g.m.*, s. 200.

⁸² Saadi-nejad, 2013a, *a.g.m.*, s. 57.

Ahura Mazdā ve Mithra ile birlikte bir tür üçlü formülde yer alır. Ayrıca o bu şekilde anılan tek tanrıçadır⁸³. Söz konusu ilahların her üçü de yardım ve koruma için çağrılır⁸⁴. Anāhitā'nın yazıtlarda görünmesiyle bağlantılı bir yenilik de Anāhitā'nın kült heykellerinin ortaya çıkışıydı. İskenderiyeli Clement'in, Berossus'un Babyloniaka adlı eserinden yaptığı alıntıya göre, bu dini reformun mimarı II. Artakserkses'ti. Çünkü bu kral, Perslere uzun yıllar sonra insan biçimindeki heykellere tapmayı, ilk olarak Babil ve Susa'da Aphrodite Anaïtis heykelini dikerek başlatmıştı. Ekbatana'da Perslere, Baktrialılara, Şam ve Sardis sakinlerine bu tapınma uygulamasında örnek teşkil etmişti⁸⁵. Hem Berossus'tan hem de yazıtlardan II. Artakserkses'in, imparatorluğunun tüm büyük kentlerinde Anaïtis'e resmi bir tapınma başlatan ilk Pers kralı olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Anaïtis, İranlı bir karakter sergileyen Anāhitā adının işaret ettiği gibi yeni bir ilah değildi. Artakserkses'in yapmış olabileceği tek şey, daha önce gayri resmi biçimde var olan bir tapınmaya resmi bir tanınma ve ulusal bir karakter kazandırmasıydı⁸⁶. Bu bağlamda Boyce, II. Darius Dönemi'nde (MÖ 423-404) kraliyet himayesi altında olan bu tanrıçaya ait en az iki tapınağın varlığına dair kanıtların olduğunu söylemiştir⁸⁷. Jacobs da Plutarkhos'un, II. Artakserkses'in kraliçesi Tacine savaşçı bir tanrıçanın, muhtemelen Anāhitā'nın mabedinde giydiğini belirten açıklaması ile Tacitus'un Lydia'daki Pers Artemis tapınağından söz etmesini ve buranın Kral Kyros zamanında kurulmuş olduğunu bildirmesini göz önünde bulundurarak, Anāhitā'ya tapınmanın ilk olarak MÖ dördüncü yüzyılda Akamenid Hanedanlığı'nda II. Artakserkses zamanında ortaya çıkmadığını, Anāhitā'ya Akamenidler tarafından daha önce de tapınıldığını iddia etmiştir. Ayrıca ona göre söz konusu kral, Anāhitā kültürünü tahta çıkışının koruyucu tanrısı olduğu için özellikle desteklemiş olabilir⁸⁸.

Akhaimenid Dönemi'nde Anāhitā tapınımı, İran'dan Suriye'ye, Armenia'ya ve Anadolu üzerinden de batıya doğru yayılmış ve Avrupa sınırlarına kadar ulaşmıştır. Küçük Asya'da Anaïtis adıyla bilinen tanrıça, diğer tanrıçalarla özellikle de Artemis'le özdeşleştirilerek daha fazla popülerlik

⁸³ Andrés-Toledo, *a.g.m.*, s. 184.

⁸⁴ A. V. Williams Jackson-Louis H. Gray, "The Religion of the Achaemenian Kings. First Series. The Religion According to the Inscriptions", *Journal of the American Oriental Society*, Vol: 1-20, 1900, s. 169.

⁸⁵ *Clementis Alexandrini Protrepticus*, Ed. M. Marcovich, Supplements to Vigiliae Christianae: Formerly Philosophia Patrum: Texts And Studies of Early Christian Life and Language, Vol: XXXIV, Brill, Leiden-New York-Köln 1995, 5.65.3; de Jong, *a.g.e.*, s. 281; Bruno Jacobs, "Kultbilder und Gottesvorstellung Bei Den Persern Zu Herodot, Historiae 1.131, und Clemens Alexandrinus, Protrepticus 5.65.3", Ed. T. Bakır vd., *Achaemenid Anatolia: Proceedings of the First International Symposium on Anatolia in the Achaemenid Period*, Bandırma 15-18 August 1997, Leiden 2001, s. 88.

⁸⁶ Smith, *a.g.m.*, s. 308-309.

⁸⁷ Boyce, 1982, *a.g.e.*, s. 202; Corsten, *a.g.m.*, s. 171.

⁸⁸ Jacobs, *a.g.m.*, s. 89-90.

kazanmıştır⁸⁹. Çünkü söz konusu tanrıça; burada Artemis, yani bereket tanrıçası olarak kabul görmüştür. Bunun nedeni muhtemelen ona bilhassa bir nehir ilahı, dolayısıyla ile de bir doğurganlık kaynağı olarak tapınılmış olmasıydı⁹⁰.

Küçük Asya’da Perslerin en iyi bilinen tanrısı Anaïtis’ti. Ayrıca o, kültü Küçük Asya’nın çeşitli bölgelerinde yaygın bir popülerlik kazanan ve kendisini Hellenleştirmeye ve diğer Yunan-Anadolu tanrı ve tanrıçalarıyla senkretik birleşmelere adayan tek İran tanrısı olarak tanımlanmıştır⁹¹. Hellenistik senkretizm döneminde Anaïtis kültü, Artemis, Aphrodite, Kybele, Athena-Minerva, Hera ve hatta Magna Mater kültleriyle birleşmiş ve Yakın Doğu’da büyük bir popüleriteye sahip olmuştur⁹².

Zela’da Anāhitā/Anaïtis Tapınımı

Anāhitā’nın Anadolu’daki kült merkezleri özellikle iki bölgede, Doğu Anadolu’da Pontos, Armenia ve Kappadokia’da, Batı Anadolu’da ise Lydia’da bulunmaktaydı. Söz konusu tapınma dair Batı Anadolu’yla ilgili veriler, özellikle sikkeler ve yazıtlardan gelirken, Doğu Anadolu için temel bilgi kaynağı Strabon’un “Geographika” adlı eseridir⁹³. İmparator Augustus Dönemi’nde yazılmış ve Tiberius Dönemi’nde bir revizyondan geçirilmiş olan bu eserde, Pontos’un yerlisi Strabon, Zela’yı da içeren bu bölgedeki tapınak devletlerini hem bilgi birikimine hem de bizzat gördüklerine dayalı olarak anlatmıştır. Bu konu hakkında diğer bir kaynak malzeme ise söz konusu kült merkezlerinde basılan ve üzerinde tapınak ve tanrı tasvirlerinin bulunduğu sikkelerdir⁹⁴.

Strabon’dan öğrenilen yerel bir geleneğe göre Küçük Asya’daki en eski İran kutsal alanı, Pontos Kappadokiası’ndaki Zela’daydı⁹⁵. Strabon’un, Pers tanrılarına tapınmaya ve Anaïtis rahipleri tarafından nesilden nesile aktarılan bir tapınak efsanesine atıfta bulunduğu anlatılır⁹⁶, buranın kuruluşuna ışık tutmaktadır. Bunlardan ilkinde göre, Sakalar (İskitler) doğudan Anadolu’ya girerek Pontos Kappadokiası’na kadar ilerleyip bu toprakları işgal etmiş, ancak

⁸⁹ Anders Hultgård, “Invoking Anāhitā – from Iran to Asia Minor”, Ed. A. P. Dahlén, *Achaemenid Anatolia: Persian presence and impact in the western satrapies 546–330 BC*, Proceedings of an international symposium at the Swedish Research Institute in Istanbul, 7–8 September 2017, Boreas, Uppsala Studies in Ancient Mediterranean and Near Eastern Civilizations 37, Uppsala 2020, s. 161.

⁹⁰ Mary Boyce-Frantz Grenet, *A History of Zoroastrianism. III: Zoroastrianism under Macedonian and Roman Rule*, Brill, Leiden 1991, s. 211.

⁹¹ de Jong, *a.g.e.*, s. 268-269.

⁹² Malandra, *a.g.e.*, s. 118.

⁹³ de Jong, *a.g.e.*, s. 281.

⁹⁴ Højte, *a.g.m.*, s. 78.

⁹⁵ Riel, *a.g.m.*, s. 203-204.

⁹⁶ Saprykin, *a.g.m.*, s. 125.

söz konusu bölgede bir şölen düzenleyip zaferlerinin ve elde ettikleri ganimetlerin tadını çıkarırlarken, burada bulunan Pers generallerinin bir gece saldırısına uğrayarak tamamen yok edilmişlerdi. Bu olaydan sonra generaller, ovada bir kayanın üzerine toprak yığarak ve onu bir tepe haline getirip çevresini de bir surla kuşatarak, içine Pers tanrıları Anaïtis'le birlikte Omanos ve Anadatos'un da tapınıldığı bir tapınak inşa etmişler ve Zela sakinleri tarafından her yıl kutlanan kutsal Sakaea Festivali'ni başlatmışlardı⁹⁷. İkinci anlatıya göre ise Kyros, Sakalar'a karşı bir sefere çıkmış, ancak savaşta yenilerek her şeyden ve bilhassa şaraptan oluşan bol miktardaki erzakını geride bıraktığı kampına kaçmıştı. Burada konaklamış, ordusunu kısa bir süre dinlendirmiş ve hava karardığında da sanki kaçış halindeymiş gibi malzemelerle dolu çadırlardan ayrılarak yola çıkmıştı. Kendisi için en uygun yer olarak düşündüğü mevkiye kadar ilerledikten sonra durarak Sakaları gözetlemeye başlamıştı. Kyros'un peşine düşen Sakalar, Persler'in kampına geldiklerinde burayı terkedilmiş ancak zevk almaya elverişli erzaklarla dolu olarak bulmuş ve bunları tıka basa yiyip içerek zevki sefa içinde kendilerinden geçmişlerdi. Kyros, kendisi için uygun zamanın geldiğini düşünerek eski kampındaki Sakalar'a saldırmış, onların bazılarını sarhoş, sersemlemiş ya da uyur vaziyetteyken bazılarını da çıplak dans edip eğlenirken öldürmüş ve böylelikle neredeyse hepsini katletmişti. Kyros, bu zaferi ilahi bir lütuf olarak görerek, o günü atalarının tanrıçasına⁹⁸ adanmış ve ona Sakaea adını vermişti. Strabon bu festivalin, İskit kıyafeti giymiş erkeklerin gece gündüz içki içerek ve birbirleriyle olduğu gibi onlarla içen kadınlarla da ahlaksızca oynayarak vakit geçirdikleri bir tür Bakhik festival olduğunu ve nerede bu tanrıçaya ait bir tapınak varsa orada kutlandığını, ayrıca kendi zamanında da halen kutlanılmaya devam ettiğini bildirmiştir⁹⁹. Dolayısı ile Strabon, Zela'daki büyük Pers tapınağının kökeninin, Kyros'un Küçük Asya seferleri sırasında (MÖ 546) kazanılan bir zaferle bağlantılı olarak oluşturulan bir kutsal alandan geldiğine dair bir geleneği anlatmıştır¹⁰⁰. Bununla birlikte Saprykin, Strabon'un Zela kentinin Semiramis tepesi üzerine inşa edildiğini bildiren açıklamasında¹⁰¹ bu kentin Anadolu'daki Pers egemenliği sırasında zaten var olduğunu açık bir şekilde dile getirdiğini, böylelikle kent ve kutsal alan arasında bir ayırım yaptığını iddia etmiştir. Bu düşünceden hareketle de Zela kentinin kökeninin Hitit Dönemi'ne kadar uzandığı ihtimalinin göz ardı edilemeyeceğini belirtmiştir¹⁰².

⁹⁷ Strabon, XI.8.4.

⁹⁸ Anāhitā kastedilmektedir.

⁹⁹ Strabon, XI.8.5.

¹⁰⁰ Boyce, 1982, *a.g.e.*, s. 49.

¹⁰¹ Strabon, XII.3.37.

¹⁰² Saprykin, *a.g.m.*, s. 127.

Pers egemenliği döneminde Zela; özellikle Anāhitā'nın, Yunanca ismiyle Anaïtis'in kült merkeziydi. Bir başka ifadeyle Zela bu dönemde, Yunanca isimleri Anaïtis, Omanos ve Anadatos olarak bilinen Pers kökenli tanrıların kültüne adanmış bir tapınak devletti¹⁰³. Zela'daki tapınak, Anaïtis'in yanı sıra Omanos ve Anadatos adındaki ikincil önemdeki diğer Pers tanrılarına adanmış¹⁰⁴ olmakla birlikte, S. Wikander'in de vurguladığı gibi Anaïtis, tartışmasız bir şekilde Zela'nın ana tanrısıydı. Çünkü Strabon, Zela tapınağına yalnızca Anaïtis Kutsal Alanı demiştir¹⁰⁵.

Pontos Zelası'nda Anaïtis'e, Omanos ve Anadatos eşlik ederken Kappadokia'da ona sadece Omanos eşlik ediyordu¹⁰⁶. Bunlardan Omanos'un muhtemelen Avesta'daki Vohu Manah (İyi Düşünce), Anadatos'un ise Avesta'daki Amərətāt'a (Ölümsüzlük) karşılık geldiği düşünülmektedir. Aynı zamanda ilki hayvan yaşamının koruyucusu iken, diğeri bitkisel yaşamın koruyucusudur¹⁰⁷.

Zela Tapınak Devleti, yerli Anadolu kültürlerinin oluşturduğu bir modele göre organize edilmişti. Böylelikle Zela, bir rahip tarafından yönetilen, bir tapınaktan ve ona bağlı topraklardan ve ayrıca çok sayıda erkek ile kadın kutsal köleden (*hierodouloi/hierodules*) oluşan bir yapıya sahipti¹⁰⁸. Gerçek kölelerden ziyade Anaïtis'in serfleri olan çok sayıda kutsal köle tarafından işlenen zengin bir araziye sahip olan tapınak, tanrıça adına "her şeyin mutlak efendisi olan" bir rahip yönetici tarafından idare ediliyordu. Bu nedenle söz konusu büyük dini şahsiyetin, kutsal alanın yanındaki yerleşme sakinleri üzerinde de otoritesi olması kuvvetle muhtemeldir¹⁰⁹. Strabon'dan bu şekilde olduğunu öğrendiğimiz Zela'daki yönetim sisteminin, Pontos'un diğer tapınak devletleriyle örneğin, Komana Pontika ile benzerlik gösterdiği, yine aynı antik yazarın söz konusu kült merkezleriyle ilgili olarak verdiği bilgilerden anlaşılmaktadır¹¹⁰.

Pontos Krallığı Dönemi'nde de varlığını aynı şekilde devam ettiren Zela Tapınak Devleti'nin kaderi ve dolayısı ile statüsü söz konusu krallığın, Romalı general Pompeius tarafından yıkılması ve akabinde, ele geçirilen Pontos

¹⁰³ Julie Dalaisson-Bernard Rémy-Michel Amandry, *Zéla sous l'empire romain: Étude historique et corpus monétaire*, Numismatica Anatolica 4, Bordeaux 2009, s. 9.

¹⁰⁴ Pierre Debord, *L'Asie Mineure au IVe siècle (412-323 a.C.): pouvoirs et jeux politiques*, Bordeaux 1999, s. 89.

¹⁰⁵ Wikander Stig, *Feuerpriester in Kleinasien und Iran*, C.W.K. Gleerup, Lund 1946, s. 90.

¹⁰⁶ Michel Rostovtzeff, "Dieux et chevaux: A propos de quelques bronzes d'Anatolie, de Syrie et d'Arménie", *Syria*, Vol: 12, S: 1, 1931, s. 54.

¹⁰⁷ Eduard Meyer, "Anaïtis", W.H. Roscher, *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, I, Leipzig 1884-1890, s. 333; Riel, a.g.m., s. 204.

¹⁰⁸ de Jong, a.g.e., s. 282.

¹⁰⁹ Dalaisson-Rémy-Amandry, a.g.e., s. 9.

¹¹⁰ Emine Sökmen, "Komana Pontika ve Zela: Pontos Bölgesi'ndeki Tapınak Devletleri", *Karadeniz Araştırmaları Sempozyum Bildirileri, Yerleşim Arkeolojisi Serisi (YAS) 1*, 2006, s. 125.

Bölgesi'nin idari taksimatıyla ilgili olarak MÖ 65-62 yılları arasında gerçekleştirilen yeni düzenlemeler¹¹¹ neticesinde değişikliğe uğramıştır. Strabon bu durumu şu şekilde bildirmektedir:

....(Zela) çoğunlukla tapınak kölelerine ait küçük bir kenttir. Ancak Pompeius buraya önemli bir toprak eklemiş, sakinlerini surların içine yerleştirmiş ve Mithradates'i devirdikten sonra düzenlediği kentlerden biri haline getirmiştir¹¹². (Böylelikle) Pompeius, Zelitisi'nin sınırlarına birçok eyalet¹¹³ eklemiş ve Megalopolis'e yaptığı gibi Zela'ya da kent sıfatını vermiştir...¹¹⁴.

Pompeius'un VI. Mithradates'e karşı kazandığı zaferden sonra Zela, kent devletine dönüştürüldüğü için tapınak devleti olarak varlığı sona erdi. Bu durum, Zela'ya daha fazla toprak tahsis edilmesi anlamına geliyordu, ancak rahiplerin statüsü artık sadece tanrıçanın tapınağına bir şehir tapınağı olarak hizmet etmelerine izin verilen bir konuma düşürüldü¹¹⁵. Dolayısı ile Pompeius'tan itibaren Zela'nın din adamları Roma politikasındaki değişikliklerin yansımalarına katlanmak zorunda kaldı¹¹⁶.

Pompeius'un Kuzey Küçük Asya'da yaptığı düzenlemeler, Anadolu'da Antonius'un iktidarı dönemindeki teritoryal değişikliklerden etkilendi. Zira Antonius, Zela'ya tapınak devlet statüsünü geri verdi¹¹⁷. MÖ 39-31 yılları arasında yapılan bu yeniden organizasyon sonucunda Pontos'un eyalet statüsü geçersiz kılındı. Böylelikle Diospolis/Sebaste (önceden Kabeira, daha sonra Neokaisareia, günümüzde Niksar) merkezli olmak üzere, I. Polemon ve eşi Pythodoris'in hanedanı yönetimi altında MÖ 37'den MS 64 yılına kadar bir

¹¹¹ Mehmet Oktan, "Roma Cumhuriyet Dönemi'nde Pontos'ta yapılan Düzenlemeler", *Anadolu/Anatolia*, S: 34, 2008, s. 52.

¹¹² Strabon, XI.8.4.

¹¹³ Wilson'a göre, bu yeni bölge Dazimonitis ovası (Kazova ve Tokat Ovası) ile batıda Scylax, güneyde Deveci Dağı ile sınırlanan araziye kapsamış olmalıdır. Bkz. David Raoul Wilson, *The Historical Geography of Bithynia, Paphlagonia and Pontus in the Greek and Roman Periods*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Oxford University, Oxford 1960, s. 212. Bu konuyla ilgili olarak ayrıca bkz. Deniz Burcu Erciyas, *Wealth, Aristocracy and Royal Propaganda Under the Hellenistic Kingdom of the Mithradatids in the Central Black Sea Region of Turkey*, Brill, Leiden-Boston 2006, s. 51.

¹¹⁴ Strabon, XII.3.37.

¹¹⁵ Søren Lund Sørensen, *Between Kingdom and Koinon: Neapolis/Neoklaudiopolis and the Pontic Cities*, *Geographica Historica* 33, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 2016, s. 110-111.

¹¹⁶ Pierre Debord, *Aspects Sociaux et économiques de la Vie Religieuse Dans L'Anatolie Gréco-Romaine*, Brill, Leiden 1982, s. 164.

¹¹⁷ Christian Marek, "Pontus et Bithynia, Paphlagonia, Pontus Galaticus, Pontus Polemonianus, Ora Ponti Polemoniani, Pontus Mediterraneus", Haz. Oğuz Tekin, *Pontus, Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Anadolu: Krallar, İmparatorlar, Kent Devletleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2021, s. 254.

yüzyıl boyunca devam eden nispeten istikrarlı tek bir devlet olarak Pontos Krallığı yeniden kuruldu¹¹⁸. Bununla birlikte Küçük Asya'daki eyalet düzenlemesi, MÖ 31 yılındaki Actium Savaşı'ndan sonraki birkaç on yıl içinde bu sefer Octavianus tarafından tekrar tesis edildi. Octavianus, Pontos kralı Polemon'a Zela teritoryumunu vererek bu kült merkezinin tapınak devlet olarak varlığını sona erdirdi¹¹⁹.

Polemon, artık Pontos'un ve daha da önemlisi eski tapınak devleti Zela'nın hükümdarıydı, ama aynı zamanda başka büyük bir hükümdarın, yani Augustus'un tebaasıydı. Bu bağımlılığı, MÖ 26 civarında Zela'daki eski tapınak devletine sembolik olarak yerleştirilen bir mermer heykel kaidesindeki yazıt şu şekilde göstermektedir: “*Polemon, kendi velinimetini olan Sezar Augustus’u onurlandırır*”¹²⁰. Halefi Pontos kraliçesi I. Pythodoris'in iktidarı dönemine gelindiğinde, Zela Tapınak Devleti'nin sahip olduğu *hierodouloi* sayısı gibi kaynakları da azalmış ve burada hüküm süren rahip, yetkilerinin önemli bir kısmından mahrum kalmıştı¹²¹. Bu bağlamda, Pompeius zamanından itibaren Zela'nın kutsallığına karşı yapılan saygısızlığın, buranın kaynaklarının sömürülmesinin ve tapınak kölelerinin istismar edilmesinin Romalılarla ilgili olduğu anlaşılmaktadır¹²². Ayrıca tapınak devletlerin önemini kaybetmesi, Pontos'un coğrafi ve kültürel olarak Pompeius'la birlikte yeniden tasarlanmış olmasıyla ilişkilidir. Bu süreç Octavianus, yani Augustus ve onu takip eden imparatorlarla hız kazanmıştır¹²³.

Strabon, Zela'dan bahsederken Anadolu ve Armenia'daki diğer tapınak devletleriyle ve Anaïtis kutsal alanlarıyla olan benzerliğine dikkati çeker, ancak şunu da belirtir: “*Burada gerçekleştirilen kutsal ayinler daha büyük bir kutsallıkla ön plana çıkmaktadır ve tüm Pontos halkı en önemli meseleleriyle ilgili yeminlerini burada ederler*” (XII.3.37)¹²⁴. Strabon'un Kappadokia'daki Anaïtis kutsal alanlarına ilişkin açıklaması (XV.3.15), bu alanlardaki ritüellerin ateş tapınaklarınıninkisiyle aynı olduğunu göstermektedir¹²⁵. Strabon bunu şu şekilde anlatır:

“Kappadokia'da (çünkü orada Pyraethi olarak da adlandırılan Magi mezhebi büyüktür ve bu ülkede Pers tanrılarının birçok tapınağı da vardır) insanlar kurbanları kılıçla değil, bir tür ağaç gövdesiyle kurban ederler ve

¹¹⁸ Eckart Olshausen, “Pontos: profile of a landscape”, Ed. T. Bekker-Nielsen, *Space, Place and Identity in Northern Anatolia*, Geographica Historica 29, Franz Steiner, Stuttgart 2014, s. 47.

¹¹⁹ Marek, *a.g.m.*, s. 255.

¹²⁰ Sørensen, *a.g.e.*, s. 132.

¹²¹ de Jong, *a.g.e.*, s. 283.

¹²² Sørensen, *a.g.e.*, s. 111.

¹²³ Sørensen, *a.g.e.*, s. 184.

¹²⁴ de Jong, *a.g.e.*, s. 283.

¹²⁵ de Jong, *a.g.e.*, s. 281; Saadi-nejad, 2021, *a.g.e.*, s. 125.

onları sopayla döverek öldürürler. Ayrıca Pyraetheia'ları, etrafı çevrili kutsal yerleri vardır ve bunların ortasında, üzerinde büyük miktarda kül bulunan ve Magi'nin ateşi sürekli yanık tuttuğu bir sunak vardır. Her gün oraya girerek, ateşin önünde çubuk demetlerini tutarak ve başlarına dudaklarını örtecek şekilde yanaklarına kadar inen keçeden yüksek başlıklar takarak yaklaşık bir saat boyunca büyüler yaparlar. Aynı gelenekler Anaïtis ve Omanos tapınaklarında da görülür; bu tapınakların da etrafı çevrili kutsal yerleri vardır ve halk alay halinde Omanos'un ahşap bir heykelini taşır. Bunu bizzat gördüm..."¹²⁶.

Bu açıklamaların, Strabon'un Zela'da bizzat tanık olduğu Pers kültlerine dair uygulamalar olduğu düşünülmüştür¹²⁷. Højte de söz konusu antik yazarın, memleketi olan Amaseia'dan bir günlük mesafedeki Zela'da bu ritüelleri görmüş olabileceğini belirtmiştir¹²⁸. Pers rahiplerin Anaïtis'in ateş sunaklarında ne okuduğu bilinmemekle birlikte tanrıçaya ilahiler söylediği ve dualar ettiği düşünülebilir. Bu bağlamda ritüel sırasında Anāhitā'ya, *Ābān Yašt*'ta bulunana benzer ilahilerin yanı sıra günümüze ulaşmamış diğer ilahi kompozisyonlarının da söylenmiş olabileceği akla gelmektedir¹²⁹. Bununla birlikte Anāhitā'ya birçok farklı sununun yapılmış olduğu, *Yašt*'tan bilinmektedir. Buna göre sunu töreni sırasında ona yapılan adaklar arasında sütle, barsomla¹³⁰ ve doğru düşünceler, konuşmalar ve eylemlerle karıştırılmış haoma¹³¹ bulunmaktadır¹³². Dolayısı ile Zela'daki Anaïtis tapınağında bu anlatılanlara benzer dini ritüellerin gerçekleştirildiği söylenebilir.

MS 64'te Roma imparatoru Nero Dönemi'nde, Polemon Krallığı sona erdi ve krallığın toprakları, Roma tarafından ilhak edilerek *provincia* (eyalet) olarak düzenlendi. Zela, Neokaisareia ve Sebasteia ile birlikte Pontus Polemoniacus

¹²⁶ Strabon, XV.3.15.

¹²⁷ Stephen Mitchell, "Iranian Names and the Presence of Persians in the Religious Sanctuaries of Asia Minor", Ed. E. Matthews, *Old and New Worlds in Greek Onomastic*, Proceedings-British Academy, Vol: 1, No: 148, Oxford 2007, s. 164.

¹²⁸ Højte, *a.g.m.*, s. 88 vd.

¹²⁹ Hultgård, *a.g.m.*, s. 172.

¹³⁰ Barsam veya Barsman, Pehlevce ve Farsça'da sırasıyla Tak ve Tai olarak adlandırılan bir ağacın kesilmiş dallarıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Shohreh Javadi-Ali Nikoei, "Investigating The Anahita Myth in Ancient Iran and Armenia", *The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication*, Special Edition, 2016, 884, dipnot 1.

¹³¹ Haoma, İranlı Zerdüşterin kutsal metni Avesta'da geçen bir Tanrı, bir bitki, bir içki/içecek ve tanrılara sunulan bir adaktır. Bir bitki olarak suyu, yine Haoma adlı bir tanrı tarafından sıkılarak bir içki/içecek haline getirilir ve daha sonra ritüel ile diğer tüm tanrılara sunulur. Bkz. He Zhang, "Is Shuma the Chinese Analog of Soma/Haoma?: A Study of Early Contacts between Indo-Iranians and Chinese", Ed. V. H. Mair, *Sino-Platonic Papers*, 216, Department of East Asian Languages and Civilizations University of Pennsylvania, Philadelphia 2011, s. 1; Mona Saba, "First Evaluation of Haoma Culture in Oluz Höyük", *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, S: 22, 2018, s. 163.

¹³² Saadi-nejad, 2017, *a.g.m.*, s. 420.

veya Polemonianus olarak tanımlanan idari birimde yer alıyordu. Muhtemelen Trajan Dönemi'nde, Pontos'taki kentler idari anlamda tekrar düzenlendi. Böylelikle Pontus Polemoniacus kentleri olan Zela, Neokaisareia ve Sebasteia yeni kurulan Pontus Mediterraneus'a dahil edildi¹³³.

Roma Dönemi'nde Anaïtis kültü, Zela'da hâlâ çok canlıydı ve onun tapınağı Küçük Asya'nın en önemli tapınım merkezlerinden biriydi. Bu kültün Zela'daki özel statüsü, kent tarafından basılan sikkelerin büyük çoğunluğunda tasvir edilmesiyle vurgulanmıştır¹³⁴. Zela sikkeleri bu kentte, Anaïtis'in dışında Athena, Helios, Zeus, Asklepios ve Tyche gibi başka tanrıların da onurlandırıldığını belgelemektedir¹³⁵. Bununla birlikte Anaïtis, Zela kentinin koruyucu tanrıçasıydı ve tapınağı burada baskın bir konuma sahipti. Zela'ya ait sikke tiplerinde söz konusu tanrıça, antropomorfik temsilinden daha çok tapınağıyla anılmıştır¹³⁶.

Anāhitā, Trajan Dönemi'nden itibaren Zela sikkelerinde "Tanrıça Anaïtis" olarak geçmektedir¹³⁷. Bu bağlamda, dölleyici bir unsur olarak suyun, Zela'daki Caracalla sikkesinde buğday başağıyla sembolize edilen refahın ve üremenin tanrıçası olan Anāhitā'nın adı Anaïtis şeklinde Yunancalaştırılmıştır. Ancak kendisine Pers kökenli iki ilah olan Omanos ve Anadatos'un eşlik etmesinden anlaşılacağı üzere, söz konusu tanrıça orijinal özelliklerini de kaybetmemiştir¹³⁸.

Trajan Dönemi'nde basılan ve arka yüzünde, ΘΕΑ ΑΝΑΕΙΤΙC ΖΗΛΕΙΤΩΝ "Zela Halkının Tanrıçası Anaïtis" ifadesinin geçtiği sikkeler, Anaïtis kültünün bu kentteki önemine işaret etmektedir¹³⁹. Aynı zamanda, orta sütun arası bir kemerle örtülmüş ve ortasında alevli bir sunak bulunan tetrastil (4 sütunlu) bir tapınağı betimleyen Zela sikkeleri, bu kentte bir Anaïtis ateş kültünün varlığına tanıklık etmektedir¹⁴⁰.

¹³³ Marek, *a.g.m.*, s. 257.

¹³⁴ Julie Dalaison-Bernard Remy, "Les divinités d'origine indigène et iranienne sur le monnayage des cités du Pont sous les premiers Sévères", *Revue numismatique*, Vol: 170, 2013, s. 36.

¹³⁵ Dalaison-Rémy-Amandry, *a.g.e.*, s. 12. Zela teritoryumunda ise Roma İmparatorluk Dönemi'nde Mars, Apollon, Minerva ve Victoria gibi tanrı ve tanrıçaların tapınım gördüğü belirtilmiştir. Bu konuyla ilgili olarak bkz. Akın Temür, "Zela'dan Bir Grup Roma Dönemi Bronz Figürin", *Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi*, S: 27, 2023, s. 253-272.

¹³⁶ Julie Dalaison, "Civic Pride and Local Identities: The Pontic Cities and Their Coinage in the Roman Period", Ed. T. Bekker-Nielsen, *Space, Place and Identity in Northern Anatolia*, Geographica Historica 29, Stuttgart 2014, s. 146.

¹³⁷ Ricl, *a.g.m.*, s. 204.

¹³⁸ Dalaison-Remy, *a.g.m.*, s. 35.

¹³⁹ Hultgård, *a.g.m.*, s. 172.

¹⁴⁰ Stig, *a.g.e.*, s. 86-87. Zile'nin kuşucumu 50 km kuzeyinde bulunan Amasya-Oluz Höyük'te Şevket Dönmez tarafından gerçekleştirilen arkeolojik kazılarda, bir Ateşgede ve Erken Zerdüş Dini Kutsal Alanı tespit edilmiştir. Bu veri, Antik Çağ'da Zela'yı da içeren bölgede, özellikle MÖ 5. ve 4. yüzyılları kapsayan Akhaimenid egemenliği döneminde, ateş kültüne

Tanrıça Anaïtis, tüm Zela sikkelerinde arka yüzde sadece iki tip örneğiyle görülür: Trajan Dönemi'nde sola dönük vaziyette oturur, drapeli bir elbise giyer ve başı örtülüdür, başının üstünde bir hilal¹⁴¹ bulunur ve sağ elinde bir demet buğday başağı tutar. Caracalla Dönemi'nde ise ayakta durur, drapeli bir elbise giyer ve başı örtülüdür, sağ elinde bir başak, sol elinde ise belirsiz bir nesne tutar. Bu birkaç sikke dışında, Zela sikkelerinin arka yüzünde karşımıza çıkan çok sayıdaki girintili alınlıklı heksastil (6 sütunlu) tapınak tasvirinin yanı sıra, daha küçük sikkelerde görülen bazen kayalık bir alanın üzerine yerleştirilmiş distil (2 sütunlu) veya tetrastil tapınak betimlemeleri de Anāhitā/Anaïtis'in kutsal mekanıyla ilişkilendirilmiştir¹⁴². Bir kayalık üzerinde tasvir edilen distil veya tetrastil planlı örneklerle, Strabon'un bu tapınağın bir kayanın ve yapay tepenin üzerinde yer aldığını bildiren açıklamasının örtüştüğü belirtilmiştir. Söz konusu betimlemelerdeki sütun sayısının farklılık göstermesinin ise değişik ölçülerde olan sikkenin yüzeyindeki alanla ve sikke oymacısının sütunlar arasında göstermek istedikleriyle ilgili olduğu, ayrıca tetrastil bir tapınakta Tyche'yi tasvir eden sikkelerin, bu tanrıçanın kentte bir tapınağı var olabileceğini veya en azından Anāhitā-Anaïtis tapınağında onunla birlikte tapınılmış olabileceğini akla getirdiğine işaret edilmiştir¹⁴³. Zela sikkeleri üzerinde betimlenen tapınak, mimari özellik açısından değerlendirildiğinde bu yapının MS 2. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenebileceği ve geleneksel bir Greko-Romen tapınağını yansıttığı söylenmiştir¹⁴⁴.

Ateş kültünü tasvir eden ve Caracalla Dönemi'ne tarihlenen Zela bronz sikkeleri¹⁴⁵ bu kültün söz konusu kentte varlığını en azından MS 3. yüzyıla

sahip tapınak ve kutsal alanların olduğunu ortaya koyan ilk arkeolojik bulgu olarak nitelendirilmiştir. Bkz. Şevket Dönmez, "Amasya-Oluz Höyük Ateşgedesi ve Erken Zerdüşt Dini Kutsal Alanı", *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, S: 22, 2018, s. 152-153; Şevket Dönmez-Mona Saba, "Anadolu Demir Çağı Pers Tarihi ve Oluz Höyük (Kritalla)", Haz. A. Özfirat-Ş. Dönmez-M. Işıklı-M. Saba, *Orta ve Doğu Anadolu Geç Demir Çağı: Post-Urartu, Med ve Akhaimenid İmparatorlukları*, Ege Yayınları, İstanbul 2019, s. 12-13; Şevket Dönmez, "Hristiyanlık Öncesi Ermeniler Zerdüşt Dini Mensubu muydu?: Arkaik Ermeni İnançları Hakkında Yeni Gözlemler", Haz. Ş. Dönmez, *Demir Çağı'nda Anadolu-İran-Turan*, Ege Yayınları, İstanbul 2021, s. 59-60; Mona Saba, "Güncel Arkeolojik Bulgular Işığında Anadolu Erken Zerdüşt (Magi) Dini", Haz. Ş. Dönmez, *Demir Çağı'nda Anadolu-İran-Turan*, Ege Yayınları, İstanbul 2021, s. 88-89.

¹⁴¹ Bu tasvir, tanrıçanın Mithras veya Men ile ilişkili olabileceğini göstermektedir. Bkz. Şengül Dilek Ful, "Antik Dönemde Tokat'ta Tapınım Gören Kültler", *Tokat Sempozyumu, 01-03 Kasım 2012 Tokat, Bildiriler*, C: III, Ankara 2013, s. 92.

¹⁴² Dalaison-Remy, *a.g.m.*, s. 34.

¹⁴³ Dalaison, *a.g.m.*, s. 145-146.

¹⁴⁴ Højte, *a.g.m.*, s. 88 vd.

¹⁴⁵ Martin Jessop Price-Bluma L. Trell, *Coins and Their Cities: Architecture on the ancient coins of Greece, Rome, and Palestine*, London 1977, s. 102, Fig. 330; s. 174, Fig. 304; s. 195, Fig. 363.

kadar sürdürdüğünü kanıtlamaktadır¹⁴⁶. Aynı zamanda bu yüzyıl, imparator ve diğer tanrılara yönelik kültleriyle Greko-Romen Pontos'a dair bir görünümün ortaya çıktığı ve Hristiyanlığın Pontos'u ele geçirmeye başladığı bir dönemdir¹⁴⁷. Zela kentinin Hristiyanlığı erken bir dönemde kabul ettiğini, bu kentin piskoposu olan Herakleios'un 314'te Gangra¹⁴⁸, 325'te ise İznik konsil-lerine katılması göstermektedir¹⁴⁹.

Zile Kalesi'ni, antik Zela olarak tanımlayan ve bu şekilde tanınmaya başlamasını sağlayan kişi W.J. Hamilton'dur. Söz konusu kalenin görünümünün Strabon'un, Zela'nın Semiramis Tepesi üzerine inşa edildiğini belirten açıklamasını hatırlattığını dile getiren Hamilton, 1836 yılında kale ve çevresinde yapmış olduğu araştırmalarda bazı antik kalıntılara rastladığından bahsetse de Anaïtis tapınağıyla ilişkilendirdiği herhangi bir arkeolojik bulgudan söz etmemiştir¹⁵⁰. Buna dair bir bilgi, sadece F. Cumont ve E. Cumont tarafından paylaşılmıştır. Cumontlar, 1900 yılının bahar aylarında Zile Kalesi'ndeki araştırmaları sırasında tespit etmiş oldukları, yaklaşık bir metre yüksekliğinde ve bir buçuk metre genişliğindeki beyaz mermerden bir Korint sütun başlığına ait parçayı, Anaïtis tapınağına ilişkin tek bir kalıntı olarak tanımlamışlardır. Ayrıca söz konusu araştırmacılar, bu sütun başlığında akantus yaprakları ve yeşilliklerin üzerinde, bazı kısımları korunmuş olan ve karşı karşıya duran iki grifonun (kanatlı aslan) ortadaki bir çiçeğe tırmanır şekilde betimlendiğini ve Yunanlar tarafından anavatanı Pers ülkesi olarak gösterilen bu grifonların, Pers ilahlarına adanmış bir tapınağın dekorasyonu için uygun bir motif olduğunu belirtmişlerdir¹⁵¹.

¹⁴⁶ Boyce-Grenet, *a.g.e.*, s. 288.

¹⁴⁷ Sørensen, *a.g.e.*, s. 184.

¹⁴⁸ Bu konsilin ne zaman toplandığı tam olarak bilinmemekle birlikte, 340 yılı üzerinde genel bir kabulün olduğu belirtilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Murat Kaya, "Çankırılı Bir Hristiyan Azizi: Hypatius", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C: 7, S: 1, 2019, s. 84.

¹⁴⁹ Dalaison-Rémy-Amandry, *a.g.e.*, s. 12.

¹⁵⁰ William John Hamilton, *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia; with Some Account of Their Antiquities and Geology*, Vol: I, London 1842, s. 361-362; William John Hamilton, *Küçük Asya*, Çev. K. Toraman, Midas Kitap, Ankara 2013, s. 277. Seyyahların, Zile'deki antik dokuyla ilgili verdiği bilgiler için bkz. Murat Tekin-Hatice Uyanık, "Antik ve Modern Seyyahların Gözünden Tokat'taki Antik Yerleşmeler", Ed. Y. Kılıç-R. Kuzuoğlu-S. Akkuş Mutlu-Ö. Kahya, *Prof. Dr. Sebahattin Bayram Armağanı: Eskiçağ Tarihi Yazıları*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2023, s. 599-601.

¹⁵¹ Franz Cumont-Eugene Cumont, *Voyage D'exploration Archéologique dans le Pont et la Petite Arménie: Studia Pontica II*, Bruxelles 1906, s.107, 192-193; Boyce-Grenet, *a.g.e.*, s. 288.

Değerlendirme ve Sonuç

Zela'daki Anaïtis kültünün eski bir Anadolu tanrıçasının kültünün yerine geçtiği ya da bu kültün Anzili kültünün şekil değiştirmiş bir hali olup olmadığına dair, geçen yüzyılın ikinci yarısının başlarından günümüze kadar sadece 3 öneri karşımıza çıkmaktadır. Bununla ilgili ilk öneriyi 1957 yılında ortaya atan A. Goetze, Zela'yı Hitit kült kenti Arinna ile eşleştirmiş, böylelikle de Anaïtis'in aslında Arinna'nın güneş tanrıçası olduğunu ileri sürmüştür. 1959 yılında öne sürülen ikinci öneri, Zela'nın Landa olduğunu düşünen J. Garstang ve O.R. Gurney tarafından getirilmiştir. Dolayısı ile onlara göre, Landa tanrıçası Belat'ın tapınağı Pers Dönemi'nde tanrıça Anaïtis'in tapınım merkezi haline gelmiştir. Ancak bu önerilerde yanlış bir şekilde, söz konusu Hitit kentlerinin Zela'yla ve tanrıçalarının da Anaïtis'le eşleştirildikleri görülmektedir.

Son öneri ise 1977 yılındaki makalesinde, Anziliya-Zela-Zile, yani Zile Kalesi Höyüğü bağlantısını ortaya koyan S. Alp tarafından bir düşünce olarak dile getirilmiştir. Alp tarafından yapılan bu eşitlemede, Maşat Höyük çivi yazılı belgelerinde Anziliya'nın konumuyla ilgili olarak verilen bilgilerle Zile Kalesi Höyüğü'nün yerinin örtüşmesinin etkili olduğu, aynı zamanda Antik Çağ'daki Zela gibi Anziliya'nın da Hitit Dönemi'nde bir kült kenti olmasının bu öneriyi güçlendiren önemli bir unsur olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Böylelikle de konu Anzili kültü ile Anaïtis tapınımı arasında bir bağlantı olup olmadığı meselesine getirilmiştir.

S. Alp tarafından ilk kez dile getirilen, Hitit tapınım merkezlerinden Anziliya'daki tanrıça Anzili kültü ile aynı yerleşmenin Antik Çağ'daki adı olan ve bu dönemde de kült merkezi olma özelliğini koruyan Zela'daki Pers tanrıçası Anāhitā/Anaïtis kültü arasında bir ilişki olup olmadığı meselesi üzerine odaklanan bu makalede ortaya konulan verilere dayanarak, söz konusu iki tanrıça, nitelikleri ve işlevleri açısından birbirleriyle karşılaştırıldığında, Anzili ile Anāhitā/Anaïtis arasında dikkat çekici benzerliklerin olduğu söylenebilir. Bu durum aşağıda açıklanmıştır.

Tanrıça Anzili'ye, çivi yazılı Hitit metinlerinden öğrenildiğine göre Šarišša, Zippalanda, Kuliwišna, Tamitta ve Zapišhuna kentlerinde tapınılmaktaydı. Adında, Anzili ismini içeren Anziliya kenti ise bu tanrıçanın ana tapınım merkezi olmalıdır. Bu Hitit kentlerinin, günümüzde Tokat, Sivas ve Yozgat illerinin sınırları içerisinde, Hitit Dönemi'nde ise Yukarı Ülke'de yer aldıkları görülmektedir. Dolayısı ile Anzili'nin Hitit Yukarı Ülkesi'nde tapınım gören bir tanrıça olduğu anlaşılmaktadır.

Yukarıda adları belirtilen kentlerin fırtına tanrıalarının sevgilisi olarak karşımıza çıkan Tanrıça Anzili, Hitit metinlerinde Hatti kökenli ve doğumla ilgili göksel bir tanrıça olarak tanımlanmıştır. Telepinu türündeki bazı mitoslar, Hitit Panteonu'ndaki doğumla bağlantılı tanrıçalardan olan Anzili'nin doğumla ilgili bir işlevinin olduğunu göstermektedir. Nitekim bu mitoslarda Anzili, diğer

bir tanrıça Zukki'yle birlikte, doğum yapan bir kadının acısını dindirmek için yapılan doğum ritüellerinde doğumda yardımcı olması için yakarıyla çağrılan bir tanrıça olarak anlatılmaktadır. Bu şekilde çağrılmaları, doğum esnasında herhangi bir sorunla karşılaşmadan doğumun sağlıklı bir şekilde geçmesinin ancak onların yardımıyla mümkün olabileceğine inanışın bir yansıması gibi gözükmektedir.

Anzili'nin, Zippalanda'da "kaynak tanrıçası" olarak da tapınılmış olması, suyla ilgili bir tanrıça olduğunu düşündürmektedir. Ayrıca Anzili'nin adının *İŠTAR*-li logogramı ile yazılmış olması, bu tanrıçanın *İštar*'la da özdeşleştirilmiş olduğunu ve Hitit Dönemi Anadolu'sunda Anzili'ye *İštar*'ın yerel karşılığı olarak da tapındığını ortaya koymaktadır. Bu bağlamda II. Murşili'nin yıllıklarında anlatıldığına göre, Arzava'ya karşı askeri bir sefer Anziliya'dan başlatılır ve Arzava'dan sürgün olarak getirilenler, Anziliya'nın da adının geçtiği Tapigga bölgesindeki çeşitli şehirlere dağıtılır. Anzili'nin aşk ve savaş tanrıçası *İštar*/*Šauška* ile özdeşliği göz önünde bulundurulduğunda Murşili'nin, ters yönde olsa bile aynı adı taşıyan bu kentten seferi neden başlattığı anlaşılabılır¹⁵².

Šarissa'da, Anzili'ye adanmış bir tapınağın olduğu arkeolojik olarak kanıtlanmıştır. MÖ 16. yüzyıla tarihlendirilen bu tapınağın arazi üzerindeki konumlandırılış yönünün Venüs'le ilişkilendirilmiş olması, *İštar* da olduğu gibi Anzili'nin de Venüs'le irtibatlandırılabilmesine işaret etmektedir.

Anzili bağlamında Hitit metinlerinde, Tapigga bölgesinde yer alan Anziliya, Zapišhuna ve bu ülkenin yakınında bulunan Tamitta gibi kentlerin tanrı ve tanrıçalarının kültleri için II. Murşili tarafından ve muhtemelen tapınağın mülklerinde çalıştırılarak tapınağa düzenli olarak erzak sağlamaları amacıyla çok sayıda *NAM.RA*'nın bağışlandığına dair bilgiler karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda, aslında Anziliya'daki kültün kime ait olduğu, tabletin bu bilgiyi içeren kısmı kötü durumda olduğu için okunamadığından anlaşılamamış olmakla birlikte, bu kentin tanrıça Anzili adını içeren bir isme sahip olması buradaki kültün söz konusu tanrıçayla ilgili olabileceğini akla getirmektedir.

Anzili'nin yukarıda belirtmiş olduğumuz niteliklerinden doğumla ilgili, yani üreme ve bereketle ve ayrıca savaşla ilgili olan karakterinin suyla olana göre daha baskın olduğunu söyleyebiliriz.

Ana tapınım merkezi Anziliya olduğu anlaşılan Hatti kökenli Hitit Tanrıçası Anzili ile karşılaştırdığımız Pers tanrıçası Anāhitā/Anaïtis, senkretistik bir ilah olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu tanrıça hem, İran'daki adı Harahvati olan bir Hint-İran su tanrısı ile hem de Venüs gezegeniyle özdeşleştirilen,

¹⁵² Aygül Süel-Mark Weeden, "Central East: Philology", Ed. M. Weeden-L. Z. Ullmann, *Hittite Landscape and Geography*, Handbuch der Orientalistik I/121, Brill, Leiden-Boston 2017, s. 205.

İštar'dan oldukça etkilenen ve Elam veya yabancı bir doğurganlık tanrıçası olarak tanımlanan Anāhiti adındaki bir tanrıçayla ilişkilendirilmiştir. Buna göre iki ana unsurdan oluşan söz konusu tanrıça; suyla ilgili başlangıçtaki karakterini Hint-İran su tanrısından, doğurganlıkla bağlantılı bereket ve savaşla ilgili sonraki özelliklerini de Anāhiti'den almıştır.

Akhaimenid kaynaklarında Anāhitā; Ermeni, Arap ve Yunan kaynaklarında ise sırasıyla Anāhid, Anāhud ve Anaītis olarak geçen söz konusu tanrıça, Anāhitā'nın doğası, niteliği ve işlevi hakkında bilgi veren en eski kaynak olan Avesta'da, Arədvī Sūra Anāhitā olarak zikredilmektedir. Sırasıyla "Nemli, Güçlü ve Tertemiz Olan" anlamlarına gelen bu sıfatların aslında Anāhitā'nın doğasına ışık tuttuğu ve suyla güçlü bir bağlantıyı içerdiği anlaşılmaktadır. Avesta'da bu tanrıça, yeryüzündeki tüm akarsuları besleyen göksel bir "kaynak tanrıçası" olarak tanımlanmıştır. Bu tanımlama, Anzili'nin Zippalanda kentinde "kaynak tanrıçası" olarak tapınılmasını akla getirmektedir. Söz konusu durum, iki tanrıça arasında bir benzerliğin olduğunu göstermektedir. Ayrıca Avesta'ya göre, Anāhitā bir bereket tanrıçası olarak, doğum yapan kadınların bu süreci sorunsuz atlatabilmeleri için kendisinden yardım niyazında bulundukları "doğumla ilgili" bir tanrıçaydı. Anāhitā'yla ilgili bu açıklama, Anzili'nin yukarıda bahsettiğimiz Telepinu türündeki bazı mitoslarda doğumla ilgili olarak anlatılan işlevini çok açık bir şekilde çağrıştırmaktadır. Dolayısı ile göksel tanrıçalar olarak Anāhitā ile Anzili arasında bu yönüyle de bir benzerlik olduğu tespitinde bulunulabilir. Ayrıca her iki tanrıçanın Venüs ve *İštar*'la ilişkilendirilmiş olması, bir başka ortak özellik olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yine Avesta'dan öğrendiğimize göre, Anāhitā'nın diğer bir özelliği savaş tanrıçası olmasıydı. Nitekim Kyros, Zela'da elde etmiş olduğu İskit zaferini Anāhitā'nın kendisine bir ihsan olarak kabul ettiği için minnettarlığını, bu tanrıçaya adanmış olduğu dini bir festivalle göstermişti. Bu özelliğin bir benzerini de yine Anzili'de bulabiliyoruz. Şöyle ki, II. Murşili'nin Arzava'ya karşı düzenlemiş olduğu askeri bir seferi, buraya göre ters istikamette yer almasına rağmen Anziliya'dan başlattığı ve Arzava'dan esir olarak getirilen NAM.RA'ların bir kısmının Anziliya'daki kültle bağışlandığı göz önünde bulundurulacak olursa, bu kült merkezinin tanrıçası olduğu anlaşılan Anzili'nin söz konusu türden bir karaktere sahip olduğu kendiliğinden ortaya çıkar. Bu bağlamda Murşili'nin, muhtemelen Arzava zaferini Anzili'ye borçlu olduğunu düşündüğü için buradan elde ettiği NAM.RA'ları Anziliya'daki kültü sunu olarak bağışlamış olabileceği düşünülebilir. Aynı olayla bağlantılı olarak aynı kral tarafından Anziliya'dan çok uzak olmayan Zapışhuna ve Tamitta kentlerinde de Anzili'ye NAM.RA'ların tahsis edilmiş olması, önerdiğimiz bu ihtimali güçlendirmektedir.

Yukarıda verdiğimiz Anzili ile Anāhitā arasındaki karşılaştırma örneklerine dayanarak, S. Alp tarafından dile getirilen "Anzili kültürünün Hitit Döne-

mi'nden sonra da Zela'da yaşayıp yaşamadığı ve Anaïtis'in, Anzili'nin değişik bir şekli olup olmadığı" meselesi konusunda, söz konusu iki tanrıçanın sahip oldukları temel özellikler açısından birbirlerine çok benzediği, böylelikle de Hitit tanrıçası Anzili'den Pers tanrıçası Anāhitā/Anaïtis'in etkilenmiş olduğu ve izler taşıdığı söylenebilir. Bu bağlamda senkretistik bir ilah olan Anāhitā; Anzili'den, yabancı bir tanrıça olarak tanımlanan Anāhiti tarafından temsil edilen doğurganlıkla bağlantılı bereket ve savaşla ilgili sonraki özellikleri açısından etkilenmiş gibi gözükmemektedir. Böylelikle Anāhitā'nın Anadolu'da ilk etkilendiği ve özdeşleştirildiği yerel tanrıçanın Anzili olduğu önerilebilir. Strabon'un Anadolu'daki en eski İran kutsal alanının Zela'da olduğunu bildiren açıklaması, bu öneriyle uyumludur. Ayrıca Anzili'nin Zela'da Pers egemenliği döneminden itibaren Anāhitā/Anaïtis'le asimile olduğu da düşünülebilir. Böylelikle de buradaki yerli Anadolu tapınımını temsil eden Hitit Anzili kültürünün, Persler tarafından devralınarak bu kültür zaman içerisinde Persleştirilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, Zela'daki Anāhitā/Anaïtis tapınımının Anzili kültürünün şekil değiştirmiş bir devamı olarak görülemeyeceği kanaatindeyiz. Zira her iki tanrıça arasında ortak yönler olduğu gibi farklılıklar da vardır. Bu farklılıklar Anāhitā/Anaïtis'in İranlı bir karakter sergileyen kendine has özellikleridir. Nitekim Anāhitā, daha önce de belirttiğimiz gibi, aynı zamanda hem su hem de ateşle bağlantılı olarak saygı duyulan ve tapınımında buna yönelik kült uygulamalarının görüldüğü bir tanrıça olarak da karşımıza çıkmaktadır.

Strabon Zela'daki Anāhitā/Anaïtis tapınımının ortaya çıkışını, Anaïtis rahipleri tarafından nesilden nesile aktararak kendi zamanına kadar ulaşan anlatılara dayanarak, Perslerin Anadolu'daki egemenliğinin başlangıcıyla ilişkilendirmiştir. Buna göre söz konusu süreç, Büyük Kyros'un MÖ 546 yılında Lydia Krallığı'na düzenlemiş olduğu sefer sırasında, Antik Çağ'da Zelitıs, bugün ise Zile Ovası olarak adlandırılan yerde İskitlere karşı kazanılan bir zaferle ilgili olarak başlamaktadır. Bir diğer anlatı ise, bu zaferi Pers generallerine mal etmiştir. Aslında bu savaşa baktığımızda, başlangıçta İskitler'in Persler'e karşı bir zafer kazandığı, bunu bir şölenle kutladıkları sırada Perslerin bir savaş hilesiyle gafil avlanarak yenildikleri görülmektedir. Neticede, bu galibiyetin Anāhitā'nın yardımıyla kazanıldığına inanıldığı için, ona bir tapınak inşa edilmiş ve o zafer günü, Sakaea/Sakaia olarak adlandırılan bir festivalle taçlandırılarak yine ona adanmıştı. Anāhitā'ya tapınağında eşlik eden Omanos ve Anadatos'un ikincil önemdeki ilahlar olarak onunla bir şekilde bağlantılı olduğu ve bunlardan Anadatos'un sadece Zela'da onunla birlikte tapınım gördüğü anlaşılmaktadır.

Yukarıda verdiğimiz bilgiler ışığında, Hitit Anziliya kült kentinin Antik Çağ'da Zela Tapınak Devleti'ne dönüştüğünü söyleyebiliriz. Böylelikle, Komana ve Ameria'yla birlikte Pontos'taki üç tapınak devletinden birisi olan

Zela, tarihi açıdan bunların en eskisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu tapınak devleti, diğerleri gibi yerli Anadolu karakteri sergileyen bir yönetim sistemine sahipti. Zela'daki sistem, üç temel unsurdan oluşmaktaydı: Anaïtis Tapınağı, bu tapınağın topraklarında çalışan çok sayıda erkek ve kadını kapsayan kutsal köleler ve bunları tanrıça adına idare eden bir başrahip ile onun rahip yardımcıları. Bu bağlamda yukarıda, II. Murşili tarafından Arzava seferi neticesinde elde edilen savaş esiri statüsündeki *NAM.RA*'ların Anziliya'daki ve yakın çevresinde bulunan Hitit kentlerindeki Anzili'ye ait tapınaklara bağışlandığına değinilmişti. Söz konusu tapınakların topraklarında çalıştırılarak emeklerinden istifade edildiği anlaşılan bu *NAM.RA*'ların zamanla, tapınak devletlerinde karşımıza çıkan tapınak kölelerine dönüşmüş, böylelikle de bunların kökenini oluşturmuş olabileceği düşünülebilir. Dolayısı ile Zela'da, her ne kadar Hitit Anzili kültü Persleştirilerek orijinal dokusunu kaybetmiş olsa da söz konusu tapınak yönetim sistemi, yerli Anadolu karakterini en azından Strabon'un burayı ziyaret ettiği zamana kadar sürdürmeyi başarmıştır.

Pers ve Pontos dönemlerinde altın çağını yaşayan Zela tapınak devletinin statüsünün tarihsel seyri, içinde yer aldığı Pontos bölgesinin siyasi kaderine göre şekillenmiştir. Bu süreçteki kırılma noktası ise söz konusu bölgenin Roma hakimiyeti altına girdiği dönemdir. Zira Pompeius'la birlikte başlayan bu dönemde Zela Tapınak Devleti, ilk kez statüsünde değişiklik yapılarak kent olarak tanımlanmıştır. Sonrasındaki süreçte Zela, Antonius zamanında tapınak devlet statüsünü tekrar elde etmiş olsa da Octavianus döneminde bu dini statüsü son bulmuştur.

Strabon'un, Zela'yı ziyaret ettiği döneme gelindiğinde burasının, Roma vasalı Pontos Kraliçesi I. Pythodoris'in idaresi altına girdiği ve bu zamanda Anaïtis tapınağının başrahibinin eskiden sahip olduğu yetkilerinin önemli bir kısmını kaybettiği, tapınağın ise hem arazileri hem de kutsal kölelerden oluşan insani kaynakları açısından büyük bir kayıp yaşadığı görülmektedir. Bu durum, Romalılar'ın Pompeius'la birlikte Zela'nın kutsallığının azaltılmasına yönelik olarak uygulamış oldukları sistematik bir politikanın sonucu gibi gözükmektedir. Söz konusu politikanın Zela'daki Anaïtis tapınının, Romalılar tarafından yıkılan ve Perslerle ilişkili bir devlet olan Pontos Krallığı'nın milli kültü olmasından kaynaklanmış olabileceği akla gelmektedir. Romalılar her ne kadar bu yönde adımlar atarak, Anaïtis kültürünün Zela'daki baskın rolünü kırma konusunda belli oranda başarı elde etmiş olsalar bile, halk nezdindeki itibarını azaltamamışlardır. Nitekim Strabon kendi zamanında, Anaïtis tapınağında yapılan Pers ateş kültüne ait ritüellerin, dini açıdan daha da önem kazandığına, hatta tüm Pontos halkının en önemli sorunlarıyla ilgili anlaşmazlıklarına çözüm bulmak için bu tapınakta ve tanrıçanın huzurunda yemin etmek suretiyle onun ilahi hakimliğine müracaat ettiklerine şahitlik etmektedir. Bu da Anaïtis'in tüm

Pontos halkı nezdindeki saygınlığının ve itibarının ne kadar yüksek olduğunu göstermektedir.

Roma İmparatorluk Dönemi Zela kent sikkeleri, söz konusu dönemde de Anaïtis'in Zela'da önemini koruduğunu ve hatta Zela'nın yerel kimliğini oluşturduğunu yansıtmaktadır. Öyle ki bu sikkelerin çoğunda ve arka yüzünde olmak üzere, söz konusu tanrıçanın kültüyle ilgili tasvirler karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda Zela sikkelerinde Anaïtis, kendi tasvirinden daha çok tapınağıyla temsil edilmiştir. Trajan Dönemi'ne tarihlenen bir sikkede bu tanrıça, "Zela Halkının Tanrıçası Anaïtis" olarak tanımlanmış ve tahtında otururken sağ elinde bereketi simgeleyen bir demet buğday başağını tutar şekilde bir "bereket ve doğurganlık tanrıçası" olarak betimlenmiştir.

Zela sikkelerinde görülen çok sayıdaki tapınak tasviri, Anāhitā/Anaïtis'in buradaki baskın rolüne ve bu tanrıçayla bağlantılı bir ateş kültünün varlığına işaret etmektedir. Zira söz konusu tapınak betimlemelerinin Anāhitā/Anaïtis'in kutsal mekanıyla ilgili olduğu düşünülmektedir. Ayrıca kemerli alınlıklı tetrastil bir tapınağı gösteren bazı örneklerde karşımıza çıkan alevli bir sunak, Strabon'un bu tanrıçayla ilgili olarak bahsettiği ateş ritüellerini hatırlatmaktadır. Caracalla Dönemi'ne tarihlenen bahsettiğimiz türden sikkeler söz konusu ateş kültünün, dolayısı ile de Anaïtis tapınımının Zela'da en azından MS 3. yüzyılın başlarına kadar devam ettiğini kanıtlamaktadır. Bu bağlamda Anaïtis kültü, Persler'in Pontos'taki kültürel varlığını devam ettirmesinde önemli bir rol oynamış, böylelikle Pers dini kimliğinin bu topraklarda söz konusu yüzyılın başlarına kadar tutunabilmesini sağlamıştır.

Anaïtis'in Zela'daki baskın konumuna yukarıda bahsedilen tarihten itibaren gölge düşmeye başladığı, zira Pontos bölgesindeki diğer merkezlerde olduğu gibi Zela'da da MS 3. yüzyılda imparator ve diğer tanrılara yönelik kültlerin dini manzarada belirgin hale geldiği ve özellikle Hristiyanlığın yayılmaya başladığı anlaşılmaktadır. Nitekim, bir sonraki yüzyılın yani, MS 4. yüzyılın başlarından itibaren Zela'nın sakinlerinin artık Hristiyanlığı kabul ettiği ve Zela'nın da Herakleios adında bir piskopos tarafından yönetilen bir piskoposluk haline gelerek bir pagan kült merkezi olma özelliğini kaybettiği görülmektedir. Dolayısı ile Zela'da Hristiyanlık, diğer kültürlerde olduğu gibi Anaïtis kültünü de ortadan kaldırmış, böylelikle de bu kadim kentte yüzlerce yıldır sürekli olarak yanmakta olan Pers tanrıçası Anaïtis'in ateşini söndürmüş gibi gözükmektedir.

Son olarak Zela'nın, Hitit, Pers ve Greko-Romen kültürlerine ait dini unsurların iç içe geçtiği bir yerleşme olduğu ve böylelikle de Zela'nın sadece Pontos'un değil, Anadolu ve İran'ın da Antik Çağ kült tarihinde çok özel bir yere sahip olduğu söylenebilir.

KAYNAKLAR

AKDOĞAN, Rukiye, “Anziliya (Zile) Şehir Adının Belgelendiği Maşat-Höyük Tabletleri”, *Çağlı Dergisi*, S: 1, Kayseri 2008, ss. 8-9.

ALP, Sedat, “Maşat Höyük’te Keşfedilen Hitit Tabletlerinin Işığı Altında Yukarı Yeşilırmak Bölgesinin Coğrafyası Hakkında”, *Belleten*, C: XLI, S: 164, 1977, ss. 637-647.

ANDRÉS-TOLEDO, Miguel Ángel, “The description of Anāhitā’s attire in the *Yašt* 5”, Ed. C. Bröns-M. L. Nosch, *Textiles and Cult in the ancient Mediterranean*, Ancient Textile Series 31, Oxford 2017, ss. 179-188.

ARCHI, Alfonso, “Hittite Religious Landscapes”, Ed. A. D’Agostino-V. Orsi-G. Torri, *Sacred Landscapes of Hittites and Luwians: proceedings of the International Conference in Honour of Franca Pecchioli Daddi*, Studia Asiana 9, Firenze 2015, ss. 11-25.

ARCHI, Alfonso-KLENGEL, Horst, “Ein hethitischer Text über die Reorganisation des Kultes”, *Altorientalische Forschungen*, 7, 1980, ss. 143-157.

BACHVAROVA, Mary R., “Adapting Mesopotamian Myth in Hurro-Hittite Rituals at Hattuša: IŠTAR, the Underworld, and the Legendary Kings”, Ed. B. J. Collins-P. Michalowski, *Beyond Hatti: A Tribute to Gary Beckman*, Atlanta 2013, ss. 23-44.

BACHVAROVA, Mary R., “Multiformity in the Song of Ḫedammu: Evidence and Implications”, *Altorientalische Forschungen*, 45/1, 2018, ss. 1-21.

BARJAMOVIC, Gojko, *A Historical Geography of Anatolia in the Old Assyrian Colony Period*, Carsten Niebuhr Institute Publications 38, Copenhagen 2011.

BARSACCHI, Francesco G., “Between Adoption and Assimilation: The Case of Istar of Ḫattarina”, Ed. L. Warbinek-F. Giusfredi, *Theonyms, Panthea and Syncretisms in Hittite Anatolia and Northern Syria: proceedings of the TeAI Workshop Held in Verona, March 25-26, 2022*, Studia Asiana 14, Firenze 2023, ss. 57-68.

BECKMAN, Gary M., *Hittite Birth Rituals: Second Revised Edition*, Studien zu den Boğazköy-Texten 29, Wiesbaden 1983.

BOYCE, Mary, “Iconoclasm Among The Zoroastrians”, Ed. J. Neusner, *Christianity, Judaism And Other Greco-Roman Cults: studies for Morton Smith at sixty*, Studies in Judaism in Late Antiquity, Vol: XII, Brill, Leiden 1975a, ss. 93-111.

BOYCE, Mary, *A History of Zoroastrianism. I: The Early Period*, Brill, Leiden 1975b.

BOYCE, Mary, *A History of Zoroastrianism. II: Under the Achaemenians*, Brill, Leiden 1982.

BOYCE, Mary-GRENET, Frantz, *A History of Zoroastrianism. III: Zoroastrianism under Macedonian and Roman Rule*, Brill, Leiden 1991.

CAMMAROSANO, Michele, *Hittite Local Cults*, Atlanta 2018.

CLEMENTIS Alexandrini *Protrepticus*, Ed. M. Marcovich, *Supplements to Vigiliae Christianae: Formerly Philosophia Patrum: Texts And Studies of Early Christian Life and Language*, Vol: XXXIV, Brill, Leiden-New York-Köln 1995.

CORSTEN, Thomas, “Herodot I.131 und die Einführung des Anahita-Kultes in Lydien”, *Iranica Antiqua*, Vol: 26, 1991, ss. 163-180.

CUMONT, Franz, “Anahita”, Ed. J. Hastings, *Encyclopaedia of Religion and Ethics*, Vol: I, T. & T. Clark, Edinburgh 1908, ss. 414-415.

CUMONT, Franz-CUMONT, Eugene, *Voyage D'exploration Archéologique dans le Pont et la Petite Arménie: Studia Pontica II*, Bruxelles 1906.

ÇİLİNGİR, Sevgül, *Hitit Tapınak Kentleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2011.

DALAISON, Julie, “Civic Pride and Local Identities: The Pontic Cities and Their Coinage in the Roman Period”, Ed. T. Bekker-Nielsen, *Space, Place and Identity in Northern Anatolia*, Geographica Historica 29, Stuttgart 2014, ss. 125-156.

DALAISON, Julie-RÉMY, Bernard, “Les divinités d'origine indigène et iranienne sur le monnayage des cités du Pont sous les premiers Sévères”, *Revue numismatique*, Vol: 170, 2013, ss. 29-60.

DALAISON, Julie-RÉMY, Bernard-AMANDRY, Michel, *Zéla sous l'empire romain: Étude historique et corpus monétaire*, Numismatica Anatolica 4, Bordeaux 2009.

DE JONG, Albert, *Traditions of the Magi: Zoroastrianism in Greek and Latin Literature*, Religions in the Graeco-Roman World, Vol: 133, Brill, Leiden-New York-Köln 1997.

DEBORD, Pierre, *Aspects Sociaux et économiques de la Vie Religieuse Dans L'Anatolie Gréco-Romaine*, Brill, Leiden 1982.

DEBORD, Pierre, *L'Asie Mineure au IVe siècle (412-323 a.C.): pouvoirs et jeux politiques*, Bordeaux 1999.

DEL MONTE, Giuseppe F., *Die Orts und Gewässernamen der hethitischen Texte. Supplement*, Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes VI/2, Wiesbaden 1992.

DEL MONTE, Giuseppe F.-TISCHLER, J., *Die Orts und Gewässernamen der hethitische Texte*, Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes VI, Wiesbaden 1978.

DOĞAN-ALPARSLAN, Meltem-ALPARSLAN, Metin-PELVANOĞLU, Tolga, “Kutsal Bir Hitit Kenti Arinna ve Lokalizasyonuna Dair Bazı İpuçları”, Ed. M. Arslan-F. Baz, *Arkeoloji, Tarih ve Epigrafi'nin Arasında: Prof. Dr. Vedat Çelgin'in 68. Doğum Günü Onuruna Makaleler*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2018, ss. 261-270.

DÖNMEZ, Şevket, “Amasya-Oluz Höyük Ateşgedesi ve Erken Zerdüşt Dini Kutsal Alanı”, *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, S: 22, 2018, ss. 145-160.

DÖNMEZ, Şevket, “Hristiyanlık Öncesi Ermeniler Zerdüşt Dini Mensubu muydu?: Arkaik Ermeni İnançları Hakkında Yeni Gözlemler”, Haz. Ş. Dönmez, *Demir Çağı'nda Anadolu-İran-Turan*, Ege Yayınları, İstanbul 2021, ss. 51-62.

DÖNMEZ, Şevket-SABA, Mona, “Anadolu Demir Çağı Pers Tarihi ve Oluz Höyük (Kritalla)”, Haz. A. Özfirat-Ş. Dönmez-M. Işıklı-M. Saba, *Orta ve Doğu Anadolu Geç Demir Çağı: Post-Urartu, Med ve Akhaimenid İmparatorlukları*, Ege Yayınları, İstanbul 2019, ss. 1-17.

ERCİYAS, Deniz Burcu, *Wealth, Aristocracy and Royal Propaganda Under the Hellenistic Kingdom of the Mithradatids in the Central Black Sea Region of Turkey*, Brill, Leiden-Boston 2006.

ERTEN, Emre, “Antik Yazarlarda Bir Assur Kraliçesi: Semiramis”, *İstanbul Üniversitesi Kadın Araştırmaları Dergisi*, S: 16, 2018, ss. 45-95.

FORLANINI, Massimo, “Remarques Géographiques sur les Textes Cappadociens”, *Hethitica*, 6, 1985, ss. 45-67.

FORLANINI, Massimo, “La Regione del Tauro Nei Testi Hittiti”, *Vicino Oriente*, 7, 1988, ss. 129-169.

FORLANINI, Massimo, “La survie des toponymes de l’âge du bronze dans le Pont et en Cappadoce: Continuité ethnique, linguistique et survie des traditions de l’époque hittite impériale pendant les siècles “obscurs” jusqu’au début de l’âge classique?”, Ed. H. Bru-G. Labarre, *L’Anatolie des peuples, des cités et des cultures (IIe millénaire av. J.-C. – Ve siècle ap. J.-C.). Colloque international de Besançon 26-27 novembre 2010, Autour d’un projet d’atlas historique et archéologique de l’Asie Mineure: Méthodologie et prospective*, Vol: 1, Besançon 2013, ss. 69-84.

FUL, Şengül Dilek, “Antik Dönemde Tokat’ta Tapınım Gören Kültler”, *Tokat Sempozyumu, 01-03 Kasım 2012 Tokat, Bildiriler*, C: III, Ankara 2013, ss. 89-108.

GARSTANG, John-GURNEY, Oliver Robert, *The Geography of the Hittite Empire*, BIAA Occasional Publications 5, London 1959.

GERNOT, Wilhelm, “Die Lesung des Namens der Göttin IŠTAR-li”, Ed. J. Klinger-E. Rieken-Ch. Rüster, *Investigationes Anatolicae, Gedenkschrift Erich Neu (=Studien zu den Boğazköy-Texten 52)*, Wiesbaden 2010, ss. 337-344.

GOETZE, Albrecht, “The Roads of Northern Cappadocia in Hittite Times”, *Revue Hittite et Asiatique*, S: 61, 1957, ss. 91-103.

GONNET, Hatice, “Dieux fugueurs, dieux captés chez les Hittites”, *Revue de l’histoire des religions*, Vol: 205, 1988, ss. 385-398.

GUTERBOCK, Hans G., “A view of Hittite literature”, *Journal of the American Oriental Society*, Vol: 84, No: 2, 1964, ss. 107-115.

HAAS, Volkert, *Geschichte der hethitischen Religion*, Handbuch der Orientalistik, Brill, Leiden 1994.

HAAS, Volkert-KOCH, Heidemarie, *Religionen des Alten Orients: Hethiter und Iran*, Grundrisse zum Alten Testament, Vol: 1, 1, Göttingen 2011.

HAMILTON, William John, *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia; with Some Account of Their Antiquities and Geology*, Vol: I, London 1842.

HAMILTON, William John, *Küçük Asya*, Çev. K. Toraman, Midas Kitap, Ankara 2013.

HJERRILD, Bodil, “Near Eastern Equivalents to Artemis”, Ed. T. Fischer-Hansen-B. Poulsen, *From Artemis to Diana: The Goddess of Man and Beast*, Vol: 12, Museum Tusculanum Press, Copenhagen 2009, ss. 41–50.

HØJTE, Jakob Munk, “Tempelstater i Pontos: Komana Pontike, Zela og Ameria”. Ed. P. G. Bilde-J. M. Højte, *Mennesker og guder ved Sortehavets kyster, Sortehavetsstudier 2*, Aarhus, 2004, ss. 75–97.

HULTGÅRD, Anders, “Invoking Anāhitā – from Iran to Asia Minor”, Ed. A. P. Dahlén, *Achaemenid Anatolia: Persian presence and impact in the western*

satrapies 546– 330 BC, Proceedings of an international symposium at the Swedish Research Institute in Istanbul, 7–8 September 2017, Boreas. Uppsala Studies in Ancient Mediterranean and Near Eastern Civilizations 37, Uppsala 2020, ss. 161-182.

JACKSON, A. V. Williams-GRAY, Louis H., “The Religion of the Achaemenian Kings. First Series. The Religion According to the Inscriptions”, *Journal of the American Oriental Society*, Vol: 1-20, 1900, ss. 160-184.

JACOBS, Bruno, “Kultbilder und Gottesvorstellung Bei Den Persern Zu Herodot, Historiae 1.131, Und Clemens Alexandrinus, Protrepticus 5.65.3”, Ed. T. Bakır vd., *Achaemenid Anatolia: Proceedings of the First International Symposium on Anatolia in the Achaemenid Period*, Bandırma 15-18 August 1997, Leiden 2001, ss. 83-90.

JAVADİ, Shohreh-NİKOEİ Ali, “Investigating The Anahita Myth in Ancient Iran and Armenia”, *The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication*, Special Edition, 2016, ss. 884-890.

KARAUĞUZ, Güngör, *Hitit Mitolojisi*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2015.

KAYA, Murat, “Çankırılı Bir Hristiyan Azizi: Hypatius”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C: 7, S: 1, 2019, ss. 79-94.

KELLENS, Jean, “Le problème avec Anahita”, *Orientalia Suecana*, 51/52, 2002-2003, ss. 317-326.

LAFLI, Ergün-PATACI, Sami, “Roma Dönemi’nde Tokat İli’nin Arkeolojisi ve Tarihi: Neocaesarea (Niksar) ve Zela (Zile) Kentleri”, *Tokat Sempozyumu*, 01-03 Kasım 2012 Tokat, *Bildiriler*, C: I, Ankara 2013, ss. 207-230.

LAROCHE, Emmanuel, “Recherches sur les noms des dieux hittites”, *Revue Hittite et Asiatique*, S: 46, 1946, ss. 7-139.

MALANDRA, William W., *An Introduction to Ancient Iranian Religion: Readings from the Avesta and Achaemenid Inscriptions*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1983.

MAREK, Christian, “Pontus et Bithynia, Paphlagonia, Pontus Galaticus, Pontus Polemonianus, Ora Ponti Polemoniani, Pontus Mediterraneus”, Haz. Oğuz Tekin, *Pontus, Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Anadolu: Krallar, İmparatorlar, Kent Devletleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2021, ss. 250-259.

MAZOYER, Michel, “Le Mythe de Télipinu et les rituels du Kizzuwatna”, Ed. E. Jean-A. M. Dinçol-S. Durugönül, *La Cilicie: espaces et pouvoirs locaux (IIe millénaire av. J.-C.– IVe siècle ap. J.-C.). Actes de la table ronde d'Istanbul, 2–5 novembre 1999*, Varia Anatolica 13, Institut Français d'Études Anatoliennes-Georges Dumézil, İstanbul 2001, ss. 115–122.

MEYER, Eduard, “Anaitis”, W.H. Roscher, *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, I, Leipzig 1884-1890, ss. 330-334.

MITCHELL, Stephen, “Iranian Names and the Presence of Persians in the Religious Sanctuaries of Asia Minor”, Ed. E. Matthews, *Old and New Worlds in Greek Onomastic*, Proceedings-British Academy, Vol: 1, No: 148, Oxford 2007, ss. 151-172.

MUSCARELLA, Oscar White, "Ancient Art: Gifts from the Norbert Schimmel Collection", *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, Vol: 49, No: 4, 1992, ss. 1+5-21+53-56.

MÜLLER-KARPE, Andreas, "Yeni Bir Hitit Merkezi: Kuşaklı (Başören/Sivas) 1992 Yılı Yüzey Araştırması", *11. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara 1994, ss. 259-264.

MÜLLER-KARPE, Andreas, "Einige archäologische sowie archäoastronomische Aspekte hethitischer Sakralbauten." Ed. K. Kaniuth-A. Löhnert-J. L. Miller-A. Otto-M. Roaf-W. Sallaberger, *Tempel im Alten Orient: 7. Internationales Colloquium der Deutschen Orient-Gesellschaft*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2013, ss. 335-384.

OKTAN, Mehmet, "Roma Cumhuriyet Dönemi'nde Pontos'ta yapılan Düzenlemeler", *Anadolu/Anatolia*, S: 34, 2008, ss. 47-75.

OLSHAUSEN, Eckart, "Pontos: profile of a landscape", Ed. T. Bekker-Nielsen, *Space, Place and Identity in Northern Anatolia*, Geographica Historica 29, Franz Steiner, Stuttgart 2014, ss. 39-48.

ÖZÇAĞLAR, Ali, "Kazova ve Yakın Çevresinde Eski Yerleşmeler", *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Coğrafya Bilim ve Uygulama Kolu, Coğrafya Araştırmaları*, S: 3, Ankara 1991, ss. 61-78.

ÖZSAİT, Mehmet, "2005 Yılı Tokat İli, Zile ve Turhal İlçeleri Yüzey Araştırması", *24. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C: 2, Ankara 2007, ss. 451-462.

ÖZSAİT, Mehmet-ÖZSAİT, Nesrin, "2008 Yılı Tokat ve Amasya İlleri Yüzey Araştırmaları", *27. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C: 2, Ankara 2010, ss. 195-222.

ÖZSAİT, Mehmet-ÖZSAİT, Nesrin, "Prospections en Cappadoce Pontique", Ed. H. Bru-G. Labarre, *L'Anatolie des peuples, des cités et des cultures (Ile millénaire av. J.-C. – Ve siècle ap. J.-C.). Colloque international de Besançon - 26-27 novembre 2010*, Vol: 2, Besançon 2013, ss. 171- 188.

POPKO, Maciej, *Zippalanda: ein Kultzentrum im Hethitischen Kleinasien*, Text der Hethiter 21, Heidelberg 1994.

PRICE, Martin Jessop-TRELL, Bluma L., *Coins and Their Cities: Architecture on the ancient coins of Greece, Rome, and Palestine*, London 1977.

RICL, Marijana, "The cult of the Iranian Goddess Anahita in Anatolia before and after Alexander", *Živa Antika*, 52, 2002, ss. 197-210.

ROSTOVITZEFF, Michel, "Dieux et chevaux: A propos de quelques bronzes d'Anatolie, de Syrie et d'Arménie", *Syria*, Vol: 12, S: 1, 1931, ss. 48-57.

SAADÍ-NEJAD, Manya, "Iranian Goddesses", Ed. R. Foltz, *Religions of Iran: From Prehistory to the Present*, London 2013a, ss. 56-74.

SAADÍ-NEJAD, Manya, "Aredui Sura Anahita: An Indo-European River Goddess", *Analytica Iranica*, 4-5, 2013b, ss. 253-274.

SAADÍ-NEJAD, Manya, "Four Iranian Goddesses," Ed. P. Pak, *Civilizations of the Great Silk Road from the Past to the Future*, International Institute for Central Asian Studies, Samarkand 2017, ss. 419-428.

SAADÍ-NEJAD, Manya, *Anāhitā: Transformations of an Iranian Goddess*, Doktora Tezi, Freie Universität Berlin, Berlin 2019.

SAADİ-NEJAD, Manya, *Anāhitā: A History and Reception of the Iranian Water Goddess*, I.B. Tauris/Bloomsbury, Great Britain 2021.

SABA, Mona, "First Evaluation of Haoma Culture in Oluz Höyük", *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, S: 22, 2018, ss. 161-172.

SABA, Mona, "Güncel Arkeolojik Bulgular Işığında Anadolu Erken Zerdüş (Magi) Dini", Haz. Ş. Dönmez, *Demir Çağı'nda Anadolu-İran-Turan*, Ege Yayınları, İstanbul 2021, ss. 85-101.

SAPRYKIN, Sergej Ju, "Tempelkomplexe im Pontischen Kappadokien", *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*, 4, 1989, ss. 119-148.

SCHWEMER, Daniel, "Religion and Power", Ed. S. de Martino, *Handbook Hittite Empire: Power Structures*, de Gruyter, Berlin-New York 2022, ss. 355-419.

SHELESTIN, Viladimir-NEMIROVSKY, Alexandre-IASENOVSKAIA, Anastasia, "The Serpent-Fighting Imagery of Anatolia in the 2nd Millennium BC and Malatya Serpentine Monster in the Light of Newly Published Old Assyrian Seal Impression from Kültepe", *Belleten*, C: 87, S: 308, 2023, ss. 1-22.

SHENKAR, Michael, *Intangible Spirits and Graven Images: The Iconography of Deities in the Pre-Islamic Iranian World*, Magical and Religious literature of late antiquity, Vol: 4, Brill, Leiden-Boston 2014.

SKJÆRVØ, Prods Oktor, *The Spirit of Zoroastrianism*, Yale University Press, New Haven and London 2011.

SMITH, W. Robertson, "Ctesias and the Semiramis Legend", *The English Historical Review*, Vol: 2, No: 6, 1887, ss. 303-317.

SØRENSEN, Søren Lund, *Between Kingdom and Koinon: Neapolis/Neoklaudiopolis and the Pontic Cities*, Geographica Historica 33, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 2016.

SÖKMEN, Emine, "Komana Pontika ve Zela: Pontos Bölgesi'ndeki Tapınak Devletleri", *Karadeniz Araştırmaları Sempozyum Bildirileri*, Yerleşim Arkeolojisi Serisi (YAS) 1, 2006, ss. 119-128.

STIG, Wikander, *Feuerpriester in Kleinasien und Iran*, C.W.K. Gleerup, Lund 1946.

STRABON, *The Geography of Strabo*, With an English translation by H. L. Jones, Vol: I-VIII, London, New York 1917-1932 (The Loeb Classical Library).

STRABON, *Antik Anadolu Coğrafyası: (Geographika: XII-XIII-XIV)*, Çev. A. Pekman, İstanbul 2000.

SÜEL, Aygül-WEEDEN, Mark, "Central East: Philology", Ed. M. Weeden-L. Z. Ullmann, *Hittite Landscape and Geography*, Handbuch der Orientalistik, I/121, Brill, Leiden-Boston 2017, ss. 200-208.

TARACHA, Piotr, *Religions of Second Millennium Anatolia*, Dresdner Beiträge Hethitologie 27, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2009.

TARACHA, Piotr, "Looking For Ziplanda, The Hittite Names of Kuşsaray and Kaletpe", Ed. A. D'Agostino-V. Orsi-G. Torri, *Sacred Landscapes of Hittites and Luwians Proceedings of the International Conference in Honour of Franca Pecchioli Daddi*, Studia Asiana 9, Firenze 2015, ss. 57-66.

TARACHA, Piotr, "Hittite ^Ehalentuwa-Revisited", *Altorientalische Forschungen*, 44/1, 2017, ss. 101-110.

TEKİN, Murat-UYANIK, Hatice, “Antik ve Modern Seyyahların Gözünden Tokat’taki Antik Yerleşmeler”, Ed. Y. Kılıç-R. Kuzuoğlu-S. Akkuş Mutlu-Ö. Kahya, *Prof. Dr. Sebahattin Bayram Armağanı: Eskiçağ Tarihi Yazıları*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2023, ss. 587-610.

TEMÜR, Akın, “Zela’da Bir Grup Roma Dönemi Bronz Figürin”, *Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi*, S: 27, 2023, ss. 253-275.

TİRO, Ali Osman, “NAM.RA’ların Kullanımına Hitit Metinlerinden Örnekler”, *Archivum Anatolicum*, C: 12, S: 1, 2018, ss. 97-110.

VAN GESSEL, Ben H.L., *Onomasticon of the Hittite Pantheon*, Part I, Leiden-New York-Köln 1998.

VAN LOON, Maurits Nanning, *Anatolia in the Second Millennium B.C.*, Brill, Leiden 1985.

WEGNER, Ilse, *Gestalt und Kult der Ištar-Sawuška in Kleinasien*, Hurritologische Studien III, Alter Orient und Altes Testament 36, Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn 1981.

WILSON, David Raoul, *The Historical Geography of Bithynia, Paphlagonia and Pontus in the Greek and Roman Periods*, Doktora Tezi, Oxford University, Oxford 1960.

ZHANG He, “Is Shuma the Chinese Analog of Soma/Haoma?: A Study of Early Contacts between Indo-Iranians and Chinese”, Ed. V. H. Mair, *Sino-Platonic Papers*, 216, Department of East Asian Languages and Civilizations University of Pennsylvania, Philadelphia 2011, ss. 1-36.

BALTACI MEHMED PAŞA'DAN LEH MEMLEKETİNE MEKTUP: 1711 PRUT ANTLAŞMASININ OSMANLI, RUS, İSVEÇ VE LEH İLİŞKİLERİNE YANSIMALARI HAKKINDA BİR BELGE*

*Dilek Seniha CENEZ ÜLKER***

ÖZ

XVII. yüzyıl sonunda imzalanan 1699 Karlofça Antlaşması'nın ardından Osmanlı Devleti için önemli bir kazanç olan Prut Antlaşması bu özelliği sebebiyle dikkat çeken diplomatik bir hadisedir. Prut Savaşı neticesinde Osmanlı Devleti ile sulh yapmak zorunda kalan I. Petro, Prut Antlaşması ile Osmanlıların Karadeniz'deki hakimiyeti açısından önemli bir mevki olan Azak Kalesi'ni Osmanlı Devleti'ne geri vermek zorunda kalmıştı. Bunun haricinde antlaşmada Lehistan'ı da ilgilendiren meseleler ele alınmıştı. Buna göre Lehistan'a tacizlerde bulunulmayacağı gibi Kırım ve Leh kralına tabi olan Kazaklara da müdahalede bulunulmaması akd olunmuştu. 1709 yılında İsveç ile Rusya arasındaki Poltova'da aldığı büyük hezimetten sonra Kazak Hatmanı Mazepa ile beraber Osmanlı Devleti'ne sığınan ve yaklaşık 5 yıl gibi uzun bir süre Osmanlı Devleti'nde kalması hasebiyle "Demirbaş" olarak tesmiye edilen İsveç kralı XII. Karl'ın ülkesine geri dönmesi hususu da Prut Antlaşması'nın maddelerinden biri olmuştur. İsveç Kralı buna göre Lehistan üzerinden ülkesine gideceğinden, dolaylı olarak Lehistan'ın da sorumluluğu bulunmaktaydı. Osmanlı lehine maddeler ihtiva eden Prut Antlaşması hükümlerinin Rus çarı I. Petro tarafından uygulanmaması Osmanlı-Rus ilişkilerinin seyrini değiştirdiği gibi Baltacı Mehmed Paşa'nın azline giden süreci de hızlandırmıştı. Bu çalışmanın konusunu orijinal nüshası *Avusturya Ulusal Kütüphanesi El yazmaları ve Eski Baskılar Koleksiyonu*'nda bulunan (*Österreichische Nationalbibliothek, Sammlung von Handschriften und alten Drucken*) Sadrazam Baltacı Mehmed Paşa'nın Lehistan'daki voyvoda ve beylere göndermiş olduğu mektup teşkil etmektedir. Prut Savaşı'nın ardından Rusya ile imzalanan antlaşmanın konu edildiği ve Osmanlı Devleti ile olan münasebetleri gereği Lehistan'ın yapmakla mükellef olduğu hususları içeren mektup değerlendirilecektir. Bu mektup çerçevesinde Osmanlı, Rusya, İsveç ve Lehistan

* Gönderim Tarihi: 20.01.2025. Kabul Tarihi: 28.01.2025.

** Dr.Öğr. Üyesi, İstanbul Aydın Üniversitesi, Tarih Bölümü, İSTANBUL.
dcenezulker@aydin.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1220-6191.

ilişkilerinin giriftliği ve bu girift ilişkiler neticesinde şekillenen Prut Antlaşması'nın Baltacı Mehmed Paşa'nın siyasi kariyerine nasıl tesir ettiğine temas edilecektir.

Anahtar Sözcükler: Prut Antlaşması, III. Ahmed, Baltacı Mehmed Paşa, I. Petro, XII. Karl, Lehistan, Rusya, İsveç

LETTER FROM BALTACI MEHMED PASHA TO LEH: A DOCUMENT ON THE REFLECTIONS OF THE TREATY OF PRUT OF 1710 ON OTTOMAN, RUSSIAN, SWEDISH AND LEH RELATIONS

ABSTRACT

The Treaty of Pruth, a significant diplomatic achievement for the Ottoman Empire following the 1699 Treaty of Carlowitz, deserves particular attention due to its unique characteristics. In the aftermath of the Treaty of Pruth, Peter I was forced into peaceful coexistence with the Ottoman Empire because of the Battle of Pruth. This agreement required the return of the fortress of Azov to the Ottomans, a crucial strategic asset for maintaining their dominance over the Black Sea. The treaty also addressed Polish interests, stipulating that Poland would not be harassed and that no interference would be allowed concerning Crimea and the Cossacks, who were under the Polish king's authority. Additionally, the treaty included provisions regarding the Swedish King Charles XII, who had sought refuge in the Ottoman Empire following his crushing defeat at Poltava in 1709. The treaty mandated his return, and due to his prolonged stay in Ottoman lands—lasting nearly five years—he became known as "Demirbaş" (literally, "permanent fixture"). Responsibility for his return ultimately fell, albeit indirectly, to Poland. However, the failure of Russian Tsar Peter I to uphold the treaty's provisions, many of which were favorable to the Ottomans, altered the course of Ottoman-Russian relations and accelerated the downfall of Grand Vizier Baltacı Mehmed Pasha. The focus of this study is a letter sent by Grand Vizier Baltacı Mehmed Pasha to the voivodes and beys of Poland, an original copy of which is preserved in the Manuscripts and Old Editions Collection of the Austrian National Library (*Österreichische Nationalbibliothek, Sammlung von Handschriften und alten Drucken*). This letter discusses the treaty signed with Russia after the Battle of Pruth and outlines Poland's obligations in its relations with the Ottoman Empire. Through an analysis of this document, the study will explore the complex diplomatic dynamics between the Ottoman Empire, Russia, Sweden, and Poland, as well as how these intricate relations influenced the political career of Baltacı Mehmed Pasha.

Keywords: Treaty of Prut, Ahmed III, Baltacı Mehmed Pasha, Peter I, Charles XII, Poland, Russia, Sweden.

Giriş

Prut Seferi ve Prut Antlaşması hakkında literatürde muhtelif çalışmalar mevcuttur. Bunlar içinde en önemli ve öncü çalışma ise bilindiği üzere Akdes Nimet Kurat'a aittir. Kurat'ın *Prut Seferi ve Barışı*¹ adlı monografik çalışmasında ilk olarak Karlofça Antlaşması sonrası Osmanlı-Rus ilişkileri açıklan-

¹ Akdes Nimet Kurat, *Prut Seferi ve Barışı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1951.

mıştır. Prut seferine giden süreçteki önemli olaylar ile Osmanlı, Rusya ve İsveç ilişkilerine değinilmiş olup, Baltacı Mehmed Paşa'nın sadareti ve Prut seferinin ilanı ve seferin safhaları incelenmiştir. Kurat'ın bahsedilen çalışmasının ikinci cildinde ise Prut Antlaşması ve antlaşma hükümlerinin yerine getirilmesine dair olaylar silsilesi ele alınmıştır. Prut seferi ile ilgili literatürde öne çıkan bir başka çalışma ise Hakan Yıldız'ın *Haydi Osmanlı Sefere! Prut Seferinde Organizasyon ve Lojistik*² başlıklı eseridir. Yıldız, bu eserinde Prut Seferi'nin organizasyon ve lojistiğine dair tüm hususları arşiv belgeleri ve dönemin Osmanlı kroniklerini temel alarak hazırlamıştır. Bu iki önemli çalışmadan tarih araştırmaları özelinde Prut seferi ve antlaşmasına; genelinde ise XVIII. Yüzyıl Osmanlı siyasi, diplomasi ve askeri tarihine ışık tutması bakımından hususiyetle bahsedilmesi gerekmektedir.

Öncelikle bahsi geçen döneme ait kroniklerine temas etmek yerinde olacaktır. Bu kronikler içinde Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa'nın, II. Mustafa'nın isteği üzerine neşrettiği *Nusretnâme*³ adlı tarihi ilk olarak zikredilebilir. II. Mustafa'nın (1695-1703) tahta cülusundan 1721 yılına kadar yaşanan gelişmeleri konu edinen *Nusretnâme* müellifinin gözlemlerine dayanarak neşr edilmesi bakımından önemi haizdir.⁴ Bir başka önemli dönem kroniği ise Damad Ali Paşa tarafından vak'anüvislik görevi tevcih edilen Mehmed Raşid'in *Târih*'idir. Raşid, III. Ahmed'in cülusu ile başlattığı tarihine ilerleyen zamanlarda Nevşehirli İbrahim Paşa'nın isteği ile Naima'nın bıraktığı yerden başlatılarak 1660-1703 yıllarını da eklemiştir.⁵ Bu dönem kroniğinde Prut seferinin safhaları ve Prut antlaşması ile Baltacı Mehmed Paşa'nın azli sebep ve sonuçları ile beraber aktarılmıştır. Bir başka kaynak olarak Dimitri Kantemir'in eserinden de bahsetmek gerekmektedir. Boğdan voyvodalıği esnasında Osmanlı Devlet'nin zayıfladığı düşüncesine kapılarak Rus Çarı I. Petro'ya yaklaşan Kantemir bunun hata olduğunu ilerleyen zamanlarda anlayacaktı.⁶ Ocak 1711'de Çar ile Osmanlı aleyhine gizli bir ittifak yapmıştı. Ancak 1711 Temmuz'unda Çarın mağlubiyeti Dimitri Kantemir'i de zor duruma düşürmüştü. Rusya ile yapılan sulh görüşmeleri esnasında Osmanlı Devleti iadesini istemiş ve Rus temsilcilerinin kendisinin kayıp olduğunu söylemesiyle kurtulmuştu.⁷ Osmanlı

² Hakan Yıldız, *Haydi Osmanlı Sefere! Prut Seferinde Organizasyon ve Lojistik*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2006.

³ Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme: İnceleme-Metin (1106-1133/1693-1721)*, Haz. Mehmet Topal, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara 2018.

⁴ Abdülkadir Özcan, "Silahdar Mehmed Ağa", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: 37, İstanbul 2009, s. 196.

⁵ Raşid Mehmed Efendi, Çelebizâde İsmail Asım Efendi, *Târih-i Râşid ve Zeyli*, Haz. Abdülkadir Özcan, Yunus Uğur, Baki Çakır, Ahmet Zeki İzgöer, Klasik Yayınları, İstanbul 2013, s.XXV.

⁶ Mihai Maxim, "Kantemiroğlu", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: 24, İstanbul 2021, s.322.

⁷ Mihai Maxim, *a.g.md*, s.322.

ve Rusya arasında oldukça faal olan Kantemir, 1693 ve 1710 yıllarında olmak üzere iki kez Boğdan voyvodalığı yaptığı süre içinde çeşitli eserler kaleme almıştır. Bunlardan biri Prut Seferi ve antlaşması ile son bulan *Historia incrementorum atque decrementorum Aulæ Othomanicae (Osmanlı İmparatorluğu'nun yükselişi ve çöküşü tarihi)*⁸ isimli eseridir. 1711'de tamamlanan bu Latince eser Dimitri'nin oğlu Antioh Kantemir tarafından 1743'te Londra'da İngilizce olarak basıldıktan sonra Fransızca, Almanca, Romence ve en sonunda Türkçeye tercüme edilmiştir⁹. Prut seferinin canlı şahidi olan yeniçeri kâtibi Hasan Kürdî'nin *Tarih-i Moskov Sene 1122*¹⁰ isimli eseri hem seferi hem de sefer sonrasındaki gelişmeleri aktarması bakımından bahse değerdir. Bu eser 1711 Prut seferi haricinde 1736-1737 Osmanlı-Rus savaşını da ihtiva ettiğinden XVIII. yüzyıl için önemli bir kaynak özelliğindedir.

Kısa bir literatür değerlendirmesinin ardından Prut Seferi öncesi Osmanlı-Rus ilişkilerine değinmek gerekmektedir. 1699 yılındaki Karlofça Antlaşması ile Osmanlı Devleti Avusturya, Venedik, Lehistan ve Rusya arasında kısa süreli sulh sağlanmıştı. Ancak Rusya Kerç boğazını talep ettiği için tam bir anlaşma sağlanamamış sadece iki yıllık bir mütarekede mutabık kalınmıştı.¹¹ Osmanlı Devleti ile tek başına bir harbe giremeyeceğini anlayan I. Petro Karadeniz ile ilgili planlarını hayata geçirmek gayesiyle bu defa da İsveç'in elinde bulunan Fin ve Riga körfezlerini ve bu sahayı ele geçirmek üzere teşebbüslere başladı. Osmanlı Devleti'nden gelebilecek herhangi bir tehlikeyi önlemek için barış görüşmelerini gerçekleştirmek üzere İstanbul'a elçi heyeti gönderdi. Böylece 1700 yılında İstanbul Antlaşması imzalanmıştı. Bu antlaşmaya göre Dinyeper (Aşağı Özi) hattındaki bazı Rus kaleleri Osmanlılara geri verildi. Osmanlılar ise Azak Kalesi'ni Ruslara terk ederek bu bölgedeki hakimiyetinden feragat etmiş oluyordu.¹² Bunların haricinde Ruslar İstanbul'da daimî elçilik bulundurma hakkına da sahip olmuş ve elçi olarak Pyotr Andreyeviç Tolstoy görevlendirilmişti.¹³

⁸ Dimitri Kantemir, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi III*, Çev. Özdemir Çobanoğlu, Kültür Bakanlığı, Ankara 1980.

⁹ Mihai Maxim, *a.g.md*, s.323.

¹⁰ Öznur Tübençokrak, *Keyfiyyet-i Rusiyye'nin Transkripsiyon ve Tahlili (h. 1206/m.1791/1792)*, Yüksek Lisans Tezi, Osman Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2007.

¹¹ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987, s. 255.

¹² Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 256.

¹³ Pyotr Andreyeviç Tolstoy, *Tolstoy'un Gizli Raporlarında Osmanlı İmparatorluğu: İstanbul'daki Rus Büyükelçi Pyotr Andreyeviç Tolstoy ve Onun Osmanlı İmparatorluğuna Dair Hatıraları (XVIII. Yüzyılın İlk Çeyreği)*, Çev. İbrahim Allahverdi, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2009, s. XXVI.

I. Petro, Osmanlı Devleti ile yapmış olduğu bu antlaşma sayesinde tüm dikkatini İsveç'e yöneltilmiş Lehistan ve Danimarka ile ittifak kurmuştu. Bu ittifakı yaparken cesaret aldıkları durum henüz İsveç kralı olan XII. Karl'ın genç ve tecrübesiz olmasıydı. Ancak XII. Karl bekledikleri gibi kolay lokma olmadığını kısa sürede gösterdi. İlk olarak Danimarka'yı ve Narva'yı kuşatmış olan Karl, I. Petro'nun ordusunu büyük bir yenilgiye uğratmış ve son olarak Lehistan ile gerçekleştirdiği muharebeleri de kazanarak Leh kralı olan II. Ogüst'ü tahtından edip yerine Stanislas Lesczynski'yi getirmişti.¹⁴ 26 Haziran 1697'de Habsburg imparatoru I. Leopold'un desteği ile kral seçilen Frederik Ogüst¹⁵ ise bu olaylar sırasında Lehistan'daki çoğunluğun kendisi tarafında olduğundan dolayı III. Ahmed'in kendisini desteklemesi gerektiğini bildirmişti.¹⁶

XII. Karl Lehistan'da bu başarılarını devam ettirememiş üstelik Leh meselesi ile gereğinden fazla ilgilenerek I. Petro'nun gücünü yeniden tesis etmesine fırsat vermişti. I. Petro'nun Fin körfezini ele geçirmesi ile İsveç kralı XII. Karl 1709 kışında Rusya'ya savaş ilan etti. Başlangıçta İsveç kralı Lehistan'ı Ruslardan temizlemekte başarılı olmuştu. Bu başarısını nihayete erdirmek için Özi muhafızı Yusuf Paşa ile Kırım Hanı Devlet Giray'dan yardım istemişti. Bu yardım talebinden haberdar olan dönemin sadrazamı Çorlulu Ali Paşa (1706-1710) Özi muhafızının ağzından İsveç kralına bir mektup yazarak Kırım Hanı'nın yardımına geleceğini bildirmişti. III. Ahmed bu gelişmelerden geç haberdar olmuştu. Rusya ile yapılan sulha mugayir olacağından Kırım Hanına yardım göndermemesini emrederek sadrazam Çorlulu Ali'yi de bu konuda uyarmıştı.¹⁷ Ancak İsveç kralı Osmanlı'dan gelecek yardıma güvenmiş ve Poltova'da Rusya'ya tekrar saldırmıştı. Kral, 28 Rebûlâhîr 1121/ 7 Temmuz 1709'da büyük bir mağlubiyet yaşadığı gibi ayağına top tanesi gelmesiyle yaralanmıştı.¹⁸

¹⁴ Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *a.g.e.*, s. 882. Ayrıca bkz. Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 257.

¹⁵ Hakan Karagöz, "Belgrad, Petervaradin ve Zenta Arasında Osmanlı- Habsburg Savaşı: Habsburg Gözüyle Prens Eugen'in 1697 Zenta Seferi ve Seferin Günlükler", *Ankara Anadolu ve Rumeli Araştırmaları Dergisi*, S: 1(2), Ankara 2020, s. 516. Ayrıca bkz. Moritz von Angeli, *Feldzüge gegen die Türken 1697-1698 und der Karlowitzer Friede*, Viyana 1876, s. 114.

¹⁶ Dimitri Kantemir, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi III*, Çev. Özdemir Çobanoğlu, Kültür Bakanlığı, Ankara 1980, s. 322.

¹⁷ Dilek Seniha Cenez, *18. Yüzyılda Bir Devlet Adamı: Çorlulu Ali Paşa (1706-1710)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2017, s.41. Kantemir ise Çorlulu Ali Paşa'nın yardım vaadini içeren emrinin Kırım Hanı Kaplan Giray vasıtasıyla iletiliğini belirtir. Bkz. Kantemir, *a.g.e.*, s.323.

¹⁸ Raşid Mehmed Efendi, Çelebizâde İsmail Asım Efendi, *Târîh-i Râşid ve Zeyli*, Haz. Abdülkadir Özcan, Yunus Uğur, Baki Çakır, Ahmet Zeki İzgöer, Klasik Yayınları, İstanbul 2013, s.820. Silahdar, İsveç Kralı'nın uyluğundan yaralandığını aktarmaktadır. Bkz. Silahdar

Poltova'daki savaşı kazan I. Petro savunma stratejisini taarruza dönüştürerek Lehistan'ı tekrar ele geçirmiş ve II. Ogüst'ü tekrar Leh kralı yapmıştı. XII. Karl ise Kırım Hatmanı Mazepa ile kaçmaya başlamış ve Özi kalesine altı saatlik mesafede bulunan Aksu yakınlarındaki Rus Geçidi olarak bilinen yere gelmişti. Geriye kalan beş yüz kadar İsveç ve dört bin civarı Barabaş ve Potkali askerleri de buraya varmak üzere iken on beş bin civarı Rus askerinin kendilerini takip ettiklerini öğrenmeleriyle telaşla kaçmaya çalışırken bazıları suda boğulmuştu. İsveç kralı, Hatman Mazepa ve Potkali hatmanı ile Kırım'a bağlı olan Kardeşim ormanı mahalline gelmiş ve Özi muhafızı Yusuf Paşa vasıtasıyla Bender'e getirilerek Osmanlı Devleti'ne iltica etmişti.¹⁹

Bu aşamada Osmanlı-Leh ilişkilerine bir bakış atacak olursak her iki devletin XV. yüzyılda ilişki kurdukları bilinmektedir. 1414 yılında Macar Kralı Sigismund, Osmanlılara karşı kendilerine yardım istemek için Leh Kralı Ladislaus Jagiello'ya başvurmuştu. Ancak Jagiello, Macar kralına yardım yerine arabuluculuk teklif ederek dönemin Osmanlı padişahı Çelebi Mehmed'e Goralı Skarbek ve Ermeni Gregory'i elçi olarak yollamıştı.²⁰ Bu girişim neticesinde Macaristan ve Osmanlılar arasında altı yıllık ateşkes antlaşması imzalandı.²¹ Böylelikle Osmanlı-Lehistan diplomatik ilişkileri başlamış oluyordu. Macar sorunu vesilesiyle başlayan Osmanlı-Leh ilişkileri XVII. Yüzyıla gelindiğinde daha yoğun bir hal almıştı. Kazak akınları sebebiyle sorunlar yaşayan Osmanlı Devleti, bu meselenin çözümü için Lehistan'dan hassasiyet beklemişti. Bu problemler kâfi gelmiyormuş gibi Leh soylularının Boğdan'a müdahale etmeleri II. Osman'ın Leh seferine²² çıkmaktaki motivasyon kaynağı olmuştu. XVII. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Rusya'nın Leh tahtı üzerindeki uğraşları ve 1672'de III. Jan Sobieski'nin Ukrayna'yı işgal etmedi ile bu sefer de IV.

Fındıklılı Mehmed Ağa, *age*, s.883. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C: 4/1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987, s.62.

¹⁹ Raşid Mehmed Efendi, *a.g.e.*, s.821. Ayrıca bkz, Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *a.g.e.*, s.884. Akdes Nimet Kurat, *İsveç Kralı XII. Karl'ın Türkiye'de Kalışı ve Bu Sıralarda Osmanlı İmparatorluğu*, İstanbul Rıza Coşkun Matbaası, İstanbul 1943, s.93.

²⁰ Hacer Topaktaş, "XVIII. Yüzyıl ortalarında Türk-Leh İlişkilerinden Bir Kesit: Kapıcıbaşı Mehmed Ağa'nın Lehistan (Polonya) Elçiliği (1757-1758)", *Osmanlı Araştırmaları*, S: XXIX, İstanbul 2007, s.204.

²¹ Hacer Topaktaş, *Osmanlı-Lehistan Diplomatik İlişkileri: Franciszek Piotr Potocki'nin İstanbul Elçiliği (1788-1793)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s.15.

²² Topaktaş, *Osmanlı-Lehistan Diplomatik İlişkileri*, s. 18. Hotin Seferi için ayrıca bkz. Kadir, Kazalak, Tufan Gündüz, "II. Osman'ın Hotin Seferi", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 14, S: 14 (Haziran 2003): 129-144. Ayrıca bkz. Dariusz Kolodziejczak, *Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th-18th Century)*, Köln 2000, s.130-132. Tetiana Grygorieva, "The Victory Near Khotyn (1621) In the Ukrainian Historical Discourse of the 17th Century" *Türkiye-Polonya İlişkilerinde Temas Alanları (1414-2014) Uluslararası Konferans Bildiriler Kitabı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2017, s.121-145.

Mehmed bu sorunun üstüne gitti ve Lehistan üzerine çıktığı Kamanıçe Seferi ile Lehler için önemli olan Kamanıçe Kalesi'ni aldı. En nihayetinde imzalanan Bucaş Antlaşması ile de Lehistan Osmanlıların haraçgüzarı haline geldi. III. Jan Sobieski'nin uğraşları ise bir netice vermediği gibi 1676'daki Zurawno Antlaşması ile de önemli bir kazanç sağlayamamıştı.²³ Bu esnada Papa'nın Viyana'yı dolayısıyla Avrupa'yı Osmanlılara karşı koruyabilmek için oluşturduğu ittifaka katılan III. Jan Sobieski 1683 yılındaki II. Viyana Kuşatması'nda etkili bir rol oynayarak Kahlenberg tepesinde Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'yı yenilgiye uğratmıştı.²⁴ Osmanlı-Leh diplomasisi XVII. yüzyıl sonuna gelindiğinde Karlofça Antlaşması ile boyut değiştirmiş ve aşağıda anlatılacak olaylar silsilesi neticesinde Prut Antlaşması'na giden süreçte oldukça etkili ve yoğun şekilde ilerleyecekti.

Osmanlı-Leh ilişkilerine dair bu genel değerlendirme ardından esas meseleye geri dönmek gerekmektedir. İsveç Kralı XII. Karl'ın Osmanlı Devleti'ne sığınması Rusya'nın tepkisine sebep olmuş ve Ruslar Bâbiâli'ye bir name göndermişti. Name, İsveç Kralı'nın Osmanlı himayesinde bulunmasının 1700 yılındaki akdedilen antlaşmaya aykırı olduğundan kralın Rusya'ya gönderilmesi hakkındaydı.²⁵ Bu mesele Osmanlı-Rus ilişkilerinin tekrar bozulmasına sebebiyet verecek olaylar silsilesinin başlangıcını teşkil etmekteydi. Rusya'dan gelen nameye III. Ahmed kayıtsız kaldı. Çünkü şeriat ve teamüller gereği Bâbiâli'den yardım talebinde bulunan kim olursa olsun geri çevrilmesi uygun değildi. Ayrıca İsveç Kralı'nın Osmanlı Devleti himayesinde bulunmasını sadrazam Çorlulu Ali Paşa'nın Rusya'ya karşı bir koz olarak kullanma niyetinde olduğu anlaşılmaktaydı.²⁶

Rusya'nın Azak Kalesi'ni elinde bulundurması ve bölgedeki faaliyetleri Osmanlılar adına tehlikeli bir hal almaya başlamıştı. İsveç elçileri Neugebauer ve Poniatowski ile Fransa elçisi Ferriol'un Rusya aleyhindeki görüşleri III. Ahmed'i I. Petro ile savaşa sürükler mahiyetteydi. Ancak olası bir mağlubiyetten sadrazam Çorlulu Ali Paşa sorumlu tutulabileceğinden ve son zamanlarda kendisinin azledileceğine dair söylentilerin çıkması üzerine Rusya ile savaşmak yerine daha ılımlı bir siyaset izleyerek 1700 İstanbul Antlaşması'nın tecdidi yoluna başvurdu.²⁷ Bunun üzerine Ramazan 1121/ Kasım-Aralık 1709'da Rusya ile müzakerelere başlandı. Rusya'nın üzerinde ısrar ettiği

²³ Topaktaş, *Osmanlı-Lehistan Diplomatik İlişkileri*, s. 18.

²⁴ Bilindiği üzere II. Viyana Kuşatması hakkında literatür oldukça geniştir. Tüm bu literatürün değerlendirildiği çalışma ise Kahraman Şakul'un kaleminden çıkmıştır. Bkz. Kahraman Şakul, *II. Viyana Kuşatması: Yedi Başlı Ejderin Fendi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2021.

²⁵ Akdes Nimet Kurat, *Prut Seferi ve Barışı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1951, s.115-117.

²⁶ Cenez, *a.g.t.*, s. 43.

²⁷ Kurat, *Prut Seferi*, s.131-132.

en önemli husus İsveç Kralı'nın Bender'deki maiyetiyle beraber Kazak Mazepa yanında bulunmaksızın memleketine gönderilmesi ve hanın kendilerine iade-siydi. Bunun haricinde Rusya, Kudüs'teki Kamame Kilisesi anahtarının Fransızlardan alınıp Ortodoks papazlarına verilmesini de istemişti. Yeni sulh görüşmeleri devam ederken Ruslar İsveç Kralı'nı takip etmek için Aksu'da bulunan Çernavuc'a ilerleyerek tehditlerini devam ettirmekteydi.²⁸ Sulh görüşmeleri devam ederken gerçekleşen bu mütecaviz hadise Rus elçisi Tolstoy'a iletildiğinde ise elçi durumu inkâr etmişti.²⁹ Rusya ile sulhtan yana olan Çorlulu, Tolstoy'un bu açıklamasına inanmış ya da inanmış gibi görünmüş olmalı ki Özi muhafızı Yusuf Paşa'nın Rusya aleyhindeki telkinlerini dikkate almamıştı. Tüm bu gelişmeler neticesinde Rus elçisi Tolstoy ile devam eden müzakereler tamamlanarak 13 Zilkâde 1121/ 14 Ocak 1710 tarihinde İstanbul Antlaşması yenilendi.³⁰

1710 yılındaki bu antlaşma içerik bakımından Osmanlı Devleti'ne bir fayda sağlamamakla beraber İsveç Kralı'nın da aleyhinde şartlar muhteva etmekteydi. Bu sebeple XII. Karl, Ruslarla sulh-ı tecdid yapan Çorlulu Ali Paşa'ya düşmanca bir tutum takınmaya başladı.³¹ Rusya ise yenilenen sulha uymayarak Bender'deki tecavüzlerini devam ettirmekteydi. Önceden de zikredildiği üzere İstanbul'da bulunan İsveç ve Fransız elçilerinin Rusya aleyhtarı tavırları ile Bender'deki gelişmeler Çorlulu Ali Paşa'nın sadaret makamındaki yerini sarsmaktaydı. Ayrıca XII. Karl'ın Rusya ile yapılan sulh üzerine III. Ahmed'in gönderdiği hediyeleri kabul edip, Çorlulu'nun hediyelerini Paşa'ya iade etmesi de kralın yeni antlaşmadan sadrazamı sorumlu tuttuğunu göstermekteydi.³² Bu gelişmeler haricinde Rusya ile antlaşmayı yenilemek için Çorlulu Ali'nin rüşvet aldığı iddiaları da kulaktan kulağa yayılmaya başlamıştı. XII. Karl, Çorlulu Ali Paşa'nın faaliyetlerinden III. Ahmed'in habersiz olduğunu düşündüğünden elçisi Poniatowski aracılığı ile padişaha bir name göndermişti.³³ Bu namede Rusların Osmanlı sınırı boyunca birtakım hazırlıklar yaptığı, Özi nehrinin sağdaki sahilinin önceden Lehistan kontrolünde iken şimdi ise Rusların eline geçtiği ve en önemlisi Çorlulu Ali'nin tüm bunları bilmesine rağmen Rus yanlısı bir tavır içinde olduğunu belirtmekteydi.³⁴ Tüm bu gelişmeler neticesinde azledilen Çorlulu Ali Paşa Kefe muhafazasına tayin olunduyorsa da mazul sadrazam kapı halkı ile beraber Kefe'ye giderken Tuna nehri yakınındaki İsmail

²⁸ Raşid Mehmed Efendi, *a.g.e.*, s.829.

²⁹ Raşid Mehmed Efendi, *a.g.e.*, s.830.

³⁰ Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *a.g.e.*, s.888.

³¹ Kantemir, *a.g.e.*, s.324.

³² Raşid Mehmed Efendi, *a.g.e.*, s.831. Cenez, *a.g.t.*, s.46. Şaduman Tuncer, *Sultan III. Ahmed: Günlük Yaşantısı, Yakın Çevresi ve Şahsiyeti*, Timaş Yayınları, İstanbul 2023, s.85.

³³ Ahmet Refik, *Memâlik-i Osmaniyye'de Demirbaş Şarh*, Haz. Bülent Arı, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015, s.33.

³⁴ Kurat, *Prut Seferi*, s.138.

kasabasında durdurularak Edirne'ye getirildi. Kapı halkı dağıtıldıktan sonra kendisi Gelibolu'ya getirilmiş ve buradan bir çekdiri ile Midilli'ye gönderilerek hapsedilmişti.³⁵

Çorlulu Ali'nin azlinden sonra Hasan Ağa adındaki bir Osmanlı memurunun sorgusunda İstanbul'da ikamet eden Rus elçi Tolstoy'un Çorlulu Ali Paşa'nın sadareti döneminde üst düzey Osmanlı görevlilerine rüşvet dağıttığı ortaya çıkmıştı. Bu rüşvet hadisesinde başı çeken ise Divan tercümanı olan Nikolaos Mavrokordatos idi. Bu durum ortaya çıkınca aynı zamanda 25 Ocak 1710'da Boğdan voyvodası olan Nikolaos Mavrokodatos³⁶ azledilerek İstanbul'a çağırılmış yerine ise Dimitri Kantemir getirilmişti.³⁷

Bu siyasi ve askeri gelişmeler Çorlulu Ali Paşa'nın azline sebep olduğu gibi Rusya ile yapılan antlaşma da Osmanlı-Rusya ilişkilerini yumuşatmaya yetmemişti. Çorlulu Ali Paşa'nın azlinden sonra sadaret makamını devralan yeni sadrazam Köprülüzâde Numan Paşa ise İsveç elçisi Poniatowski ile yaptığı görüşmeler neticesinde muhtemel bir Osmanlı-İsveç ittifakının Rusya tehdidini engelleyeceğine dair bir düşüncedydi. Bu sebeple III. Ahmed'i Rusya'ya karşı savaşa ikna etme amacındaydı. Dış siyasetteki gelişmeler dışında iç meselelere de yönelmeye gayret eden Numan Paşa yakın çevresinde bulunan kişilerin suistimallerinin padişah tarafından duyulması ve en önemlisi mensup olduğu Köprülü ailesinin gücüne dayanarak padişahın gücüne gölge düşürme tehlikesinin varlığı sebebiyle azledilmişti. Numan Paşa'nın yerine de Baltacı Mehmed Paşa getirilmişti.³⁸

1. Baltacı Mehmed Paşa'nın İkinci Kez Sadrazam Olması ve 1711 Prut Antlaşması

Çorum'un Osmancık kazasında doğup Trablus, Tunus ve Cezayir'de ilmi faaliyetler içinde yaşamının erken dönemlerini en verimli şekilde geçiren Baltacı Mehmed, akrabalarından Hacı Sefer Ağa'nın aracılığı ile saraya girmiş ve III. Ahmed'in şehzadeliliği döneminde yakın ilişkiler kurarak siyasi hayatının temellerini atmıştı.³⁹ 1703'teki Edirne Vak'asında asileri destekleyerek III. Ahmed'in saltanatına giden yolu kolaylaştırmıştı. Bu girişimleri ile üst düzey bir

³⁵ Raşid Mehmed Efendi, *a.g.e.*, s.835-836. Cenez, *a.g.t.*, s. 47-48.

³⁶ Mahmut Halef Cevrioğlu, "İsveç Kralı XII. Karl'ın Osmanlı Devleti'nde İkametinin Boğdan'a etkisi ve Nikolaos Mavrokordatos", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S: 29, Ekim 2020, s. 17.

³⁷ Cevrioğlu, *a.g.e.*, s. 19.

³⁸ Abdülkadir Özcan, "Köprülüzâde Numan Paşa", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: 26, İstanbul 2002, s. 266.

³⁹ Münir Aktepe, "Baltacı Mehmed Paşa", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: 5, İstanbul 1992, s. 35. Ayrıca bkz. Zübeyde Güneş Yağcı, "Çorum'dan Bir Vezir-i Âzam: Baltacı Mehmed Paşa", *Baltacı Mehmed Paşa Sempozyum Bildirileri*, Der. Kemal Çiçek, Karam Yayınları, Çorum 2007, s.20.

göreve geleceğini ümit etmiş olsa da işler planladığı gibi gitmemişti. Nihayetle ise sadrazam Kalaylıkoz Ahmed'in azline sebebiyet vererek sonunda sadaret mührüne sahip olmuştu. Ancak ilk sadaretinde kendisini destekleyen grupları desteklemek dışında bir şey yapmamış ve kısa sürede azledilmişti⁴⁰. Sırasıyla Erzurum valiliği, Sakız muhafızlığı ve Halep valiliğine getirilen Baltacı Mustafa, 22 Cemâziyelâhır 1122/18 Ağustos 1710'da ikinci kez sadrazam olmuştu. Baltacı'nın bu ikinci sadaretinde Şehid Ali Paşa olarak bilinen Kaymakam Ali Paşa ve Baltacı Mehmed Paşa'nın kethüdası ve aynı zamanda gümrük emini olan Osman Ağa etkili olmuştu. Numan Paşa'nın sadaretinden rahatsız olan bu iki kişi aralarında yaptıkları "... *taşra vüzerasından biri dahi getirülse yine bunun gibi tavr-ı devletden hâric harekete başlasa gerekdir, bâri bir ecnebiyi getirüp umûr-ı dîn ü devleti pâ-mâl-i ihtilâl etmeden ise vezir-i müşârün-ileyhe mebd-i neşv ü nemasından berü kendi çırağ-ı mahsusumuz olup her ne kadar taksirâtı dahi olsa yine terbiyet mümkün olmak hasebiyle şimdilik vezîr-i müşârün-ileyhi getürtmek evlâdır...*"⁴¹ şeklindeki konuşma ile Baltacı'yı sadaret yolunda desteklemişlerdi.

2 Şaban 1122/ 22 Eylül 1710'da Halep'ten İstanbul'a gelip görevi devralan Baltacı Mehmed Paşa'nın ilk icraatı Bender, Babadağı ve diğer Osmanlı-Rus sınırındaki tecavüzlerine devam eden Rusya'ya karşı mücadeleye başlamaktı⁴². Rusların Osmanlı Devleti'nin aleyhinde olan bu hareketleri İstanbul'a davet edilen Kırım Hanı tarafından öğrenilmişti.⁴³ Bu gelişmeler üzerine III. Ahmed Rusya üzerine sefer kararını almış ve hazırlıkları başlatmıştı. Sefer için yeniden otuz bin nefer yeniçeri ve on bin nefer cebeci, yedi bin nefer topçu yazılmış; donanma kalyon ve çekdirilerine ek olarak Azak Denizi'nde kullanılabilecek kalyata ve firkateler inşa ettirilip donanma ihtiyaçları giderilerek tüm Osmanlı topraklarında seferberlik ilan edilmişti.⁴⁴

Sefer ilan edildikten yaklaşık üç ay sonra 1 Muharrem 1123/ 19 Şubat 1711'de Baltacı Mehmed Paşa *serdâr-ı ekrem* olarak ordu başkomutanlığına atanmıştı.⁴⁵ I. Petro ise Osmanlıların Rusya'ya savaş ilanını elçisi Tolstoy'dan 22 Aralık 1710'da almış ve kendisi de hazırlıklara başlamıştı.⁴⁶ İlkbaharda yaklaşık yüz bin kişilik Osmanlı ordusu harekete geçerken Kırım birlikleri de Dinyeper boyunda Rus ordusunu karşılamaya hazırlandı.⁴⁷ Bu sırada Rus ordusunun başkumandanı Mareşal Şeremetev ittifak içinde bulundukları

⁴⁰ Aktepe, *a.g.md*, s. 35.

⁴¹ Raşid Mehmed Efendi, *a.g.e.*, s.840.

⁴² Raşid Mehmed Efendi, *a.g.e.*, s.844.

⁴³ Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *a.g.e.*, s.901-903.

⁴⁴ Raşid Mehmed Efendi, *a.g.e.*, s.845.

⁴⁵ Hakan Yıldız, *Haydi Osmanlı Seferi! Prut Seferinde Organizasyon ve Lojistik*, Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, İstanbul 2006, s.99.

⁴⁶ Kurat, *Prut Seferi*, s.227.

⁴⁷ Kurat, *Rusya Tarihi*, s.260.

Boğdan Voyvodası Dimitri Kantemir ile anlaşarak Yaş'a doğru ilerledi. Şeremetyev savaşın ilerleyen safhalarında ordusunu bölecek bir hata yaparak iâşe sorununu çözmeleri için generallerinden Janus ve Rhenne'yi Eflak ve Boğdan'a gönderdi. Bu generaller istedikleri miktarda iâşe bulamadıkları gibi yerel halktan da yardım göremeyerek ana orduya geri dönmek mecburiyetinde kaldılar. Bu esnada Osmanlı ordusunun moralini bozacak bazı duyumlar alınmaktaydı. Buna göre Rus ordusunun oldukça kalabalık olduğu bu sebeple ordusu ile beraber henüz Yaş'ta iken I. Petro'ya barış teklifinde bulunulması gerektiği konuşulmaktaydı⁴⁸. Ancak bu barış teklifi Rus ordusunun mevcudu hakkında gelen haberlerin İsveç elçisi Poniatowski tarafından gerçeği yansıtmadığının bildirilmesi ile hayata geçirilmedi. Savaşın ilerleyen safhalarında Tatar askerleri Huş⁴⁹ sahrası ve civarında etkili bir savunma gerçekleştirmişti. 18 Temmuz'daki Tatar saldırılarının ardından aynı gün sadrazam Baltacı Mehmed ve birliklerinin de bölgeye ulaşmasıyla akşama kadar devam eden çarpışmaya Rus ordusu direndi.⁵⁰ Ancak Rus birlikleri ertesi gün de devam eden Osmanlı ve Tatar askerlerinin saldırılarına daha fazla dayanamayarak geri çekilmek zorunda kaldılar.⁵¹

Rus çarı I. Petro'nun savaş sonunda esir düşme tehlikesi nedeniyle Osmanlı Devleti ile barış yapmayı kabul etti. Tüm Osmanlı taleplerini kabul etmekten başka çaresi olmadan Rus Hariciye nazırı Baron Petro Şafirov ve Mareşal Şeremetyev'in oğlu Michael Osmanlı ordugahına geldi. Görüşmeler bir gün gibi kısa bir sürede netice vererek 21 Temmuz 1711'de antlaşma imzalandı.⁵²

Prut antlaşması ile Osmanlılar Azak Kalesi'ni geri aldığı gibi Taygan, Kamenka ve Samara suyu kenarındaki Yenikale yıkılarak top ve mühimmatları teslim edilecekti. Ayrıca her iki tarafça başka kale inşa edilmeyecekti. Lehistan'a müdahalede bulunulmayacak ve Lehistan ile Kırım'a tabi olan Kazaklara da tecavüzde bulunulmayacaktı. İstanbul'a kara ve deniz ticaretinde zorluk çıkartılmayacak ve elçi sıfatı ile daimî olarak ikamet edilemeyecekti. İsveç Kralı'nın ise Lehistan üzerinden güvenli bir şekilde ülkesine gitmesine engel olunmayacaktı.

Prut antlaşması ile Osmanlı Devleti'nin bazı kazançlarının olduğu muhakkaktı. Ancak tam bir teslimiyet halinde olan Rusya'dan daha fazla talepte

⁴⁸ Kemal Beydilli, "Prut Antlaşması", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: 34, İstanbul 2007, s. 360.

⁴⁹ Falcı olarak da bilinmektedir. Bkz. Ahmet Muhtar, "Rus Menâbiine Göre: Baltacı Mehmed Paşa'nın Prut Seferi H. 1123 M. 1711", *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, S: 46, İstanbul 1917, s.239.

⁵⁰ Kurat, *Prut Seferi*, s.444-450.

⁵¹ Kurat, *Prut Seferi*, s.461. Ayrıca bkz. Tübençokrak, *a.g.t.*, s.34-36.

⁵² Beydilli, *a.g.md*, s. 361.

bulunmadığı, özellikle I. Petro esir alınabilecek ve Rus ordusunun tüm mühimmatının ele geçirilebileceği şartlar varken böyle bir fırsatı kaçırdığı için Baltacı Mehmed Paşa tenkit edilmeye başlanmıştı⁵³. Baltacı Mehmed Paşa'nın Prut Antlaşması akabinde maruz kaldığı tenkitlerin çoğunluğu Paşa'ya karşı oluşan hiziplerin gayretlerinin neticesiydi. Bu hizbin başını Şeyhülislam Paşmakçızade Ali Efendi, Damad Ali Efendi ve Darüssaade Ağası Süleyman Ağa çekmekteydi.⁵⁴ Ayrıca Vakanüvis Raşid'in de nakline göre Baltacı Mehmed'in rüşvet karşılığında I. Petro'nun esir alınmadığına dair şayialar dolaşmaktaydı.⁵⁵

Prut seferi ve sulh görüşmeleri esnasında Kırım Hanı ile İsveç Kralı'nın uyarılarını kulak ardı etmesi⁵⁶ ayrıca I. Petro'nun antlaşma maddelerini uygulamadaki isteksizliği ve buna karşı Baltacı Mehmed'in herhangi bir girişimde bulunmaması Baltacı Mehmed'in aleyhine seslerin daha da yükselmeye başlamasına sebep oldu. Bu süreç neticesinde 9 Şevval 1123/ 20 Kasım 1711'de Baltacı Mehmed Paşa azledilerek Midilli'ye kalebent olarak gönderildi. Eylül 1712'de ise daha sonra sürgün edildiği Limni'de vefat etti⁵⁷.

2. Baltacı Mehmed Paşa'nın Prut Antlaşması'nı Leh Beylerine Bildirdiği Mektubun Değerlendirilmesi

Baltacı Mehmed Paşa'nın Prut antlaşmasının imzalanmasından sonra öncelikle meşgul olmak zorunda kaldığı mesele Prut antlaşmasının uygulanmasına dairdi. Bu konuda Osmanlı Devleti gerekenleri yapmak konusunda istekliken Rus Çarı işi oldukça ağırdan almaktaydı. Antlaşmanın imzalanmasının ardından 22 Temmuz'da Rus ordusu vaziyetlerinin daha da vahim hale gelmesini engellemek maksadıyla geri çekilmeye başlamıştı.⁵⁸ Bu sırada Sadrazam Baltacı Mehmed, Osmanlı-Rus ilişkilerinin hassas dengesini düşünmekle beraber misafirliği uzun süren XII. Karl'ın yaratmış olduğu sorunları da halletmek gayesindeydi. Bu sebeple Lehistan'a da bazı uyarılarda bulunarak üstlerine düşen vazifeyi yerine getirmeleri beklentisindeydi. Bu beklenti içinde Prut seferi ve antlaşmasının ardından Lehistan'ı doğrudan ilgilendirecek maddeleri bildirmek için "*Leh memleketinde olan voyvodaları ve bellu başlu söz sahipleri ve ihtiyârları ve cümle cumhurları*"na hitaben bir mektup yazmıştı. Orijinal nüshası Avusturya Milli Kütüphanesi'nde bulunan bu mektup içeriği

⁵³ Beydilli, *a.g.md*, s. 362. Ayrıca bkz. Erhan Afyoncu, *Baltacı ve Katerin: Osmanlı-Rus ilişkileri ve Baltacı-Katerina Hadisesinin İç Yüzü*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015, s.57.

⁵⁴ Merve Karaçay Türkal, "Baltacı Mehmed Paşa'nın Azil Süreci ve Valide Gülnuş Sultan'a Gönderdiği Mektuplar", *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, S: 15, Güz 2021, s.169.

⁵⁵ Raşid Mehmed Efendi, *a.g.e.*, s.860.

⁵⁶ Raşid Mehmed Efendi, *a.g.e.*, s.860-861.

⁵⁷ Aktepe, *a.g.md*, s.36.

⁵⁸ Kurat, *Prut Seferi*, s.587-588.

bakımından Prut seferi ve antlaşmasının önemini ve İsveç Kralı'nın ülkesine gönderilmesinde Lehistan'a düşen vazifeleri aktarması bakımından önemli bir belgedir.⁵⁹ Söz konusu belge, Baltacı Mehmed Paşa'ya ait *pençe* ve *mührün* bulunmasından dolayı diplomatik açıdan incelendiğinde de dikkate değer özelliklere sahiptir. Pençe, başta sadrazam olmak üzere vezirler, beylerbeyleri, sancakbeyleri mütesellimler ve mutasarrıflar ile darüssaade ağa-larının imza yerine kullandıkları alamet olarak tanımlanır.⁶⁰ Pençe, beyzeli ve keşideli olmak üzere iki çeşit olup Baltacı Mehmed Paşa'nın mektubundaki pençesi ise uzun keşideli pençe grubuna girmektedir. Mektubun orijinal nüsha-sına ek olarak aynı tasnifte Almanca çevirisi de bulunmaktadır. (Bkz. Ekler)

Baltacı Mehmed Paşa mektubunda Prut Seferi'nin sebepleri olarak XII. Karl'ın ülkesine dönmesindeki Rus engelini ortadan kaldırmanın amaçlandığını ve Lehistan üzerindeki Rus tecavüzlerine son vermek olduğunu belirtmiştir. Bu sebeple Prut seferi ilan edilerek kendisinin III. Ahmed tarafından orduya serdar olarak tayin edildiğini aktarmıştır. Rus çarı I. Petro'nun Huş sahrasındaki yenilgisini kısaca anlatmıştır. Mektupta I. Petro'nun esir düşme tehlikesi karşısında çaresiz bir şekilde sulha razı olmasını "*cân-ı habîslerini halâs için emân talebinde olmalarıyla kendisiyle mâbeynimizde sulh u salâha*" sözleriyle nakletmiştir. Ardından Prut antlaşmasında kararlaştırılan hususları sıralamıştır. Antlaşmanın en önemli hükümlerinden olan Azak Kalesi'nin Osmanlı Devleti'ne iade edileceği müjdelenmekle beraber Yenikale ve Kamenka kalelerinin yıkılarak her iki tarafın kullanımına mâni olunduğu, buna ilaveten Kamenka Kalesi'ndeki top ve cephanenin de Osmanlı Devleti'ne verildiği aktarılmıştır. Son olarak ise ticaret ve elçiler ile ilgili kararlar belirtilerek Barabaş ve Potkali kazakları ile Kırım Hânına bağlı olan Kazakların Rus tehlikesine karşı Osmanlı himayesinde olduğu dile getirilmiştir.

Baltacı Mehmed Paşa'nın mektubunda antlaşma hükümlerinin yerine getirilinceye kadar Petro Şafirov ile Michael Boris'in rehin tutulacağı ifadeleri dikkat çekmektedir. Ancak belirtilen rehin alma meselesine dair maddeye antlaşmanın Rusça metninde yer verilmemiştir.⁶¹ Bu bakımdan Baltacı Mehmed Paşa'nın Leh beylerine gönderdiği mektupta Şafirov ile Boris'in rehin tutulacağı ifadesinin yer alması keyfiyeti Türkçe ve Rusça metinlerin arasındaki farklılığı net bir şekilde ortaya çıkarması bakımından mühimdir.

Petro Şafirov ile Michael Boris'in akıbetlerini ise ilerleyen zamanlardaki gelişmeler belirleyecekti. 1712 yılında Azak Kalesi'nin Osmanlılara tesliminin

⁵⁹ Österreichische Nationalbibliothek, *Sammlung von Handschriften und alten Drucken*, Cod. Mixt. 482.

⁶⁰ Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı, İstanbul 1994, s.76.

⁶¹ Beydilli, *a.g.md*, s.361.

ardından⁶² devam eden Lehistan ve Kazaklar sorunu yüzünden Rusya'ya yeniden savaş ilan edilmişti. Ardından 13 Haziran 1713 ve 20 Ağustos 1714'te Edirne'de yapılan antlaşmalar neticesinde Prut antlaşması tasdik edilmiş olup Rusya ile sorunlar çözülebilmisti.⁶³ Şafirov ile Boris ise ancak bu antlaşmalar neticesinde Rusya'ya geri dönebilmişlerdi.

Baltacı Mehmed Paşa'nın mektup göndermekteki esas amacı İsveç Kralı'nın ülkesine dönmesinde Lehistan'ın üstleneceği rolü belirlemek olmalıydı. Leh beyleri ve voyvodalarının bu konuda Osmanlı Devleti aleyhinde davranışlar sergilememeleri için “*Devlet-i Aliyye-i ebed-peyvendin hâlis ve sâdık konşusu olduğunuz ecilden bizler dahî konşuluk hukukunu icrâ edip memeleketinizi Çar-ı merkurumun tagaddisinden halâs eyledik*” diyerek uyarmıştır. Sadrazam böylece Lehistan ile olan sınır hukukundan doğan sorumlulukları hatırlatmakla beraber Rus çarına karşı Lehlileri koruyabilecek yegâne gücün Osmanlı Devleti olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca İsveç Kralı'nın güven içinde ülkesine gitmesi için Leh topraklarında *muhafazacı* olarak bulunan Rusların uzaklaştırılmasını istemiş ve bunun için Kırım Hanı Devlet Giray'ın da bir name göndereceğini belirtmiştir. Lehistan'a oluşabilecek herhangi bir düşmanlık ya da tehditte Osmanlı Devleti'nin Lehistan'ın koruyucusu olacağı hatırlatılarak İsveç Kralı'nın ülkesine geri dönmesinde üstlerine düşen vazifeyi yapmaları ve kral ile birlikte giden Osmanlı askerlerinin de yine güven içinde geri dönmelerinin sağlanmasına özen gösterilmesi istenmiştir. Son olarak da İsveç Kralı'nın ülkesi sınırlarına girdiğinden emin olduklarında kral tarafından alacakları kâğıdı Bâbîâli'ye iletmeleri istenmiştir.

Baltacı Mehmed Paşa'nın Leh beylerine gönderdiği bu mektup XII. Karl'ın yaratmış olduğu sorunlara dair önceliğinin olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda Lehistan'daki gelişmeleri takip ettiğini de ortaya koymaktadır. Ancak ilerleyen dönemlerdeki gelişmeler göz önüne alındığında bu mektubun Lehliler üzerinde pek etkili olmadığı görülebilir. Sadrazam, Osmanlı Devleti'nin çıkarlarını korurken bir bakıma Lehistan lehine⁶⁴ de bazı teşebbüslerde bulunulacağını garantisini bu mektupla vermiş oluyordu. Ancak Poltova Savaşı'nın ardından Rus çarı Petro'nun desteğini kazanan II. Ogüst de bu desteği kaybetmek istemiyordu. Bu sebeple Baltacı Mehmed Paşa'nın mektubuna kayıtsız kalarak 1713 ve 1714'teki Osmanlı-Rus antlaşmalarına kadar herhangi bir teşebbüste bulunmadı.

Baltacı Mehmed Paşa'nın Leh beylerine göndermiş olduğu mektup haricinde literatürde değerlendirilmiş başka mektupları da mevcuttur. Bunlardan

⁶² Tübençokrak, a.g.t., s.47,48.

⁶³ Kurat, *İsveç Kralı XII. Karl'ın Türkiye'de Kalışı*, 659-662.

⁶⁴ Osmanlı Devleti'nin Lehistan'ı Rusya'ya karşı koruduğuna dair bir başka görüş için bkz. Dariusz Kolodziejczak, “The Ottoman Diplomats on Eighteenth Century Poland: Contemporary Discourse”, *Oriente Moderno*, Nuova serie, S. 18 (79), C: 1, Varşova 1999, s.97.

en bilineni Baltacı Mehmed Paşa'nın azlinin söz konusu olduğu süreçte Valide Rabia Gülnuş Emetullah Sultan'a⁶⁵ göndermiş olduğu mektuplardır.⁶⁶ Mektuplardan bahsetmeden evvel Valide Sultan ile Baltacı Mehmed arasında bir yakınlığın bulunduğu temas edilmelidir. Bu yakınlığın ispatlarından biri Paşa'nın Valide Sultan'ın cariyesi ile evlendirilmesi keyfiyetidir.⁶⁷ Bunun dışında Paşa, Valide Sultan'a göndermiş olduğu mektupta aralarındaki yakınlığa da vurgu yapmıştır.⁶⁸

Rusya ile yapılan sulhun yankılarının ardından Baltacı Mehmed, azledileceğini anlamış olmalı ki iktidarda oldukça söz sahibi olan Valide Sultan'ın yardımına sığınmıştı. Paşa, Valide Sultan'a göndermiş olduğu mektupların birinde hayatının erken dönemlerinden başlayarak kendisini anlatmış ve siyasi kariyerindeki tüm basamakları anlatmıştır. Prut seferi ve antlaşmasını da konu edinerek devlet hizmetinde bulunduğu esnada üzerine düşen her vazifeyi layığıyla yaptığını ve III. Ahmed, Rusların başkentine kadar olan her yeri istese dahi bu emri yerine getirebileceğini vurgulamıştır.⁶⁹ Valide Sultan'a göndermiş olduğu ikinci mektup daha kısa olmakla beraber yine bu konuları ihtiva etmektedir.⁷⁰ Tam da burada Baltacı Mehmed Paşa'nın Valide Sultan'a yazmış olduğu mektuplarda ne kadar samimi olduğu sorusu akla gelmektedir. Zira İsveç Kralı XII. Karl, Neugebauer'in yerine Şubat 1711'de tayin ettiği elçi Thomas Funck'a⁷¹ yazmış olduğu mektupta sulhun ardından sadrazam ile bizzat görüştüğü ve Paşa'nın hareketlerinden memnun olmadığını bildirmişti.⁷² Bu bilgiye dayanarak Baltacı Mehmed Paşa'nın bazı gizli görüşmeler yapması ve mektubunda Valide Sultan'a bundan hiç bahset-memesi Paşa'nın masumiyeti ile ilgili şüphelere yer vermektedir.

Valide Sultan'a gönderilen mektuplar ile Leh beylerine gönderilen mektup Prut seferi ve antlaşması doğrultusunda bazı benzerlikler taşımaktadır. Baltacı Mehmed Paşa, Valide Sultan'a göndermiş olduğu mektuplarda Prut nehri kenarındaki savaşın dört gün aralıksız sürdüğünü anlatmış ve 1697 yılındaki Zenta bozgununa⁷³ benzer bir yenilgi alacakken Allah'ın da yardımı ile

⁶⁵ Rabia Gülnuş Emetullah Sultan ile ilgili yapılan çalışma için bkz. Betül İpşirli Argıt, *Rabia Gülnuş Emetullah Sultan 1640-1715*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014.

⁶⁶ Karaçay Türkal, *a.g.e.*, s.161-194. Ayrıca bkz. İpşirli Argıt, *a.g.e.*, s.42,117.

⁶⁷ İpşirli Argıt, *a.g.e.*, s.62.

⁶⁸ İpşirli Argıt, *a.g.e.*, s.92. Karaçay Türkal, *a.g.e.*, s.182.

⁶⁹ Karaçay Türkal, *a.g.e.*, s.172.

⁷⁰ Karaçay Türkal, *a.g.e.*, s.174.

⁷¹ Kemal Beydilli, "İsveç", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: 23, İstanbul 2001, s. 410.

⁷² Akdes Nimet Kurat, *İsveç Kralı XII. Karl'ın Türkiye'de Kaldığı Zamana Ait Metinler ve Vesikalar*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Ankara 1943, s.161-165.

⁷³ 1697 Zenta seferi için bkz.: Erhan Afyoncu, "Bozgun Yıllarının En Büyük Felaketi: "Zenta", *Savaşın Sultanları: Osmanlı Padişahlarının Meydan Muharebeleri*, C: 2, Bilge Yayınları, İstanbul 2018, s.277-351. Hakan Karagöz, "Belgrad, Petervaradin ve Zenta Arasında Osmanlı- Habsburg Savaşı: Habsburg Gözüle Prens Eugen'in 1697 Zenta Seferi ve

zafere ulaştıklarını belirtmiştir. Ardından ise Prut Antlaşmasının maddelerini sıralamış ve neticesinde padişahın gücünün gösterildiği ve kazançlar elde edildiğini aktarmıştır.⁷⁴ Belirtilen bu hususlardan Baltacı Mehmed Paşa'nın Leh beylerine göndermiş olduğu mektupta da bahsedilmektedir. Ancak sefer ve antlaşma daha kısa anlatılmış olmakla beraber Lehistan'ın XII. Karl meselesinde yapması beklenenler vurgulanmıştır. Baltacı Mehmed Paşa'nın Leh voyvoda ve önde gelen beylerine ilettiği mektubun metni ise aşağıda verilmiştir:

“Leh memleketinde olan voyvodaları ve bellü başlu söz sâhibleri ve ihtiyârları ve cümle cumhûrları kîbeline inhâ vü i'lâm olunur ki hâlâ Moskov Çarı Petros Alekseyoviçyus bir kaç seneden berü tagallüb tariki üzere hareket birle haddini tecâvüz idüp bâ-husûs Devlet-i 'Aliyye-i 'Osmâniyye'nün misâfiri olan İsveç Kralı Karlos'un memleketine gitmesine sedd-i râh-ı mûmâna'at oldığından gayrı Leh memleketine dahi dest-i ta'arruzını dirâz ve memleketinizi teshîri ve ba'zı kal'alarınızı zabt ve içine Moskovlu'dan muhâfazacılar ta'yîn ve evlâd u 'iyâlize dahi hadden ziyâde cevri ü eziyyet eylediği istimâ' olunup bâ-husûs sizler ise Memâlik-i Mahrûse-i Pâdişâhî'nün kurbında sınırımızla sınırınız birbirlerine mülâhık olduğundan nâşî Çar-ı merkûmun sizlere bu güne hıyânet ü ihâneti ve memleketinizde olan re'âyâ fukarâsına cevri ü zulmi şevketlü ve kudretlüm ve 'azametlü ve mehâbetlü pâdişâh-ı gerdûn-bârgâh ve şehinşâh-ı encüm-sipâh efendimiz hazretlerinin âteş-i gazab-ı tahammül-güdâzlarını müheyyic olmağ-ile bi'l-cümle Rumili ve Anadolu câniblerinde olan 'umûmen 'asâkir-i zafer-encâmın üzerine bizi serdâr ve sipehsâlâr nasb u ta'yîn ve Çar-ı merdûda haddini bildirmek için irsâl buyrulmalarıyla bi-tevfikillahi'l-meliki'l-'allâm 'umûmen 'asâkir-i İslâm ile Boğdan memleketi içinde merdlik iddi'âsıyla Prut Suyı kenârına gelen Moskovlu'nun üzerine varılup iki bölük taburunda olan melâ'in-i hâsirînün kimi ahz ve ekseri kılıçdan geçüp bu ceng esnâsında fırsat bulup firâr iden kefer-i fecere dahi hezâr meşakkat u mihnet ile Çar-ı bed-girdârlarının Huş geçidi nâm mahalde olan taburına varup dâhil oldukda tekrâr bi'l-cümle 'asâkir-i İslâm ile üzerlerine varılup ve aslâ göz açdırılmayup şiddet ü germiyyet üzere ceng ü cidâl olundukda mu'ânidîn-i bî-dîn kuvvet-i şevket-i mücâhidîn-i müslimîne tâb-âver olamayup çarları olan merd-i nâ-çâr cümle 'asker-ı nuhûse-eseri ile istî'mân ve çarh-ı felekleri önünde olan metrisleri hendeği başına emân bayrağı diküp hezâr güne ricâ u niyâz ve istediklerimizi virmek üzere sulh u salâha râgıb ve doğru yollarıyla yıkılup memleketlerine gitmek üzere cân-ı habîslerini halâs için emân talebinde olmalarıyla kendüsiyle mâbeynimizde sulh u

Seferin Günlükler”, *Ankara Anadolu ve Rumeli Araştırmaları Dergisi*, 2020 1(2), s. 503-575. Dilek Seniha Cenez Ülker, *1697 Zenta Seferi Organizasyon ve Lojistiği*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2024.

⁷⁴ Karaçay Türkal, *a.g.e.*, s.171-172.

salâha bu şürût ve ‘uhûd üzere karâr virilmişdür ki Azak Kal‘asını Devlet-i ‘Aliyye’den niçe almış ise ke’l-evvel arâzî ve sâ’ir tetimmâtıyla yine Devlet-i ‘Aliyye tarafına teslim eyleyüp Taygan ve Samar damağındaki Yeni Kal‘ası ve Kamenka Kal‘ası hedm olunup ve fi-mâ ba’d tarafeynden binâ olunmayup Kamenka Kal‘ası’nun içinde olan top ve cebehânesin bi’l-cümle Devlet-i ‘Aliyye tarafına teslim eylemek üzere Çar-ı merkûm tarafından Mayor Vasil Pavlov nâm ceneral ta’yîn ve Devlet-i ‘Aliyye tarafından dahi müte’ayyin ve mu’temed âdemler gönderilüp Memâlik-i Mahrûse’ye bâzergânları karadan gelüp gidüp ve Âsitâne-i Sa’âdet’de ilçisi ikâmet itmeyüp ve Barabaş ve Potkali kazaklarına ve Kırım Hânı olan sa’âdetlü ve celâdetlü Devlet Giray Hân hazretleri tarafına tâbi’ olan kazaklara Çar tarafından min ba’d müdâhale olunmayup ve Devlet-i ‘Aliyye-i ‘Osmâniyye’nün misâfiri olup sâye-i ‘inâyet-i ‘aliyyesine ilticâ iden İsveç Kralı merkûm Karlos’un emnen ve sâlîmen memleketine gitmesine kat’â mu’âraza itmeyüp ve Devlet-i ‘Aliyye’nün konşusu olan Lehlü’ye ve Lehlü memleketine aslâ vaz’-ı yed itmeyüp kadîmden nice ise yine ol minvâl üzere bütün Leh memleketlerinden ve kal‘alarından külliyyet ile el çekmek şartıyla tarafeynden ma’mûlun-bih temessükler alınıp virilüp ve bu mâddeler vücûda gelüp sûret buluncaya değin Çar’un mahrem-i esrârı Kançılar Petro Şafirof ile Şeremetoğlu’nun oğlu Mihayil veled-i Boris rehn olmak üzere Ordu-yı Hümâyûn’da yanımızda alıkonmağ-ile bu ahvâl cümlelizün ma’lûmı olmak için işbu mektûb tahrîr ü irsâl olunmuşdur. Vusûlünde bu husûsı bi’l-cümle Leh memleketinde olan sağır ü kebîre bildirüp ve cümlelizün ittîfâk u ittihâd üzere olup Moskovlu’dan memleketinizi hıfz u hirâsetine kemâl mertebe takayyüd eylesesiz. Müşârun-ileyh Hân-ı ‘âlî-şân hazretlerinün tavassutı ile öteden berü iltimâs eylediğiniz vech üzere sizlere gereği gibi müsâ’ade olundu ve sizler bu Devlet-i ‘Aliyye-i ebed-peyvendün hâlis ve sâdık konşusu olduğunuz ecilden bizler dahi konşuluk hukûkunu icrâ idüp memleketinizi Çar-ı merkûmun ta’addisinden halâs eyledük Devlet-i ‘Aliyye’nün bu dostluğu cümlelizün sebeb-i iftihâr ve bâ’is-i i’tibârdur. Sağır ve kebîrinüz hayâtda oldukça bu eyüliği unutmayup kal‘alarımızda ve memleketinizde muhâfazacı nâmıyla olan Moskovlular’un cümlesini memleketinizden tarh u ihrâc eylesesiz. Bu husûs için Kırım Hânı olan sa’âdetlü ve menziletlü Devlet Giray Hân hazretleri dahi tafsîl üzere tarafınıza kâğıd yazup müstakilen bir mu’temed kullarıyla göndermişlerdür. Fî-mâ ba’d ke’l-evvel Devlet-i ‘Aliyye-i ‘Osmâniyye’nün taht-ı cenâh-ı himâyet u sıyânetinde olduğunızı fehm eylesesiz ve bundan sonra memleketinize her kangı tarafdân ta’arruz u müdâhale ider bir düşmen zuhûr iderse şevketlü mehâbetlü ve ‘azametlü pâdişâh-ı ‘âlem-penâh efendimiz hazretlerinün kılıcı keskin ve uzundur. Allahu ‘azîmü’ş-şân hazretlerinün ‘avn u ‘inâyetiyle ol makûle edebîyle olmayanların haklarından gelinür. Ana göre cümlelizün ma’lûmı olup bu bâbda hakkunuzda zuhûra gelen eltâf-ı mâ-lâ-nihâye-i pâdişâhî şükrânesini cemî’-i a’mâl u ef’âlinüze takdîm ve bir gün evvel ilçiniz ile ‘atebe-i ‘aliyye-i cihân-bânîye izhâr-ı hulûs-ı ‘ubûdiyyeti edâ vü tetmîm eylesesiz

ve İsveç Kralı müşârun-ileyh Karlos mâ-beynde olan dostluğa binâ'en Leh memleketinden kendü vilâyetine gönderilmekle cumhûrınıza varup vâsıl oldukda kendüsiyle ma'an ta'yîn olunan 'asâkir-i İslâm'ı girü 'avdet itdürmeğe cümleñüz ihtimâm eyleyüp ve Kral-ı müşârun-ileyhi memleketine varınca bu taraftan ta'arruz ve mezâhim olunmamak üzere emîn ve sâlim yollayup ve selâmet ile sınırına dâhil olduğına yedinden bir kâğıd alınup 'atebe-i 'aliyye-i pâdişâhiye irsâl itmekle konşuluk ve dostluk merâsimini gereği gibi ri'âyet ve hıfz eylesesiz. Ve's-selâmu 'alâ meni-ttebe'a'l-hudâ.

Be-Yurd-ı Sahrâ-yı Sarata

Sonuç

III. Ahmet, 1703'te tahta geçtiğinden beri meşgul olduğu Rus sorunu ve bu sorunun önemli sebeplerinden olan XII. Karl'ın 1714'te ülkesine döneceği zamana kadar 9 sadrazam değişikliğine gitmişti. Bu istikrarsızlık Osmanlı politikalarının devamlı değişmesinden ve aslında temel sorunların yenilenmesinden başka bir şey değildi. Çorlulu Ali Paşa'nın 1710 yılında Rusya ile sulhu yenilemesi hem kendi sonunu hızlandırmış hem de Osmanlı Devleti'ni Rusya ile harbe sürüklemişti. Rusya'ya karşı elinde koz olarak gördüğü İsveç Kralı ise ilerleyen zamanlarda daha büyük sorunlara sebep olacaktı. Üstelik Çorlulu Ali Paşa'nın ardından gelen sadrazamlar da 1714 yılına kadar bu problemi çözememişti.

Baltacı Mehmed Paşa'nın sadarete geçmesi ile ilk yöneldiği mesele Rusya'nın Lehistan'daki tecavüzleri ile bölgedeki faaliyetleri ve XII. Karl'ın İsveç'e geri gönderilmesine dairdi. Aslında tüm bu sorunlar Prut seferinin sebepleri olmuştu. Prut nehri kenarında vuku bulan savaş neticesinde I. Petro zor kurtulmuş ve sulha ikna olmak zorunda kalmıştı. Yapılan sulha göre Karadeniz'de önemli bir mevki olan Azak Kalesi'nin Osmanlı Devleti'ne geri verilecek olması çarın canını sıkırmış olmalıydı. Ayrıca Yenikale ve Kamenka kalelerinin yıkılarak Kamenka Kalesi'ndeki top ve cephanenin Osmanlılara verilmesi ile Lehistan'da sürdürdüğü faaliyetler ve XII. Karl'ın ülkesine geri dönmesini engellemesine dair olan hükümler de Rusya aleyhineydi. Ancak I. Petro'nun antlaşma hükümlerini yerine getirmeyişi ile esasen sulha ikna olmadığı, sadece süreci uzatarak zaman kazanmaya çalıştığı anlaşılabilecekti.

Antlaşmanın imzalanmasının ardından Baltacı Mehmed Paşa'nın Leh beylerine göndermiş olduğu mektup, içeriği bakımından Osmanlı-Rus ilişkilerinin bir yönünü gösterdiği gibi Prut antlaşmasındaki hükümlerin uygulanmasında Osmanlı Devleti'nin kararlılığını da ortaya koymaktadır. Aynı şekilde XII. Karl'ın ülkesine dönmesi ve Lehistan'daki Rus etkisinin bertaraf edilmesine dair Baltacı Mehmed Paşa'nın kullandığı dil o sıradaki Osmanlı-Leh ilişkilerinde Osmanlıların etkili bir konumda olduğunu göstermektedir. Ancak mektuba rağmen Lehistan'ın herhangi bir sorumluluk almaması, I. Petro'nun desteğinden mahrum kalmama isteğinin daha ağır bastığı şeklinde yorumlanabilir.

KAYNAKLAR

1. Yazma Eserler

Österreichische Nationalbibliothek, *Sammlung von Handschriften und alten Drucken (Avusturya Ulusal Kütüphanesi, el yazmaları ve eski b-askılar koleksiyonu)*: Cod. Mixt. 482.

2. Kronik ve Araştırma Eserler

AHMET, Muhtar, “Rus Menâbiine Göre: Baltacı Mehmed Paşa'nın Prut Seferi H. 1123 M. 1711”, *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, S: 46, İstanbul 1917, ss.238-256.

AFYONCU, Erhan, *Baltacı ve Katerin: Osmanlı-Rus ilişkileri ve Baltacı-Katerina hadisesinin iç yüzü*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015.

AFYONCU, Erhan, “Bozgun Yıllarının En Büyük Felaketi: “Zenta”, *Savaşın Sultanları: Osmanlı Padişahlarının Meydan Muharebeleri*, C: 2, Bilge Yayınları, İstanbul 2018.

AKTEPE, Münir, “Baltacı Mehmed Paşa”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: 5, İstanbul 1992, s. 35

ANGELİ, Moritz, *Feldzüge gegen die Türken 1697-1698 und der Karlowitzer Friede*, Viyana 1876.

BEYDİLLİ, Kemal, “İsveç”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: 23, İstanbul 2001, ss. 407-414.

BEYDİLLİ, Kemal, “Pрут Antlaşması”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: 34, İstanbul 2007, s. 359-362.

CENEZ, Dilek Seniha, *18. Yüzyılda Bir Devlet Adamı: Çorlulu Ali Paşa (1706-1710)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2017.

CENEZ ÜLKER, Dilek Seniha, *1697 Zenta Seferi Organizasyon ve Lojistiği*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2024.

CEVRİOĞLU, Mahmut Halef, “İsveç Kralı XII. Karl'ın Osmanlı Devleti'nde İkâmetinin Boğdan'a etkisi ve Nikolaos Mavrokordatos”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S: 29, Ekim 2020, ss. 11-28.

GEZER, Ömer, *Kale ve Nefer: Habsburg Serhaddinde Osmanlı Askeri Gücü (1699-1715)*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2020.

GRYGORİEVA, Tetiana, “The Victory Near Khotyn (1621) In the Ukrainian Historical Discourse of the 17th Century” *Türkiye-Polonya İlişkilerinde Temas Alanları (1414-2014) Uluslararası Konferans Bildiriler Kitabı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2017, ss.121-145.

GÜNEŞ YAĞCI, Zübeyde, “Çorum’dan Bir Vezir-i Âzam: Baltacı Mehmed Paşa”, *Baltacı Mehmed Paşa Sempozyum Bildirileri*, Der. Kemal Çiçek, Karam Yayınları, Çorum 2007, s. 19-53.

İPŞİRLİ ARGIT, Betül, *Rabia Gülnuş Emetullah Sultan 1640-1715*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014.

KANTEMİR, Dimitri, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi III*, Çev. Özdemir Çobanoğlu, Kültür Bakanlığı, Ankara 1980.

KARAGÖZ, Hakan, “Belgrad, Petervaradin ve Zenta Arasında Osmanlı-Habsburg Savaşı: Habsburg Gözüyle Prens Eugen’in 1697 Zenta Seferi ve Seferin Günlükler”, *Ankara Anadolu ve Rumeli Araştırmaları Dergisi*, S: 1(2), Ankara 2020, ss. 503-575.

KARAÇAY TÜRKA, Merve, “Baltacı Mehmed Paşa’nın Azil Süreci ve Valide Gülnuş Sultan’a Gönderdiği Mektuplar”, *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, S: 15, Güz 2021, ss.161-194.

KAZALAK, Kadir; GÜNDÜZ, Tufan, “II. Osman’ın Hotin Seferi”, *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 14, S: 14 (Haziran 2003), ss. 129-144.

KOŁODZIEJCZYK, Dariusz, *Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th-18th Century)*, Köln 2000. KOŁODZIEJCZYK Dariusz, “The Ottoman Diplomats on Eighteenth Century Poland: Contempt or Discouragement?”, *Oriente Moderno*, Nuova serie, S: 18 (79), C: 1, Varşova 1999, s.97.

KURAT, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917’ye Kadar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987.

KURAT, Akdes Nimet, *İsveç Kralı XII. Karl’ın Türkiye’de Kalışı ve Bu Sıralarda Osmanlı İmparatorluğu*, İstanbul Rıza Coşkun Matbaası, İstanbul 1943.

KURAT, Akdes Nimet, *Prut Seferi ve Barışı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1951.

KURAT, Akdes Nimet, *İsveç Kralı XII. Karl’ın Türkiye’de Kaldığı Zamana Ait Metinler ve Vesikalar*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Ankara 1943.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı, İstanbul 1994.

MAXİM, Mihai, “Kantemiroğlu”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: 24, İstanbul 2021, ss.320-322.

ÖZCAN, Abdülkadir, “Köprülüzâde Numan Paşa”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C: 26, İstanbul 2002, ss. 265-266.

RAŞİD MEHMED EFENDİ, Çelebizâde İsmail Asım Efendi, *Târîh-i Râşid ve Zeyli*, haz. Abdülkadir Özcan, Yunus Uğur, Baki Çakır, Ahmet Zeki İzgöer, Klasik Yayınları, İstanbul 2013.

REFİK Ahmet, *Memâlik-i Osmaniyye'de Demirbaş Şarl*, haz. Bülent Arı, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015.

SİLAHDAR FINDIKLILI MEHMED AĞA, *Nusretnâme: İnceleme-Metin (1106-1133/1693-1721)*, haz. Mehmet Topal, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara 2018.

TOLSTOY, Pyotr Andreyeviç, *Tolstoy'un Gizli Raporlarında Osmanlı İmparatorluğu: İstanbul'daki Rus Büyükelçi Pyotr Andreyeviç Tolstoy ve Onun Osmanlı İmparatorluğuna Dair Hatıraları (XVIII. Yüzyılın İlk Çeyreği)*, Çev. İbrahim Allahverdi, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2009.

TOPAKTAŞ, Hacer Topaktaş, “XVIII. Yüzyıl ortalarında Türk-Leh İlişkilerinden Bir Kesit: Kapıcıbaşı Mehmed Ağa'nın Lehistan (Polonya) Elçiliği (1757-1758)”, *Osmanlı Araştırmaları*, S. XXIX, İstanbul 2007, ss.203-225.

TOPAKTAŞ, Hacer, *Osmanlı-Lehistan Diplomatik İlişkileri: Franciszek Piotr Potocki'nin İstanbul Elçiliği (1788-1793)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014.

TUNCER Şaduman, *Sultan III. Ahmed: Günlük Yaşantısı, Yakın Çevresi ve Şahsiyeti*, Timaş Yayınları, İstanbul 2023.

TÜBENÇOKRAK, Öznur, *Keyfiyyet-i Rusiyye'nin Transkripsiyon ve Tahlili (h. 1206/ m.1791/1792)*, Yüksek Lisans Tezi, Osman Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2007.

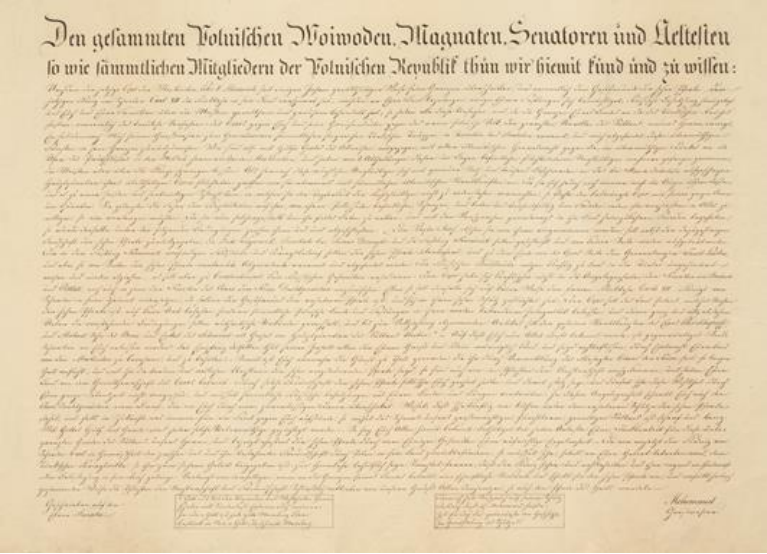
UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C: 4/1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987.

EKLER

Baltacı Mehmed Paşa'dan Leh Memleketine Gönderilen Mektubun Orjinal Nüshası

Baltacı Mehmed Paşa'dan Leh Memleketine Gönderilen Mektubun Almanca Tercümesi

HURUFÂT DEFTERLERİ NÜFUSU ORTAYA KOYMAKTA KULLANILABİLİR Mİ? RİZE İLİ ÖZELİNDE BİR DEĞERLENDİRME*

*Eyüp KUL***

ÖZ

Rize ve çevresi, Fatih Sultan Mehmed'in 1461 yılı yazında Trabzon'a yaptığı sefer sonrasında Osmanlı Devleti sınırlarına dâhil olmuştur. Osmanlılar, fethin ardından bölgenin bir Türk-İslam beldesi haline dönüştürülmesi adına iskân siyaseti yürüttüğü gibi bir kısım yerel sakinini de başka diyarlara göç ettirerek bir nüfus dengesi kurulmaya çalışılmıştır. Bununla birlikte Rize ve çevresi için 16. yüzyılın ikinci yarısında daha belirgin olan nüfus değişimi, yüzyılın sonlarında başlayan Celali isyanları ve bölgenin ekonomik yapısının elverişsizliği nedeniyle hızlı bir dönüşüme maruz kalmıştır. Genelde Doğu Karadeniz'den, özelde ise Rize ve çevresinden ciddi bir Hristiyan nüfusun başka diyarlara göç ettiği görülmektedir. Öte yandan Osmanlı Devleti'nin tuttuğu tahrir defterleri, bölgenin fetihten sonraki nüfusu hakkında detaylı bilgiler verirken, 16. yüzyılın sonlarında yaşanan dönüşüm nedeniyle tahrir defterleri yerini avârız ve cizye defterine bırakmıştır. Bu ise tüm araştırmacıların hem fikir olduğu üzere Rize ve çevresindeki nüfusun sağlıklı olarak takibini güçleştirmiştir. İşte Rize'nin 17. ve 18. yüzyıllardaki nüfusu hakkında yaşanan belirsizliğin azaltılması adına hurufât defterlerindeki cami/mescitlerin yapım tarihleri üzerinden Müslüman nüfusun bölgeye iskânı değerlendirilmeye çalışılmıştır. Böylece Rize'nin bir Türk-İslam şehrine dönüşüm sürecinin elde mevcut ama eksik nüfus verileri ile karşılaştırılması ve bölgenin 19. yüzyılda artan nüfusuna dair yeni bir yaklaşım getirilmesi bu çalışmanın konusunu teşkil etmiştir.

Anahtar Sözcükler: Rize, nüfus, göç, cami, hurufât defterleri, Osmanlı Devleti.

CAN HURUFAT DEFTERS BE USED TO REVEAL THE POPULATION? AN EVALUATION IN THE PROVINCE OF RIZE

* *Gönderim Tarihi: 16.11.2024. Kabul Tarihi: 24.01.2025.* Bu çalışma Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri (BAP) Birimi'ne sunulan "Rize Kazasında Vakıf Eserleri (XVII. Yüzyıldan XIX. Yüzyıla)" adlı SBA-2016-530 kodlu proje ile desteklenen ve 3 Mayıs 2024 tarihinde Rize'de yapılan "Doğu Karadeniz'de Pontusçuluk Faliyetlerine Bakış" konulu çalıştayta sunulan bildirinin genişletilmiş ve gözden geçirilmiş halidir.

** *Doç. Dr.,* Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, RİZE. eyupkul@gmail.com, ORCID: 0000-0002-7143-3001.

ABSTRACT

Rize and its surroundings became part of the Ottoman Empire after Mehmed the Conqueror's expedition to Trabzon in the summer of 1461. Following the conquest, the Ottomans implemented a settlement policy aimed at transforming the region into a Turkish-Islamic town. They attempted to establish a population balance by relocating some inhabitants to other regions. However, the population changes, which became more pronounced in the second half of the 16th century, were further accelerated by the Celali rebellions at the end of the century and the region's unfavorable economic structure. It is evident that a significant Christian population from the Eastern Black Sea region, particularly from Rize and its surroundings, migrated to other lands during this period. While the tahrir defters maintained by the Ottomans provide detailed information about the population of the region following the conquest, the population data became increasingly difficult to track after the late 16th century. This was due to the transformation in the region and the replacement of tahrir defters with avariz and jizye defters. As scholars agree, this shift made it challenging to monitor the population dynamics of Rize and its surroundings accurately. In an effort to reduce uncertainty about the population of Rize in the 17th and 18th centuries, we aim to evaluate the settlement of the Muslim population in the region by examining the construction of mosques as recorded in the hurufat defters. The goal of this study is to compare the process of Rize's transformation into a Turkish-Islamic city with the available, albeit incomplete, population data, and to offer a new perspective on the region's growing population in the 19th century.

Keywords: Rize, population, migration, mosque, hurufat defters, Ottoman Empire.

Giriş

Osmanlı Devleti, tek bir hanedan etrafında yüzyıllar boyunca çok geniş coğrafi sahaları hâkimiyeti altında bulundurmuştur. Bu süre zarfında Osmanlılar, yerleşim yerlerinin sahip olduğu nüfus ve nüfus ile ilgili konular üzerinde yapılan istatistik çalışmalar olarak tarif edilen demografi¹ ile ilgili bilgilerin elde edilebileceği kayıtları tutmuşlardır. Özellikle 15. ve 16. yüzyıllar ile ilgili detaylı sayılabilecek veriler bulunmaktadır. Zira gerçekleştirilen umumi sayımlar neticesinde tutulan mufassal tahrir defterleri, bu yüzyıllara ait Osmanlı toplumunun demografik ve içtimâî yapısını, geçim vasıtalarını, ekonomik kapasitelerini içeren çok değerli bilgiler sunmaktadır². Tahrir defterleri, demografik yönden Osmanlı tarihinin en önemli belgeleri niteliğindedir. Kaynaklarda tahrirlerin yapıldığı zaman aralığına dair verilen bilgiler, uygulama sahası ile farklılık arz etmekle birlikte Osmanlıların bir yörede ilki fethin hemen ardından olmak üzere

¹ Mehmed Mehdi İlhan, "Tapu Tahrir Defterlerinin Tarihsel Demografi İçin Önemi Hakkında Bazı Notlar", *ERDEM*, C: VII, S: 19 (1991), Ankara 1993, s.1.

² Feridun Emecen, "Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Osmanlı Tahrir Defterleri", *Tarih ve Sosyoloji Semineri (28-29 Mayıs 1990)*, İstanbul 1991, s.144; Ömer L. Barkan, *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, C: I, s.4.

çeşitli vesilelerle tahrir yaptığı açıktır³. Genel olarak 30-40 senelik fasıllarla yapılan büyük nüfus ve arazi tahrirleri, Osmanlı coğrafyası ve nüfusu hakkında önemli verileri içermektedir⁴. Ancak 16. yüzyılın sonları Osmanlı Devleti için merkezi yönetim, tabii sınırlar, askerî ve idarî yapı, toplumsal düzen, vergi sistemi ve iktisadî parametreler açısından bir dönüm noktasına işaret etmektedir⁵. Zira büyük bir mali kriz ve Celali isyanları ile içine girilen bu yeni dönemde acil para ihtiyaçlarının karşılanması için yeni düzenlemeler zarureti ortaya çıkmıştır. Bu nedenle tahrir defterleri yerini merkezî hazinenin en önemli gelir kaynakları haline gelen cizye ve avâız vergilerini ödeyecek nüfusun tespiti amacıyla hazırlanan avâız ve cizye defterlerine bırakmıştır⁶.

Avâız defterlerine esas olarak yerleşim birimlerindeki haneler kaydedilirdi⁷. Bazen bu hâneler nefer, hâne ve mücerred gibi farklı kategorilere ayrılarak zikredilirdi. Ama esas olan avâız vergisini ödemeye kabiliyeti bulunan yetişkin ve hane sahibi erkekleri tespit etmektir. Ayrıca bunların arasında yaşlılık, fakirlik, avâız ödemeye yeterli toprağı olmama ve hastalık gibi sebeplerle haneye dâhil olmayanlar da vardı⁸. Ulema sınıfından, salihlerden, sâdâtlardan, derbentçi, tuzcu, çeltikçi, ortakçı, katrancı ve doğancılar gibi sınıflardaki kişilerden ve bazı vakıfların reayası bulunan fertlerden avâız vergisi alınmayarak muaf tutulmuşlardı⁹. Mıntıkanın zenginliği, halkın şehirli, köylü, göçebe ve muhacir olup olmadığı, dükkân, ev ve tarla miktarı ve nihayet zamanın ve vaziyetin icaplarına göre itibari avâızhâneleri içinde 3, 5, 10 veya 15 hane birer avâızhânesi olarak kabul edilmişti¹⁰. Ancak bu bilgi bile kesin bir yargı yerine bölgeden bölgeye değişebilen bir gerçekliği de vurgulamaktaydı. Örneğin, çalışma konusu olan Rize ili ile ilgili 1688 tarihine ait bir kayıta

³ Mehmet Öz, “Tahrir”, *DİA*, İstanbul 2010, C: 39, s.426.

⁴ Ömer L.Barkan, “Tarihi Demografik Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”, *TM*, S: X, İstanbul 1953, s.9 vd; Dündar Günday, “Tahrir Defterleri ile Mukataa Defterleri Arasında Bir Mukayese”, *POF*, C: 27, Sarajevo 1979, s.277-278.

⁵ Yunus Koç, “Osmanlı’da Kent İskânı ve Demografisi (XV-XVIII. Yüzyıllar)”, *TALİD*, C: III, S: 6, İstanbul 2005, s.183-184.

⁶ Oktay Özel, “17. Yüzyıl Osmanlı Demografi ve İskân Tarihi İçin Önemli Bir Kaynak: Mufasssal Avâız Defterleri”, *XII. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 12-16 Eylül 1994), Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara 1999, C:III, s.738.

⁷ Halil İnalçık, “Ottoman Social and Economic History: A Review”, *I. Uluslararası Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi Tebliğleri*, ed. Osman Okyar-Halil İnalçık, Ankara 1980, s.4.

⁸ Mehmet Öz-Fatma Acun, *Orta Karadeniz Tarihinin Kaynakları Karahisar-ı Şarkî Sancağı Mufasssal Avâız Defteri (1642-43 Tarihli)*, Ankara 2008, C: VII, s.xxiii.

⁹ Boris Christoff Nedkoff, “Osmanlı İmparatorluğunda Cizye (Baş Vergisi)”, *Belleten*, Çev. Şinasi Altundağ, C: VIII, S:32, Ankara 1944, s.611; Mehmet Ali Ünal, “1056/1646 Tarihli Avâız Defterine Göre 17. Yüzyıl Ortalarında Harput”, *Belleten*, S: 199, Ankara 1987, s.119.

¹⁰ Ömer Lütfi Barkan, “Avâız”, *İA.*, Eskişehir 2001, C: II, s.14-15.

Hemşin'in her yirmi neferi bir hane olarak kabul edilmiş ve nüfus buna göre hesaplanmıştı¹¹.

Bu yeni defter tutma usulü, özelde Rize, genelde ise tüm Osmanlı ülkesindeki şehir ve köylerin nüfus verilerinin sağlıklı olarak takibini zorlaştıran temel unsurdur. Her ne kadar bazı avâriz defterlerinde gerçek hane ile avâriz hanesi birlikte verilmekteyse de bu durum her kaza için geçerli bir olgu değildi. Bununla birlikte günümüz Rize ili nüfusuyla alakalı Osmanlı Arşivi'ndeki defterler üzerinden birtakım tespitler ortaya konmuş, dahası Doğu Karadeniz bölgesine dair çalışmalar yapılmıştır. 17. ve 18. yüzyıllarda bölgenin nüfus değişimleri ile ilgili öncü çalışmalar Bostan'a¹² aittir. Bunun dışında Demirci¹³, Sezgin¹⁴, Öztürk¹⁵, Tosun¹⁶ ve Dursun¹⁷ gibi araştırmacılar başta olmak üzere çeşitli çalışmalar yürütülmüştür. Genel olarak bu çalışmalardan elde edilen sonuç ise bölge nüfusuna dair sağlıklı verilerin 15, 16 ve 19. yüzyıllara ait olduğu, bunun aksine 17. ve 18. yüzyıllar ile ilgili nüfus verilerinin ise eksik bulunduğu yönündedir.

Diğer yandan hurufât defterleri özelinde de Türkiye'de çok sayıda çalışma yapıldığı malumdur. Bu çalışmalardan Doğu Karadeniz'deki kazalarla

¹¹ Temel Öztürk, "XIII. Yüzyıl İlk Yarısı Trabzon Sancağı Nüfus Tespitinde Avarız Ve Cizye Defterlerinin Kullanılabilirliği", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, C: 5, S: 5, 2008, s.104.

¹² M. Hanefi Bostan, *XV ve XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*, Ankara 2002; M. Hanefi Bostan, *Rize'nin Sosyal Tarihi (Fetihten 18. Yüzyıla)*, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Yayınları, Ankara 2020; M. Hanefi Bostan, "Fetihten Yunan İsyanına Kadar Doğu Karadeniz Bölgesinin Demografik Yapısı", *Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu*, ed. Veysel Usta, Ankara 2007, s.125-152; M. Hanefi Bostan, "XVII.Yüzyıl Avarız ve Cizye Defterlerine Göre Of Kazasının Nüfusu ve Etnik Yapısı", *XIV.Türk Tarih Kongresi (Ankara, 9-13 Eylül 2002)*, Kongreye Sunulan Bildiriler, Ankara 2005, C: II/I, s.413-429.

¹³ Süleyman Demirci, "Osmanlı'da Devlet, Toplum ve Ekonomi: XVII. Yüzyılda Trabzon Eyaletinin Avârizhâneleri ve Vergi Miktarları Üzerinde Gözlemler", *CİEPO Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi XVII. Sempozyumu Bildirileri Trabzon:18-23 Eylül 2006*, Haz. Kenan İnan-Yücel Dursun, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, Trabzon 2011, s.543-555.

¹⁴ İbrahim Sezgin, "XVII.Asırda Of Kazâsının Nüfusu", *Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu (3-5 Mayıs 2001)*, Haz. Mithat Kerim Arslan-Hikmet Öksüz, Trabzon 2002, C: I, s.154-156.

¹⁵ Öztürk, *a.g.m.*, s.93-112.

¹⁶ Miraç Tosun, *Trabzon'da Cemaatler Arası İlişkiler (1700-1770)*, Serander Yayınları, Trabzon 2018.

¹⁷ Trabzon'a bağlı Arsin'de dört köy tamamen boşaldığı gibi pek çok köyde de nüfus azalmıştı. Yücel Dursun, "Küçük Bir Köyden Bir İlçeye, Arsin'in Tarihi Serüveni", *Arsin Tarih, Kültür ve Doğal Değerler*, ed. Çoşkun Erüz, Artı6 Medya Yayıncılık, Ankara 2019, s.39-62.

ilgili de Temel¹⁸, Aygün-Açık ve Şimşek¹⁹, Kul²⁰ ve yine Aygün²¹ tarafından önemli çalışmalar yürütülmüştür. Livane (Artvin) Kazası ilgili çalışmada ibadethanelerin %80'inden fazlasının 18. yüzyılda yapıldığı, 18. yüzyıl başında yılda dört cami inşa edilirken, yüzyıl ortalarında bu sayının ikiye, 19. yüzyılın başlarında ise bire kadar düştüğü, mescitlerin birçoğunun nüfusun artışına paralel olarak minber konulmak suretiyle camiye dönüştürüldüğü ifade edilmektedir²². Bu makalenin de konusunu teşkil eden ve Kul tarafından hazırlanan kitapta ise temelde hurufât defterleri baz alınarak, özellikle Rize şehir merkezindeki dönüşüme ve nüfus artışına odaklanılmış, diğer yandan kazalardaki camilerle ilgili kayıtlar ise genel bilgi olarak okuyucuya sunulmuştur²³. Aygün'ün Of Kazası²⁴ özelinde hurufât defterleri temelinde yaptığı çalışma ise ibadethanelerin nüfus üzerindeki etkisine odaklanmaktadır. Aygün, bu eserde 1700'lü yıllara doğru 91 köy/mahalle yerleşimine sahip Of Kazası'nda, 1690-1730 yılları arasında 26 yerleşim yerinde camilerin mevcut olduğunu, 64 yerleşim yerinde ise cami bulunmadığını belirtmektedir. Hakeza Aygün, hurufât kayıtlarına göre Of Kazası'ndaki köy ve mahallelerin cami ile dolmasının büyük oranda 1730-1830 yılları arasında meydana geldiğini yazmaktadır. Yani hurufât temelli yapılan çalışmalarda da bölgedeki nüfusun 18. yüzyıl ile artışa geçtiği açıkça görülmektedir.

Öyleyse Rize'nin 17. ve 18. yüzyıldaki nüfusu hakkında başka neler söylenebilir? İşte bu çalışma ile yukarıda adları zikredilen araştırmacıların da üzerinde vurguladığı eksik bilgiler ile hurufât defterleri bazında yapılan çalışmalarda ise nüfus artışının 18. yüzyıl ile yükseldiği şeklindeki kayıtların Rize ili özelinde değerlendirilmesine çalışılacak, hurufât defterleri temelinde ibadethanelerin yapıldığı tarihler üzerinden bir çerçeve çizilecektir. Ancak konunun daha da iyi anlaşılması adına, 17. ve 18. yüzyıl öncesi ve sonrası ile ilgili nüfus verileri paylaşılacak, nüfusun akıbeti hakkında bilgi verilecek,

¹⁸ Eşref Temel, "Hurufât Defterleri'ne Göre XVIII.-XIX. Yüzyılda Livane (Artvin) Vakıfları", *Artvin Tarihi Araştırmaları-1*, ed. Nuri Yavuz, Kriter Yayınları, İstanbul 2019, s.131, 135-136.

¹⁹ Necmettin Aygün-Turan Açık-Eyyub Şimşek, *Trabzon Hurufat Defterleri (Vakıflar ve Görevlileri 1691-1835)*, ed. Veysel Usta, Serander Yayınları, Ankara 2019.

²⁰ Eyüp Kul, *Osmanlı Döneminde Rize (Fetihten 19. Yüzyıla)*, Libra Yayıncılık, İstanbul 2020, s.73-89.

²¹ Necmettin Aygün, *Of Kazası'nda Dinî Yapılar ve Görevlileri Of'un İskân Tarihine Hurufat Kayıtları'nın Katkısı*, ed. Veysel Usta, Serander Yayınları, Ankara 2021.

²² Eşref Temel, "Hurufât Defterleri'ne Göre XVIII.-XIX. Yüzyılda Livane (Artvin) Vakıfları", *Artvin Tarihi Araştırmaları-1*, ed. Nuri Yavuz, Kriter Yayınları, İstanbul 2019, s.131, 135-136. 124-164.

²³ Eyüp Kul, *Osmanlı Döneminde Rize (Fetihten 19. Yüzyıla)*, Libra Yayıncılık, İstanbul 2020, s.73-89.

²⁴ Necmettin Aygün, *Of Kazası'nda Dinî Yapılar ve Görevlileri Of'un İskân Tarihine Hurufat Kayıtları'nın Katkısı*, ed. Veysel Usta, Serander Yayınları, Ankara 2021, s.69.

ardından buradan sağlanan veriler ışığında hurufât defterleri temelinde bir kıyaslama yapılacaktır.

Rize’de Nüfus ve Nüfusu Etkileyen Faktörler (Fetihten 18. Yüzyıl Sonlarına Kadar)

Osmanlı Devleti, Fatih Sultan Mehmed döneminde gerçekleştirilen fetihler ve yapılan reformlar ile büyük bir değişim-dönüşüm süreci yaşamıştır. Bu fetih siyasetinde Trabzon merkezli Rum Devleti de 15 Ağustos 1461 tarihinde ortadan kaldırılmış ve bu devletin hâkim olduğu topraklar Osmanlı hâkimiyetine geçmiştir. Her ne kadar dönemi ifade eden kaynaklar da Rize’nin fethi ile ilgili bir bilgi yer almamakla birlikte sonraki dönemlere ait arşiv vesikaları ve kroniklerdeki bilgiler, Çoruh Nehri’ne kadar olan sahanın Trabzon’un fethi ile Osmanlı sınırlarına dâhil edildiğini ortaya koymaktadır²⁵. Öyle anlaşıyor ki, Osmanlılar bölgeyi ele geçirdikten sonra sistemli bir iskân siyaseti de yürüterek Rize ve çevresinin bir Türk-İslam beldesi haline gelmesine çalışmıştır. Fetihten önce güneyden gelen Türk akınlarına maruz kalan Rize ve çevresi, gayrimüslim ahalinin meskûn olduğu bir coğrafi sahaydı. Ancak sistemli iskân politikası ve bölgede yürütülen çalışmalarla ilgili Osmanlı arşiv vesikalarında çok sayıda örnek bulunmaktadır. Öyle ki ilk tahrir kayıtları, bölgeye Rumeli’den sürgün yollu gönderilen kişilerin varlığını ortaya koyarken²⁶, Trabzon’un ilk sancakbeyi Kasım Bey zamanında bölgedeki bazı kişilerin Rumeli’ye sürgün edildiği de ifade edilmektedir²⁷. Yani Osmanlı Devleti, bölgeyi bir Türk-İslam beldesi haline getirmek için Balkanlardaki yoğun olarak Türk, az sayıda ise Arnavut ve Boşnaklara bölgede tımar verdiği gibi yerel sakinler olan Hristiyanları ise Balkanlara zorunlu sürgüne tabi tutarak nüfus dengesi oluşturmaya gayret göstermiştir. Üstelik bu girişimlerin süreklilik arz ettiği de arşiv vesikalarından anlaşılmaktadır.

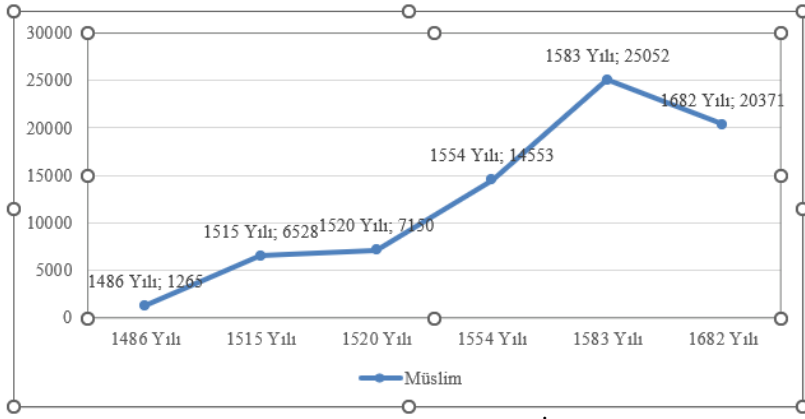
Hanefi Bostan, tahrir ve avâız defterlerine dayalı olarak hazırladığı çalışmasında Rize ilindeki nüfus hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Bostan’ın adı geçen defterlere dayalı olarak hazırladığı tahmini nüfus bilgileri aşağıdaki grafiklerde görülmektedir²⁸.

²⁵ Eyüp Kul, “Osmanlı Fethinin Akabinde Trabzon Sancağı’na Bağlı Rize’nin Kurulduğu Yer Neresidir?”, *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Trabzon*, I, ed. Temel Öztürk-Arif-Koday-Şefik Memiş-Muhammet Şen, Trabzon Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Trabzon 2023, s.295.

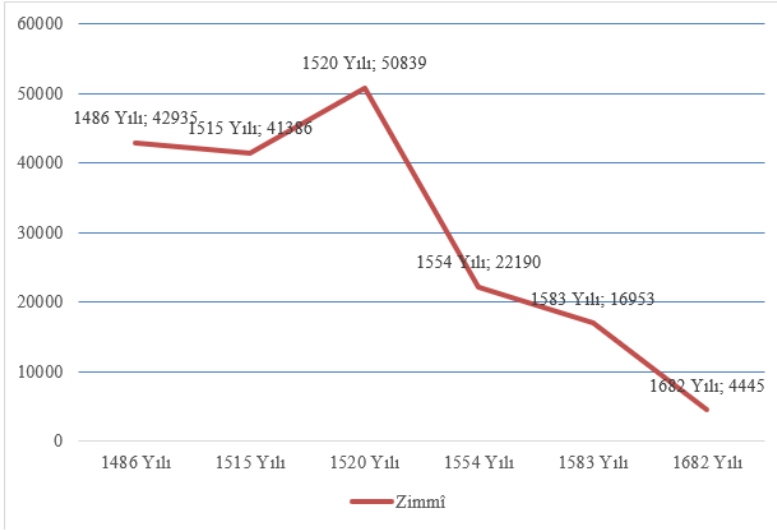
²⁶ İdris Bostan, “Rize”, *DİA*, İstanbul 2008, C: 35, s.148; Mehmet Bilgin, *Doğu Karadeniz Tarih-Kültür-İnsan*, Ötügen Yayınları, İstanbul 2000, s.226-227.

²⁷ M. Tayyip Gökbilgin, “XVI. Yüzyıl Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi”, *Belleten*, C: XXVI, S: 102, Ankara 1962, s.321.

²⁸ Bostan, *a.g.e.*, s.190.

Grafik 1: 1486-1682 Yıllarında Bugünkü Rize İli Dâhilinde Yaşayan Müslüman Nüfusun Yükseliş ve Düşüş Çizelgesi

Grafik 2: 1486-1682 Yıllarında Bugünkü Rize İli Dâhilinde Yaşayan Gayr-i Müslim Nüfusun Yükseliş ve Düşüş Çizelgesi

Bostan, yukarıdaki iki grafik üzerinden bölgede içe ve dışa yönelik önemli nüfus hareketinin gerçekleştiğini, bu nüfus hareketinin normal bir nüfus artışı ya da ihtida ile izah etmenin mümkün olmadığını söylemektedir. Zira Bostan, Müslüman nüfusun 1520’de 7.150 kişi iken 1554’te %100’den fazla büyüyerek 14.553 kişiye yükseldiğini, buna mukabil Hıristiyan nüfusun 50.839 kişiden 22.190 kişiye düşerek 28.649 kişi azaldığını belirtmektedir. Diğer yandan Müslüman nüfusun 1554-1583 yılları arasında 14.553 kişiden 25.052

kişiyeye çıktığını, Hıristiyan nüfusun ise bu tarihler arasında 22.190 kişiden 16.953 kişiyeye gerileyerek 5.237 kişi azaldığı vurgulanmaktadır. Lakin burada dikkati çeken nokta 1583-1682 yılları arasındaki nüfus hareketliliğidir. Avârız defterindeki kayıtlar, yaklaşık bir asırda Müslüman nüfusun 25.052 kişiden 20.371 kişiyeye düştüğünü (azalış 4.700 kişi), gayrimüslim nüfusun ise 16.953 kişiden 4.445 kişiyeye gerilediğini (azalış 12.500 kişi) ortaya koymaktadır²⁹. Bu grafikler ışığında gerek Müslim gerekse gayrimüslim nüfusta yaşanan bu büyük azalışın arka planında neler olduğu sorusu akla gelmektedir.

Yukarıda verilen grafiklerde de açıkça görülen nüfus azalışı ile ilgili soruların bazı cevapları bulunmaktadır. Aslında bu istatistiklerin açıkça gösterdiği azalış eğrisinin arka planında tüm bölgeyi ilgilendiren olguların yattığını da söylemek mümkündür. Bu sorunların temelinde bölgenin coğrafi yapısının etkileri ile ortaya çıkan ekonomik faaliyetlerdeki zorluklar ve 16. yüzyılın sonlarında bölgede etkisini gösteren Celali tarzı isyanların payı başı çekmektedir. Bu temel iki sorun, bölgedeki nüfus üzerinde ciddi sonuçlar doğurmuştur.

1583 tarihli Hemşin'e ait resmî arşiv vesikaları bölgenin taşlık ve kayalık olmasından dolayı mahsul yetiştirilmediğini ve bu nedenle de toprağa dayalı vergi alınmasının mümkün olmadığı gerçeğini dile getirmektedir³⁰. Sadece tahrir memurları değil, aynı zamanda bölgedeki idarecilerin de bu hususu dile getiren sözleri başkent ile yapılan yazışmalara yansımıştır. Örneğin, neredeyse çeyrek asır boyunca Trabzon'da sancakbeyliği yapan Yavuz Sultan Selim, 1510 yılında babası Sultan II. Bayezid'e yazdığı mektupta bu sıkıntıları dile getirmektedir. Şehzade Selim'e göre bölgede topraktan bir mahsul elde edilmediği, arpanın bulunmadığı, bu ürünlerin yokluğun her daim hissedildiği, buğdayın Türkmen diyarından ve Kefe taraflarından geldiği ve bu nedenle pahalı olduğu, burada görev yapan sancakbeylerinin büyük sıkıntı çektikleri, ortaya çıkacak bir hastalık halinde Trabzon'dan kapı halkıyla gidilip yerleşilebilecek bir sahanın bulunmadığı, Rize, Giresun ve Sürmene bölgesi ile Kürtün ve Şiran bölgesinin dağlık ve aşılması güç bir coğrafyaya sahip olduğu, serzenişli cümlelerle sultana izah edilmiştir³¹. Şehzade Selim'in dile getirdiği olumsuzluklar, yüz yıl sonra Of Kadısı Ömer tarafından da tekrar edilmektedir. Kadı Ömer, bölgenin taşlık ve ormanlık alanlardan oluşması nedeniyle köylülerin ziraat edecek yerlerinin olmadığını, halkın hayatını sürdürmek için ihtiyaç duyduğu arpa ve buğdayın ise Rumeli bölgesinden getirildiğini arz etmektedir³². Bölgedeki üretim noktasında

²⁹ Bostan, *a.g.e.*, s.190-191.

³⁰ Bostan, *a.g.e.*, s.135.

³¹ Çağatay Uluçay, "Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu?", *Tarih Dergisi*, C: 6, S: 9, İstanbul 1954, s.75-76; M. Hanefi Bostan, "Yavuz Sultan Selim'in Şehzâdelik Dönemi (1487-1512)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S: 40 (Yavuz Sultan Selim Özel Sayısı), İstanbul 2019, s.49.

³² Bostan, *a.g.m.*, s.133-134.

yaşanan sorunlar, tımar tevcih kayıtları üzerinden de takip edilebilmektedir. Nitekim bazı köylerin verimli tarım arazilerine sahip olmayışı tımarlara talipli bulunamamasının önündeki en büyük engeldi ve bu durum onlarca yıl tımarların boş kalmasına veya zaman içinde terk edilmesine neden olmaktaydı³³.

Celâlî tarzı isyanlar ise başta gayrimüslimler olmak üzere bölgede ikamet eden nüfus üzerinde derin izler bırakmıştır. 1609-1610 tarihli bir belgede Trabzon ve Rize bölgelerinde yaşayan 15 bin cizye mükellefinin Celâlî eşkıyası baskısı nedeniyle sayılarının 2.500 haneye düştüğü, hatta bu kişilerin Kefe, Bursa ve Balkanlara göç ettikleri tespit olunmuştur³⁴. Bu çok büyük göç hadisesi, Of kadısı Ömer'in "*eğer bu minval üzere kalırsa cümle Trabzon ahalisi kurâların bir ferd kalmadığı...*" şeklinde dile getirildiği³⁵ sözlerini de açıklamaktadır.

Bu arşiv kayıtları bölgedeki çok boyutlu zorlukların yaşadığını ortaya koyarken Rize'deki nüfusunun bundan nasıl etkilendiğini açıklamak o kadar da kolay değildir. Fetihten sonra bölgede tutulan ayrıntılı tahrir defterlerinin yerini, 17. ve 18. yüzyıllarda avâriz defterlerinin almış olması bunun arka planında görülen en büyük sebeptir. Dolayısıyla Rize nüfusunun yükseliş azalış eğrisi tam olarak ortaya konulamamakta fakat mevcut avâriz ve cizye defterlerindeki kayıtlar üzerinden nüfusun seyri hakkında bazı yorumlar yapılabilmektedir.

Bu nüfus verileri her ne kadar eksik olsa da ortada bir gerçek bulunmaktadır. Bu bilgilere göre Rize'nin de dâhil olduğu Doğu Karadeniz bölgesindeki nüfusta ciddi bir azalış söz konusudur. Eşkıya hareketleri ve ahali üzerinde oluşan baskılar, ehl-i şer' ve ehl-i örf taifesinin kanuna aykırı davranışları nedeniyle ahalden haksız vergi toplanmasının oluşturduğu sıkıntılar, yaylacılıkla geçimini sağlayan bölge insanına yapılan müdahaleler, uzun savaşların getirdiği ekonomik sıkıntılar³⁶, Abaza, Gürcü ve Kazak eşkıyalarının bölge üzerindeki yağmacı etkileri³⁷, süren savaşlar nedeniyle yaşanan olumsuzluklar³⁸ gibi çok farklı sebeplerle nüfus üzerinde baskı oluşmuştur. Bu sorunların neticesinde devletin eşkıyalık yapan bazı köy ahailerini hayvan, mal ve eşyaları ile birlikte Faş Kalesi'ne sürgün ettiği³⁹, baskı ve vergi talepleri nedeniyle bölgedeki bir kısım Ermeni'nin Trabzon şehrine göç ederek

³³ Eyüp Kul, "Rize Kalesi", *Karadeniz Araştırmaları*, C: XV, S: 58, Yaz 2018, s.40-41.

³⁴ Lütfi Güçer, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1964, s.20, dipnot 70, 71.

³⁵ Sezgin, *a.g.m.*, s.153.

³⁶ Bilge Fırat, *Rize'de Sosyal Hayat ve Asayiş Sorunları (1663-1774)*, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Lisansüstü Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), Rize 2024, s.74-122.

³⁷ Kul, *a.g.m.*, s.31-35.

³⁸ Temel Öztürk, *Osmanlıların Kuzey ve Doğu Seferinde Savaş ve Trabzon*, Serander Yayınları, Trabzon 2011, s.163.

³⁹ BOA, Cevdet Dahiliye: 370, Evasit-ı Cemaziye'l-ahir 1144/Aralık 1731.

yerleştiği⁴⁰, bir kısmının 18. yüzyılın ilk yarısında Hemşin'den Canik bölgesine göç ettiği, Hemşin voyvodalarının baskılarının da bunda etkili olduğu çeşitli araştırmalarda ortaya konmuştur.

Bu eksik defter serileri ve arşiv vesikalarına yansıyan sorunlar, bölge nüfusu üzerinde bir etki bırakmakla birlikte bunun ne kadar olduğu tam olarak tespit olunmuş değildir. Temel Öztürk, 18. yüzyıl cizye ve avâriz kayıtları çerçevesinde Trabzon Sancağı'ndaki nüfusu 40 bin civarında vermekte ve nüfusun bu miktarda düşük çıkmasının arka planında yatan sebepleri ise temelde özet avâriz ve cizye kayıtlarındaki oldukça sınırlı verilere bağlamaktadır⁴¹. Hanefi Bostan ise 17. ve 18. yüzyıl boyunca Doğu Karadeniz'in genelinde ciddi bir nüfus azalışı meydana geldiğini ifade eden diğer bir araştırmacıdır. Yazara göre 16. yüzyılın sonlarında yaklaşık 250 bin olan Doğu Karadeniz nüfusu, yüzyılın sonlarında yaklaşık %180'lik azalış ile 90 bine düşmüş ve bu gerileme 18. yüzyılda da devam ederek 80 bine inmiştir. Ancak Kırım ve Kafkasya'nın Rusya'nın kontrolüne geçmesi ile bölgeden gelen göçmenlerin sayısındaki artış, Küçük Kaynarca Antlaşması sonucunda Karadeniz'in ticaret gemilerine açılması ve İran ile ticarî faaliyetlerin canlanması, bölgedeki nüfusta yeniden bir artış meydana gelmiştir. Nitekim 19. yüzyılın ilk çeyreğinde nüfus 280 bine çıkarak 60 yıl öncesine oranla %250 artış göstermiştir⁴². Özetle Bostan, Doğu Karadeniz'in yeniden bir nüfus artışı ile karşı karşıya kaldığı dönemi 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren olduğunu söylemektedir. Bu bilgiler de göstermektedir ki, bölgenin nüfusunu detaylı olarak ortaya koymak mümkün değildir. Bununla birlikte Müslüman bir kişinin ibadetini yapması için zorunlu olan cami ve mescitlerin varlığı ve bu ibadethanelerin yapılış tarihleri, bölgedeki Müslüman nüfus hakkında bir değerlendirme yapmayı mümkün kılmaktadır. Sınırlı arşiv vesikalarının varlığı ve yorumlama farklılıkları dikkate alınarak bölge nüfusu özelinde başka bir yaklaşım sunulması yerinde olacaktır.

Cami ve Mescitler ve Cami ve Mescitlerin İnşa Edilme Tarihleri Üzerinden Rize Nüfusu Hakkında Bir Değerlendirme

15. ve 16. yüzyıllardaki tahrir defterleri gibi ayrıntılı sayımları içeren kayıtların yokluğu, 17. ve 18. yüzyıl içindeki nüfusu tam olarak aydınlatılmayı imkânsız kılmaktadır. Bu nedenle bazı yeni tespitler yapılması için başka verilerden yararlanmak, elde edilen bulguları nüfus açıklamalarına bir yeni bakış açısı sunmak gerekmektedir. “*Denildi mi bir yere Türk beldesi, gözüm albayrak arar, kulağım ezan sesi*” dizelerinde de ifade edildiği üzere camilerin varlığı, bir yerin Müslüman Türk beldesi olduğunun en somut göstergelerindendir. Dolayı-

⁴⁰ Tosun, *a.g.e.*, s.70; P. Minas Bıjškyan, *Pontos Tarihi-Tarihin Horona Durduğu Yer Karadeniz*, Çev. Hrand D. Andresyan, Çivi Yazıları Yayınları, İstanbul 1998, s.54-55.

⁴¹ Öztürk, *a.g.m.*, 2008, s.112.

⁴² Bostan, *a.g.e.*, s.239; Bostan, *a.g.e.*, s. 146, 151-152.

sıyla Rize'deki camilerin inşa edildiği dönemler, doğal olarak Müslüman nüfusun varlığına ve bölgenin iskânına işaret etmektedir. Elbette daha önceki çalışmalardan da yola çıkarak kısmi bir ihtida vakalarının olduğu da söylenebilir. Böylece Bostan'ın 16. yüzyıl sonlarından itibaren düşüş yaşayan bölge nüfusunun 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren artış gösterdiği tezine, cami/mescitlerin varlığı üzerinden bir inceleme ve değerlendirme yapılma imkanı bulunmaktadır.

Malum olduğu üzere hurufât defterleri, vakıfların günlük her türlü görev tevcihatının kaza esasına göre tutulduğu defter serileri olup⁴³, atik olanları h.1086-1103 (1675-1691) tarihleri arasındaki tevcihleri, cedid olanları ise h.1102-1258 (1690-1840) tarihleri arasındaki tevcihatı içermektedir⁴⁴. Yani hurufât defterleri, 17. yüzyıldan 19. yüzyılın ilk yarısına kadar olan sürede ilgili kazada her türlü görev tevcihâtının tutulduğu defterlerdir⁴⁵. Bu defter serilerinden Rize Kazası'na ait 23, Mapavri (Çayeli) Kazası'na ait 24, Hemşin Kazası'na ait 18 ve Atina (Pazar) Kazası'na ait 17 olmak üzere günümüz Rize'sinin Fındıklı ilçesi haricindeki kısmıyla alakalı olarak toplam 82 hurufât defteri Ankara'da bulunan Vakıflar Arşivi'nde yer almaktadır⁴⁶.

⁴³ Tuncer Baykara, *Osmanlı Taşra Teşkilatında XVIII. Yüzyılda Görev ve Görevliler (Anadolu)*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1990, s.3.

⁴⁴ Bu seri içinde kayıtlı olmakla birlikte 16. yüzyılın son çeyreğine ait iki defter de vardır. Bu defterlerden biri h.995/m.1586 tarihli İstanbul Rumeli Elif ve diğeri ise h.999/m.1590 tarihli İstanbul ve Rumeli Mahlût Hurufât'tır. Bu iki defterin kayıt tarzı ile 1690'lı yıllardan sonra tutulan ve seri haline gelen defterlerin kayıt tarzları birbiriyle aynıdır. Ancak bu iki tarih arasında başka defterlerin olması kuvvetle muhtemel olmakla birlikte, hurufât defterlerinin seri hale gelmesi 1690'lı yılları bulmuştur. Mustafa Alkan, "Türk Vakıf Tarihi Araştırmaları Açısından Hurûfât Defterleri: Adana Örneği", *XV. Türk Tarih Kongresi (Ankara 11-15 Eylül 2006) Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara 2010, C:IV/I, s.826. Ancak Yasemin Beyazıt, hurufât defterlerinin *Cihat Ruznamçesi* olduğunu belirterek, cihat ruznamçesinin düzenli hale gelişiyile ortaya çıktığını düşünmektedir. Yasemin Beyazıt, "Hurufat Defterlerinin Şehir Tarihi Araştırmalarındaki Yeri", *History Studies*, C: 5, S: 1, 2013, s.44.

⁴⁵ Tuncer Baykara, *Osmanlı Taşra Teşkilatında XVIII. Yüzyılda Görev ve Görevliler (Anadolu)*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1990, s.14-16; Şerife Eroğlu Memiş, "Hurûfât ya da 'Askerî Rûznâmçe Defterlerinde Yer Alan Vakıf Kurumları Dışındaki Atamaların Kazâ-yı Kudüs-i Şerif Örneğinde İncelenmesi", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, S: 39, Ankara 2016, s.72.

⁴⁶ Bu defterlerdeki kayıtların en eski tarihli Şevval 1102/Haziran-Temmuz 1691 tarihli Rize merkezindeki Çarşı Mahallesi'nde yer alan Dizdar Hüseyin Ağa Camii ile başlamakta ve Atina Kazası'na ait 29 Aralık 1834 tarihli atama kaydıyla son bulmaktadır. Eyüp Kul, *Osmanlı Döneminde Rize (Fetihten 19. Yüzyıla)*, Libra Yayıncılık, İstanbul 2020, s.46-47, 166, 266.

Tablo 1’de de görüldüğü gibi Rize merkezi, Rize Kazası, Mapavri (Çayeli) Kazası, Hemşin Kazası ve Atina (Pazar) Kazası’ndaki cami/mescit sayısı toplam 251’dir. En çok eser, köy sayısı ile orantılı olarak Rize Kazası’nda yer almaktadır. Diğer üç kazadaki köy ve cami/mescit sayıları neredeyse birbirine eşittir. Atina Kazası’ndaki bir yerleşim yeri kazanın merkezini yani nefisini temsil etmektedir. Bu noktada bu cami veya mescitlerin hangi yüzyılda ve ilgili yüzyılın hangi yılında inşa edildiği sorusu akla gelmektedir. Böylece elde edilecek veriler ile Bostan’ın bölgedeki nüfusun azaldığı, 19. yüzyılda yeniden yükselişe geçtiği yönündeki tespitin yerinde olup olmadığı sorgulanma imkânına sahip olunacaktır. Ancak bu yapılırken cami/mescitlerin yapım tarihlerinin tek tek verilmesi yerine, hurufât defterlerindeki bilgiler ışığında, 15, 16 ve 17. yüzyıllar ile 1700-1725, 1726-1750, 1751-1775, 1776-1800, 1801-1825 ve 1825-1850 yılları arasındaki zaman aralığı dikkate alınarak tasnif yapılmış ve yüzdelik dilimleri çıkarılması yoluna gidilmiştir.

Öncelikle olarak fetihten sonra ilk olarak Müslüman nüfusunun Rize merkezini yerleştirilmesi nedeniyle Rize şehir merkezinden başlamak yerinde olacaktır. Hurufât defterlerinde kaydına rastlanılan Rize merkezindeki cami/mescit sayısı 25’dir. Bu durum şehrin fethiyle birlikte kalede tesis edilen cami ile başlayan ve Cami-i Şerif Camii ile süren dini eserlerin yapım sürecinin zaman içinde köylere yayıldığını göstermektedir. Nitekim hurufât defterlerinde kayıtları bulunan bazı camilerin çok daha eski tarihlere dayandığı açıktır. Rize’de cami olarak kullanılan ilk eser, kaledeki askeri görevlilerin ibadetlerini yapması için tahsis edilen camidir. Bu ibadethanenin ardından ilk kayıtlarına 1583 tarihli tahrir defterinde rastlanılan ve kale dışında tamamı Müslümanların ikamet ettiği Mahalle-i Camii-i Şerif adlı bir mahalleden ve bu mahallede bulunan 26 hane Müslüman nüfustan bahsedilmektedir. Burada inşa edilen Cami-i Şerif Camii/Mescidi’nin, mahallede ikamet eden ve Ehl-i Sünnet Cemaatine mensup Müslümanların ibadet etmesi için inşa edildiği belirtilmektedir⁴⁹. Muhtemelen hemen hemen aynı zaman zarfında, bazı belgelerde Çarşı, bazı belgelerde Hüseyin Ağa Camii, bazı belgelerde ise Çarşı Camii demekle ünlü Hüseyin Ağa Camii olarak ifade edilen ve zamanla Orta Camii olarak meşhur olan başka bir cami daha bina edilmiştir. Bu caminin önceleri Rize Çarşısı kenarında, zamanla çarşının büyümesine bağlı olarak Rize Çarşısı ortasında kaldığı ve banisinin ise Dizdar Hüseyin Ağa olduğu arşiv vesikalarından öğrenilmektedir⁵⁰. Bunlardan başka fetihten sonra askerlerin ibadeti için yapılan Kale Camii yerine 17. yüzyılın ortalarında, 1658-1659 yıllarında Hacı Halil Ağa tarafından yeni bir cami inşa edilmiştir. Bu eserlerden başka 16. yüzyılda Emare/İslam Paşa Mahallesi’nde İslam Paşa Camii (1570-1571) bina

⁴⁹ Bostan, *a.g.e.*, s.63, 91-92, 98.

⁵⁰ Kul, *a.g.m.*, s.303.

edilirken, takip eden yüzyılda Roşı (Reşadiye) Mahallesi'nde Hacı Maden (1671-1672) ve Kuvaroz Mahallesi'nde (Gülbahar Hatun) Hacı Süleyman (1659-1660) camileri şehre kazandırılmıştır⁵¹. Yani 15. ve 16. yüzyıl tahrir defterleri, bölgedeki İslami yapılardan cami mimarisinin kalede başladığını, ardından ise günümüzde Rize Çarşısı ve İslam Paşa olarak bilinen sahada devam ettiğini ortaya koymaktadır.

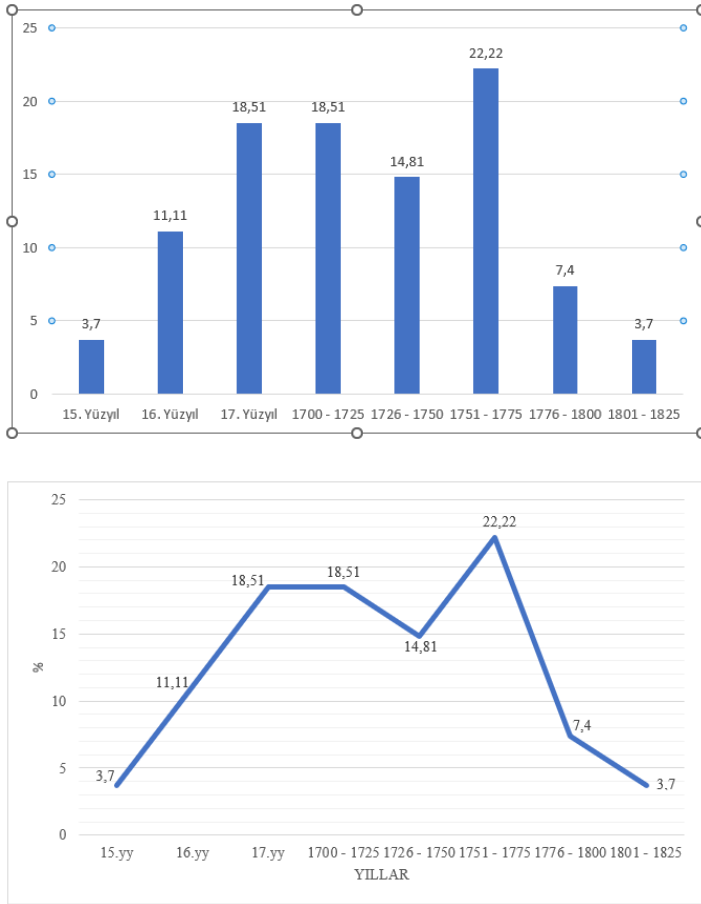
Burada şu da ifade edilmelidir ki, Rize merkezindeki mahallelerin pek çoğu coğrafi yapının etkisi ile birbirinden uzak sahalarda yerleşmiştir. Hatta hurufât defterlerindeki mahalle sayısının azlığı, dağ yamacındaki veya dağın güney kesimindeki yerleşim yerlerinin köy statüsüne sahip olmakla birlikte Rize mahalleleri içinde gösterilmesi ile alakalıdır. Bu durumun yüzyıllarca aynı kaldığı gerçeği de ortadadır. Yani Rize merkezi, yüzyıllarca bir mahalle bütünlüğüne kavuşamamış, Rize'nin etrafındaki köyler mahalle olarak kaydedilmeye devam etmiş ve şehir merkezindeki fizikî bütünlük ancak 20. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşebilmiştir⁵².

Yüzyıl/Tarih Aralığı	Cami Sayısı	Yüzdelik Dilimi
15. Yüzyıl	1	% 3,70
16. Yüzyıl	3	% 11,11
17. Yüzyıl	5	% 18,51
1700-1725	5	% 18,51
1726-1750	4	% 14,81
1751-1775	6	% 22,22
1776-1800	2	% 7,40
1801-1825	1	% 3,70
Toplam	27	

Tablo 2: Rize Merkezinde Mevcut Cami/Mescit Sayıları ve Yapılış Dönemlerine Göre Yüzdelikleri

⁵¹ Kul, *a.g.e.*, s.128-129, 132, 137.

⁵² Kul, *a.g.e.*, s.86.

Grafik 3 ve 4: Rize Merkezinde Camilerin Yapılış Dönemlerine Göre Yüzdelikleri

Tablo 2 ve Grafik 3'den de anlaşıldığı üzere Rize şehir merkezinde yapılan cami/mescitlerin toplam sayısı 27'dir. Ancak bu camilerden biri 15. yüzyılda kaledeki askerlerin ibadetleri için yapılan Kale Camii iken, bu cami yerini 17. yüzyıl ortalarında Hacı Halil Ağa tarafından kalede inşa edilen camiye bırakmıştır. Öte yandan 16. yüzyılda Rize'ye yerleştirilen 26 hane Müslüman için yapılan Cami-i Şerif Camii ise muhtemelen küçük bir eser olması ve yakınlarında yapılan Dizdar Hüseyin Ağa/Çarşı Camii nedeniyle fonksiyonunu kaybetmiş ve 1730'lu yıllarda yeniden inşa edilmiştir. Yani aslında Rize şehir merkezinde 25 cami/mescit bulunmaktadır. Bu cami/mescitlerin yaklaşık % 34'ü 18. yüzyıl öncesine aitken, yaklaşık % 63'ü ise 18. yüzyılda hizmete açılmıştır. 19. yüzyılda şehirde bir cami yapıldığı ve bunun oranının yaklaşık % 4 olduğu anlaşılmaktadır.

Rize şehir merkezinde cami/mescitlerin yapımlarına dair bilgiler böyle iken Rize, Mapavri (Çayeli), Hemşin ve Atina (Pazar) kazalarındaki cami/mescitlerin inşa süreçleri ne zaman gerçekleşmişti? Burada bulunan cami ve mescit sayıları da benzer şekilde 18. yüzyıl ile birlikte mi yapılmaya başlamıştı, yoksa bu genelleme doğru değil miydi? Öncelikli olarak şu ifade edilmelidir ki, gerek hurufât defterlerindeki kayıtlar gerekse diğer Osmanlı arşiv vesikaları bu sayılan kazalarda da 18. yüzyıl öncesinde bazı cami/mescitlerin varlığını işaret etmektedir. Bunlardan biri Atina (Pazar) Kazası'nın merkezi olan ve Yavuz Sultan Selim'in annesi Gülbahar Hatun tarafından yaptırılan Gülbahar Hatun/Pazaryeri Camii (16. yüzyıl başları) iken diğeri Cafer Paşa tarafından Mapavri (Çayeli) Kazası'nda inşa edilen Büyükcafer Paşa/Çangar Köyü Camii'dir (1570). 17. yüzyılda ise Rize Kazası'ndaki Salahra (Çaykent) Köyü Camii (1692), Mapavri (Çayeli) Kazası'na bağlı Leroz (Büyükköy) Köyü Camii (1697) ve Hemşin Kazası'na tabi Ortaköy Camii (1691) ile ilgili kayıtlar da belgelere yansımıştır⁵³. Muhtemelen bu camilerin yapılış tarihleri daha eski de olabilir. Ancak bu dört kazadaki cami/mescitlerin haricindeki cami ve mescitlerin varlığına şimdilik hurufât defterlerindeki kayıtlardan ulaşılabilmektedir.

Aynı zamanda hurufât defterleri, köy yerleşimlerinin büyüklüğü ve nüfusunun artışı ile ilgili de bazı yorumlar yapmaya imkan vermektedir. Rize Kazası'na bağlı Salaruha (Çaykent) İveroz (Müderisler) Mahallesi, Kanboz (İslahiye-Selamet), Çaklı (Çukurlu), Salandoz (Taşhane), Atyanos (Kasarcılar-Melek) köyünün cemaatinin arttığı vurgulanırken, Hemşin Kazası'na bağlı Viçe (Yukarı Çamlıca) köyünde yer alan ve Viçe ile Viçe-i Zir (Aşağı Çamlıca) köylerinin ortak kullanımında olan caminin yerine zamanla nüfus artışına paralel olarak Viçe-i Zir (Aşağı Çamlıca) köyünde de bir cami inşa edilmişti⁵⁴. Tüm bu

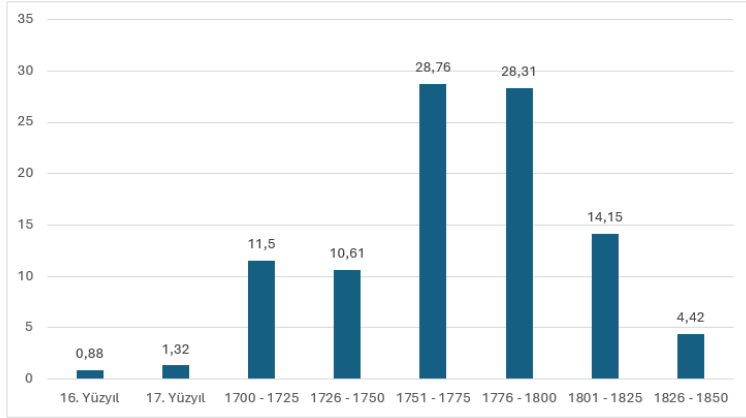
⁵³ Kul, *a.g.e.*, s.211, 192, 224, 260.

⁵⁴ Köylere bağlı mahallelerde birden fazla cami/mescit olduğu, bazı eserlerin ise mevzi olarak ifade edilen alanlarında bulunduğu hurufât defterlerinden anlaşılmaktadır. Rize Kazası ile ilgili Basalet (Aksu-Tatlısu) adlı köyündeki Mandulli Mahallesi Camii, Hos (Esentepe-Kirazdağı) Köyü mahallerinden Şimadiyoz'da Bıyıklı-zâde adlı hayırsever tarafından 18. yüzyıl sonlarında inşa edilen cami ile Salaruha (Çaykent) Köyü Eburuz? Mahallesi'nde birer cami, Silyan (Çayırılı-Yokuşlu) Köyü içinde ise biri Valarid (Aşağı Silyan) Mahallesi, diğeri Ayanos / Ayanas (Çayırılı) Mahallesi yer alan iki cami bulunmaktaydı. Bu eserlerden başka Hama (Bahattinpaşa-Çakmakçılar) ve Köhçer (Sivrikaya) köylerinde iki cami kayıtlara geçmişti. Rize Kazası'nda Mahanca'daki (Tuğlalı) eser, mevzi olarak tarif edilen bir sahadaydı. Mapavri (Çayeli) Kazası'nda, Latum (Madenli) Köyü camisinden başka bu köye bağlı Varğozlu? Mahallesi'nde başka bir cami; Atyanoz / Atyanos (Bozkale) Köyü'ne bağlı Holçe? Mahallesi'nde bir cami, Çangar Köyü Cafer Paşa camisinden başka, Cafer Paşa'nın neslinden Canan Hatun tarafından yapılan bir mescit bulunuyordu. Hemşin Kazası'nda, Berastan (Uzundere) Köyü'nde Hacı Osman ve Hacı Mehmed Ağa adlı hayırseverler tarafından inşa edilen bir cami ile Balahor (Yenice) ve Berastan (Uzundere) köylerinde olduğu belirtilen ve ahalî tarafından yapılan başka bir başka cami vardı. Öte yandan yine Hemşin'de Çinkit (Uğrak) ve Melmanat (Ak bucak) köylerinde üç cami bulunuyordu. Çutnis (Ormancık) Köyü'nde ise Çutnis (Ormancık) Köyü ile Hacı Abdullah camileri, Gumno

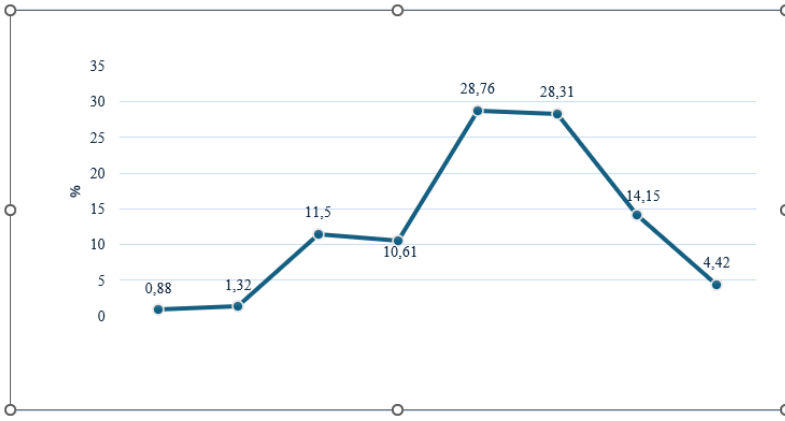
bilgilerden hareketle hurufât defterlerindeki kayıtlardan yola çıkarak cami/mescitlerin hangi dönemlerde yapıldıklarına dair 25 yıllık periyotlar içinde bir değerlendirme yapmak mümkün olmaktadır.

Yıllar	16. Yüzyıl		17. Yüzyıl		1700-1725		1726-1750		1751-1775		1776-1800		1801-1825		1826-1850	
Kaza	Cami Sayısı	Yüzdesi	Cami Sayısı	Yüzdesi	Cami Sayısı	Yüzdesi	Cami Sayısı	Yüzdesi	Cami Sayısı	Yüzdesi	Cami Sayısı	Yüzdesi	Cami Sayısı	Yüzdesi	Cami Sayısı	Yüzdesi
Rize	0	% 0	1	% 1,1	6	% 6,6	7	% 7,7	35	% 38,88	24	% 26,66	16	% 17,17	1	% 1,11
Mapavri	1	% 2,22	1	% 2,22	17	% 37,77	3	% 6,66	7	% 15,55	8	% 17,77	6	% 13,33	2	% 4,44
Hemşin	0	% 0	1	% 2,17	1	% 2,17	11	% 23,91	17	% 36,95	11	% 23,91	3	% 6,52	2	% 4,34
Atina	1	% 2,22	0	% 0	2	% 4,44	3	% 6,66	6	% 13,33	21	% 46,66	7	% 15,55	5	% 11,11
TOPLAM	2	% 0,88	3	% 1,32	26	% 11,50	24	% 10,61	65	% 28,76	64	% 28,31	32	% 14,15	10	% 4,42

Tablo 3: Rize, Mapavri (Çayeli), Hemşin ve Atina (Pazar) Kazalarındaki Camilerin Yapılış Tarihlerinin Yıllara Göre Dağılımı

(Yaltkaya) Köyü'nde biri Ali Çelebi adına, diğeri Hacı Mehmed tarafından inşa edilen iki cami yer almaktaydı. Mezmun (Ülkü) Köyü'nde Halid adlı kişi tarafından yapılan bir camiden başka, Mezmun, Doğancı ve Üskürt köyleri arasında, Ali bin Osman tarafından bina edilen başka bir cami daha yer alıyordu. Hemşin Kazası'na bağlı Viçe (Yukarı Çamlıca) ile Viçe-i Zir (Aşağı Çamlıca) köylerinde iki ayrı cami kayıtlıydı. Son olarak Atina Kazası sınırlarında Başköy genel adı altında kayıtlı yerleşim yerine bağlı Tiru Mahallesi'nde Hacı Mehmed, Hotri (Kocaköprü) köyünde İsmail Efendi ve Zağnat (Derinsu) Köyü'nde ise Mustafa Paşa adlarında üç cami bulunuyordu. Sahil kenarında Kos Pilaver İskelesi'nde (Elmalık) Camii'nden başka Bakoz'da (Yamaçdere) başka bir cami daha vardı. Kul, *a.g.e.*, s.167-168, 171, 174, 185, 193-194, 202, 205, 239, 262-263, 367.

Grafik 5 ve 6: Rize, Mapavri (Çayeli), Hemşin ve Atina (Pazar) Kazalarındaki Cami/Mescitlerin Yapılış Dönemlerine Göre Yüzdelikleri

Tablo 3 ve Grafik 5 ile 6'da da görüldüğü üzere Fındıklı ilçesi haricinde günümüz Rize'yi ifade eden istatistiklerden camilerin neredeyse %57,07'lik kısmının 1750 ila 1800 yılları arasında inşa edildiği anlaşılmaktadır. Yani hurufât defterlerinde isimleri geçen 251 cami/mescitten 129'u bu dönemde yapılmıştır. Yine bu dönemi takip eden 1801-1825 yılları arasında %14,15 ve 1826-1850 döneminde ise %4,42'lik bir oranda inşa süreçleri devam etmiştir ve bu da toplamda 42 cami/mescide denk gelmektedir. Aynı zamanda bu dört kazadaki cami ve mescitlerin toplamda %75,64'lük kısmı 1750 sonrasında kayıtlara geçmiştir. Bu ise toplam 251 caminin 171'i yapmaktadır. Bu grafikler ve tabloda dikkati çeken bir diğer nokta ise Mapavri (Çayeli) Kazası'ndaki camilerin yarısına yakınının (%44,43) 18. yüzyılın ilk yarısında yapılmış olmasıdır. Lakin burada da yine 1750-1850 dönemindeki cami ve mescitlerin yapım oranı %37,76'dır.

Tüm bu bilgilerden gerek Rize merkezi gerekse Fındıklı ilçesi hariç günümüz Rize ilinin sınırları içinde inşa edilen cami ve mescitlerin ağırlıklı olarak 18. yüzyılın ikinci yarısından sonra yapıldığı anlaşılmaktadır. Yani Rize'nin 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Müslüman nüfus yoğunluğu artan bir coğrafi saha olduğu açıktır.

Kaldı ki Bostan da bölge nüfusunun 18. yüzyılın ikinci yarısından sonra artmaya başladığını ve nüfusun 19. yüzyılın ilk çeyreğinde ciddi bir artış ile karşı karşıya bulunduğunu söylemektedir⁵⁵. Diğer yandan Aygün de hurufât kayıtlarına göre nüfus artışına bağlı olarak (mescid-i şerifin cemaat-i kesir olmakla) Of Kazası'ndaki köy ve mahallelerin cami ile dolmasının büyük

⁵⁵ Bostan, *a.g.e.*, s.151-152.

oranda 1730-1830 yılları arasında meydana geldiğini yazmaktadır⁵⁶. Böylece gerek avâız ve cizye defterlerinden varılan değerlendirmeler ile Rize, Mapavri (Çayeli), Atina (Pazar), Hemşin ve Of kazaları hurufât kayıtlarından elde edilen sonuçlar, bölge nüfusun 18. yüzyıl ile birlikte artış gösterdiğini teyit etmektedir.

Sonuç

Rize ve çevresi, 1461 yılında Osmanlı sınırlarına dâhil edildikten sonra nüfus açısından büyük bir değişim geçirmiş, gayrimüslim nüfusun ikamet ettiği bölgede şenlendirme ve iskân siyaseti uygulanmıştır. Ancak bu çabaya rağmen normalde artış göstermesi gereken bölge nüfusu, 17. ve 18. yüzyıllarda düşüş yaşamıştır. Araştırmacıların veri eksikliği nedeniyle bölgedeki bu değişim hakkında yaptığı çalışmaların geçerli olup olmadığının değerlendirilmesi amacıyla yola çıkılan bu çalışmada bölgedeki camilerin çoğunluğun 1750'lerden sonra yapılmış olması gerçeğinden hareket edilmiştir. Böylece Bostan başta olmak üzere araştırmacıların avâız ve cizye defterlerini baz alarak yaptığı değerlendirmeleri ile en geniş manada Aygün'ün Of Kazası örneği temelinde hurufât kayıtları üzerinden yürüttüğü iskan değerlendirmelerine cami ve mescitlerin yapılış dönemleri üzerinden bir pencere açılmıştır. Tüm bu bilgiler ışığında Bostan'ın da nüfus istatistiklerinde verdiği üzere Rize şehrinin gayrimüslimlerin ağırlıklı olarak yaşadığı bir yerleşim yeri olduğu, 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bölgeye Müslümanların yerleştirildiği, özellikle Celalî isyanlarının bir neticesi olarak ortaya çıkan karışıklıklardan dolayı nüfusun 17. yüzyıl boyunca olumsuz etkilenecek gayrimüslim nüfus başta olmak üzere bölge nüfusunda ciddi bir azalış meydana geldiği, bununla birlikte 18. yüzyıl içinde yeniden şenlenmeye başladığı, 18. yüzyıl sonlarında ve 19. yüzyıl başlarında nüfusunun giderek arttığı bilgisi, cami ve mescitlerin yapımı ile ilgili kayıtlarla da örtüşmektedir.

Şu da ilave edilmelidir ki, Doğu Karadeniz'deki diğer yerleşim yerlerine benzer bir şekilde Rize'nin de makûs kaderinin göç olduğu, çayın etkisi ile bunun yavaşladığı, hatta uzun yıllar sorun olmaya devam eden insan kaybının bir nebze olsun azaldığı söylenebilir. Ayrıca Pontus meselesinin arka planında bölgedeki Rum nüfusun yoğunluğu üzerinde yapılan ama bilimsellikten uzak çalışmaların olduğu da malumdur. Bu nedenle özellikle 19. yüzyıl öncesi bölge nüfusu hususunda daha fazla veriye ve daha farklı değerlendirmelere ihtiyaç olduğu gerçeği göz önüne alındığında bu çalışmanın bir nebze olsun araştırmacılara bir perspektif kazandıracağı düşünülmektedir.

⁵⁶ Aygün-Açık-Şimşek, *a.g.e.*, s.4; Aygün, *a.g.e.*, s.9, 69.

KAYNAKLAR

1. Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA) (İstanbul)

Cevdet Dahiliye : 370.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA) (Ankara)

Hurûfât Defterleri: 119-213, 462-86, 530-147, 531-129, 532-131, 532-136, 533-126, 534-154, 535-114, 536-97, 541-97, 545-23, 548-47, 549-38, 549-38, 558-144, 559-30, 559-65, 560-24, 560-79, 561-30, 561-82, 562-57, 562-86, 563-77, 563-90, 564-26, 565-210, 568-240, 569-104, 569-66, 1048-102, 1050-65, 1058-74, 1059-64, 1060-123, 1062-169, 1066-77, 1070-80, 1072-74, 1073-153, 1084-52, 1087-21, 1088-30, 1090-66, 1090-67, 1091-17, 1091-36, 1093-56, 1095-78, 1096-96, 1117-36, 1119-213, 1119-43, 1128-2, 1131-92, 1133-35, 1135-108, 1139-176, 1139-22, 1140-152, 1140-370, 1140-52, 1140-83, 1142-48, 1143-118, 1144-73, 1145-136, 1145-167, 1146-33, 1146-54, 1148-102, 1148-134, 1148-42, 1149-32, 1149-46, 1150-37, 1150-65, 1151-111, 1151-77, 1152-29, 1154-45, 1154-66, 1155-181, 1155-56, 1156-57, 1157-100, 1157-101, 1157-103, 1157-37, 1158-130, 1160-51, 1160-54, 1160-56.

2. Kitap ve Makaleler

ALKAN, Mustafa, “Türk Vakıf Tarihi Araştırmaları Açısından Hurûfât Defterleri: Adana Örneği”, *XV. Türk Tarih Kongresi (Ankara 11-15 Eylül 2006) Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara 2010, C: IV/I, s.825-842.

AYGÜN, Necmettin-Açık, Turan-Şimşek, Eyyub, *Trabzon Hurufat Defterleri (Vakıflar ve Görevlileri 1691-1835)*, ed. Veysel Usta, Serander Yayınları, Ankara 2019.

AYGÜN, Necmettin, *Of Kazası'nda Dinî Yapılar ve Görevlileri Of'un İskân Tarihine Hurufat Kayıtları'nın Katkısı*, ed. Veysel Usta, Serander Yayınları, Ankara 2021.

BARKAN, Ömer L., “*Tarihi Demografik Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi*”, TM, X, İstanbul 1953, s.1-26.

BARKAN, Ömer L., *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, C: I, Ankara 1988.

BARKAN, Ömer Lütfi, “Avârız”, *İA.*, C: II, Eskişehir 2001, s.13-19.

BAYKARA, Tuncer, *Osmanlı Taşra Teşkilatında XVIII. Yüzyılda Görev ve Görevliler (Anadolu)*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1990.

BIJIŞKYAN, P. Minas, *Pontos Tarihi-Tarihin Horona Durduğu Yer Karadeniz*, Çev. Hrand D. Andresyan, Çivi Yazıları Yayınları, İstanbul 1998.

BILGIN, Mehmet, *Doğu Karadeniz Tarih-Kültür-İnsan*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2000.

BOSTAN, İdris, “Rize”, *DİA*, c.35, İstanbul 2008, s.147-151.

BOSTAN, M. Hanefi, “Fetihten Yunan İsyanına Kadar Doğu Karadeniz Bölgesinin Demografik Yapısı”, *Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu*, ed. Veysel Usta, Ankara 2007, s.125-152.

BOSTAN, M. Hanefi, “XVII.Yüzyıl Avârız ve Cizye Defterlerine Göre Of Kazasının Nüfusu ve Etnik Yapısı”, *XIV.Türk Tarih Kongresi (Ankara, 9-13 Eylül 2002)*, Kongreye Sunulan Bildiriler, Ankara 2005, C: II/I, s.413-429.

BOSTAN, M. Hanefi, “Yavuz Sultan Selim’in Şehzâdelik Dönemi (1487-1512)”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S: 40 (Yavuz Sultan Selim Özel Sayısı), İstanbul 2019, s.1-86.

BOSTAN, M. Hanefi, *Rize’nin Sosyal Tarihi (Fetihten 18. Yüzyıla)*, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Yayınları, Ankara 2020.

BOSTAN, M. Hanefi, *XV ve XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*, Ankara 2002.

DEMİRCİ, Süleyman, “Osmanlı’da Devlet, Toplum ve Ekonomi: XVII. Yüzyılda Trabzon Eyaletinin Avârızhâneleri ve Vergi Miktarları Üzerinde Gözlemler”, *CİÉPO Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi XVII. Sempozyumu Bildirileri Trabzon:18-23 Eylül 2006*, Haz. Kenan İnân-Yücel Dursun, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, Trabzon 2011, s.543-555.

DURSUN, Yücel, “Küçük Bir Köyden Bir İlçeye, Arsin’in Tarihi Serüveni”, *Arsin Tarih, Kültür ve Doğal Değerler*, ed. Çoşkun Erüz, Artı6 Medya Yayıncılık, Ankara 2019, s.39-62.

EMECEN, Feridun, “Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Osmanlı Tahrir Defterleri”, *Tarih ve Sosyoloji Semineri (28-29 Mayıs 1990)*, İstanbul 1991, s.143-156.

FIRAT, Bilge, *Rize’de Sosyal Hayat ve Asayiş Sorunları (1663-1774)*, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Lisansüstü Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), Rize 2024.

GÖKBİLGİN, M. Tayyip, “XVI. Yüzyıl Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi”, *Belleten*, XXVI/102, Ankara 1962, s.293-337.

GÜÇER, Lütfi, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1964.

GÜNDAY, Dünder, “Tahrir Defterleri ile Mukataa Defterleri Arasında Bir Mukayese”, *POF*, C: 27, Sarajevo 1979, s.277-282.

İLHAN, Mehmed Mehdi, “Tapu Tahrir Defterlerinin Tarihsel Demografi İçin Önemi Hakkında Bazı Notlar”, *ERDEM*, C: VII, S: 19 (1991), Ankara 1993, s.263-270.

İNALCIK, Halil, “Ottoman Social and Economic History: A Review”, *I. Uluslararası Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi Tebliğleri*, ed. Osman Okyar-Halil İnalcık, Ankara 1980, s.1-20.

KOÇ, Yunus, “Osmanlı’da Kent İskânı ve Demografisi (XV-XVIII. Yüzyıllar)”, *TALİD*, C: III, S:6, İstanbul 2005, s.161-210.

KUL, Eyüp, “Osmanlı Fethinin Akabinde Trabzon Sancağı’na Bağlı Rize’nin Kurulduğu Yer Neresidir?”, *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Trabzon*, I, ed. Temel Öztürk-Arif-Koday-Şefik Memiş-Muhammet Şen, Trabzon Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Trabzon 2023, s.295-314.

KUL, Eyüp, “Rize Kalesi”, *Karadeniz Araştırmaları*, C: XV, S: 58, Yaz 2018, s.26-49.

KUL, Eyüp, *Osmanlı Döneminde Rize (Fetihten 19. Yüzyıla)*, Libra Yayıncılık, İstanbul 2020.

MEMİŞ, Şerife Eroğlu, “Hurûfât ya da ‘Askerî Rûznâmçe Defterlerinde Yer Alan Vakıf Kurumları Dışındaki Atamaların Kazâ-yı Kudüs-i Şerif Örneğinde İncelenmesi”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, S: 39, Ankara 2016, s.75-104.

NEDKOFF, Boris Christoff, “Osmanlı İmparatorluğunda Cizye (Baş Vergisi)”, Çev. Şinasi Altundağ, *Belleten*, C: VIII, S:32, Ankara 1944, s.599-652.

ÖZ, Mehmet- Acun, Fatma, *Orta Karadeniz Tarihinin Kaynakları Karahisar-ı Şarkî Sancağı Mufassal Avâız Defteri (1642-43 Tarihli)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, C: VII, Ankara 2008.

ÖZ, Mehmet, “Tahrir”, *DİA*, İstanbul 2010, C:39, s.425-429.

ÖZEL, Oktay, “17. Yüzyıl Osmanlı Demografi ve İskân Tarihi İçin Önemli Bir Kaynak: Mufassal Avâız Defterleri”, *XII. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 12-16 Eylül 1994)*, Kongreye Sunulan Bildiriler, Ankara 1999, C: III, s.735-743.

ÖZTÜRK, Temel, “XIII. Yüzyıl İlk Yarısı Trabzon Sancağı Nüfus Tespitinde Avarız Ve Cizye Defterlerinin Kullanılabilirliği”, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, C: 5, S:5, 2008, s.93-112.

ÖZTÜRK, Temel, *Osmanlıların Kuzey ve Doğu Seferinde Savaş ve Trabzon*, Serander Yayınları, Trabzon 2011.

SEZGIN, İbrahim, “XVII.Asırda Of Kazâsının Nüfusu”, *Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu (3-5 Mayıs 2001)*, Haz. Mithat Kerim Arslan-Hikmet Öksüz, Trabzon 2002, C: I, s.151-159.

TEMEL, Eşref, “Hurufât Defterleri’ne Göre XVIII.-XIX. Yüzyılda Livane (Artvin) Vakıfları”, *Artvin Tarihi Araştırmaları-1*, ed. Nuri Yavuz, Kriter Yayınları, İstanbul 2019, s.124-164.

TOSUN, Miraç, *Trabzon’da Cemaatler Arası İlişkiler (1700-1770)*, Serander Yayınları, Trabzon 2018.

ULUÇAY, Çağatay, “Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu?”, *Tarih Dergisi*, C: 6, S: 9, İstanbul 1954, s.53-90.

ÜNAL, Mehmet Ali, “1056/1646 Tarihli Avâız Defterine Göre 17. Yüzyıl Ortalarında Harput”, *Belleten*, S: 199, Ankara 1987, s.119-129.

EKLER

Ek 1: Rize Merkezindeki (Nefs) Camiler, Camilerin Bulunduğu Yerlerinin Eski ve Yeni Adları, Camilerin Banileri ve Yapılış Tarihleri ve Camilerin Hurufât Defterlerinde Kaydedildikleri İlk Tarih⁵⁷

Caminin Bulunduğu Yerin Eski ve Yeni Adları	Cami Adı	Banisi	Yapılış Tarihi	Hurufât Defterinde Kaydedildiği İlk Tarih
?	Ayşe Hatun Camii	Mataracı-zâde Hüseyin Ağa/Ayşe Hatun	?	1776
Babik (Tophane) Mah.	Attar Hacı Osman Camii	Attar Hacı Osman	?	1767
Haldoz (Bağdadlı) Mah.	Bağdadlı Hacı Osman Camii	Bağdadlı Hacı Osman Ağa	?	1704
?	Başçılar Mescidi	?	?	1698
?	Çolak Hacı Ahmed Mescidi	Çolak Hacı Ahmed	?	1755
Rize Çarşısı	Dizdar Hüseyin Ağa Camii/Orta Camii	Dizdar Hüseyin Ağa	?	1668
?	Hacı Abdalbaki Camii	Hacı Abdalbaki	?	1701
Yaka (Emineddin) Mah.	Hacı Ahmed Pir Camii	Hacı Ahmed Pir	?	1726
Akrotül (Camiönü) Mah.	Hacı Ahmed Camii	Hacı Ahmed	1697-1698	1732
Kale Mah.	Hacı Halil Ağa Camii	Hacı Halil Ağa	1658-1659	1767
Roşi (Reşadiye) Mah.	Hacı Ma'dan/Maden Camii	Hacı ve Oğlu Hacı Ahmed	1671-1672	1688
Kuvaroz (Gülbahar) Mah.	Kuvaroz (Gülbahar) Mahallesi Camii	?	?	1773
Kuvaroz (Gülbahar) Mah.	Hacı Süleyman Camii	Hacı Süleyman	1659-1660	1694
İskelehane	İskelehane/Yalı Camii	?	?	1773
Emare (İslampaşa) Mah.	İslam Paşa Camii	İslam Paşa	1570-1571	1692

⁵⁷ VGMA, Defter No: 1160-56; VGMA, Defter No: 1140-152; VGMA, Defter No: 1119-43; VGMA, Defter No: 1091-17; VGMA, Defter No: 1128-2; VGMA, Defter No: 1139-22; VGMA, Defter No: 1088-30; VGMA, Defter No: 1142-48; VGMA, Defter No: 1090-66; VGMA, Defter No: 1090-67; VGMA, Defter No: 1117-36; VGMA, Defter No: 1087-21; VGMA, Defter No: 1093-56; VGMA, Defter No: 1084-52; VGMA, Defter No: 1158-130; VGMA, Defter No: 1096-96; VGMA, Defter No: 1095-78; VGMA, Defter No: 548-47; VGMA, Defter No: 565-210; VGMA, Defter No: 545-23; VGMA, Defter No: 541-97; VGMA, Defter No: 568-240; VGMA, Defter No: 549-38.

Kankalanoz (Yağlıtaş) Mah.	Kankalanoz (Yağlıtaş) Mahallesi Camii	Mahalle Sakinleri	?	1775
Rize Çarşısı	Kapudan Ali Paşa Camii/Taşçıoğlu Camii	Cezayirli Kaptan Ali Paşa	1718-1719	1734
Rize Çarşısı	Malkoçoğlu Hacı Hasan Camii	Malkoçoğlu Hacı Hasan	?	1735
Emare Mah.	Müftü Hacı Mehmed Efendi Camii	Müftü Mehmed Efendi	?	1703
Kuvaroz (Mandil) Mah.	Hacı Mehmed Mescidi	Hacı Mehmed Efendi	?	1740
Paşayan (Çarşı) Mah.	Paşayan (Çarşı) Mahallesi Mescidi	Habib-zâde Hacı Mustafa	?	1734
Pindoz (Değirmendere) Mah.	Pindoz (Değirmendere) Mahallesi Camii	Mahalle Sakinleri	1785-1786	1778
?	Saklınar? Mahallesi Camii	Mahalle Sakinleri	?	1825
Pazarbaşı	Tuzcu-zâde Seyyid Hacı Mehmed Camii	Tuzcu-zâde Seyyid Hacı Mehmed	?	1795
Nefs-i Rize Köyü	Şeyh Camii	Hacı Muhammed	1711-1712	1726

Ek 2: Rize Kazası'na Bağlı Köylerdeki Camiler, Yerleşim Yerlerinin Eski ve Yeni Adları, Camilerin Banileri ve Camilerin Hurufât Defterlerinde Kaydedildiği İlk Tarih⁵⁸

Caminin Bulunduğu Yerleşim Yerinin Eski ve Yeni Adı ile Cami Adı	Banisi	Hurufât Defterinde Kaydedildiği İlk Tarih
Anbarlık (Ambarlık) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1762
Andra (Hurmalık-Kayabaşı) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1765
Andon (Küçükçayır) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1787
Aspet (Fethiye Köyü) Camii	?	1766
Atyanos (Kasarcılar-Melek) Köyü Camii	?	1794
Arahor? Köyü Camii	Hacı Ali	1796
Aron (Sütlüce) Köyü Camii	Hüseyin, Mehmed ve Hacı Mehmed	1765
Arğalavoz (Yanıktaş) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1755
Askoroz (Engindere) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1814

⁵⁸ VGMA, Defter No: 1160-56; VGMA, Defter No: 1140-152; VGMA, Defter No: 1119-43; VGMA, Defter No: 1091-17; VGMA, Defter No: 1128-2; VGMA, Defter No: 1139-22; VGMA, Defter No: 1088-30; VGMA, Defter No: 1142-48; VGMA, Defter No: 1090-66; VGMA, Defter No: 1090-67; VGMA, Defter No: 1117-36; VGMA, Defter No: 1087-21; VGMA, Defter No: 1093-56; VGMA, Defter No: 1084-52; VGMA, Defter No: 1158-130; VGMA, Defter No: 1096-96; VGMA, Defter No: 1095-78; VGMA, Defter No: 548-47; VGMA, Defter No: 565-210; VGMA, Defter No: 545-23; VGMA, Defter No: 541-97; VGMA, Defter No: 568-240; VGMA, Defter No: 549-38.

Basalet (Aksu-Tatlısu) Köyü Camii	Köy Ahalisi / Hacı Mahmud	1731
Baselet (Aksu-Tatlısu) Köyü Mandullı Mah.	Mahalle Sakinleri	1806
Çaklı (Çukurlu) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1803
Çeler (Kuruköy) Köyü Camii	Hacı Ahmed	1795
Çiklenar (Sarayköy) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1818
Ethone (Gündere) Köyü Camii	Hacı Mahmud Bin İsmail	1734
Filargoz (Topkaya) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1818
Fosa (Köprülü) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1768
Ğoloz (Kendirli) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1765
Goncuvaniye (Denizgören) Köyü Camii	?	1766
Göl Köyü Camii	?	1712
Harvel (Güzelköy) Köyü Camii	Arab-zâde Abdullah Çelebi	1774
Hancı (Sandıktaş) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1777
Hama (Bahattinpaşa-Çakmakçılar) Köyü Camii	?	1779
Hama (Bahattinpaşa-Çakmakçılar) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1809
Hızır Köyü Camii	Seyyid Hasan	1773
Hos (Esentepe-Kirazdağı) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1758
Hos (Esentepe-Kirazdağı) Köyü Camii Şimadiyoz Mah. Camii	Bıyıklı-zâde Mustafa	1797
Homeze (Demirkapı) Köyü Camii	Hacı Ahmed	1700
İsahur (Düzköy) Köyü Camii	Hacı Ali	1769
İsteftar/Seftar (Yolbaşı) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1758
İverisiye/İveris (Müderisler) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1765
Kars Köyü Camii	?	1777
Kalamoz (Akınar) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1802
Kapnes Köyü Camii	Köy Ahalisi	1777
Kaçaran (Zincirliköprü) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1767
Kafkame (Çağrankaya) Köyü Camii (Uzun Ahmed Camii)	Uzun Ahmed Camii	1767
Kandeva (Kırklartepesi) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1790
Kamenit (Kavaklı) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1755
Kanboz (İslahiye-Selamet) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1816
Kapse (Ayvalık-İhlamur) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1773
Kolad? Köyü Camii	Ekşi-zâde İbrahim Ağa Bin Hacı Mehmed Ağa	1765
Koliça (Subaşı) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1795
Kozluca Köyü Camii	Köy Ahalisi	1826
Komes (Şimşirli) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1800

Köhçer (Sivrikaya) Köyü Camii	Ekşi-zâde Mustafa Ağa	1797
Liparit (Yalıköy) Köyü Camii	?	1760
Mağaloz (Tersane) Köyü Camii	Ahmed	1777
Mahanca (Tuğlalı) Köyü Camii	İsmail	1798
Malize Köyü Camii	Köy Ahalisi	1803
Malpet (Ereklimanı/Eriklimanı) Köyü Camii/ Mescid-i Cedid Camii	Köy Ahalisi	1771
Manle (Kıralı) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1792
Masi (Hazar) Köyü Camii	?	1755
Mavrant (Kalecik) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1726
Mize (Rüzgârlı) Köyü Camii	Süleyman	1763
Muskas (Çeşmeköy) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1795
Ohte/Uhte Köyü Camii	Hacı Mahmud	1771
Pelaymanoz (Çakmakçılar-Bahattinpaşa) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1808
Peres Köyü Camii	Hacı Ahmed	1732
Petran (Meşeköy) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1793
Ruspa (Uzankaya) Köyü Camii	Hacı Mustafa	1756
Pilakorum (Cevizlik) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1804
Salarha (Çaykent) Köyü Camii	?	1692
Salaruha (Çaykent) Köyü İveroz (Müderisler) Mah. Camii	?	1787
Salandoz (Taşhane) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1793
Sarandinoz (Yemişlik) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1790
Seveloz (Ali Paşa) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1770
Setoz/Sitoz (Kıbledağı) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1814
Sıkrik (Azaklıhoca-Çaycılar) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1762
Sılan (Çayırılı) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1723
Silyan (Çayırılı-Yokuşlu) Köyü Valarid (Aşağı Silyan) Mahallesi Camii	Köy Ahalisi	1763
Silyan (Çayırılı-Yokuşlu) Köyü Ayanos/Ayanas (Çayırılı) Mahallesi Camii	Köy Ahalisi	1774
Sinoz (Kömürcüler) Köyü Camii	Hacı Mehmed	1732
Sivame (Hüseyin Hoca) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1794
Tivranoz (Geçitli) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1773
Töhlü Köyü Camii	Köy Ahalisi	1772
Tulun (Taşçılar) Köyü	Ali Bin İsmail	1775
Uma (Ortapazar) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1800
Vane (Ilıca) Köyü Camii	Ali	1726
Vandri (Çağlayan) Köyü Camii	Hafız Hasan Ağa	1723

Varda (Güneyce) ve Gannuz Köyleri Camii	?	1791
Varda (Güneyce) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1819
Velku (Dereköy) Köyü Camii	İsmail	1797
Virankoz/Varankoz (Fıçıcılar) Köyü Camii	?	1761
Yaskird? Köyü Camii	Köy Ahalisi	1755
Yere Akar/Yerekad? Köyü Camii	Hüseyin Efendi	1760
Zavendik (Çiftlikköy/Büyükçiftlikköy) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1813
آدمقور	Köy Ahalisi	1804
دروغیہ المودل دروغیہ	Hacı Ebu Bekir Ağa ve Uzun Süleyman	1731
دروغیہ المودل دروغیہ	?	1724
دروغیہ المودل دروغیہ	Mehmed Emin	1705

Ek 3: Mapavri (Çayeli) Kazası'na Bağlı Köylerdeki Camiler, Yerleşim Yerlerinin Eski ve Yeni Adları, Camilerin Banileri ve Camilerin Hurufât Defterlerinde Kaydedildikleri İlk Tarih⁵⁹

Caminin Bulunduğu Yerleşim Yerinin Eski ve Yeni Adı ile Cami Adı	Banisi	Hurufât Defterinde Kaydedildiği İlk Tarih
Ahrikos? Köyü Camii	Köy Ahalisi	1766
Arpik (Şirinköy-Musadağı) Köyü Camii	Hacı Mustafa	1733
Apanconoz (Ketenli) Köyü	Ahmed Bin Hasan	1830
Atyanoz/Atyanos (Bozkale) Köyü Camii	Hacı İbrahim	1723
Atyanoz/Atyanos (Bozkale) Köyü Holçe? Mahallesi Camii	Köy Ahalisi	1827
Balohor (Yenice) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1790

⁵⁹ VGMA, Defter No: 1160-54; VGMA, Defter No: 1140-370; VGMA, Defter No: 1157-100; VGMA, Defter No: 1119-213; VGMA, Defter No: 1091-136; VGMA, Defter No: 1139-176; VGMA, Defter No: 1145-136; VGMA, Defter No: 1145-137; VGMA, Defter No: 1148-102; VGMA, Defter No: 1135-108; VGMA, Defter No: 1146-33; VGMA, Defter No: 1149-32; VGMA, Defter No: 1156-57; VGMA, Defter No: 1150-37; VGMA, Defter No: 1154-45; VGMA, Defter No: 1151-77; VGMA, Defter No: 1115-56; VGMA, Defter No: 558-144; VGMA, Defter No: 562-57; VGMA, Defter No: 561-30; VGMA, Defter No: 560-24; VGMA, Defter No: 569-66; VGMA, Defter No: 563-90; VGMA, Defter No: 559-30.

Çangar-Çunkar/Menahorid-i Büzürk/Büyük Cafer Paşa Köyü Cafer Paşa Camii	Cafer Paşa/Cafer Bey	1583
Çangar-Çunkar/Menahorid-i Büzürk/Büyük Cafer Paşa Köyü Canan Hatun Mescidi	Canan Hatun	1725
Çilingir Köyü Camii	Köy Ahalisi	1764
Çoncık (Taşpınar-Aktaş) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1806
Çozi? Köyü Camii	Köy Ahalisi	1703
Ğodri (Dağınıksu) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1779
Ğotoz (Pekmezli) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1820
Gürgen Köyü Camii	Köy Ahalisi	1704
İşruz (İşbiruz) Köyü Camii	?	1776
Sahilde Hacı Ömer Camii	Hacı Ömer	1716
Hazavit (Ulucami) Köyü Camii	Vakıf	1743
Hamalyoz (Balıkçılar) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1763
Kabahor (Gölyayla) Köyü Hacı Osman Mescidi	Hacı Osman	1750
Kaluhuraf (Kiremitköy) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1802
Komika (Küçüktaşhane) Köyü Camii	Hacı Ahmed	1731
Korhan Köyü (Potamya Deresi) Camii	Hüseyin	1704
Kuriloz (Adacami) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1822
Kuzandinoz (Taşlık-Kurtuluş) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1768
Latum (Madenli) Köyü Molla Bekir Camii	Molla Bekir	1720
Latum (Madenli) Köyü Varğozlu? Mahallesi Camii	Mahalle sakinleri	1805
Leroz (Büyükköy) Köyü Camii	Mustafa	1697
Lestenkoz (Taşköprü) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1796
Mağloz (Camıdağı) Köyü Camii	?	1721
Mamul (Kesmetaş) Köyü Camii	Mustafa Kızı Fatıma Hatun	1753
Martova Köyü Camii	Müftü Hacı Mehmed Efendi	1720
Maşer Köyü Camii	Hacı Mehmed	1719
Merdane? Köyü Camii	Müftü Mehmed Efendi	1721
Mirakaloz (Hamidiye) Köyü Camii	?	1767
Murciva (Yenipazar) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1801
Pazaryeri Halu? Köyü Camii	Hacı Hasan	1796
Perkam (Demirhisar) Köyü Camii	Hacı Ahmed	1719
Raşod (Çeşmeli-Karaağaç) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1759
Ruspa (Muradiye) Köyü Camii	?	1723
Palodya (Beyazsu) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1787
Ruslar Köyü Cennet Hatun Mescidi	Cennet Hatun	1706

Taşözü Köyü Camii	?	1714
Vela/Veyla (Veliköy) Köyü Camii	Osman Bin Hasan	1790
Yeniköy Köyü Camii	?	1776
	Müftü Hacı Mehmed Efendi	1725

Ek 4: Hemşin Kazası'na Bağlı Köylerdeki Camiler, Yerleşim Yerlerinin Eski ve Yeni Adları, Camilerin Banileri ve Camilerin Hurufât Defterlerinde Kaydedildikleri İlk Tarih⁶⁰

Caminin Bulunduğu Yerleşim Yerinin Eski ve Yeni Adı ile Cami Adı	Banisi	Hurufât Defterinde Kaydedildiği İlk Tarih
Arablı Köyü (Aşağıköy?) Camii	Hacı Ahmed	1721
Badara (Bahar), Zuğa (Çamlıtepe) ve Tepan (Bilen) Köyleri Camii	Köy Ahalisi/Hacı İbrahim	1769
Balohor (Yenice) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1797
Babik (Çukurluhoca) Köyü Camii	Şahin-zâde Osman	1798
Başhemşin (Ortaklar) Köyü Camii	Alaybey-zâde Ömer Ağa	1732
Bedul/Bodullu (Mutlu Mahallesi) Düzü/ Yeniköprübaşı Mevkii Hacı Mehmed Camii	Balta Hacı Mehmed	1792
Berastan (Uzundere) Köyü Camii	Hacı Osman ve Hacı Mehmed Ağa	1772
Berastan (Uzundere) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1754
Çanova/Çaniva (Nurluca) Köyü Camii	Hasan Bin Hüseyin	1790
Çat (Çatköy) Köyü Camii	Numan Bin Hüseyin/Habib bin	1766
Cimil (Cimilbaşköy) Köyü Hacı Osman Ağa Camii/Ortaköy Camii	Hacı Osman Ağa/Köy ahalisi	1781
Çinciva (Şenyuva) Köyü	Şeyh Hüseyin Efendi	1796
Çinkit (Uğrak) Köyü Hacı Ali Camii	Hacı Ali	1732
Melmanat (Ak bucak) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1741
Çinkit (Uğrak) ve Melmanat (Ak bucak) Köyü Hacı Osman ve Hacı İbrahim Camii	Hacı Osman ve Hacı İbrahim	1775
Çutnis (Ormancık) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1763

⁶⁰ VGMA, Defter No: 1160-51; VGMA, Defter No: 1131-92; VGMA, Defter No: 1145-167; VGMA, Defter No: 1148-134; VGMA, Defter No: 1152-29; VGMA, Defter No: 1146-54; VGMA, Defter No: 1149-46; VGMA, Defter No: 1150-65; VGMA, Defter No: 1154-66; VGMA, Defter No: 1151-111; VGMA, Defter No: 1155-81; VGMA, Defter No: 564-26; VGMA, Defter No: 562-86; VGMA, Defter No: 561-82; VGMA, Defter No: 560-79; VGMA, Defter No: 569-104; VGMA, Defter No: 563-77; VGMA, Defter No: 559-65.

Çutnis (Ormancık) Köyü Hacı Abdullah Camii	Hacı Abdullah	1789
Dobira Holco Katon (Aşağı Şimşirli) Köyü Camii	Ömer Ağa/Köy ahalisi	1741
Elovit, Meydan, Çat (Yaylaköy/Çat/ Meydan) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1774
Gumno (Yaltkaya) Köyü Ali Çelebi Camii	Ali Çelebi	1732
Gumno (Yaltkaya) Köyü Arslan oğlu Hacı Mehmed Camii	Hacı Mehmed bin Arslan	1830
Hahunç (Çataldere) Köyü Camii	Mustafa	1780
Holco (Kaplıca) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1774
İncirli (Yaltkaya) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1782
Kale-i Bâlâ Köyü Camii	Hacı Kamil/Mataracı-zâde İbrahim Ağa	1736
Kamnos (Ekmekçi) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1781
Kodince? Köyü Camii	?	1737
Koluna (Zilkade) Köyü Camii	Mehmed	1806
Kuşiva (Yolkıy) Camii	?	1768
Livik (Güroluk) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1746
Makributam (İncesu) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1776
Makrevis (Konaklar) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1764
Mesahor (Kaptanpaşa) Köyü Camii	Süleyman, Mehmed, İbrahim ve Mustafa Bin Mustafa	1762
Mezmun (Ülkü) Köyü Camii	Halid Bin Mehmed	1814
Mezmun (Ülkü) Köyü Camii	Ali bin Osman	1830
Mikron Kavak (Kavak) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1746
Mollaveys (Ülkü) Köyü Camii	Hacı Ali Ağa Oğlu Hacı Abdullah	1774
Müslümanay Köyü Camii	Köy Ahalisi Köy ahalisi	1774
Ortaköy Camii	Köy Ahalisi	1691
Ortan Köyü Camii	Köy Ahalisi	1766
Parmaksız Köyü Camii	Köy Ahalisi	1739
Sert Köyü Camii	Köy Ahalisi	1774
Tezina (Akyamaç) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1768
Toletliç? Köyü Camii	Hacı Abdî Ağa	1815
Viçe (Yukarı Çamlıca) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1746
Viçe-i Zir (Aşağı Çamlıca) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1774

Ek 5: Atina (Pazar) Kazası'na Bağlı Köylerdeki Camiler, Yerleşim Yerlerinin Eski ve Yeni Adları, Camilerin Banileri ve Camilerin Hurufât Defterlerinde Kaydedildikleri İlk Tarih⁶¹

Caminin Bulunduğu Yerleşim Yerinin Eski ve Yeni Adı ile Cami Adı	Banisi	Hurufât Defterinde Kaydedildiği İlk Tarih
Ahkevat? Köyü Camii	Köy Ahalisi	1804
Akarşivat? Köyü Camii	Köy Ahalisi	1825
Apso (Suçatı) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1771
Aranas (Darlı) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1778
Avenler? Köyü Camii	Köy Ahalisi	1776
Bakoz (Yamaçdere) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1809
Başköy Tiru Mahallesi Hacı Mehmed Camii	Hacı Mehmed	1736
Başkö Hotri (Kocaköprü) Köyü İsmail Efendi Camii	İsmail Efendi	1760
Başköy Zağnat (Derinsu) Köyü Mustafa Camii	Mustafa	1796
Belirtilmemiş	Fatıma Hatun	1713
Belekvaran? Köyü Camii	Köy Ahalisi	1793
Ciğetöre (Boğazlı) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1794
Çokilvat Köyü Ekşi Hacı Mustafa Camii	Ekşi Hacı Mustafa Bin Mehmed	1755
Dutğe (Tunca) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1738
Kos Pilaver İskelesi (Elmalık) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1778
Guvand (Çayırdüzü) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1824
Çuvant (Dağvat Kolu) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1778
Haku (Şehitlik) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1793

⁶¹ VGMA, Defter No: 1133-35; VGMA, Defter No: 1143-118; VGMA, Defter No: 1144-73; VGMA, Defter No: 1073-153; VGMA, Defter No: 1062-169; VGMA, Defter No: 1072-74; VGMA, Defter No: 1058-74; VGMA, Defter No: 1059-64; VGMA, Defter No: 1066-77; VGMA, Defter No: 530-147; VGMA, Defter No: 531-129; VGMA, Defter No: 532-136; VGMA, Defter No: 532-132; VGMA, Defter No: 533-126; VGMA, Defter No: 534-154; VGMA, Defter No: 535-114; VGMA, Defter No: 536-97.

Hançkun (Alçılı) Köyü Camii	Ahmed Ağa	1799
Hudisa (Kesikköprü) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1834
İnceucu? Köyü Camii	Musa Bin Ahmed	1830
Kala Köyü Camii	Hacı İbrahim-zâde Ali	1791
Kemer Köyü Camii	Mehmed Bin İbrahim	1769
Komilo (Muratköy) Köyü Camii	?	1761
Kuzika (Elmalık) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1806
Lamgo (Yücehisar) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1793
Larus? Köyü Camii	Ali Bin İbrahim	1796
Mekaliskirit (Dikkaya) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1808
Melmanat Su (Ak bucak) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1790
Muttafi (Gündoğan) Köyü Camii	Hacı Mustafa	1794
Natokame Köyü Camii	?	1798
Okkordule Artasın (Mısırlı) Köyü Camii	Ekşioğlu	1777
Pazaryeri (Pazar Merkez) Camii	Ayşe Gülbahar Hatun	1515
Poliden? Köyü Camii	Köy Ahalisi	1810
Şangul (Doğanay) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1799
Setherun? Limanı	Köy Ahalisi	1826
Suhesete? Köyü Camii	Köy Ahalisi	1834
Tavalvat (Tütüncüler) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1793
Temerhevat? Köyü Camii	Köy Ahalisi	1778
Tolikçet (Duygulu) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1806
Venek (Örnek) Köyü Camii	Hacı Ahmed	1713
Zğem-i Ulya (Yukarı Durak) Köyü Camii	Hacı Ahmed	1736
Zğem (Aşağı Durak) Köyü Camii	Köy Ahalisi	1772
Zato Köyü Camii	Köy Ahalisi	1778
مخدومستان	Mehmed Emin ve İbrahim	1795

XVIII. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA KARS EYALETİNİN İDARECİLERİ*

*Ersin DOĞANTEKİN***

ÖZ

Kars, Kanuni Sultan Süleyman döneminde Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine girmiştir. Kars'ın serhadde olması hasebiyle hem yönetimi hem de güvenliği devlet için her zaman önemli bir konu olmuştur. Doğu'dan ve Kafkasya'dan gelen saldırılara karşı önemli bir kale görevini gören Kars, bu bölgelere yapılacak seferler sırasında da üs görevi görmüştür. Bu nedenle Kars'ın idaresine atanacak valilerin genellikle coğrafyaya hâkim tecrübeli mîr-i mîranlar veya vezirler arasından seçildiği söylenebilir.

Bu çalışma 1750-1801 yılları arasındaki Kars'a atanan idarecilerin atama tarihlerini, önceki görevlerini, Kars'tan ayrılışlarını ve sonraki görevlerini ihtiva etmektedir. Çalışmanın ana kaynaklarını Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde bulunan atama kayıtlarını ihtiva eden defterler ve belgeler ile döneme ait kronikler oluşturmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Vali, Beylerbeyi, Kars, Osmanlı Devleti

ADMINISTRATORS OF KARS PROVINCE IN THE SECOND HALF OF THE 18TH CENTURY

ABSTRACT

Kars came under Ottoman rule during the reign of Suleiman the Magnificent. As a frontier town, its administration and security were of critical importance to the state. Serving as a key fortress against attacks from the East and the Caucasus, Kars also functioned as a base for campaigns into these regions. It can be said that the governors appointed to administer Kars were typically selected from experienced mîr-i mîrans or viziers with a solid understanding of the region. This study focuses on the administrators appointed to Kars between 1750 and 1801. It examines their dates of appointment, their previous positions, their departure from Kars, and their subsequent roles. The research draws on books, documents from the Ottoman Archives of the Presidency of the Republic of Turkey, and contemporary chronicles.

Keywords: Governor, Beylerbey, Kars, Ottoman Empire

* Gönderim Tarihi: 26.07.2024. Kabul Tarihi: 14.11.2024.

** Dr. Öğr. Üyesi, Kafkas Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, KARS. kfkastarih36@gmail.com, ORCID: 0000-0002-4980-8815.

Giriş

Kars, Anadolu ile Kafkasya'yı bağlayan bir köprü konumunda olması hasebiyle birçok devletin hâkimiyetine girmiştir. Kars, Kanuni Sultan Süleyman döneminde Osmanlı sınırlarına dâhil edilmiştir. Önce sancak statüsünde Erzurum beylerbeyliğine bağlanan şehir¹, 1578-1590 tarihleri arasında gerçekleştirilen doğu seferleri sırasında Lala Mustafa Paşa önderliğinde imar edilmiş² ve 22 Eylül 1580'de Silistre Sancak Beyi Hızır Bey'in 700.000 akçe hasla Kars'a Beylerbeyi tayin olunmasıyla müstakil bir eyalet haline getirilmiştir.³ XIX. yüzyılın başlarına kadar şehrin bu statüsü devam etmiş, sonra yine sancak olarak Erzurum eyaletine bağlanmıştır.⁴ XVIII. yüzyılda Kars eyaleti Erzurum, Revan ve Çıldır/Ahıska eyaletleriyle sınırdır. Bu dönemde eyalet, merkezi Kars sancağı olmak üzere Zaruşad, Geçivan, Ardahan-ı Küçük ve Kağızman sancaklarından oluşmaktadır.⁵

Kars, Safevi sınırında önemli bir eyalet olması hasebiyle XVI. yüzyıldan itibaren Osmanlı-Safevi mücadelelerinden etkilenmiştir.⁶ Şehir, Safevilere karşı yapılacak seferlerde ordunun zahire tedarikinde ve ikmalinde önemli bir merkez olmuştur.⁷ Kars, XVIII. yüzyılda da Safevilere son veren Avşar Nadir Şah'ın kuşatmalarına maruz kalmıştır.⁸

¹ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, İstanbul 1953, C: I, s. 521; Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kuruluş ve Genişleme Devri(1535-1566)*, Ankara 1998, s. 274; Tufan Gündüz, "Kars", *TDVİA*, C: 24, İstanbul 2001, s. 516; Selçuk Ural - Jülide Orat Akyüz - Nebahat Oran Arslan- Akın Bingöl-Ş. Cem Tüysüz, *Kars Tarihi Geçmişten Cumhuriyete*, Kars 2011, s. 270.

² Jülide Akyüz, "16. ve 19. Yüzyıllar Arasında Kars Tarihi", *Kars Beyaz Uykusuz Uzakta*, İstanbul 2006, s. 91-92; Jülide Akyüz, "Kadim Şehir Kars II", *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, S: 6, İstanbul Mayıs 2015, s. 84; Meltem Aydın, "Kars Kalesi'nin Yeniden İnşası ve Kars Beylerbeyliği'nin Kurulması(1578-1590)", *International Social Sciences Studies Journal*, Vol: 7, Issue: 89, Bakü 2021, s. 4685-4686; Sibel Orhankazi, "XVIII. Yüzyılın Sonlarında Osmanlı Sınır Muhafazasında Kars Kalesi", *OTAM*, S: 54, Ankara Güz 2023, s. 139-140.

³ Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasî Münasebetleri (1578-1612)*, İstanbul 1993, s. 112; Aydın, *a.g.e.*, s. 84; Bilgin Aydın-Rıfat Günelan, "Ruus Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Osmanlı Eyalet Teşkilatı ve Gelişimi", *Osmanlı Araştırmaları*, S: 38, İstanbul 2011, s. 37.

⁴ Gündüz, *a.g.m.*, s. 517.

⁵ Fahameddin Başar, *Osmanlı Eyâlet Tevcihatı (1717-1730)*, Ankara 1997, s. 126-127; Orhan Kılıç, *Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimatı Eyalet ve Sancak Tevcihatı*, Elazığ 1997, s. 67.

⁶ Gündüz, *a.g.m.*, s. 515-517.

⁷ Geniş bilgi için bkz. Fadimana Fidan, "Osmanlı-Safevi Savaşlarında Kars ve Erzurum'un Zahire Tedarikindeki Rolü (1730-1732)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C: 11, S: 55, Şubat 2018.

⁸ Geniş bilgi için bkz. Sırrı Efendi, *Risâletü't-Târih-i Nâdir Şâh (Makâle-i Vâkı'a-ı Muhâsara-i Kars)*, Haz. Mehmet Yaşar Ertaş, İstanbul 2012; Sibel Orhankazi, "Nadir Şah'ın Kars Kuşatması, Kars Kalesi Tahkimatı ve Ordu İlaşesi (1744-1747)", *Cenûbi Garbî Kafkas*

XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rusların baskısı da Kars üzerinde hissedilmeye başlamıştır. 1768-1774 yılları arasında süren Osmanlı-Rus savaşları sırasında Gürcistan'da meydana gelen gelişmeler, Osmanlı Devleti'nin dikkatini Kars ve Ahıska üzerine çekmiştir. Kuzey Kafkasya Rus Ordusu Komutanı General Gottlieb Heinrich von Todtleben, Solomon I ve Tiflis Hanı Erekli Han ile anlaşarak Gürcistan'da kolayca ilerlemeyi planlamıştır. Tiflis Hanı Erekli Han ve Solomon I'in kuvvetleri ile birleşen Rus ordusu 1769-1770 kış aylarında harekete geçmiş ve Mart 1770'de Çıldır Eyaleti'ne saldırmış, Nisan 1770'de Azgur kalesi kuşatılmıştır.⁹ Bu gelişmeler karşısında Osmanlı Devleti önlemler almış, Vezir Mustafa Paşa Erzurum'a görevlendirilmiş, Kars ve Ahıska muhafazası için gerekli asker ve iaşeden sorumlu tutulmuştur.¹⁰ Bu dönemde Kars Kalesi'nin güvenliği Osmanlı Devleti tarafından yakinen takip edilen önemli bir konu haline gelmiş ve Kars'taki tahkimat artırılmıştır.¹¹

Kars Kalesi'nin önemi XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Kars'ta görev yapan yöneticilerin atama kayıtlarına da yansımıştır; belgelerde genelde "...kalesi muhafazası şartıyla..." ifadesi geçmektedir. Ayrıca Kars'ta vali olarak görev yapan Seyyid İbrahim Paşa'nın görevi Sivas eyaleti kendisine ilhak edilerek 5 L 1192/27 Ekim 1778 tarihinde ibka edilmiştir.¹² Evâil-i Şevval 1192/23 Ekim-1 Kasım 1778 tarihli mühimme defteri kaydında İbrahim Paşa'ya Kars'ta ikamet etmesi gerektiği ve Sivas eyaletini mütesellimle yönetmesi bildirilmiştir.¹³ Bu hükümden de anlaşılacağı üzere sınırda bulunan Kars şehrinin idaresi ve güvenliği Osmanlı Devleti için fazlasıyla önemliydi.

Kars Eyaleti'nin İdarecileri

Bu çalışmada Kars eyaletinin 1750-1801 yılları arasındaki idarecileri ele alınmıştır. Konu ve tarih sınırlaması yapılır iken, kaynakların verimliliğine, çalışma alanının bakirliğine dikkat edilmiştir. Kars tarihi üzerine yapılmış

Hükümeti'nin Kuruluşu'nun 100. Yılı Münasebetiyle Kars ve Güney Kafkasya Tarihi Yazıları, Ed. Muharrem Turp, İstanbul 2019, s. 131-146.

⁹ Sadık Müfit Bilge, *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya 1454-1829 (Tarih-Toplum-Ekonomi)*, İstanbul 2012, s. 237; Emin Ünsal, *Osmanlı Devleti'nin Kafkasya Politikaları ve Çıldır Valisi Süleyman Paşa'nın Faaliyetleri (1771-1791)*, Basılmamış Doktora Tezi, Trakya Üniversitesi SBE, Edirne 2021, s. 94-95; Yaşar Kop, *1828-1829 Osmanlı- Rus Savaşı'nda Kars ve Çevresi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi SBE, Erzurum 1999, s. 20-21.

¹⁰ Ünsal, *a.g.t.*, s. 95.

¹¹ Orhankazi, *a.g.m.*, s. 142.

¹² BOA. A. DVNSNŞT.d., 16, s. 170.

¹³ Kadir Özbay, *177 Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyon ve Tahlili (H.1192-1193/M.1777-1778)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi SBE, Van 2008, s. 146-147.

araştırmalarda konuyla ilgili daha önce yapılmış müstakil bir çalışma bulunmamaktadır. Makalenin amacı Kars'a atanan idarecilerin atama ve görevden ayrılış tarihlerini, Kars'a atanmadan önceki görevlerini, Kars'tan ayrıldıktan sonraki görevlerini ortaya çıkarmaktır. İncelenen dönemin uzunluğu ve atanan kişilerin fazlalığı nedeni ile idarecilerin biyografilerine, Kars'taki görev süreleri zarfındaki faaliyetlerine değinilmemiştir.

Çalışmanın ana kaynaklarından olan Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde bulunan 16 numaralı tahvil defteri(BOA. A. DVNSNŞT.d., 16), *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Bürokrasisi Merkez ve Taşra Yöneticileri 1756-1792* adı altında yayınlanmıştır.¹⁴ Bu defter konuyla ilgili en kapsamlı kaynaktır. Ancak ilgili defter bu çalışmanın tarihlerini tam kapsamamaktadır ve kapsadığı dönemde de kronolojik olarak atamalar takip edildiğinde boşluklar bulunmaktadır. Kronolojik olarak atamaların takip edilmesi Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde bulunan ilgili döneme ait atama kayıtlarını ihtiva eden defterler ve belgeler ile döneme ait kronikler ve günümüzde yazılmış olan telif eserlerden faydalanılarak yapılmaya çalışılmıştır.

İncelenen dönemde Kars'a yönetici olarak tayin edilenler vezir veya mîr-i mîran rütbesindedir. Ayrıca Ebubekir Ağa'ya yeniçeri ağalığından¹⁵ ve Numan Ağa'ya dergâh-ı âli kapıcıbaşılığından¹⁶ mîr-i mîran rütbesi verilerek beylerbeyi olarak atandıkları görülmektedir. Kars'a yönetici olarak atanan valilerden Zarbuna-zâde(Darbunezâde) Ömer Paşa¹⁷, Abdurrahman Paşa¹⁸ ve Delilbaşı el-Hac İbrahim Paşa¹⁹ Rumeli Beylerbeyiliği payesine sahiptir.

İncelenen belgelerde; bâ- hatt-ı hümayûn tevcih, bâ-hatt-ı hümayûn ibkâ, bâ-emr-i hümayûn tevcih, bâ-hatt-ı hümayûn ibkâ ve mukarrer kılınmıştır, mîr-i mîrandan mumaileyhe ibkâ, kemâkân ibkâ, rütbe-i mîr-i mîran ile tevcih, bâ-hatt-ı hümayûn şevket makrûn ibkâ, bâ-hatt-ı hümayûn şevket makrûn kemakân ibkâ, müceddeden tevcih, ibkâ, şeklinde atama şekilleri ile ilgili bilgiler verilmektedir.²⁰

Yapılan atamalarda; *kalesi muhafazası şartıyla, emr-i muhafazaya kıyâm ve ihtimam eylemek şartıyla, vezir müşârunileyhe Sivas eyaleti ilhakıyla*

¹⁴ *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Bürokrasisi Merkez ve Taşra Yöneticileri 1756-1792*, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Yayın No:3, İstanbul 2019.

¹⁵ BOA. A. DVNSNŞT.d., 16, s. 170; BOA. A. RSK.d., 1601, s. 53.

¹⁶ BOA. A. DVNSNŞT.d., 16, s. 169.

¹⁷ İzzî Süleyman Efendi, *İzzî Tarihi (Osmanlı Tarihi 1157-1165/1744-1752)*, Haz. Ziya Yılmaz, İstanbul 2019, s. 772; BOA. A.DVNSMHHM. d. 154, h.no: 1087, s. 338.

¹⁸ İzzî Süleyman Efendi, *a.g.e.*, s. 926; BOA. A.DVNSMHHM. d. 155, h.no: 938, s. 261.

¹⁹ BOA. A. DVNSNŞT.d., 16, s. 170; *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Bürokrasisi Merkez ve Taşra Yöneticileri 1756-1792*, s. 365.

²⁰ BOA. A. DVNSNŞT.d., 16, s. 169-170.

kemakân ibkâ, eyaleti mezbur hala ber-vech-i arpalık İçil sancağına mutasarrıf mîr-i mirandan Mustafa dâme ikbâlühûya liva-i mezbur ilhakıyla bâ-hatt-ı hümayûn tevcih, eyalet-i mezbur kalesi muhafazası şartı ve Çorum sancağı ilhakıyla mîr-i miran-ı mumaileyh Mustafa dâme ikbâlühûya kemakân ibkâ, kalesi muhafazası şartıyla hala ber-vech-i arpalık Kayseriyye sancağı mutasarrıfı Mehmed Emin Paşazâde Vezir Süleyman Paşa hazretlerine Kayseriyye üzerinde kalmak şartıyla bâ-hatt-ı hümayûn tevcih, Eyalet-i mezbûr kalesi muhafazası şartıyla Yeniçeri ağası olup Bursa'da ikâmete memur Ebubekir Ağa'ya rütbe-i mîr-i miranî ile tevcih, Dergâh-ı âli kapıcıbaşılarından Nu'man Ağa'ya rütbe-i mîr-i miranî ve kalesi muhafazası şartıyla bâ-hatt-ı hümayûn-ı şevket makrûn tevcih şeklinde belirleyici ifadeler kullanılarak deftere kaydedilmiştir.²¹

Osmanlı Devleti'nde yeni vali tayinleri ve ibkâlar diğer devlet görevlilerinde olduğu gibi Şevval ayında yapılırdı. Ancak ihtiyaca binaen yılın diğer dönemlerinde de atamalar veya ibkâlar yapılırdı.²² Kars'a yapılan atama kayıtlarına bakıldığında Şevval(L) ayında 40, Zilhicce(Z) ayında 7, Rebiülevvel(RA) ve Cemaziyelahir(C) aylarında 5'er, Rebiülahir(R), Receb(B), Ramazan(N) ve Zilkade(ZA) aylarında 4'er, Muharrem(M) ayında 3, Safer(S) ve Cemaziyelevvel(CA) aylarında 2'şer ve Şaban(Ş) ayında 1 şeklinde atamaların veya ibkâların yapıldığı görülmektedir(bkz. Tablo 1).

İncelenen dönemde Osmanlı Devleti'nde valiler veya beylerbeyiler eyaletlere bir yıllığına atanıyorlardı, bir yıldan sonra ya başka bir eyalete veya sancağa tayin ediliyorlar ya da ibkâ suretiyle bir yıl daha bulundukları yerde görevlerine devam ediyorlardı.²³ Tablo 1'e bakıldığında Kars'a yapılan atama kayıtları 52'i vali ataması, 29'u atanan valilerin görevlerinde ibkâsı ve 1'i atanan valinin müceddeden şeklinde yeniden atanması olmak üzere toplamda 82 kayıttan ibarettir. Kars'ta görev yapan valilerin bazıları defaten Kars'a atanmıştır. Zarbuna-zâde(Darbunezâde) Ömer Paşa'nın yaklaşık bir haftalık zamanla Kars'ta en kısa süre ile görev yapan vali olduğu söylenebilir. Kars'a üç defa vali olarak atanan ve defalarca ibkâ suretiyle görevinde bırakılan Numan Paşa yaklaşık 11 yıl 2 aylık süre ile Kars'ta en uzun süre görev yapan validir. Beylerbeyilerin atandığı yere kapı halkı ile birlikte hareket etmesi hem fazlasıyla zaman almaktaydı hem de fazlasıyla masraflıydı. Beylerbeyiler bu masrafları halktan çıkarmaya çalıştıkları için halk bu durumdan memnun değildi.²⁴ Devlet,

²¹ BOA. A. DVNSNŞT.d., 16, s. 169-170.

²² Ahmet Önal, "Sivas Eyaleti Valileri ve Beylerbeyileri (1753-1792)", *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi Tarih'in Peşinde*, S: 21, 2019, s. 27.

²³ Kılıç, a.g.e, s. 19; İlhan Şahin, "XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı Taşra Teşkilatının Özellikleri", *XV. ve XVI. Asırları Türk Asrı Yapan Değerler*, İstanbul 1999, s. 128.

²⁴ Mehmet İpşirli, "Beylerbeyi", *TDVİA*, C: 6, İstanbul 1992, s. 70.

bu hareketlilik sırasında hem zaman kaybını önlemek hem de ahaliye külfet çıkarmamak için yakın eyaletlerdeki beylerbeyilerin yerlerini birbiriyle değiştirme yoluna gidiyordu. Kars'ta görev yapan Abdülcemizâde Vezir Hüseyin Paşa'nın Trabzon'a atanması, Trabzon'daki görevinden istifade eden Zoralizâde Vezir Mehmed Paşa'nın Kars'a atanması sırasında hem eyaletlerin yakın olmasına hem de vüzeranın yer değişimlerinde halka fazlasıyla külfet çıkarılmamasına dikkat edilmiştir.²⁵

Kars'a vali ataması yapılırken genellikle Kars ve civar coğrafyayı bilen Kars veya yakın eyaletlerde daha önce görev yapmış olan vezir veya mir-i miran rütbesindeki kişiler vali olarak atanmaya çalışılmıştır.²⁶ Valiler genelde Erzurum, Çıldır/Ahışa, Trabzon/Batum ve Van gibi yakın eyaletlerden Kars'a atanmıştır. Bazen de Maraş, Haleb, Karaman ve Şehrizar eyaletleri gibi kısmen daha uzak yerlerden Kars'a vali olarak atandıkları görülmektedir. Ayrıca Kars'a Ankara, Çorum, Goniya, İçil, Karahisar-ı Sahib, Kayseriye, Kangırı, Niğde ve Sultanönü sancak mutasarrıflarının vali olarak tayin edildiği görülmektedir. Kars'tan ayrılan valilerin Çıldır, Erzurum, Haleb, Maraş, Musul, Rakka, Sivas, Trablusşam, Trabzon ve Van eyaletlerine vali ve İçil, Goniya, Karahisar-ı Sahib, Kayseriye, Kangırı ve Prizrin sancaklarına mutasarrıf olarak atandıkları söylenebilir. Yine Kars'ta görevi başında iken bazı valilerin azl edildikleri, Yusuf Paşa ve Kethüda Mehmed Paşa'nın da görevleri başında iken vefat ettikleri söylenebilir(bkz. Tablo I).

Kars'ta görev yapan vali veya beylerbeyiler bazı dönemlerde Kars ile birlikte farklı eyalet veya sancakları da yönetmiştir. Kars Valisi Seyyid İbrahim Paşa'ya gönderilen Evâil-i Şevval 1192/ 23 Ekim-1 Kasım 1778 tarihli hükümde Kars'ın hasılatının yeterli gelmemesi sebebiyle Sivas eyaletinin de kendisine ilhak edildiği belirtilmiştir.²⁷ Ayrıca atama kayıtlarında herhangi bir neden belirtilmese de daha önce İçil sancağı mutasarrıfı olan Mustafa Paşa'ya 7 L 1197/5 Eylül 1783 tarihinde İçil sancağı ile birlikte Kars eyaleti tevcih edilmiştir. Mustafa Paşa, İçil sancağının başkasına verilmesinden sonra 22 N 1198/9 Ağustos 1784 tarihinde Çorum sancağı ilhakıyla Kars'taki görevinde ibkâ kılınmıştır.²⁸ Yine, Kayseriye sancağı mutasarrıfı olan Mehmed Emin

²⁵ “...Kars eyaleti Trabzon canibine semt ve mütekârib olub vüzeranın nakl ve hareketlerinde çendân ahaliye külfet ve zahmet olmayacağı melhûz ve mukarrer olduğuna binâen Trabzon eyaleti dahi Kars valisi müşarîniyleye ve Kars eyaleti Zoralî-zâde Mehmed Paşa kullarına tevcih ve ihsân-ı hümâyûn buyrulmak babında” BOA. AE. SOSM. III 96/7358.

²⁶ BOA. A. DVNSNŞT.d., 16, s. 169-170.

²⁷ Özbay, a.g.t., s. 146-147.

²⁸ BOA. A. DVNSNŞT.d., 16, s. 170; BOA. A. RSK.d., 1601, s. 47; *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Bürokrasisi Merkez ve Taşra Yöneticileri 1756-1792*, s. 209; Ahmed Vasıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakaikü'l-Ahbâr*, Haz. Mücteba İLGÜREL, Ankara 1994, s. 185.

Paşazâde Vezir Süleyman Paşa 10 Za 1199/14 Eylül 1785 tarihinde Kayseriyye sancağı üzerinde kalmak şartıyla Kars vilayetine atanmıştır.²⁹

Tablo 1: XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Kars Eyaleti'ne Atanan İdareciler

Adı	Önceki Görevi	Kars'a Tevcih Tarihi	Sonraki Görevi	Tevcih Tarihi
Yusuf Paşa		Evâsıt-ı Ş 1162/ 27 Temmuz-5 Ağustos 1749 ibkâ ³⁰		
Vezir Durak Mehmed Paşa	Karaman Valisi	Evâsıt-ı Cemaziyelahir 1163/17-27 Mayıs 1750 ³¹		
Zarbuna-zâde (Darbunezâde) Ömer Paşa	Şehrizor Beylerbeyi	13 L 1163/15 Eylül 1750 ³²	Van Valisi	Evâsıt-ı Şevval 1163/13-22 Eylül 1750 ³³
Yusuf Paşa	Van Beylerbeyi	Evâsıt-ı Şevval 1163/13-22 Eylül 1750 ³⁴		
Abdurrahman Paşa(Sarı Kethüda)		10 B 1165/24 Mayıs 1752 ³⁵	Haleb Valisi	10 Şaban 1165/23 Haziran 1752 ³⁶
Vezir Ahmed Paşa	Haleb Valisi	10 Şaban 1165/23 Haziran 1752 ³⁷		
Yusuf Paşa	Sabık Kars Beylerbeyi	Evâsıt-ı Şevval 1165/22-31 Ağustos 1752 ³⁸		
		12 Şevval 1166/12 Ağustos 1753 ibkâ ³⁹		
		Evâil-i Şevval 1166/1-10 Ağustos 1753 ibkâ ⁴⁰	Van Beylerbeyi	13 Zilkade 1166/11 Eylül 1753 ⁴¹

²⁹ BOA. A. DVNSNŞT.d., 16, s. 170.

³⁰ Yusuf Paşa'ya gönderilen Evâsıt-ı Ş 1162/ 27 Temmuz-5 Ağustos 1749 tarihli hükümde Kars eyaletinin kendisine ibkâ edildiği bildirilmektedir. BOA. A.DVNSMHHM. d. 154, h.no: 504, s. 176; Yine Evâsıt-ı R 1163/20-29 Mart 1750 tarihli mühimme kaydından anlaşıldığına göre Kars Eyaleti Yusuf Paşa'nın idaresindedir. Bkz. BOA. A.DVNSMHHM. d. 154, h.no: 883, s. 276.

³¹ İzzî Süleyman Efendi, *a.g.e.*, s. 772; Mühimme hükmünde cemazielahirin evâili olarak tarih düşülmüştür. BOA. A.DVNSMHHM. d. 154, h.no: 1046, s. 324; BOA. A.DVNSMHHM. d. 154, h.no: 1052, s. 326.

³² İzzî Süleyman Efendi, *a.g.e.*, s. 772; Ömer Paşa'nın Kars'a atanma tarihi mühimme kaydında cemazielevvelin yirmi yedinci günü/3 Haziran 1750 olarak yazılmıştır. BOA. A.DVNSMHHM. d. 154, h.no: 1087, s. 338.

³³ BOA. A.DVNSMHHM. d. 154, h.no: 1285, s. 405.

³⁴ BOA. A.DVNSMHHM. d. 154, h.no: 1284, s. 405.

³⁵ BOA. A.DVNSMHHM. d. 155, h.no: 880, s. 239.

³⁶ İzzî Süleyman Efendi, *a.g.e.*, s. 926; BOA. A.DVNSMHHM. d. 155, h.no: 938, s. 261.

³⁷ İzzî Süleyman Efendi, *a.g.e.*, s. 926; BOA. A.DVNSMHHM. d. 155, h.no: 938, s. 261.

³⁸ BOA. A.DVNSMHHM. d. 155, h.no: 1123, s. 296.

³⁹ Mehmed Hâkim Efendi, *Hâkim Efendi Tarihi (Osmanlı Tarihi 1166-1180/1752-1766)*, Haz. Tahir Güngör, Ed. Ziya Yılmaz, İstanbul 2019, C: I s. 63.

Abdülcelilzâde Vezir Hüseyin Paşa	Van Valisi	Evâsıt-ı ZA 1166/9-18 Eylül 1753 ⁴²		
		5 L 1167/26 Temmuz 1754 ibkâ ⁴³		
		7 Şevval 1168/17 Temmuz 1755 ibkâ ⁴⁴	Trabzon Valisi	Evâil-i Ca 1169/2-11 Şubat 1756 ⁴⁵
Zaralızâde Vezir Mehmed Paşa	Trabzon Valisi	Evâil-i Ca 1169/2-11 Şubat 1756 ⁴⁶	Sivas Valisi	8 L 1169/6 Temmuz 1756 ⁴⁷
Vezir Mustafa Paşa	Erzurum Valisi	8 L 1169/6 Temmuz 1756 ⁴⁸	Erzurum Valisi	5 L 1170/23 Haziran 1757 ⁴⁹
Yusuf Paşa	Van Beylerbeyi	5 L 1170/23 Haziran 1757 ⁵⁰		
Vezir el-Hac İbrahim Paşa	Trabzon Valisi	8 Ra 1171/20 Kasım 1757 ⁵¹	Erzurum Valisi	4 L 1171/11 Haziran 1758 ⁵²
Vezir Mustafa Paşa	Erzurum Valisi	4 L 1171/11 Haziran 1758 ⁵³	Erzurum Valisi	6 L 1172/2 Haziran 1759 ⁵⁴

⁴⁰ BOA. A.DVNSMHH. d. 155, h.no: 1911, s. 510.

⁴¹ Mehmed Hâkim Efendi, *a.g.e.*, s. 66; BOA. A.DVNSMHH. d. 155, s. 533, h.no: 2021; BOA. AE. SMHD. I, 265/21471.

⁴² BOA. AE. SMHD. I, 265/21471; BOA. A.DVNSMHH. d. 155, h.no: 2020, s. 533; BOA. C.DH., 139/6949; Hüseyin Paşa'nın Kars'a atama tarihi ile farklı kayıtlarda mevcuttur. Sicill-i Osmanî'de Şevval 1166/Ağustos 1753 olarak gösterilir. Bkz. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, Çev. Seyit Ali Kahraman, İstanbul 1996, C: 3, s. 717; Ahmed Vasıf Efendi, 23 Zilkade 1166/21 Eylül 1753 göstermektedir. Bkz. Nevzat Sağlam, *Ahmed Vâsıf Efendi ve Mehâsinü'l-Âsâr ve Haka'iku'l-Ahbâr'ı 1166-1188/1752-1774*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul 2014, s. 21; Hâkim Efendi Tarihi'nde ise atama tarihi 3 Zilkade 1166/1 Eylül 1753 olarak gösterilmektedir. Bkz. Mehmed Hâkim Efendi, *a.g.e.*, s. 66.

⁴³ BOA. A.NŞT.d. 1386, s. 2; Hâkim Efendi Tarihi'nde atama tarihi 27 Temmuz olarak gösterilmektedir. Bkz. Mehmed Hâkim Efendi, *a.g.e.*, s. 142.

⁴⁴ Mehmed Hâkim Efendi, *a.g.e.*, s. 291.

⁴⁵ BOA. A.DVNSMHH. d. 157, h.no: 822, s. 279; BOA. AE. SOSM. III 96/7358.

⁴⁶ BOA. A.DVNSMHH. d. 157, h.no: 821, s. 278-279; BOA. AE. SOSM. III 96/7358.

⁴⁷ *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Bürokrasisi Merkez ve Taşra Yöneticileri 1756-1792*, s. 203; BOA. A.DVNSMHH. d. 158, h.no: 310, s. 116; ÖNAL, *a.g.m.*, s. 37.

⁴⁸ BOA. A. DVNSNŞT.d., 16, s. 170; BOA. A.DVNSMHH. d. 158, h.no: 328, s. 121.

⁴⁹ *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Bürokrasisi Merkez ve Taşra Yöneticileri 1756-1792*, s. 293; BOA. A.DVNSMHH. d. 159, h.no:548, s. 205; Mehmet İnbaşı, "Erzurum Eyâleti ve İdarecileri (1750-1800)", *Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı*, Ankara 2012, s. 529.

⁵⁰ BOA. A. DVNSNŞT.d., 16, s. 170; BOA. A.DVNSMHH. d. 159, h.no: 549, s. 205.

⁵¹ BOA. A. DVNSNŞT.d., 16, s. 170; Hâkim Efendi Tarihi'nde İbrahim Paşa'nın atama tarihi 11-20 Rebiülevvel 1171/23 Kasım-2 Aralık 1757 olarak gösterilmiştir. Bkz. Mehmed Hâkim Efendi, *a.g.e.*, s. 518.

⁵² *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Bürokrasisi Merkez ve Taşra Yöneticileri 1756-1792*, s. 293; İnbaşı, *a.g.m.*, s. 529; Mehmed Hâkim Efendi, *a.g.e.*, s. 675.

⁵³ BOA. A. DVNSNŞT.d., 16, s. 170; Mehmed Hâkim Efendi, *a.g.e.*, s. 675.

Vezir İbrahim Paşa	Erzurum Valisi	6 L 1172/2 Haziran 1759 ⁵⁵	Çıldır Valisi	9 Ca 1172/8 Ocak 1759 ⁵⁶
Yusuf Paşa	Sabık Kars Beylerbeyi	9 Z 1172/3 Ağustos 1759 ⁵⁷		
Vezir İbrahim Paşa	Çıldır Valisi	18 C 1174/ 25 Ocak 1761 ⁵⁸	Erzurum Valisi	10 L 1174/ 15 Mayıs 1761 ⁵⁹
Yusuf Paşa	Sabık Kars Beylerbeyi	10 L 1174/ 15 Mayıs 1761 ⁶⁰	15 Z 1174/18 Temmuz 1761 tarihinde vefat etmiştir. ⁶¹	
Tuz Paşazade Ahmed		21 M 1175/22 Ağustos 1761 ⁶²		
		5 L 1175/29 Nisan 1762 ibkâ ⁶³	Kayseriye Sancağı Mutasarrıfı	10 L 1176/24 Nisan 1763 ⁶⁴

⁵⁴ XVIII. Yüzyılda Osmanlı Bürokrasisi Merkez ve Taşra Yöneticileri 1756-1792, s. 293; Hâkim Efendi Tarihi'nde Mustafa Paşa'nın Erzurum'a atanma tarihi 1-10 Şabân/ 30 Mart-8 Nisan 1759 olarak gösterilmiştir. Bkz. Mehmed Hâkim Efendi, *a.g.e.*, s. 789.

⁵⁵ BOA. A. DVNSNŞT.d., 16, s. 170; BOA. A.RSK.d., 1578, s. 4; Hâkim Efendi Tarihi'nde İbrahim Paşa'nın Kars'a atanma tarihi 1-10 Şabân/ 30Mart-8 Nisan 1759 olarak gösterilmiştir. Bkz. Mehmed Hâkim Efendi, *a.g.e.*, s. 789.

⁵⁶ BOA. A.RSK.d., 1578, s. 4; BOA. A. DVNSNŞT.d., 16, s. 170; XVIII. Yüzyılda Osmanlı Bürokrasisi Merkez ve Taşra Yöneticileri 1756-1792, s. 316; Vezir İbrahim Paşa Kars'tan sonra Çıldır Eyaletine tevcih olmuştur. Her iki defterde de İbrahim Paşa'nın Çıldır Eyaleti'ne tevcih tarihi 9 Ca 1172/8 Ocak 1759 şeklinde yazılmıştır. Ancak Vezir İbrahim Paşa'nın Kars'a tevcih tarihi 6 L 1172/2 Haziran 1759'dur. İbrahim Paşa'nın Kars'tan ayrılışı Kars'a atama tarihinden önce olamayacağından buradaki tarih karmaşası kâtiblerin sehven yaptığı yanlışlıktan kaynaklanmış olmalıdır. BOA. A. DVNSNŞT.d., 16 numaralı tahvil defteri üzerinde daha önce çalışmış olan Mehmet İnbaşı, mezkûr tarihi 9 Ca 1173/29 Aralık 1759 olarak okumuştur. Bkz. Mehmet İnbaşı, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Çıldır Eyâleti ve İdarecileri", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C: 7, S:1, 2006, s. 91; Hâkim Efendi Tarihi'nde, 1-30 Cumâdelülâ 1173/21 Aralık 1759-19 Ocak 1760 tarihinde İbrahim Paşa'ya Kars eyaleti, Vezir Ahmed Paşa'ya da Çıldır eyaleti ibkâ olundu şeklinde gösterilmiştir. Çıldır valisi Vezir Ahmed Paşa'nın isyanı ve akabinde katl edilmesi üzerine de İbrahim Paşa'nın Çıldır eyaletine tevcih edildiği yazılmıştır. Bkz. Mehmed Hâkim Efendi, *Hâkim Efendi Tarihi (Osmanlı Tarihi 1166-1180/1752-1766)*, C: II, Haz. Tahir Güngör, Ed. Ziya Yılmaz, İstanbul 2019, s. 947.

⁵⁷ BOA. A. DVNSNŞT.d., 16, s. 170.

⁵⁸ BOA. A. DVNSNŞT.d., 16, s. 170; BOA. A.RSK.d., 1578, s. 4; BOA. A.NŞT.d. 1390, s. 2; BOA. C.DH. 348/17385; İNBAŞI, *a.g.m.*, s. 529.

⁵⁹ BOA. A.RSK.d., 1578, s. 4; BOA. A.NŞT.d. 1390, s. 2; XVIII. Yüzyılda Osmanlı Bürokrasisi Merkez ve Taşra Yöneticileri 1756-1792, s. 293; Mehmed Hâkim Efendi, *a.g.e.*, s. 1014.

⁶⁰ BOA. A. DVNSNŞT.d., 16, s. 170; Mehmed Hâkim Efendi, *a.g.e.*, s. 1016; Arşiv belgesinde "şimdilik mutasarrıfı sabık Mirimiran Yusuf Paşa kullarına tevcih" şeklinde kayıt düşülmüştür. Bu ifade eyaletin geçici olarak Yusuf Paşa'ya tevcih edildiğini göstermektedir (BOA. A.NŞT.d. 1390, s. 2.).

⁶¹ BOA. TS.MA.e, 534/2, s.1.

⁶² BOA. A.DVNSMHH. d. 162, h.no:651-652, s. 223.

⁶³ BOA. A. DVNSNŞT.d., 16, s. 170; Mehmed Hâkim Efendi, *a.g.e.*, s. 1060.

⁶⁴ XVIII. Yüzyılda Osmanlı Bürokrasisi Merkez ve Taşra Yöneticileri 1756-1792, s. 187.

Vezir el-Hac İbrahim Paşa	Erzurum Valisi	4 N 1176/19 Mart 1763 ⁶⁵		
		1-10 Şevvâl 1176/15-24 Nisan 1763 ibkâ ⁶⁶	Erzurum Valisi	6 L 1177/8 Nisan 1764 ⁶⁷
Vezir Kapıkıran Mehmed Paşa	Trabzon Valisi	6 L 1177/8 Nisan 1764		
		4 L 1178/27 Mart 1765 ibkâ ⁶⁸	Trabzon Valisi	17 M 1179/6 Temmuz 1765 ⁶⁹
Avkatlızâde Seyyid Mustafa Paşa	Çorum Sancağı Mutasarrıfı	18 M 1179/7 Temmuz 1765 ⁷⁰	Van Valisi	27 M 1179/16 Temmuz 1765 ⁷¹
Vezir Kapıkıran Mehmed Paşa	Trabzon Valisi	27 M 1179/16 Temmuz 1765 ⁷²	Maraş Valisi	23 Ra 1179/9 Eylül 1765 ⁷³
Yeğen Ahmed Paşa	Maraş Beylerbeyi	23 Ra 1179/9 Eylül 1765		
		6 L 1179/18 Mart 1766 ibkâ ⁷⁴	Kangırı sancağı mutasarrıfı	20 C 1180/23 Kasım 1766 ⁷⁵
Vezir Kethüda Mehmed Paşa	Karaman Valisi	Gurre-i R 1180/ 6 Eylül 1766 ⁷⁶		
		5 L 1180/6 Mart 1767 ibkâ ⁷⁷	5 Mayıs 1767 tarihinde Kars'ta vefat etmiştir. ⁷⁸	
Kel Ahmed Paşazade	Haleb	29 Za 1180/28 Nisan 1767 ⁷⁹	İçil	29 Z 1180/28 Mayıs

⁶⁵ BOA. A. DVNSNŞT.d., 16, s. 170; BOA. A.RSK.d., 1578, s. 4; Sağlam, a.g.t., s. 224; Mehmed Hâkim Efendi, a.g.e., s. 1101.

⁶⁶ Mehmed Hâkim Efendi, a.g.e., s. 1110.

⁶⁷ BOA. A.RSK.d., 1578, s. 4; XVIII. Yüzyılda Osmanlı Bürokrasisi Merkez ve Taşra Yöneticileri 1756-1792, s. 293; Mehmed Hâkim Efendi, a.g.e., s. 1144; İNBAŞI, a.g.m., s. 529.

⁶⁸ BOA. A. DVNSNŞT.d., 16, s. 170; BOA. A.RSK.d., 1578, s. 12; Mehmed Hâkim Efendi, a.g.e., s. 1144.

⁶⁹ XVIII. Yüzyılda Osmanlı Bürokrasisi Merkez ve Taşra Yöneticileri 1756-1792, s. 371; Mehmet İNBAŞI, “Trabzon/Batum Eyâleti Valileri (1755-1795)”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S: 31, Erzurum 2006, s. 169.

⁷⁰ BOA. A. DVNSNŞT.d., 16, s. 170.

⁷¹ XVIII. Yüzyılda Osmanlı Bürokrasisi Merkez ve Taşra Yöneticileri 1756-1792, s. 378; Mehmet İNBAŞI, “Van Valileri (1755-1835)”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Prof. Dr. Zeki Başar Özel Sayısı, S: 29, Erzurum 2006, s. 199.

⁷² BOA. A. DVNSNŞT.d., 16, s. 170; BOA. C.DH. 299/14926.

⁷³ XVIII. Yüzyılda Osmanlı Bürokrasisi Merkez ve Taşra Yöneticileri 1756-1792, s. 217.

⁷⁴ BOA. A. DVNSNŞT.d., 16, s. 170.

⁷⁵ XVIII. Yüzyılda Osmanlı Bürokrasisi Merkez ve Taşra Yöneticileri 1756-1792, s. 174.

⁷⁶ BOA. A. DVNSNŞT.d., 16, s. 170; Sağlam, a.g.t., s. 279; Mehmed Hâkim Efendi, a.g.e., s. 1215.

⁷⁷ BOA. A. DVNSNŞT.d., 16, s. 170.

⁷⁸ KIRZIOĞLU, a.g.e., s. 545.

Vezir Ali Paşa	Valisi		Sancağı Mutasarrıfı	1767 ⁸⁰
Sarızâde Mehmed	Van Muhafızı	29 Z 1180/28 Mayıs 1767 ⁸¹		
		4 L 1181/23 Şubat 1768 ibkâ ⁸²	Sivas Valisi	2 Z 1181/20 Nisan 1768 ⁸³
Abdi Paşa	Sivas Valisi	2 Z 1181/20 Nisan 1768 ⁸⁴	Kangırı sancağı mutasarrıfı	5 Ra 1182/20 Temmuz 1768 ⁸⁵
Yeğen Ahmed Paşa	Kangırı Mutasarrıfı	5 Ra 1182/20 Temmuz 1768		
		14 L 1183/10 Şubat 1770 ibkâ		
		23 L 1184/9 Şubat 1771 ibkâ		
		12 Za 1185/16 Şubat 1772 ibkâ ⁸⁶	Erzurum Valisi	3 Ca 1186/2 Ağustos 1772 ⁸⁷
Yeğenzâde Ömer Paşa	Van Muhafızı	8 L 1186/2 Ocak 1773		
		4 L 1187/19 Aralık 1773 ibkâ ⁸⁸	Kayseriye Sancağı Mutasarrıfı	3 R 1189/3 Haziran 1775 ⁸⁹
Yakub Paşa		17 Ra 1188/28 Mayıs 1774 ⁹⁰	Mazul	8 B 1188/14 Eylül 1774 ⁹¹
Vezir Yeğen Ali Paşa	Erzurum	8 B 1188/ 14 Eylül 1774 ⁹²	Erzurum	Selh-i Ca 1189/29

⁷⁹ BOA. A. DVNSNŞT.d., 16, s. 170; Ahmed Vasıf Efendi, Ali Paşa'nın atama tarihini 27 Nisan göstermektedir. Bkz. SAĞLAM, *a.g.t.*, s. 291; Çeşmi-zâde, atama tarihini ayın 28'i olarak göstermiştir. Bkz. Çeşmi-zâde Mustafa Reşid, *Çeşmi-zâde Tarihi*, Haz. Bekir Kütükoğlu, İstanbul 1959, s. 27.

⁸⁰ Çeşmi-zâde Mustafa Reşid, *a.g.e.*, s. 37; *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Bürokrasisi Merkez ve Taşra Yöneticileri 1756-1792*, s. 226.

⁸¹ BOA. A. DVNSNŞT.d., 16, s. 170; Çeşmi-zâde Mustafa Reşid, *a.g.e.*, s. 37; Sağlam, *a.g.t.*, s. 294.

⁸² BOA. A. DVNSNŞT.d., 16, s. 170.

⁸³ *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Bürokrasisi Merkez ve Taşra Yöneticileri 1756-1792*, s. 204; ÖNAL, *a.g.m.*, s. 41.

⁸⁴ BOA. A. DVNSNŞT.d., 16, s. 170.

⁸⁵ *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Bürokrasisi Merkez ve Taşra Yöneticileri 1756-1792*, s. 174; Ahmed Vasıf Efendi, atama tarihini 16 Temmuz 1768 olarak göstermektedir. Bkz. SAĞLAM, *a.g.t.*, s. 312.

⁸⁶ BOA. A. DVNSNŞT.d., 16, s. 170.

⁸⁷ BOA. TS. MA.e, 788/65; *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Bürokrasisi Merkez ve Taşra Yöneticileri 1756-1792*, s. 294; İNBAŞI, *a.g.m.*, s. 530.

⁸⁸ BOA. A. DVNSNŞT.d., 16, s. 170.

⁸⁹ *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Bürokrasisi Merkez ve Taşra Yöneticileri 1756-1792*, s. 188.

⁹⁰ BOA. A. DVNSNŞT.d., 16, s. 170; BOA. A. RSK.d., 1601, s. 45.

⁹¹ BOA. A. RSK.d., 1601, s. 45.

	Valisi		Valisi	Temmuz 1775 ⁹³
Vezir İzzet Ahmed Paşa	Erzurum Valisi	Selh-i Ca 1189/29 Temmuz 1775 ⁹⁴	Haleb Valisi	6 L 1189/30 Kasım 1775 ⁹⁵
Vezir el-Hac Ali Paşa	Haleb Valisi	6 L 1189/30 Kasım 1775 ⁹⁶		
Gürcüzâde Halil Paşa	Niğde Sancağı Mutasarrıfı	16 Z 1189/7 Şubat 1776 ⁹⁷	Prizrin Sancağı	Gurre-i Za 1190/12 Aralık 1776 ⁹⁸
Vezir el-Hac Ali Paşa	Kars Valisi	16 Ra 1190/5 Mayıs 1776 ⁹⁹	Kayseriyye sancağı mutasarrıfı	8 N 1191/10 Ekim 1777 ¹⁰⁰
Osman Paşa	Ankara Sancağı Mutasarrıfı	27 C 1191/2 Ağustos 1777		
		8 N 1191/10 Ekim 1777 müceddeden tevcih ¹⁰¹	Kayseriyye sancağı mutasarrıfı	11 R 1192/9 Mayıs 1778 ¹⁰²
Seyyid İbrahim Paşa	Erzurum Valisi	11 R 1192/9 Mayıs 1778		
		5 L 1192/27 Ekim 1778 Sivas Eyaleti ilhaken ibkâ ¹⁰³	Rakka Valisi	9 R 1193/26 Nisan 1779 ¹⁰⁴
Abaza Mehmed Paşa	Goniya Sancağı Mutasarrıfı	10 R 1193/27 Nisan 1779 ¹⁰⁵	Goniya Sancağı Mutasarrıfı	20 N 1193/1 Ekim 1779 ¹⁰⁶

⁹² BOA. A. DVNSNŞT.d., 16, s. 170.

⁹³ *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Bürokrasisi Merkez ve Taşra Yöneticileri 1756-1792*, s. 294; İNBAŞI, a.g.m., s. 530.

⁹⁴ BOA. A. DVNSNŞT.d., 16, s. 170.

⁹⁵ *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Bürokrasisi Merkez ve Taşra Yöneticileri 1756-1792*, s. 234.

⁹⁶ BOA. A. DVNSNŞT.d., 16, s. 170.

⁹⁷ BOA. A. DVNSNŞT.d., 16, s. 170.

⁹⁸ *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Bürokrasisi Merkez ve Taşra Yöneticileri 1756-1792*, s. 94.

⁹⁹ BOA. A. DVNSNŞT.d., 16, s. 170; Enverî atama tarihini Aralık 1776 olarak göstermektedir. Bkz. Hikmet Çiçek, *(Vekâyi-nüvis) Sadullah Enverî Efendi ve Tarihi'nin II. Cildinin Metin ve Tahlili (1187/-1197/1774-1783)*, Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi TAE, Erzurum 2018, s. 306.

¹⁰⁰ *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Bürokrasisi Merkez ve Taşra Yöneticileri 1756-1792*, s. 188.

¹⁰¹ BOA. A. DVNSNŞT.d., 16, s. 170.

¹⁰² *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Bürokrasisi Merkez ve Taşra Yöneticileri 1756-1792*, s. 188.

¹⁰³ BOA. A. DVNSNŞT.d., 16, s. 170; Özbay, a.g.t., s. 146.

¹⁰⁴ *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Bürokrasisi Merkez ve Taşra Yöneticileri 1756-1792*, s. 265; Enverî, Seyyid İbrahim Paşa'nın Rakka eyaletine atama tarihini 27 Mart 1779 olarak göstermektedir. Bkz. ÇİÇEK, a.g.t., s. 266-267.

¹⁰⁵ BOA. A. DVNSNŞT.d., 16, s. 170; BOA. A. RSK.d., 1601, s. 38; Enverî, Abaza Mehmed Paşa'nın atama tarihini 27 Mart 1779 olarak göstermektedir. Bkz. Çiçek, a.g.t., s. 312.

¹⁰⁶ BOA. A. RSK.d., 1601, s. 38.

Ebubekir Ağa	Yeniçeri Ağası	20 N 1193/1 Ekim 1779 ¹⁰⁷	Karahisar-ı Sahib Sancağı Mutasarrıfı	14 C 1194/17 Haziran 1780 ¹⁰⁸
Zaralızâde Abdullah Paşa	Karahisar-ı Sahib Mutasarrıfı	14 C 1194/17 Haziran 1780		
		4 L 1195/ 23 Eylül 1781 ibkâ ¹⁰⁹	Mazul	9 Z 1195/26 Kasım 1781 ¹¹⁰
Canikli Süleyman Paşazâde Mehmed Paşa	Çorum Sancağı Mutasarrıfı	9 Z 1195/26 Kasım 1781 ¹¹¹	Mazul	7 C 1196/20 Mayıs 1782 ¹¹²
İbrahim Paşazâde Vezir Mustafa Paşa	Erzurum Valisi	7 C 1196/20 Mayıs 1782 ¹¹³	Rakka Eyaleti	4 L 1196/12 Eylül 1782 ¹¹⁴
Vezir el-Hac İbrahim Paşa	Haleb Valisi	4 L 1196/12 Eylül 1782 ¹¹⁵	Mazul	7 L 1197/5 Eylül 1783 ¹¹⁶
Mustafa Paşa	İçil Sancağı Mutasarrıfı	7 L 1197/5 Eylül 1783 İçil Sancağı ile birlikte tevcih edilmiştir.		
		22 N 1198/9 Ağustos 1784 Çorum Sancağının ilhakıyla ibkâ ¹¹⁷		
		5 L 1198/22 Ağustos 1998 Çorum Sancağının ilhakıyla ibkâ ¹¹⁸	Maraş Beylerbeyi	2 R 1199/12 Şubat 1785 ¹¹⁹
Zülkadrzâde Ömer	Maraş Beylerbeyi	2 R 1199/12 Şubat 1785 ¹²⁰	Maraş beylerbeyi	9 B 1199/18 Mayıs 1785 ¹²¹

¹⁰⁷ BOA. A. DVNSNŞT.d., 16, s. 170; BOA. A. RSK.d., 1601, s. 53.

¹⁰⁸ BOA. A. RSK.d., 1601, s. 53; *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Bürokrasisi Merkez ve Taşra Yöneticileri 1756-1792*, s. 165.

¹⁰⁹ BOA. A. DVNSNŞT.d., 16, s. 170; BOA. A. RSK.d., 1601, s. 25.

¹¹⁰ BOA. A. RSK.d., 1601, s. 25.

¹¹¹ BOA. A. DVNSNŞT.d., 16, s. 170; BOA. A. RSK.d., 1601, s. 50.

¹¹² BOA. A. RSK.d., 1601, s. 50.

¹¹³ BOA. A. DVNSNŞT.d., 16, s. 170; BOA. A. RSK.d., 1601, s. 5; Çiçek, *a.g.t.*, s. 318.

¹¹⁴ BOA. A. RSK.d., 1601, s. 5.

¹¹⁵ BOA. A. DVNSNŞT.d., 16, s. 170; BOA. A. RSK.d., 1601, s. 11; Enverî, Abaza Mehmed Paşa'nın atama tarihini 27 Mart 1779 olarak göstermektedir. Bkz. Çiçek, *a.g.t.*, s. 318.

¹¹⁶ BOA. A. RSK.d., 1601, s. 11.

¹¹⁷ BOA. A. DVNSNŞT.d., 16, s. 170; BOA. A. RSK.d., 1601, s. 47; *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Bürokrasisi Merkez ve Taşra Yöneticileri 1756-1792*, s. 209; Ahmed Vasıf Efendi, *a.g.e.*, s. 185.

¹¹⁸ BOA. A. DVNSNŞT.d., 16, s. 170.

¹¹⁹ *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Bürokrasisi Merkez ve Taşra Yöneticileri 1756-1792*, s. 218.

¹²⁰ BOA. A. DVNSNŞT.d., 16, s. 170; BOA. AE. SABH.I., 41/2998, s. 4.

¹²¹ *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Bürokrasisi Merkez ve Taşra Yöneticileri 1756-1792*, s. 219.

Mustafa Paşa	Maraş Beylerbeyi	19 B 1199/28 Mayıs 1785 ¹²²	Çorum Sancağı mutasarrıfı	3 Ş 1200/1 Haziran 1786 ¹²³
Mehmed Emin Paşazâde Vezir Süleyman Paşa	Kayseriyye Sancağı Mutasarrıfı	10 Za 1199/14 Eylül 1785 Kayseriyye Sancağı üzerinde kalmak şartıyla ¹²⁴	Musul Valisi	21 C 1200/21 Nisan 1786 ¹²⁵
Delilbaşı el-Hac İbrahim Paşa	Karahisar-ı Sahib Sancağı Mutasarrıfı	22 Z 1200/16 Ekim 1786 ¹²⁶	Trablusşam Valisi	2 S 1201/26 Kasım 1786 ¹²⁷
Nu'man Ağa	Dergâh-ı Âli Kapıcıbaşı	2 S 1201/26 Kasım 1786		
		4 L 1201/10 Temmuz 1787 ibkâ		
		3 L 1202/7 Temmuz 1788 ibkâ ¹²⁸		
		12 N 1203/6 Haziran 1789 ibkâ ¹²⁹		
		11 L 1204/24 Haziran 1790 ibkâ ¹³⁰		
		2 L 1205/4 Haziran 1791 ibkâ ¹³¹		
		3 L 1206/25 Mayıs 1792 ibkâ ¹³²	Mazul	3 Zilhicce 1209/19 Haziran 1795 ¹³³
Kayseriyyeli İbrahim Paşa	Sultanönü Sancağı Mutasarrıfı	3 Zilhicce 1209/19 Haziran 1795 ¹³⁴	Mazul	22 Receb 1210/1 Şubat 1796 ¹³⁵

¹²² BOA. A. DVNSNŞT.d., 16, s. 170.

¹²³ XVIII. Yüzyılda Osmanlı Bürokrasisi Merkez ve Taşra Yöneticileri 1756-1792, s. 209.

¹²⁴ BOA. A. DVNSNŞT.d., 16, s. 170.

¹²⁵ XVIII. Yüzyılda Osmanlı Bürokrasisi Merkez ve Taşra Yöneticileri 1756-1792, s. 414.

¹²⁶ BOA. A. DVNSNŞT.d., 16, s. 170; XVIII. Yüzyılda Osmanlı Bürokrasisi Merkez ve Taşra Yöneticileri 1756-1792, s. 365.

¹²⁷ XVIII. Yüzyılda Osmanlı Bürokrasisi Merkez ve Taşra Yöneticileri 1756-1792, s. 261.

¹²⁸ BOA. A. DVNSNŞT.d., 16, s. 169.

¹²⁹ BOA. A. DVNSNŞT.d., 16, s. 169; BOA. A.RSK.d., 1589, s. 18; BOA. C.DH. 334/16666.

¹³⁰ BOA. A. DVNSNŞT.d., 16, s. 169; BOA. A.RSK.d., 1589, s. 18; BOA. A.RSK.d. 1698, s. 2.

¹³¹ BOA. A. DVNSNŞT.d., 16, s. 169; BOA. A.RSK.d., 1589, s. 18.

¹³² BOA. A. DVNSNŞT.d., 16, s. 169; BOA. A.RSK.d., 1589, s. 18.

¹³³ Hüseyin Sarıkaya, *Ahmed Vâsıf Efendi ve Mehâsinü'l-Âsâr ve Haka'iku'l-Ahbâr'ı 1209-1219/1794-1805*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul 2013, s. CLXXIII, 49; Nuri Tarihi'nde, Nu'man Paşa'nın azl tarihi 20 Haziran olarak gösterilmektedir. Bkz. Seydi Vakkas Toprak, *Nuri Tarihi*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul 2011, s. 237.

¹³⁴ Sarıkaya, *a.g.t.*, s. CLXXIII, 49; Toprak, *a.g.t.*, s. 237.

¹³⁵ Sarıkaya, *a.g.t.*, s. 117; Toprak, *a.g.t.*, s. 358.

Nu'man Paşa		22 Receb 1210/1 Şubat 1796 ¹³⁶		
		3 L 1210/11 Nisan 1796 ibkâ		
		4 L 1211/ 2 Nisan 1797 ibkâ ¹³⁷		
		4 L 1212/22 Mart 1798 ibkâ ¹³⁸	Van Valisi	4 L 1213/11 Mart 1799 ¹³⁹
Mehmed Emin Paşa		4 L 1213/11 Mart 1799 ¹⁴⁰		
Nu'man Paşa	Van Muhafızı	24 Safer 1214/28 Temmuz 1799 ¹⁴¹		
		4 L 1215/18 Şubat 1801 ibkâ ¹⁴²		

Sonuç

Kars eyaleti, serhadde olması nedeniyle hem sınırların korunmasında hem de Kafkasya ve İran coğrafyasına yapılacak seferlerde önemli bir merkezdi. Bu nedenle Kars'ın yönetimi Osmanlı Devleti için önemli bir konuydu. Bundan dolayı şehre atanan yöneticilerin tecrübeli ve o coğrafyayı bilen kişiler olmasına dikkat edilmiştir.

İncelenen dönemde Kars'a yapılan tevcihat 82 kayıttan ibarettir. Kars'ta görev yapan idareciler vezir veya mîr-i mîran rütbesindedir, ayrıca bazıları Rumeli Beylerbeyiliği payesine sahiptir. Kars'ta en kısa süre Zarbuna-zâde(Darbunezâde) Ömer Paşa ve en uzun süre Numan Paşa yöneticilik yapmıştır.

İnbaşı'nın aynı dönemi kapsayan çalışmaları incelendiğinde, Kars eyaletine yakın olan Çıldır eyaletinde 43, Erzurum eyaletinde 56, Trabzon eyaletinde 59 ve Van eyaletinde 53 tevcihat yapıldığı görülmektedir. Kars'ta yaklaşık 51 yıllık süreçte 82 tevcihat kaydının olması, atanan valilerin bazılarının bir seneyi doldurmadan Kars'tan ayrılmaları ve aynı sene içerisinde şehre iki veya üç vali ataması yapılması şehirde yönetim bakımından sıkıntıların olduğunu göstermektedir.

¹³⁶ Sarıkaya, *a.g.t.*, s. 117; Toprak, *a.g.t.*, s. 358.

¹³⁷ BOA. A.RSK.d., 1593, s. 6.

¹³⁸ BOA. A.RSK.d., 1593, s. 6; BOA. C.DH. 325/13216.

¹³⁹ Toprak, *a.g.t.*, s. 790.

¹⁴⁰ BOA. A.RSK.d., 1593, s. 6; Toprak, *a.g.t.*, s. 790.

¹⁴¹ Sarıkaya, *a.g.t.*, s. 388.

¹⁴² BOA. A.DVNSNŞT.d., 53, s. 18.

KAYNAKLAR

1. Arşiv Belgeleri

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bab-ı Asafî, Tahvil(Nişan) Defterleri (A. DVNSNŞT.d.), 16, 53.

Bab-ı Asafî, Mühimme Defterleri (A.DVNSMHH. d.), 154, 155, 157, 158, 159, 162.

Bab-ı Asafî, Ruus Kalemi Defterleri (A. RSK.d.), 1578, 1589, 1593, 1601, 1698.

Bab-ı Asafî, Nişan ve Tahvil Defterleri (A.NŞT.d.), 1386, 1390.

Ali Emiri, Abdülhamid I(AE. SABH.I), 41/2998.

Ali Emiri, Mahmud I (AE. SMHD.I), 265/21471.

Ali Emiri, Osman III (AE. SOSM. III), 96/7358.

Cevdet Dâhiliye (C.DH), 139/6949, 299/14926, 325/13216, 334/16666, 348/17385.

Topkapı Sarayı Müzesi Evrakı (TS. MA.e), 534/2, 788/65.

2. Kitap ve Makaleler

Ahmed Vasîf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakaikü'l-Ahbâr*, Haz. Mücteba İlgürel, TTK, Ankara 1994.

AKYÜZ, Jülide, “16. ve 19. Yüzyıllar Arasında Kars Tarihi”, *Kars Beyaz Uykusuz Uzakta*, YKY, İstanbul 2006, ss. 77-93.

_____, “Kadim Şehir Kars II”, *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, S: 6, İstanbul Mayıs 2015, ss. 57-98.

AYDIN, Bilgin-GÜNALAN, Rıfat, “Ruus Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Osmanlı Eyalet Teşkilatı ve Gelişimi”, *Osmanlı Araştırmaları*, S: 38, İstanbul 2011, ss. 27-160.

AYDIN, Dünder, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)*, TTK, Ankara 1998.

AYDIN, Meltem, “Kars Kalesi’nin Yeniden İnşası ve Kars Beylerbeyliği’nin Kurulması (1578-1590)”, *International Social Sciences Studies Journal*, Vol: 7, Issue: 89, Bakü 2021, ss. 4680-4695.

BAŞAR, Fahmeddin, *Osmanlı Eyâlet Tevcihatı (1717-1730)*, TTK, Ankara 1997.

BİLGE, Sadık Müfit, *Osmanlı Çağı’nda Kafkasya 1454-1829 (Tarih-Toplum-Ekonomi)*, Kitabevi, İstanbul 2012.

Çeşmî-zâde Mustafa Reşid, *Çeşmî-zâde Tarihi*, Haz. Bekir Kütükoğlu, İstanbul Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1959.

ÇİÇEK, Hikmet, *(Vekâyi-nüvis) Sadullah Enverî Efendi ve Tarihi’nin II. Cildinin Metin ve Tahlili (1187/-1197/1774-1783)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi TAE, Erzurum 2018.

FİDAN, Fadimana, “Osmanlı-Safevi Savaşlarında Kars ve Erzurum’un Zahire Tedarikindeki Rolü (1730-1732)”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C: 11, S: 55, Şubat 2018, ss. 259-269.

GÜNDÜZ, Tufan, “Kars”, *TDVİA*, C: 24, İstanbul 2001, ss. 515-518.

İNBAŞI, Mehmet, “Erzurum Eyâleti ve İdarecileri (1750-1800)”, *Prof. Dr. Enver KONUKÇU Armağanı*, Berikan Yayınevi, Ankara 2012, ss. 521-533.

_____, “Trabzon/Batum Eyâleti Valileri (1755-1795)”, *Atatürk Üniversitesi Türikiyat Araştırmaları Dergisi*, S: 31, Erzurum 2006, ss. 161-191.

_____, “Van Valileri (1755-1835)”, *Atatürk Üniversitesi Türikiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, *Prof. Dr. Zeki Başar Özel Sayısı*, S: 29, Erzurum 2006, ss. 195-212.

_____, “XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Çıldır Eyâleti ve İdarecileri”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C: 7, S:1, 2006, ss. 77-94.

İPŞİRLİ, Mehmet, “Beylerbeyi”, *TDVİA*, C: 6, İstanbul, 1992, ss. 69-74.

İzzî Süleyman Efendi, *İzzî Tarihi (Osmanlı Tarihi 1157-1165/1744-1752)*, Haz. Ziya Yılmaz, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2019.

KILIÇ, Orhan, *Osmanlı Devleti’nin İdarî Taksimatı Eyalet ve Sancak Tevcihatı*, Şark Pazarlama, Elazığ 1997.

KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, *Kars Tarihi*, C: I, Işıl Matbaası, İstanbul 1953.

KOP, Yaşar, *1828-1829 Osmanlı- Rus Savaşı’nda Kars ve Çevresi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi SBE, Erzurum 1999.

KÜTÜKOĞLU, Bekir, *Osmanlı-İran Siyâsî Münasebetleri (1578-1612)*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1993.

Mehmed Hâkim Efendi, *Hâkim Efendi Tarihi (Osmanlı Tarihi 1166-1180/1752-1766)*, C: I, Haz. Tahir Güngör, Ed. Ziya Yılmaz, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2019.

_____, *Hâkim Efendi Tarihi (Osmanlı Tarihi 1166-1180/1752-1766)*, C: II, Haz. Tahir Güngör, Ed. Ziya Yılmaz, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2019.

Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, C: 3, Çev. Seyit Ali Kahraman, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.

ORHANKAZI, Sibel, “Nadir Şah’ın Kars Kuşatması, Kars Kalesi Tahkimatı ve Ordu İaşesi (1744-1747)”, *Cenûbî Garbî Kafkas Hükümeti’nin Kuruluşu’nun 100. Yılı Münasebetiyle Kars ve Güney Kafkasya Tarihi Yazıları*, Ed. Muharrem TURP, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2019, ss. 131-146.

_____, “XVIII. Yüzyılın Sonlarında Osmanlı Sınır Muhafazasında Kars Kalesi”, *OTAM*, S: 54, Güz 2023, ss. 135-151.

ÖNAL, Ahmet, “Sivas Eyaleti Valileri ve Beylerbeyileri (1753-1792)”, *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi Tarihın Peşinde*, S: 21, 2019, ss. 25-55.

ÖZBAY, Kadir, *177 Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyon ve Tahlili (H.1192-1193/M.1777-1778)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi SBE, Van 2008.

SAĞLAM, Nevzat, *Ahmed Vâsıf Efendi ve Mehâsinü'l-Âsâr ve Haka'iku'l-Ahbâr'ı 1166-1188/1752-1774*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul 2014.

SARIKAYA, Hüseyin, *Ahmed Vâsıf Efendi ve Mehâsinü'l-Âsâr ve Haka'iku'l-Ahbâr'ı 1209-1219/1794-1805*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul 2013.

Sırrı Efendi, *Risâletü't-Târîh-i Nâdir Şâh (Makâle-i Vâkı'a-ı Muhâsara-i Kars)*, Haz. Mehmet Yaşar Ertaş, Kitabevi, İstanbul 2012.

ŞAHİN, İlhan, “XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı Taşra Teşkilatının Özellikleri”, *XV. ve XVI. Asırları Türk Asrı Yapan Değerler*, İstanbul 1999.

TOPRAK, Seydi Vakkas, *Nuri Tarihi*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul 2011.

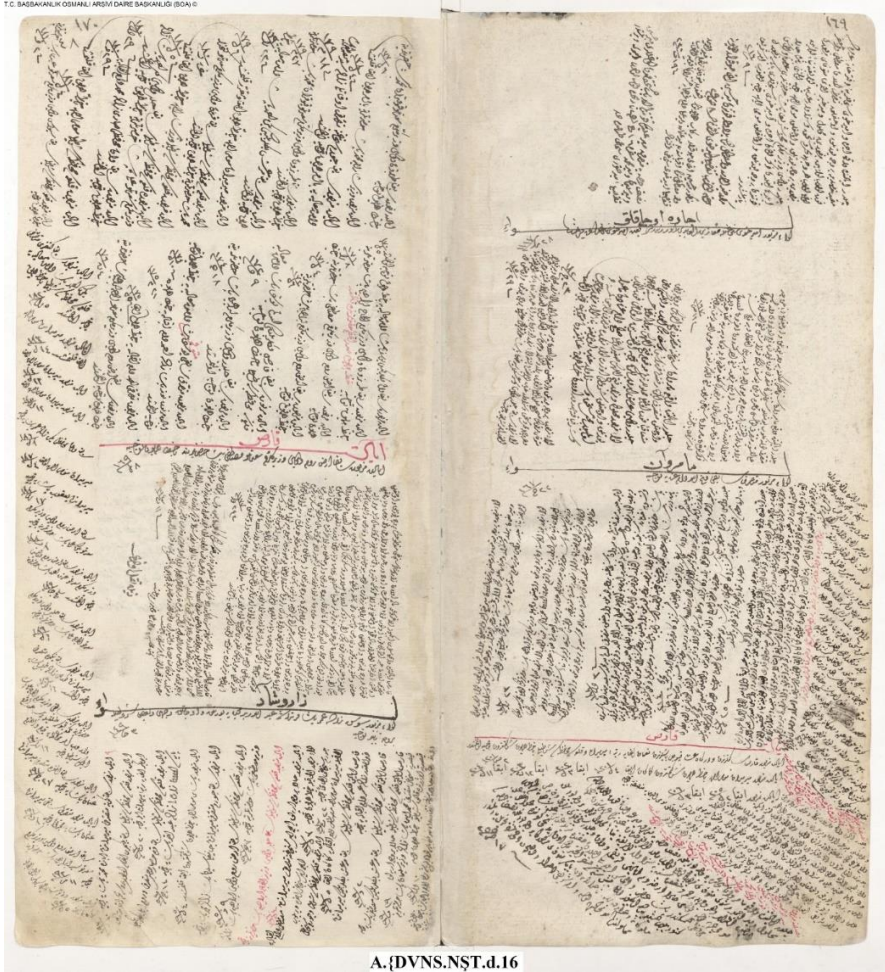
URAL, Selçuk-ORAT AKYÜZ, Jülide- ARSLAN ORAN, Nebahat-BİNGÖL, Akın- TÜYSÜZ, Ş. Cem, *Kars Tarihi Geçmişten Cumhuriyete*, Eser Ofset ve Matbaacılık, Kars 2011.

ÜNSAL, Emin, *Osmanlı Devleti'nin Kafkasya Politikaları ve Çıldır Valisi Süleyman Paşa'nın Faaliyetleri (1771-1791)*, Basılmamış Doktora Tezi, Trakya Üniversitesi SBE, Edirne 2021.

XVIII. Yüzyılda Osmanlı Bürokrasisi Merkez ve Taşra Yöneticileri 1756-1792, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Yayın No:3, İstanbul 2019.

EKLER

Ek-1: 16 Numaralı Tahvil Defteri s. 169-170. (BOA. A. DVNSNŞT.d 16)

A.[DVNS.NŞT.d.16

ZİRVEDEN SÜRGÜNE BİR OSMANLI DEVLET ADAMI: ÇARHACI ALİ PAŞA VE MUHALLEFATI*

*Edip UZUNDAL***

*Melek KURT****

ÖZ

Bu çalışma, Çarhacı Ali Paşa'nın üstlendiği idarî ve askerî vazifeler üzerinden hayatını ve vefatıyla birlikte kayıt altına alınan muhallefâtını incelemektedir. Çarhacı Ali Paşa, Osmanlı İmparatorluğu'nun Tanzimat dönemi öncesi, modernleşme ve merkeziyetçilik politikalarının şekillendiği dönemde, önemli görevlerde bulunan bir devlet adamıdır. Dersaadet'te Sadaret Kaymakamlığı ve Kaptan-ı Deryalık görevlerini yürüttüğü süreçte sergilediği yükselme hırısı ve icraatları, onun idari görevlerle merkezden uzaklaştırılmasına neden oldu. Bu çerçevede Ağrıboz, Trabzon, Karaman, Sivas, Alanya ve Kars gibi vilayetlerde idarecilik yaptı. Ancak bu vazifelerinde sergilediği sert tutumlarından dolayı farklı dönemlerde Limni, Keşan, Ankara ve son olarak Tokat'a sürgün edildi. Çarhacı'nın Tokat'a sürgün emri ile başlayan müsadere süreci ve bu süreçte kayıt altına alınan muhallefâtı, çalışmanın bir bölümünü oluşturmaktadır. 28 ve 29 numaralı Tokat Şer'iyye Sicil Defterlerinde konuyla ilgili 10 kayıt bulunmaktadır. Bu kayıtlar incelenerek Paşa'nın maddî durumu, sosyal ilişkileri, ailesi ve kullandığı eşyalar üzerinden yaşam tarzına dair bilgiler sunulacaktır. Çalışma, Çarhacı Ali Paşa'nın idari görevleri ve müsadere süreci üzerinden, devrin yönetim tarzını anlamayı da amaçlamaktadır.

Anahtar Sözcükler: Çarhacı Ali Paşa, Sürgün, Tokat, Tereke.

AN OTTOMAN STATESMAN FROM THE SUMMIT TO EXILE: ÇARHACI ALİ PAŞA AND HIS LEGACY

ABSTRACT

This study examines the life of Çarhacı Ali Paşa through his administrative and military duties, as well as his confiscated property, which was recorded upon his death. Çarhacı Ali Paşa was a statesman who held significant positions in the Ottoman Empire before the Tanzimat period, a time when modernization and

* *Gönderim Tarihi:*06.01.2025. *Kabul Tarihi:*15.02.2025.

** *Dr. Öğr. Üyesi*, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, TOKAT. edip.uzundal@gop.edu.tr, *ORCID:* 0000-0002-3923-546X.

*** *Yüksek Lisans Öğrencisi*, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, TOKAT. melekurt3778@gmail.com, *ORCID:* 0009-0003-5043-1263.

centralization policies were taking shape. His ambition for advancement and his actions during his tenure as Sadaret District Governor and Captain-at-Arms in Dersaadet led to his removal from the center and reassignment to provincial administrative duties. In this context, he served as an administrator in provinces such as Ağrıboz, Trabzon, Karaman, Sivas, Alanya, and Kars. However, due to his harsh demeanor in these positions, he was exiled to Limni, Keşan, Ankara, and eventually Tokat.

The confiscation process that began with his exile to Tokat, along with the posthumous records of his property, is another focal point of this study. There are 10 relevant entries in the Tokat Şer'iyye Registry Books, numbered 28 and 29. By analyzing these records, the study aims to provide insights into his financial situation, social relations, family, and lifestyle through the belongings he left behind. Additionally, the study seeks to understand the administration style of the period by examining the administrative duties of Çarhacı Ali Paşa and his confiscation process.

Keywords: Çarhacı Ali Pasha, Exile, Tokat, Heritage

Giriş

Genç yaşta sarayda “Ali Efendi” olarak tanınan Ali Paşa, arşiv belgelerinde “Ali Ağa” ve “Konyalı Ali Efendi” olarak da geçmektedir. *Esad Efendi Tarihi*’nde babasının Konyalı bir Tatar olduğu belirtilmektedir.¹ Literatür taraması yapıldığında 19. yüzyılın başlarında idari ve askeri pek çok vazife üstlenen Çarhacı Ali Paşa’dan bahseden birkaç eserin olduğuna tesadüf edildi. Bu çalışmalarda mezkûr Paşa’nın icraatlarının bir bütün olarak ele alınmadığı gibi terekesinden de kısmen bahsedildiği görülmektedir.² Tarafımızdan kaleme alınan bu çalışma ise, Çarhacı Ali Paşa’nın devlet hizmetine girdiği dönemden, Tokat’a sürgün edildiği ana kadar üstlendiği tüm idari ve askeri vazifelerle dönemin gelişmelerini bir arada sunmakta; ayrıca Paşa’nın vefatı ile Tokat’ta kayıt altına alınan muhallefatını da ele almaktadır.

Çarhacı Ali Paşa’nın yaşadığı dönem, Osmanlı Devleti’nde modernleşme ve merkezîyetçilik politikalarının uygulanmaya başlandığı Tanzimat Devri’nin hazırlık evresidir. Ali Paşa’nın ilk ciddi devlet görevi, Sultan III. Selim dönemine denk gelmektedir. Bu dönem, III. Selim’in Nizam-ı Cedid adıyla başta askeri sahada olmak üzere pek çok alanda ıslahata giriştiği dönemdir. Bir isyanla III. Selim’in tahtan indirilip IV. Mustafa ve hemen ardından II. Mahmud’un

¹ Sahhâflar Şeyhi-zâde Seyyid Mehmed Es’ad Efendi, *Vak’a-nüvîs Es’ad Efendi Tarihi (Bâhir Efendi’nin Zeyl ve İlâveleriyle) 1237-1241/1821-1826*, Haz. Ziya Yılmaz, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2000, s. 257.

² Muzaffer Erdoğan, “Çarhacı Ali Paşa”, *Konya Dergisi*, S: 83, Eylül 1945, s. 4-12; Halis Turgut Asarkaya (Cinlioğlu), *Osmanlılar Zamanında Tokat*, Tokat Belediyesi Kültür Yayını, Tokat 2019, s. 221-222; İbrahim Aykun, “Tokat’ta Medfun Osmanlı Valileri”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C: 10, S. 22, 2003, s. 283-294.

başına geçtiği bu döneme, Çarhacı Ali Paşa yakından tanıklık etti. Bu iç karışıklıkların dışında Çarhacı'nın 1806-1812 Osmanlı-Rus Harbi ve 1821 yılında başlayan Yunan İsyanı'nın bastırılmasında aktif bir rol üstlendiği de bilinmektedir.

Osmanlı kronikleri ve arşiv belgelerine göre, Ali Efendi ilk olarak Kör Yusuf Ziya Paşa'nın³ maiyetinde 1799 yılında Mısır Seferi'ne katıldı ve daha sonra İskenderiyye Mutasarrıfı Hurşid Paşa'nın⁴ kethüdası olarak görev yaptı.⁵ Kethüdalık görevindeki sadakatı nedeniyle Mirahur-ı Evvel rütbesine layık görüldü.⁶ Muharebelerdeki hizmetlerinin mükafatı olarak Hurşid Paşa'nın talebiyle kendisine Mir-i Miranlık rütbesi verildi ve Yenbu⁷ Muhafızlığına tayin edildi.⁸ Hurşid Paşa, Ali Efendi'nin Mısır Seferi'ndeki başarılı hizmetlerinden dolayı terfi etmesi için padişah'tan izin talep etti. Sultan III. Selim, Ali Efendi'nin kapıcıbaşılık hizmetindeki sadakatini göz önünde bulundurarak 3 Şubat 1805 tarihinde kendisine silahşörlük rütbesini tevcih etti.⁹ 1805 yılında Mısır Valiliği Hurşid Paşa'dan alınıp Kavalalı Mehmed Ali Paşa'ya verilmesiyle Hurşid Paşa ve Ali Efendi Mısır'dan ayrılarak İstanbul'a dönmek durumunda kaldı.¹⁰

1. Çarhacı Ali Paşa'nın Görevleri ve Faaliyetleri

1.1. 1806-1812 Rus Savaşı'nda Tuna Harekâtı

Kethüda Ali Efendi, İstanbul'a döndüğünde görevlerine devam etti ve 1806 yılında Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya arasında başlayan savaş nede-

³ Kemal Beydilli, "Yûsuf Ziyâ Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2013, C: 44, s. 34-37.

⁴ Cevdet Küçük, "Hurşid Ahmed Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1998, C: 18, s. 395-396.

⁵ Erdoğan, *a.g.m.*, s. 4.; Mehmed İzzet Bey, *Harîta-i Kapudânân-ı Deryâ* adlı eserinde, Çarhacı Ali Paşa'nın Mısır beylerinden Muhammed Bey Elfi'nin kölesi ve hazinedarı olduğunu, Kör Yusuf Ziya Paşa'nın onu tanıyıp hizmetine aldığını belirtmiştir. Hicri 1217'de İstanbul'a gelen Çarhacı Ali Paşa, bir yıl sonra orduya katılıp Mir-i Miranlık rütbesiyle Çarhacı olarak görevlendirilmiş, ardından vezirlik, sadaret kaymakamlığı ve Seydi Ali Paşa'nın yerine Kaptan-ı Derya olarak atanmıştır. Üç ay sonra görevden alınıp Kars ve diğer görevlerde bulunduktan sonra Malatya'ya yerleşip burada vefat etmiştir. Mehmed İzzet Bey'in verdiği bu bilgiler, kısmi olarak doğrudur. Ancak arşiv belgeleri ve kronikler incelendiğinde hem bilgi eksiklikleri hem de tarihlerin yanlış olduğu görülmektedir. Mehmed İzzet Bey, *Harîta-i Kapudânân-ı Deryâ Kaptanıderyaları (1352-1853)*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları: 180, İstanbul 2021, s. 183.

⁶ BOA, HAT, 85/3474.

⁷ Suudi Arabistan'ın Kızıl Deniz kıyısında yer alan bir liman şehridir. Ayrıntılı bilgi için bk: Mustafa L. Bilge-Mustafa Sabri Küçükaşcı, "Yenbu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2013, C: 43, s. 421-423.

⁸ BOA, HAT, 92/3754; BOA, HAT, 95/3843; BOA, HAT 109/4336; BOA, C.DH. 237/11830.

⁹ BOA, C.AS. 352/14588.

¹⁰ Küçük, *a.g.m.*, s. 395; Erdoğan, *a.g.m.*, s. 4.

niyle 1807 yılında, Kaptan-ı Derya Salih Paşa'nın¹¹ tavsiyesi üzerine vezirlik rütbesine yükseltilerek Silistre bölgesine atandı.¹² Mehmed Süreyya'nın *Sicil-i Osmani* isimli eserinde bu bilgi, “Zilka’de 1221’de (Ocak 1807) vezir rütbesiyle ordu çarhacısı ve Silistre valisi, 1222’de (1807) Ağrıboz muhafızı oldu”, şeklinde geçmektedir.¹³ Ancak arşiv belgeleri ve Osmanlı kronikleri incelenildiğinde, *Sicil-i Osmani*’deki bilginin aksine, Tuna Seraskerliği ile birlikte Silistre eyaletinin, 3 Şubat 1807 tarihinde Rusçuk ayanlarından Alemdar Mustafa Paşa’ya¹⁴ tevcih edildiği zikredilmektedir.¹⁵ Bu örnekte ve devamında görüleceği üzere Sicil-i Osmani ile arşiv kayıtları vazifeye atanan kişiler ve atama tarihleri hususunda yer yer uyuşmamaktadır.

Ali Paşa, Silistre’nin stratejik önemini göz önünde bulundurarak, bölgedeki tahkimat çalışmalarına hızla başladı. Bu kapsamda, Silistre bölgesindeki tabyalar yeterli top ve mühimmatla donatıldı, her bir tabyaya dokuz asker ve bir topçu ustası atandı. Ali Efendi’nin bu süreçteki etkin rolü, Silistre’nin savunmasının güçlendirilmesi ve Osmanlı ordusunun organizasyonunda kritik bir etken oldu.¹⁶ Ali Paşa’nın bölgedeki başarılarından dolayı ise, Ordu Çarhacılığı¹⁷ rütbesi ile Ağrıboz ve Karlı-ili sancakları kendisine arpalık olarak verildi ve daha sonra bölgeye mutasarrıf olarak atandı.¹⁸ Bu görevlerle birlikte maaşına da zam yapıldığı bilinmektedir.¹⁹

¹¹ Mehmed Süreyya, *Sicil-i Osmani* 5, Haz. Nuri Akbayar-Seyit Ali Kahraman, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s. 1472.

¹² Mütercim Ahmed Âsım Efendi, *Âsım Efendi Tarihi C: I*, Haz. Ziya Yılmaz, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları-Mega Basım Yayın, İstanbul 2015, s. 460.

¹³ Mehmed Süreyya, *Sicil-i Osmani* 1, Haz. Nuri Akbayar-Seyit Ali Kahraman, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s. 282.

¹⁴ Kemal Beydilli, “Alemdar Mustafa Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1989, C: 2, s. 364-365.

¹⁵ BOA, C.NF. 44/2157; BOA, C.AS. 28/1298; BOA, D.BŞM.d. 7395.

¹⁶ Mütercim Ahmed Âsım Efendi, *Âsım Efendi Tarihi Cilt I*, s. 460; BOA, C.DH. 98/4860.

¹⁷ Osmanlı arşiv belgelerinde “Asker Sürücüsü” olarak geçmektedir.; “Yürüyüş halindeki ordunun pişdarlığı (öncü) vazifesini görenler hakkında kullanılır bir tabirdir. Bunlar ordunun en seçkin efradını teşkil ederlerdi.”; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971, s. 326; “Öncü ve artçı kuvvetleri; XIX’ncü yüzyıl başlarında yeniçerilerin kaldırılmalarına kadar Çarhacıbaşı adı altında büyük rütbeli bir subayın komutasında bulunur ve çok kez bunlar değiştirilmezlerdi.”; *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi III*. C: 5. Kısım (1793-1908), Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Harp Tarihi Yayınları, Ankara 1978, s. 284; Abdülkadir Özcan, “Çarhacı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1993, C: 8, s. 229-230.

¹⁸ BOA, TS.MA.e, 281/12; BOA, TS.MA.e, 281/13; Mütercim Ahmed Âsım Efendi, *Âsım Efendi Tarihi Cilt I*, s. 516, 538; Mütercim Ahmed Âsım Efendi, *Âsım Efendi Tarihi Cilt II*, Haz. Ziya Yılmaz, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları-Mega Basım Yayın, İstanbul 2015, s. 944; *Âsım Efendi Tarihi*’nin 516 ve 944. sayfalarında Eğriboz ve Karlı-ili olarak geçen bilgi, eserin 538. sayfasında Eğriboz ve Karesi Livaları olarak

Bahse konu bu dönem, Osmanlı Devleti'nde Yeniçeri Ocağı tarafından başlatılan iç karışıklıkların yaşandığı ve taht değişiklikleriyle sonuçlanan meselelerin ön plana çıktığı devirdir. İstanbul'da Kabakçı Mustafa İsyanının başlamasıyla birlikte Silistre'de bulunan ordu içinde de karışıklıklar meydana geldi. Çarhacı Ali Paşa da orduyla birlikte Silistre'de bulunuyordu. Yeniçeri Ağası Pehlivan Hüseyin Ağa IV. Mustafa taraftarıydı ve İstanbul'da yaşanan isyana aktif olarak katılmadığından, bulunduğu Silistre'de karışıklıklara yol açtı. Karelaş'ta²⁰ konumlanmış olan Hüseyin Ağa, Çarhacı Ali Paşa tarafından Silistre'de disiplinsiz davranışları ve askerler arasında fitne çıkarması²¹ nedeniyle, ani bir kararla görevden alındı ve yerine Kul Kethüdası atandı. Bu görevden alma, askerler arasında huzursuzluğa yol açmıştı. Bölgenin stratejik önemini korumak amacıyla, Hüseyin Ağa kısa süre içinde tekrar görevine iade edildi ve vezir rütbesiyle onurlandırıldı.²² İstanbul'da ise Kabakçı Mustafa İsyanının sonucunda, Mayıs 1807'de IV. Mustafa tahta çıktı.²³

Haziran 1807'de Ruslar Karelaş civarında toplanmaya başlamışlardı. Bu süreçte Çarhacı Ali Paşa Bükreş civarına gitmek için hazırlıklar yapıyordu.²⁴ 12 Haziran 1807'de Çarhacı Ali Paşa, 16.000 kişilik bir kuvvetle Rusların üzerine gönderildi; ancak 15-16 Haziran'da Obileşti²⁵ mevkinde yapılan savaşta yenilgiye uğradı. Bu durum Rusların karışıklıklardan istifade ettiğini göstermektedir. Ali Paşa, bu karşılaşmada yenilgiye uğramış olsa da Silistre'de bulunduğu dönemde Ruslara karşı iyi bir mücadele vererek meşhur oldu.²⁶ Ruslar ile 26

verilmiştir. Ancak Karesi Livası ifadesi, coğrafi açıdan bir çelişki ortaya çıkarmaktadır. Muhtemelen bahsedilmek istenen Karesi değil, Karlı-ili bölgesidir.

¹⁹ BOA, C.ML. 737/30065.

²⁰ Orijinal adı Călăraşi olan şehir, günümüzde Romanya'nın güney bölgesinde yer almaktadır. Silistre şehri ile arasından Tuna Nehri geçmektedir. <https://www.britannica.com/place/Calarasi-Romania> (Erişim Tarihi: 20.11.2024).

²¹ BOA, TS.MA.e. 656/13.

²² Mütercim Ahmed Âsım Efendi, *Âsım Efendi Tarihi*, C: I, s. 605-607; Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet Cild 4*, Haz. Dündar Günday-Mümin Çevik, Hikmet Neşriyat, İstanbul 1972, s. 2099-2102.

²³ Kemal Beydilli, "Kabakçı İsyanı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2001, C: 24, s. 8.

²⁴ BOA, C.AS. 391/16150.

²⁵ Günümüzde Valea Argovei olarak bilinen bölge, Călăraşi şehrine bağlıdır. <https://valea-argovei.ro/contact/primaria/> (Erişim Tarihi: 20.11.2024).

²⁶ Kronikler, Çarhacı Ali Paşa'nın Ruslar karşısında yenilgiye uğradığı bilgisini vermektedir. Ancak Mehmed Süreyya'nın *Sicil-i Osmani* ve Muzaffer Erdoğan'ın *Çarhacı Ali Paşa* adlı eserlerinde, kroniklerin aksine bir mağlubiyetten değil, zaferden bahsedildiği görülmektedir. Kaynaklar arasındaki bu farklılığın sebebi, Çarhacı'nın Ruslar karşısındaki tam ve kesin bir başarı yerine, bazı mevzi başarılar elde etmesinden dolayı olabileceği düşünülmektedir. Ahmet Rasim, *Ahmet Rasim ve Osmanlı Tarihi VI*, Haz. Metin Hasırcı, Emir Basın Yayın, İstanbul 1999, s. 1788-1790; Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C: 4, s. 2099-2102; *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi III. C: 5. Kısım (1793-1908)*, s. 419-420; Mehmed Süreyya, *Sicil-i Osmani 1*, s. 282; Erdoğan, a.g.m., s. 5.

Ağustos 1807 tarihinde mütareke imzalanarak, 3 Nisan 1808 tarihine kadar ateşkes yapıldı.²⁷

Karaman Valisi ve Boğaz Seraskeri İsmail Paşa'nın Ekim 1807'de vefatının ardından, bu vazifeye Çarhacı Ali Paşa atandı.²⁸ Karaman Valiliği uhdesinde olmakla birlikte Osmanlı-Rus Savaşı'ndaki önemli görevlerinden dolayı Çarhacı Ali Paşa, 23 Nisan 1808'de Edirne Sarayı'nda devlet erkânıyla birlikte karargâh toplantısına katıldı. Çarhacı Ali Paşa, bu toplantıdan sonra askeri hazırlıklara katkıda bulundu ve Ruslarla yapılacak olan çatışmalar için coğrafi şartlara uygun stratejik önlemler aldı.²⁹

1.2. 1808 Yılı Saltanat Değişikliklerinde Çarhacı'nın Rolü

Sultan IV. Mustafa, Çarhacı Ali Paşa'nın Edirne'de bulunduğu esnada kendisine bir Hatt-ı Hümayun gönderdi. Bu Hatt-ı Hümayun'da, Sadrazam Çelebi Mustafa'nın azledildiği, kendisinden mührünü alarak Ordu-yu Hümayun Hazinesi'nde saklaması ve mazul sadrazamı Edirne'deki çiftliğine götürmesini emretti. Ayrıca Sultan IV. Mustafa, yeni bir Sadrazam atadığını bildirerek, Sadrazam İstanbul'a gelene kadar Çarhacı Ali Paşa'yı Sadaret Kaymakamlığına tayin etti.³⁰ Sultan IV. Mustafa'nın Sadrazam Çelebi Mustafa'yı azledip yerine Çarhacı Ali Paşa'yı Sadaret Kaymakamı olarak atadığı dönemde, III. Selim taraftarı olan Silistre Valisi Alemdar Mustafa Paşa da İstanbul'a gelerek III. Selim'i yeniden tahta çıkarmayı planlıyordu. Temmuz 1808'de hem Alemdar Mustafa Paşa hem de Silistre bölgesinde Ruslara karşı görev yapan Çarhacı Ali Paşa, İstanbul'a döndüler.³¹

Alemdar Mustafa Paşa, İstanbul'a ulaştığında IV. Mustafa'nın taraftarlarını etkisiz hale getirip, III. Selim'i tekrar tahta çıkarmayı amaçladı. Ancak, 28 Temmuz 1808 tarihinde III. Selim'in öldürülmesi bu amacını engelledi. III. Selim'in ölümünün ardından, IV. Mustafa tahtan indirilerek yerine II. Mahmut geçirildi.³² Sultan II. Mahmut, kılıç kuşanması için büyük bir törenle Çarhacı Ali

²⁷ *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi III. Cilt-5. Kısım (1793-1908)*, s. 420-421.

²⁸ BOA, HAT, 37/1864; BOA, HAT, 1361/53653; BOA, HAT, 1361/53593; BOA, A.DVNS.NŞT.d. 53, s. 6; BOA, AE. SMHD.II. 18/1086; Mütercim Ahmed Âsım Efendi, *Âsım Efendi Tarihi*, C: II, s. 944.

²⁹ Mütercim Ahmed Âsım Efendi, *Âsım Efendi Tarihi*, C: II, s. 1140-1144; BOA, HAT, 245/13793;

³⁰ BOA, TS.MA.e. 808/40; Verilen bilgilerin Osmanlı kroniklerinde yer almadığı ve resmi arşivlerde de başka bir belgeye rastlanmadığı göz önünde bulundurulduğunda, Çarhacı Ali Paşa'nın bu dönemde Sadaret Kaymakamlığı görevini fiilen icra etmediği anlaşılmaktadır.

³¹ BOA, TS.MA.e. 472/2; Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C: 4, s. 2194; Ahmet Rasim, *a.g.e.*, s. 1803.

³² BOA, TS.MA.e, 299/1.

Paşa ve Alemdar Mustafa Paşa tarafından karşılandı.³³ Saltanat değişikliğiyle birlikte, Alemdar Mustafa Paşa da Sadrazam olarak atandı.³⁴

Bir süre sonra Alemdar Mustafa Paşa'nın sadrazam olarak görevde kalmasına karşı çıkan ve devlet yetkilileri üzerinde olumsuz etkiler yaratan bir isyan süreci başladı. Çarhacı Ali Paşa, bu isyanda kritik bir rol oynadı. Kasım 1808'de gerçekleşen bu isyan sırasında, ordu içindeki düzenin bozulması ve askerlerin ocaklarının yok edileceği korkusuyla yaşadıkları endişe, isyanın yayılmasına yol açtı. Olay öncesinde, orduya Anadolu'dan asker getirmek için görevlendirilen³⁵ Çarhacı Ali Paşa, Üsküdar'daki evinde geçici olarak ikamet ediyordu. Çarhacı Ali Paşa, eski Kaptan-ı Derya Salih Paşa ve Behram Paşa, saray çevresindeki isyancı hareketler ve güvenlik tehditleri nedeniyle üç-dört bin askerle hemen saraya yöneldiler. Sarayın korunmasında önemli bir rol üstlenen Ali Paşa, isyanın etkilerini azaltmak ve sarayı savunmak amacıyla askeri güçleri organize etti ve Yeniçeri Ocağı isyancılarının üzerine gitti. Ancak, ordu içindeki karışıklık ve askerlerin moral bozukluğu nedeniyle isyan bastırılmadı.³⁶

Bu süreçte, Alemdar Mustafa Paşa da cephanelikte isyancılarla savaşırken yardım bekliyordu. Ancak yardım gelmeyince cephaneliği patlatıp isyancıların bir kısmıyla birlikte öldü. Ertesi gün, Ali Paşa ve diğer yetkililer Sultan II. Mahmut tarafından kabul edilerek, önceki gün yaşanan olayları rapor ettiler. Sultan II. Mahmut, mevcut durumun kontrol altına alınması ve isyanın yatıştırılması için isyancılar ile görüşmeye Ali Paşa'yı gönderdi. Ali Paşa, isyancılara Sultan II. Mahmut'un adalet ve güvence vaatlerini ileterek ayaklanmayı yatıştırmayı başardı. İsyancılar, Sekban-ı Cedid Ocağı'nın kapatılmasını talep etmiş ve bu konuda bir anlaşmaya varılmıştı. Ancak, ertesi gün yeniçeri isyancıları, Selimiye Kışlası ve Levend Çiftliği'nde karşılaştıkları Sekban-ı Cedid Ocağı mensubu neferleri ile mücadele ederek, yakaladıklarını öldürdüler. İsyan sırasında ölen sadrazam Alemdar Mustafa Paşa yerine, Memiş Paşa Sadaret Kaymakamı oldu ve isyan sona erdiğinde ise 22 Kasım 1808 tarihinde Sadrazam olarak atandı.³⁷

³³ Georg Oğulukyan, *Ruzname: 1806-1810 İsyamları III. Selim, IV Mustafa, II. Mahmud ve Alemdar Mustafa Paşa*, Haz. Hrand D. Andreasyan, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1972, s. 35.

³⁴ BOA, TS.MA.e, 597/27.

³⁵ BOA, TS.MA.e, 879/13.

³⁶ Mütercim Ahmed Âsım Efendi, *Âsım Efendi Tarihi*, C: II, s. 1391-1405; Mustafa Nuri Paşa, *Netâ'iyü'l-vukûât IV*, Ahvet Matbaası, İstanbul 1327, s. 59-60.

³⁷ Mütercim Ahmed Âsım Efendi, *Âsım Efendi Tarihi*, C: II, s. 930, 1261-1266, 1391-1405, 1423; Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet Cild 5*, Haz. Dündar Günday-Mümin Çevik, Hikmet Neşriyat, İstanbul 1972, s. 2257-2259; Mustafa Nuri Paşa, *a.g.e.*, s. 60-61; Georg Oğulukyan, *a.g.e.*, s. 45.

1.3. Sadaret Mücadelesi: Çarhacı Ali Paşa'nın Faaliyetleri ve Beklentileri

Olaylar sona erdiğinde, Çarhacı Ali Paşa, isyanlar sürecindeki faaliyetleri nedeniyle kendisinin sadrazam olarak atanacağını düşünüyordu. Ancak Sultan II. Mahmut, Memiş Paşa'yı sadrazam olarak atadı. Ali Paşa'nın bu duruma bir tepki olarak yeniçeri tarafına meylettiği anlaşılmaktadır. Bu durum üzerine Çarhacı Paşa, sadrazamlık için çeşitli girişimlerde bulundu. Yeniçerilere, Memiş Paşa'nın yetersiz olduğunu belirterek Sultan II. Mahmut'a; *"Bu çok iyi bir adamdır, fakat yeniçerileri sıkıştırmağa muktedir değildir"*, dedirtti. Georg Oğulukyan'a göre, şehir tamamen yeniçerilerin egemenliğine geçti ve yeniçeriler, kendi isimlerini kullanmak yerine, *"ben yirmibeşliyim, altmışdörtlüyüm, üçüncüyüm"* gibi ocak adlarını kullanıyorlardı.³⁸ Bununla birlikte, Padişah büyük bir dirayet göstererek hem kendi otoritesini koruyor hem de yeniçerileri kontrol altında tutuyordu. Ancak, dönemin karışıklığı ve halkın ikiye bölünmesi, bir kısmının hükümete sadakat göstermesi, diğer kısmının ise Yeniçeri Ocağı'ndan yana tavır sergilemesi, Memiş Paşa'nın etkili bir yönetim ortaya koymasını engelledi.

Rusya ile yapılan görüşmelerin belirsizliği durumu daha da karmaşık hale getirdi. Bu koşullar altında, daha etkili ve şöhretli bir vezirin sadarete getirilmesi gerektiğine karar verildi ve 1 Ocak 1809 tarihinde Memiş Paşa görevden alınarak Sakız Adası'na sürüldü. Çarhacı Ali Paşa da Sadaret Kaymakamı olarak atandı.³⁹ Sadaret mührü de Sultan II. Mahmut tarafından gizlice Halep Valisi Yusuf Ziya Paşa'ya gönderildi.⁴⁰

Sadrazamın kim olduğu gizli kaldı fakat Ali Paşa kendi imkanları ile Yusuf Ziya Paşa'nın Sadrazam olduğunu öğrendi. Dönemin canlı tanıklarından Georg Oğulukyan'ın aktardığına göre, Çarhacı Paşa göreve geldikten sonra tamamen yeniçerilerin tarafına geçti ve onların ağzından Padişah'a *"Sadrazamınız kimdir?"*, diye sormaya başladı. Bir süre sonra da Yeniçeriler Sadrazamın Yusuf Ziya Paşa olduğunu öğrendiler ve *"Biz o veziri istemeyiz, çünkü Nizam-ı Cedid'i kuran odur, içeri girer girmez paralarız"* diyerek tepkilerini gösterdiler. Çarhacı Ali Paşa da Yusuf Ziya Paşa'dan vazgeçilmesini sağlamak için çeşitli faaliyetlere girişti. İstanbul'daki ev ve dükkanların kapılarına ve kepenklerine Yeniçeri Ocağı'na ait işaretler çizdirdi ve saray kapılarına sahte, yanıltıcı yaftalar astırdı. Sabahları kapılarını açanlar, balık, kılıç gibi işaretlerle karşılaşıyorlardı. Ertesi sabah, bu durumun geniş bir boyut kazandığını iddia eden Ali

³⁸ Georg Oğulukyan, *a.g.e.*, s. 49.

³⁹ BOA, HAT, 1507/18; İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi 5*, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1971, s. 71; Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C: 5, s. 2274-2276.

⁴⁰ Şânizâde Mehmed Atâullah Efendi, *Târih-i Şânizâde I*, Trabzonlu Bakırcıbaşı Mahmut Efendi Matbaası, İstanbul 1284, s. 156-157; Mütercim Ahmed Asım Efendi, *Asım Efendi Tarihi*, C: II, s. 1433-1437.

Paşa, olayları büyüttü ve Ziya Paşa'nın yerine kendisinin geçmesi gerektiğini savundu.⁴¹

İstanbul Kadısı Köstendilli Tahir Efendi, Ali Paşa'nın bu eylemlerinin fitne çıkarma amacı taşıdığını belirterek, gerçek tehlikenin araştırılması gerektiğini ve azledilen Memiş Paşa'nın, bahsedilen sebeplerle görevden alınmasının uygun olmadığını ifade etmekteydi. Tahir Efendi'nin tespitlerine göre, Çarhacı Ali Paşa'nın tüm bu faaliyetlerindeki temel gayesi sadrazamlık makamını ele geçirmektir. Çarhacı'nın bu faaliyetlerinin, Padişah ile Yeniçerilerin arasının bozulmasından da endişe edilmekteydi. Fakat Ali Paşa, Yeniçeri tarafından aldığı destekle Kaymakamlık görevinde kalmaya devam etti ve vazifesini icra etti.⁴²

Sultan II. Mahmut, Çarhacı Ali Paşa'nın niyetini fark etti. Paşa'nın Yeniçerilerle birlikte düzenlediği tüm olaylara karşı kararlı durdu ve onun sadrazamlık hevesini boşa çıkardı. Bu sırada, Kaptan-ı Derya Seyyid Ali Paşa görevden alınca, 21 Mart 1809'da Çarhacı Ali Paşa'yı Kaptan-ı Derya olarak atadı.⁴³ Bu atama, Çarhacı'nın sadrazamlık hayalini adeta bitiren gelişme oldu. Ali Paşa, bu vazifeyi Sadaret Kaymakamlığıyla birlikte yürüttü. Sadrazam Yusuf Ziya Paşa'nın 24 Nisan 1809'da İstanbul'a gelmesiyle, Ali Paşa'nın dört aya yakın süren Sadaret Kaymakamlığı da sona erdi.⁴⁴

1.4. Çarhacı Ali Paşa'nın Sürgün Hayatı

Osmanlı İmparatorluğu'nda yüksek makamlara duyulan hırsın devlet adamları arasında yoğun bir rekabet doğurduğunu görmekteyiz. Çarhacı Ali Paşa, Sadrazamlık makamına ulaşma arzusuyla bilinen bir devlet adamı olarak, bu hedefini gerçekleştirmek için çeşitli stratejik hamleler ve hesaplamalara başvurdu. Çarhacı Ali Paşa'nın makam hırsı ve sabırsız tutumları, Osmanlı yönetimi tarafından devletin istikrarı için bir tehdit olarak algılandı ve 7 Haziran 1809 tarihinde Kaptan-ı Deryalık görevinden azledilerek Limni Adası'na sürgün edildi.⁴⁵

⁴¹ Georg Oğulokyan, *a.g.e.*, s. 49-50; Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C: 5, s. 2274-2276.

⁴² BOA, TS.MA.e. 682/39; BOA, TS.MA.e. 682/37; Georg Oğulokyan, *Ruzname: 1806-1810 İsyanları*, 50; İnternet kaynağı: https://core.ac.uk/outputs/129511719/?utm_source=pdf&utm_medium=banner&utm_campaign=pdf-decoration-v1 (Erişim Tarihi: 21.11.2024).

⁴³ İsmail Hami Danişmend, *a.g.e.*, s. 224; Mütercim Ahmed Âsım Efendi, *Âsım Efendi Tarihi*, C: II, s. 1465-1466; Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C: 5, s. 2316-2317; Georg Oğulokyan, *a.g.e.*, s. 50; Mehmed İzzet Bey, *Harîta-i Kapudânân-ı Deryâ-Osmanlı Kaptanıderyaları (1352-1853)*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları: 180, İstanbul 2021, s. 77.

⁴⁴ İsmail Hami Danişmend, *a.g.e.*, s. 71; Mustafa Nuri Paşa, *a.g.e.*, s. 63.

⁴⁵ Mütercim Ahmed Âsım Efendi, *Âsım Efendi Tarihi*, C: II, s. 1486; Şânîzâde Mehmed Atâullah Efendi, *a.g.e.*, s. 203-204; Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C: 5, s. 2321; İsmail Hami Danişmend, *a.g.e.*, s. 224.

Çarhacı'nın İstanbul'dan uzaklaştırılması amacıyla başlayan sürgün hayatı, Limni Adası'nda başladı, Anadolu'nun çeşitli eyaletlerinde devam etti ve 1823 yılında vefat etmeden kısa bir süre önce Tokat'a sürülmesiyle sona erdi. Zira bu süreçte Paşa, kimi zaman görevli, kimi zaman ise görevden uzak bir şekilde Anadolu'nun farklı şehirlerinde ikamet etmek zorunda kaldı.

Çarhacı Ali Paşa, bir süre Limni Adası'nda kaldıktan sonra Alaiye Mutasarrıflığına atandı.⁴⁶ Alaiye Mutasarrıflığı döneminde, İbradı Kazası halkı tarafından Padişah'a şikayet edildi.⁴⁷ Bunun üzerine, Sadrazam Yusuf Ziya Paşa'nın Aralık 1809'da Sultan II. Mahmud'a sunduğu tahriratta, bazı paşaların atanması veya azledilmesi gündeme geldi, bu isimler arasında Çarhacı Ali Paşa'nın da Alaiye Mutasarrıflığından azli konusu yer aldı.⁴⁸ Akabinde 22 Ocak 1810 tarihinde Trabzon Valiliği'ne ve Karadeniz'in Anadolu Sahili Sersarlığı'na atandı.⁴⁹ Çarhacı Trabzon'a ulaşana kadar yerine Şatırzade Osman Ağa Mütesellim olarak tayin edildi.⁵⁰

1806 yılında başlayan Rus Savaşı, Osmanlı İmparatorluğu için büyük bir tehdit oluşturdu ve etkileri 1809 yılında özellikle Karadeniz bölgesinde belirginleşti. 1810 yılında bölgenin savunma stratejilerini güçlendirme çalışmaları yoğunlaştı, ancak Ali Paşa'nın Mayıs 1810'da hâlâ Trabzon'da bulunmaması nedeniyle, göreve başlaması için hüküm gönderildi.⁵¹ Ali Paşa, Trabzon'a ulaştığında bölgenin askeri sistemini güçlendirdi, yeni mevziler kurdurdu ve Rusların Karadeniz'deki askeri hareketliliğine karşı savunma stratejilerini yeniledi. Ayrıca, askeri mühimmat ve malzeme tedarik ederek lojistik destek sağladı.⁵²

Ruslar, Osmanlı donanmasının yokluğundan yararlanarak Trabzon'u ele geçirmeyi hedefledi. Fakat, fırsat bulamayınca Akçaabat yakınlarındaki Sargana tarafına asker çıkarma teşebbüsünde bulundu. Bu harekete karşılık Ali Paşa'nın halkı teşvik ederek oluşturduğu büyük kuvvet, Ruslara karşı etkili bir direniş gösterdi ve yaklaşık 900 askerden oluşan Rus birliği yenilgiye uğratıldı. Çatışma sırasında Ali Paşa, yanında bulunduğu kayaya isabet eden top mermisinin parçaladığı taşın fırlaması sonucu yaralandı, ancak Ruslar büyük bir hezimete

⁴⁶ İbrahim Hakkı Konyalı, *Alanya (Alâiyye)*, Haz. Alanyalı M. Ali Kemaloğlu, Ayaydın Basımevi, İstanbul 1946, s. 390.

⁴⁷ BOA, HAT, 653/31921.

⁴⁸ BOA, TS.MA.e. 674/1.

⁴⁹ BOA, HAT, 475/23297; *Trabzon Şer'iyye Sicilleri*, Defter No: 1951, 41a/1.

⁵⁰ Şânîzâde Mehmed Atâullah Efendi, *a.g.e.*, s. 305-306, 316-317; BOA, HAT, 475/23297; BOA, C.DH. 62/3071.

⁵¹ BOA, C.DH. 141/7035; BOA, C.DH. 184/9164; BOA, C.AS. 1224/54948; Mehmet Bilgin, "1810 Yılında Rusların Trabzon'u İşgal Girişimi ve Sargana Burnu Çıkartması", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri (3-5 Mayıs 2001)*, T.C. Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, Trabzon 2002, s. 318-319.

⁵² BOA, C.DH. 216/10770; BOA, C.AS. 618/26088; Bilgin, *a.g.m.*, s. 322-325.

uğratıldı.⁵³ Tüm bunlara rağmen Ali Paşa, 28 Ekim 1810 tarihinde Rusya sınırına gitme emrine karşı tereddüt ettiği gerekçesiyle Trabzon Valiliği'nden vezareti kaldırılarak azledildi.⁵⁴ Bu azledilme sebebi göz önünde bulundurulduğunda, Babiali'nin büyük olasılıkla Sargana Zaferi'nden habersiz bir şekilde azil kararı verdiği anlaşılmaktadır.

Çarhacı Ali Paşa, Trabzon'daki resmi işlerini tamamladı ve 29 Kasım 1810 tarihinde Ankara'da ikamet etmeye mecbur bırakıldı.⁵⁵ Bir süre Ankara'da kaldıktan sonra, 6 Haziran 1811'de Karaman Valiliği'ne atandı.⁵⁶ Karaman'a atandığı dönemde, 1804 yılından beri eski Konya Mutesellimi Çandarlıoğlu Deli Bekir Ağa'nın başında bulunduğu bir ayaklanma devam etmekteydi.⁵⁷ Muhtemelen, Ali Paşa Karaman'a gitmeden önce Bekir Ağa'nın ölüm fermanını elinde bulunduruyordu. Zira, 28 Eylül 1811 tarihinde Ali Paşa tarafından gönderilen bir tahriratta, Bekir Ağa ve yandaşlarının cezalandırıldığı görülmektedir.⁵⁸ *Muzaffer Erdoğan*'a göre, Ali Paşa, Alibeyhüyüğü civarında kendisini karşılamaya gelen Bekir Ağa'yı, çadırda namaz kıldığı sırada cellatlarına öldürttü.⁵⁹ Bekir Ağa'nın, Mısır Seferi'nde Napolyon Bonapart'a karşı mücadele ettiği ve Konya ahalisinin kendisini oldukça sevdiği bilinmektedir. Bu nedenle, Ali Paşa'nın Bekir Ağa'yı öldürmesi büyük yankı uyandırdı ve halk arasında derin bir üzüntüye neden oldu. Bekir Ağa adına yerelde türküler yazıldı ve bu türkülerde Ali Paşa kötü bir karakter olarak yerini aldı.⁶⁰

Karaman Valiliği yaptığı dönemde, Ali Paşa'ya verilen bir diğer görev de Teke (Antalya) Sancağı mutasarrıflığını yürütmek oldu. Zira zikredilen dönemde Antalya'nın nüfuzlu ayan ailelerinden Tekelioğulları'nın başlattığı büyük bir isyan hadisesi cereyan etmekteydi. İsyanın pek çok sebebi olmakla birlikte Tekelioğulları, bölgenin nüfuzlu ve kadim bir ailesi olarak Teke Sancağı'nın idaresinin kendilerine verilmesini iddia etmekteydiler. Bu taleplerinin dikkate alınmayıp, Çarhacı Ali Paşa'nın Teke Sancağı mutasarrıfı olarak

⁵³ BOA, HAT, 1010/42410; Trabzonlu Şakir Şevket, *Trabzon Tarihi II*, Umran Matbaası, İstanbul 1294, s. 245-247; Özgür Yılmaz, "1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rusların Trabzon ve Akçaabat Saldırılarına Dair Bazı Yeni Bilgiler", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, C: 13, S. 26, 2019, s. 482-483.

⁵⁴ BOA, HAT, 1007/42281; BOA, HAT, 1001/42045; BOA, HAT, 1174/52306; BOA, C.DH. 69/3419.

⁵⁵ BOA, C.ML. 155/6551; Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C: 6, Haz. Dündar Günday-Mümin Çevik, Hikmet Neşriyat, İstanbul 1972, s. 2889-2890.

⁵⁶ BOA. A.DVNS.NŞT.d. 53, s. 6.

⁵⁷ Ali Işık, "Koç Bekir Ağa ve Konya Hadisesi", *Akademik Sayfalar*, C: 19, S: 47 Özel Sayı 2, 2020, s. 747.

⁵⁸ BOA, TS.MA.e. 311/21; Işık, *a.g.m.*, s. 747-750.

⁵⁹ Erdoğan, *a.g.m.*, s. 7-8.

⁶⁰ Işık, *a.g.m.*, s. 751.

atanması, isyanı fiili olarak başlatan gelişme oldu.⁶¹ Sultan II. Mahmud döneminin en karakteristik özelliklerinden biri, devlet otoritesini tanımayan bu tür ayanlar ile mücadele etmek ve merkezi otoriteyi tesis etmek olmuştur. Devrin bu politikası gereği Çarhacı Paşa, isyanın bastırılması için harekete geçti.

Tekelioğlu İbrahim Bey'in başlattığı bu isyan, bölgedeki diğer ayanların ve yörüklerin desteğiyle kontrol edilemez boyuta ulaşmıştı.⁶² Sultan, isyanın sona erdirilmesi için Kaptan-ı Derya Hüsrev Paşa'yı da görevlendirdi. Ali Paşa'nın bölgede isyancılara karşı almış olduğu sert tedbirler isyanın daha da büyümesine yol açtı. Hüsrev Paşa da yaşanan bu gelişmeleri Dersaadet'e bildirdi.⁶³ Ali Paşa'nın hem bu sert tutumu hem de isyanda başarılı olamaması nedeniyle vezareti kaldırılarak 1814 yılı başlarında Limni Adası'na sürgün edildi.⁶⁴ Limni'de bir süre kaldıktan sonra, sürgün yeri 18 Haziran 1815 tarihinde Keşan'a çevrildi.⁶⁵

Çarhacı Ali Paşa, Keşan'a sürgün edilmesinden kısa bir süre sonra, 29 Haziran 1815 tarihinde Kars Muhafızlığı ve Valiliği görevine atandı.⁶⁶ Gelibolu üzerinden Kars'a hareket eden Ali Paşa, 14 Eylül 1815 tarihinde Kars'a ulaştı.⁶⁷ Valilik görevi süresince, sınır kalelerinin tamiri ve güçlendirilmesi çalışmalarını yürüttü.⁶⁸ Bu dönemde, Kars Valiliği'ne bağlı Bayezid Sancağı'nın eski mutasarrıfı İbrahim Paşa, yerel aşiretleri bir araya getirerek Bayezid Kalesi'ni ele geçirme girişiminde bulundu. Çarhacı Ali Paşa'nın, bu ayaklanmaya karşı Bayezid Sancağı'na destek verdiği bilinmektedir.⁶⁹ Akabinde Çarhacı Ali Paşa 1817 yılının Temmuz ayında Sivas Valiliği'ne atandı.⁷⁰

Ali Paşa Sivas Sancağı'na vardığında, 1815 yılında Kenanoğlu Ahmed tarafından başlatılan ve o zamandan beri devam eden bir isyanla karşı karşıya kaldı. Sivas'ta erzak fiyatlarının artması üzerine, Ali Paşa ayanlardan Kenanoğlu ve ileri gelenlerden Mütevellioğlu'nu getirtip, bu hususta kendilerini uyardı. İkaz dikkate alınmadığı gibi Kenanoğlu, içlerinde Ocaklıların da bulunduğu üç bin kişilik bir asi grubunu isyana teşvik etti. İsyancılar, dükkanları kapattılar,

⁶¹ Evren Dayar, “‘Âyânlar Çağı’nda Antalyalı Bir Hânedân: Tekelioğulları (1770-1814)”, *Osmanlı Araştırmaları*, C: 59, S. 59, 2022, s. 141-144.

⁶² BOA, TS.MA.e. 684/19; BOA, HAT, 1224/47831; BOA, HAT, 1224/47831; BOA, TS.MA.e. 690/36; BOA, HAT, 497/24383; BOA, C.DH, 119/5940.

⁶³ BOA, TS.MA.e. 684/19; BOA, HAT, 1224/47831; BOA, HAT, 1224/47831; BOA, TS.MA.e. 690/36; BOA, HAT, 497/24383; BOA, C.DH, 119/5940; Dayar, *a.g.m.*, s. 144-147.

⁶⁴ BOA, HAT, 1268/49133; BOA, HAT, 1224/47824; BOA, C.DH, 76/3769.

⁶⁵ BOA, C.DH. 60/2969;

⁶⁶ BOA, C.DH. 135/6738;

⁶⁷ BOA, HAT, 742/35126; BOA, HAT, 629/31099;

⁶⁸ BOA, HAT, 632/31209.

⁶⁹ BOA, C.AS, 74/3463; BOA, C.AS, 222/9434; Hakan Kaya, “19. Yüzyılın Birinci Yarısında Aşiretler ve Demografik Yapı: Bayezid Sancağı”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C: 6, S: 5, 2017, s. 2599-2600.

⁷⁰ *Sivas Şer'iyye Sicilleri*, Defter No: 10, s. 119/1.

mahkemeyi bastılar ve son olarak vali sarayına hücum ettiler. Bu süreçte, Ali Paşa'nın Kethüdası Seyyid İbrahim ve Delilbaşı Kör İbrahim'in halka yönelik aşırı baskı ve zulümleri, Sivas halkının valiye olan güvenini tamamen sarsarak halkın silahlı isyana katılmasını hızlandırdı. Halkın şikayetlerini iletmek ve arabuluculuk yapmak üzere görevlendirilen Ömer Kâşif Ağa'nın girişimleri de sonuçsuz kaldı.⁷¹ Sivas şehrinde asayiş ve güveninin ortadan kalktığı bu süreçte Ali Paşa, sarayında kırk beş gün mahsur kaldı. Dersaadet, Karahisar-ı Sahib Mutasarrıfı Zaralızade Vezir Lütfullah Paşa'yı bir emirle isyanın bastırılmasını sağlamak için Sivas'a gönderdi. Bununla birlikte, Anadolu'nun birçok yerine yardım gönderilmesi için emirler verildi. Son olarak, Tokat'tan asker gönderildiği haberinin gelmesiyle asiler korkarak Lütfullah Paşa'ya teslim olup, sürgün edildiler.⁷²

Olaylar sona erdiğinde, her ne kadar Ali Paşa görevine devam etse de halkın ona karşı ayaklanması ve memnuniyetsizlikleri, bir değişim olması gerektiğini gösteriyordu. İsyanı bastırması ve asayişi temin etmesi göz önünde bulundurularak, Karahisar-ı Sahib Mutasarrıfı Zaralızade Lütfullah Paşa, Sivas'a vali olarak atandı. Lütfullah Paşa'nın yerine ise Çarhacı Ali Paşa, Karahisar-ı Sahib Sancağı'na atandı.⁷³ Bu tarihe kadar taşrada valilik vazifelerini ifa eden Çarhacı'nın bu sefer bir sancağa mutasarrıf olarak atanması tenzil-i rütbeyi ifade eden bir atama idi. Zira bir süre sonra, Karahisar-ı Sahib Sancağı'nın bir vezir için yetersiz olduğu anlaşılabilecek ve İçel ile birlikte Alaiye Sancağı 1819 yılı sonlarında kendisine tevcih edilecekti.⁷⁴ Belgelerden yola çıkarak Ali Paşa'dan Karahisar-ı Sahib halkının memnun olduğu anlaşılmaktadır. Ali Paşa, Alanya'ya gitmeden önce Karahisar-ı Sahib'de borçlu olduğu kişilere borçlarını ödedi ve hesaplarını kapatarak Alanya'ya gitti.⁷⁵ Alaiye'de bulunduğu süreçte büyük imar faaliyetleri gerçekleştirdi. Susuz olan Alaiye Çarşısı'na su getirdi ve bir çeşme yaptırdı. *İbrahim Hakkı Konyalı*'ya göre de Akseki'nin Gelves (Dutluca) köyünde bir cami inşa ettirdi.⁷⁶

Çarhacı Ali Paşa, 1821 yılının Eylül ayında, ikinci defa olarak Ağrıboz Mutasarrıflığı'na atandı. Paşa, 9 Eylül'de yanında bulunan bin beş yüz askeri ile Çardak üzerinden Gelibolu'ya vardı ve buradaki istirahatinden sonra Ağrıboz'a

⁷¹ BOA, HAT, 664/32298; BOA, HAT, 664/32298; BOA, HAT, 664/32298; BOA, HAT, 664/32298.

⁷² BOA, HAT, 79/3272; BOA, C.DH. 153/7627; BOA, HAT, 78/3251; Erdoğan Polat, "Sivas Sancağı'nın Sürgün Müftüleri", *Tarih&Gelecek Dergisi*, C: 5, S: 3, 2019, s. 774-776.

⁷³ BOA, HAT, 482/23627; Fatih Yıldız, *Sivas Vilayet Yönetimi ve Valileri (1800-1850)*, Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2011, s. 33-35.

⁷⁴ BOA, HAT, 504/24864; BOA, HAT, 921/40052; BOA, HAT, 752/35531.

⁷⁵ BOA, HAT, 752/35531; BOA, HAT, 752/35531.

⁷⁶ Konyalı, *a.g.e.*, s. 390.

hareket etti.⁷⁷ Bu sırada 1821 yılının ilk aylarında başlayan Yunan İsyanı bölgede zuhur etmekteydi. Mora taraflarında başlayan ayaklanmanın bastırılması için Çarhacı bölgede görevlendirildi.⁷⁸ Ali Paşa'nın bu süreçte isyancılar ile savaştığı ve bölgenin zahire ile mühimmat ihtiyacını karşılamak için çalıştığı görülmektedir.⁷⁹ Hatta resmi yazışmalarında, erzak yardımı bölgeye ulaşamadığı için tüccar gemilerinden erzak satın aldığını belirtmektedir.⁸⁰ Mora'da başlayan bu isyan bölgede giderek yayıldı ve Ağrıboz'a da sıçradı. Ali Paşa asıl görev yeri olan Ağrıboz Sancağı'na, Mora Seraskerliği'nden aldığı üç bin asker ile yaklaşık bir yıl sonra ulaşabildi.⁸¹ Burada isyancılar ile savaşarak onları bertaraf etti.⁸² Fakat isyancılar ile uğraşırken kendi kuvvetleri içerisinde Arnavut askerleri ulufe bahanesi ile isyan etti ve ulufelerini aldıktan sonra da kaleyi terk ettiler.⁸³ Ali Paşa'nın maiyetindeki askerler kaleyi muhafaza etti ve Arnavut isyancılarının başında bulunan kişiler idam edilerek bu isyan bastırıldı.⁸⁴

Çarhacı Ali Paşa'nın sürgün edilmesi ya da görev yerinin değişmesi, genelde bir isyan neticesinde ya da diğer devlet adamları ile anlaşamaması üzerine vuku bulmaktaydı. Son görev yeri olan Ağrıboz'dan vefat edeceği Tokat şehrine sürgünü de böyle bir hadise neticesinde gerçekleşti. Yunan İsyanı'nda yararlı hizmetleri görülen Kızılhisar Muhafızı Ömer Bey'in şikayetleri görevden alınmasına sebep oldu.⁸⁵ Bahsedilen neden ile vezareti kaldırılarak görevden alınan Ali Paşa yerine Seyyid Hasan Paşa, Ağrıboz Mutasarrıflığı'na getirildi. Ancak Hasan Paşa'nın Mora'da mahsur kalması ve Ağrıboz yolunun kapalı olması nedeniyle kısa bir süre sonra Ali Paşa'ya Ağrıboz Kalesi'ni muhafaza etmek şartıyla vezirliği ve mutasarrıflığı geri verildi.⁸⁶ Bölgede giderek yayılan Yunan İsyanı, Ali Paşa'nın tekrar bu göreve gelmesine vesile oldu.⁸⁷ Ancak Ağrıboz ahalisinin memnuniyetsizlikleri ve daha önceki şikayetler dikkate alınarak 1823 yılının Temmuz ayında Ali Paşa görevden alınarak yerine Ömer Bey Ağrıboz Mutasarrıfı olarak atandı.⁸⁸ Ağustos ayında vezareti kaldırılan Ali Paşa, Tokat'ta zorunlu ikamete tabi tutuldu. Ancak, Ali Paşa bu zorunlu ikamet

⁷⁷ BOA, HAT, 861/38415; BOA, HAT, 766/36103.

⁷⁸ BOA, HAT, 397/20928.

⁷⁹ BOA, HAT, 910/39844; BOA, HAT, 910/39844.

⁸⁰ BOA, HAT, 910/39844.

⁸¹ BOA, HAT, 897/38927.

⁸² BOA, HAT, 910/39844.

⁸³ BOA, HAT, 914/39913.

⁸⁴ BOA, HAT, 914/39913.

⁸⁵ BOA, HAT, 912/39870; BOA, HAT, 905/39707.

⁸⁶ BOA, C.DH, 126/6269; BOA, HAT, 887/39215.

⁸⁷ Mehmet Sönmez, *Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında Rum İsyanı Sırasında Eğriboz Adası (1821-1829)*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2024, s. 13.

⁸⁸ BOA, HAT, 840/37844.

yerini Konya olarak değiştirmek için bir talepte bulunduysa da bu talebi kabul görmedi ve Tokat'a gitmek zorunda kaldı.⁸⁹

Çarhacı Ali Paşa'yı Tokat'a götürmek üzere, İstanbul'dan Dergâh-ı Âli Gedikliilerinden Mehmed Emin Ağa görevlendirildi. Fakat Mehmed Emin Ağa, Ağrıboz'a ulaştıktan bir gün sonra vefat etti. Bu durum üzerine Ali Paşa, maiyetindekilerle birlikte Gedikli olmaksızın emre uygun hareket ederek 31 Ağustos 1823 tarihinde Ağrıboz'dan yola çıktı.⁹⁰ Ali Paşa'ya refakat etmek üzere bu kez Gedikli Yusuf Ağa görevlendirildi. Sürgün emrinin yer aldığı kayda göre, Ali Paşa Anadolu tarafına doğru hareket edecek, güzergâh üzerinde uygun bir mevkide Yusuf Ağa ile bir araya gelerek Tokat'a gideceklerdi.⁹¹

Ali Paşa, 7 Aralık 1823 Cumartesi günü maiyetindekilerle birlikte, Yusuf Ağa'nın refakatiyle Tokat'a ulaştığını İstanbul'a gönderdiği bir mektupta bildirdi. Mektubunda, Tokat güzergâhında humma hastalığına yakalandıklarını, bu hastalık nedeniyle güçsüz düştüklerini ve yol almakta büyük zorluklar yaşadıklarını ifade etti. Tüm bu zorluklara rağmen, ferman gereği emredilen ikamet yerine ulaşmak için azimle çaba gösterdiğini de vurguladı.⁹² Ali Paşa, Tokat'a geldikten on iki gün sonra, 19 Aralık Perşembe günü ikamet ettiği İlbaşoğlu Konağı'nda gece saat beş buçukta⁹³ vefat etti.⁹⁴ Çarhacı Ali Paşa'nın Tokat'a ulaştıktan kısa bir süre sonra vefat etmesi, meşakkatli yolculuk ve bu yolculukta yakalandığı humma hastalığının tesiri ile olduğu düşünülmektedir.

⁸⁹ BOA, HAT, 515/25157.

⁹⁰ BOA, HAT, 838/37788.

⁹¹ *Tokat Şer'iyye* Sicilleri, Defter No: 28, s. 124/2. (İlk kullanımda tam açılımı verilmiş olup, sonraki dipnotlarda "TŞS" kısaltması kullanılacaktır.)

⁹² BOA, HAT, 515/25179.

⁹³ Burada ifade edilen saat dilimi ezani ve alaturka olarak da bilinen gurubî saat sistemidir. Bu sistemde günün başlangıcı, güneşin batış vakti, yani gurub vakti olarak kabul edilir. Buna göre yeni gün akşam ezanı ile başlar. Bu bilgilerden hareketle, günümüzde kullanılan vasati saat sistemine göre Çarhacı Ali Paşa'nın akşam on buçuk sularında vefat ettiği anlaşılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk: Ekmeleddin İhsanoğlu-Feza Günergun, "Osmanlı Türkiye'sinde "Alaturka Saat"ten "Alafranga Saat"e Geçiş", *X. Uluslararası Astronomi Kongresi, 2-6 Eylül 1996*, İstanbul 1996, s. 436; Ahmet Yüksel, "Osmanlı Devlet Dairelerinde Mesai Kavramı ve Uygulaması (18-20. Yüzyıllar)", *Osmanlı Bilim Araştırmaları C: XVI*, S: 1, 2014, s. 28.

⁹⁴ TŞS, Defter No: 28, s. 127/1. Çarhacı Ali Paşa'nın kabri Tokat merkezde yer alan ve halk arasında Meydan Camii olarak bilinen, Gülbahar Hatun Camii haziresine defnedilmiştir. Cami, medrese ve imaretten oluşan külliye'nin, medresesi, yanındaki mezarlıklar ve türbe ile birlikte 1930'lu yıllarda ortadan kaldırıldı. Çarhacı'nın sandukası diğer bazı mezar taşları ile birlikte, o dönemde müze olarak kullanılan Gökmedrese'ye taşındı. Uzun yıllar burada muhafaza edildi ve 2011 yılında, günümüzde Tokat Müzesi olarak kullanılan ve Sulu Sokak'ta yer alan Arastalı Bedesten'in bahçesine nakledildi. Ayrıca, Paşa'nın mezar taşındaki büyük ve gösterişli kavuk, onun hayattayken yüksek rütbeli bir kişilik olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Türk Târihi Vesikâlarından: Tokat, Niksar, Zile, Turhal, Pazar, Amasya Vilâyet, Kazâ Ve Nâhiye Merkezlerindeki Kitâbeler*, Milli Matbaa, İstanbul 1927, s. 32; Asarkaya (Cinlioğlu), *a.g.e.*, s. 222.

2. Çarhacı Ali Paşa'nın Mallarının Müsadere Edilmesi ve Muhallefati

2.1. Müsadere Uygulamasında Çarhacı Ali Paşa Örneği

Osmanlı Devleti'nde XV. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar, sadrazamlar da dâhil olmak üzere idam cezası verilen, azledilen veya eceliyle ölen devlet adamlarının mal varlıklarına el konulmuş ve bu mallar, devletin ekonomik ve idari kontrolünü sağlamak amacıyla hazineye devredilmiştir. Müsadere usulü olarak geçen bu uygulama, servetin kaynağını sorgulama ve mal varlığının meşruiyetini denetleme aracıdır. Uygulama, padişahın otoritesini güçlendirmeye yönelik bir politika olarak öne çıkarken, bireylerin mülkiyet hakları üzerinde kısıtlamalar getirdiği için zamanla tartışmalara yol açmış ve Tanzimat Dönemi'ne gelindiğinde bu yöntem kaldırılarak özel mülkiyet hakkı güvence altına alınmıştır.⁹⁵ Çarhacı Ali Paşa da Osmanlı Devleti içerisinde azledilerek malları müsadere edilen devlet adamları arasındaydı.

Müsadere süreci, Paşa'nın Siroz Bezzazistanı'nda bulunan mallarının mühürlenmesiyle başladı ve buradaki bin kese akçesine el konuldu.⁹⁶ Osmanlı Dönemi'nde bir kese akçe, 500 kuruşa tekabül etmekteydi.⁹⁷ Bu bilgiye göre, Ali Paşa'nın Siroz Bezzazistanı'nda el konulan nakit parasının yekunu 500.000 kuruşu bulmaktadır. Hemen ardından, Yenişehir-i Fener'de mevcut olan nakit, eşya ve hayvanatı bulunduğu tespit edildi. Ancak, yalnızca nakit ve eşyasının İstanbul'a gönderilmesi istendi.⁹⁸ Ancak, söz konusu nakde dair bir veri tespit edilemedi. Yalnızca bazı eşyaların Bab-ı Hümayun Hazinesi tarafından satıldığı belirlendi. Satılan eşyaların isimleri, türleri, adetleri, fiyatları ve satıldığı kişilerin ayrıntılı şekilde kaydedildiği görülmektedir. İçerisinde tüfek, piştov, giyim ürünleri, mutfak gereçleri ve kişisel eşyalar olmak üzere toplamda 77 adet mal satışı gerçekleşmiştir. Bu eşyalar arasında en yüksek fiyatlı olan, 1900 kuruşa Mimar Ağa'ya satılan "*sim raht ma'a başlık*" olmuştur. En düşük fiyatlı eşya ise, 4 kuruş değerindeki "*çakmak taşı*"dır. Toplam satış bedeli 23.216 kuruş olarak kaydedilmiştir.⁹⁹ Ali Paşa'nın İstanbul'da satılan mallarına kıyasla Tokat'ta daha fazla mal varlığı olduğu görülmektedir; bu da Tokat'a zorunlu ikamet yeri olarak göç etmesinin bir sonucudur.

Ali Paşa'nın vefat haberi duyulur duyulmaz, Tokat voyvodası ile mübaşir Yusuf Ağa, Ali Paşa'nın ikamet ettiği İlbaşoğlu Konağı'na intikal ettiler. Burada, merhum Ali Paşa'nın hazinedarı ve hizmetçileriyle birlikte, mevcut tüm mal ve eşyaları konağın "hazine odası" olarak tanımlanan büyük odasına alınıp

⁹⁵ Mehmet Ali Ünal, "Osmanlı İmparatorluğunda Müsadere", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S: 49 1987, s. 95-111.

⁹⁶ BOA, HAT, 840/37837; BOA, C.ML. 6/205.

⁹⁷ Pakalın, a.g.e., s. 248; Baki Çakır, "Kese", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C: Ek-2, TDV Yayınları, Ankara 2019, s. 42-43.

⁹⁸ BOA, C.ML. 148/6288.

⁹⁹ BOA, D.BŞM.MHF.d., 13392.

mühürlenerek muhafaza altına alındı. Ayrıca, konağın güvenliğini sağlamak amacıyla bekçiler ve merhum Paşa'nın güvenilir adamları burada nöbetçi bırakıldı. Ancak ertesi gün defin işlemi gerçekleştikten sonra, konağın büyük yapısı nedeniyle yangın ve hırsızlık gibi olası tehlikelerin vuku bulabileceği düşünülerek eşyaların muhafazasının burada mümkün olamayacağına karar verildi. Şehrin ileri gelenleri ve ulemanın fikir birlikteliği ile tüm eşyalar, günümüzde Taşhan olarak bilinen ve Tokat şehir merkezinde yer alan Voyvoda Hanı'ndaki büyük bir odaya taşındı. Akabinde, her bir eşya ve mal, tek tek bir deftere işlendi ve bu defter İstanbul'a gönderildi. Ali Paşa'nın hayvanlarından yirmi beş deve beslenmeleri için Tokat'a dört saat mesafede bulunan Kazabad Nahiyesi'ndeki âyana emaneten bırakıldı. Dokuz adet bargir ve yirmi yedi adet katır ise, Sivas Mütessilimi Kethüdası İbrahim Said Efendi'ye beslenmeleri için teslim edildi. Hayvanların bir kısmı da Tokat'taki ismi belirtilmeyen başka bir hânın ahırına götürüldü.¹⁰⁰

Bahsedilen süreçte Ali Paşa'nın köleleri ve hizmetçilerinden oluşan yaklaşık kırk kişilik bir grup, İlbaşoğlu Konağı'nda asayiş bozan birtakım davranışlarda bulundular ve Paşa'ya ait at ve beygirlerin kendilerine ait olduğunu iddia ettiler. Ortaya çıkan bu karışıklık üzerine zaptiyeler tarafından göz altına alındılar. Daha sonra, sekizer kişilik gruplar halinde farklı konaklara yerleştirildiler. İstanbul'dan gelecek ikinci bir emre kadar serbest hareket etmeleri yasaklandı. Ali Paşa'nın haremi ve cariyeleri emniyet altında olup, ihtiyaçları için gerekli tayinat vilayetten karşılandı. Ancak bunların dışında kölelerin, hizmetçilerin ve beraberindeki hayvanların yiyecek, içecek ve seyis masrafları büyük bir sorun teşkil etmekteydi. Zira beş-on gün gibi kısa bir süre zarfında bakkal, kasap ve ekmekçi gibi esnaflara toplamda bin kuruşa yakın bir borç hasıl olmuştu. Yerel idareciler, vaziyeti İstanbul'a bildirerek bu meselenin ne şekilde çözüleceği hususunda verilecek emre hazır olduklarını bildirdiler.¹⁰¹ Daha sonra bu borç ve masrafların Ali Paşa'nın hayvanlarının satışından elde edilen nakit ile karşılandığı görülecektir.

Eşyalar kaydedilip, muhafaza altına alındıktan sonra, merhum Paşa'nın alacak-verecek meseleleri ve zimmetindeki paralar gündeme geldi. Buna göre, Ali Paşa'nın Konya'dan, hanımı tarafından Mustafa Ağa isimindeki bir tatar (ulak) teslim edilen ve beyaz bir kese içinde bulunan on beş bin kuruşluk zimmeti, kayıp durumundadır. Bu zimmetin, Mustafa Ağa tarafından Eskişehir'de başka bir tatarla teslim edildiği ve akabinde Tokat'a yakın Alaca Köyü'ne kadar getirildiği ifade edilmektedir. Ancak bu noktadan sonra zimmetin akıbeti bilinmemektedir. Akıbeti meçhul olan bir diğer para ise, Ali Paşa'nın Sivas Valiliği döneminde kethüdası olan İbrahim Said Ağa'nın bahsettiği bin kuruşluk

¹⁰⁰ TŞS, Defter No: 28, s. 127, 133.

¹⁰¹ TŞS, Defter No: 28, s. 133.

altın idi.¹⁰² Bu meblağların bazı kişiler tarafından bilindiği ve tespit edilerek yerine konulması gerektiği emredilmesine rağmen, akıbetleri bilinmemektedir. Ayrıca, Sivas Sancağı'na bağlı bazı kazalarda toplam otuz dokuz bin iki yüz elli kuruş alacağı da kayıtlara geçen bir diğer meblağdır.¹⁰³

Çarhacı Ali Paşa'nın Siroz ve Yenişehir-i Fener'deki mal, eşya ve nakitlerine, yukarıda bahsedildiği üzere devlet tarafından el konuldu. Ali Paşa'nın vefatıyla birlikte müsadere edilme sırası Tokat'ta bulunan mal ve eşyalarına gelmişti. Bu süreçte büyük oğlu Ahmet Vehbi Efendi, İstanbul'a yazdığı arzuhalinde babasının bir hamile cariyesi, hanımı ve dört kızı olduğunu, bu kişilere ve kendisine iâşe ve geçim hususunda merhamet gösterilmesini talep etti. İstanbul'dan gönderilen 14 Nisan 1824 tarihli belgede, Ahmet Vehbi Efendi'nin bu talebinin müsbet karşılandığı anlaşılmaktadır. Zira ilgili yazıda, Tokat'taki eşya ve malların doğru bir şekilde satılıp, mal varlıklarının mirasçılara adil bir şekilde paylaştırılması için Tokat Voyvodası ve Tokat Naibi'ne talimatlar verildiği görülmektedir.¹⁰⁴ Çarhacı Ali Paşa'nın Tokat'taki mallarının müsadere edilmediği ve satıştan kalan meblağın varislere paylaştırıldığı, muhalefat kaydından da anlaşılmaktadır. Ayrıca, müsadere usulünün her padişah döneminde aynı olmadığı ve dönemin padişahının tutumuyla doğrudan ilgili olduğu da Çarhacı Ali Paşa'nın müsadere örneğiyle de ortaya çıkmaktadır.

Verilen karar doğrultusunda, resmi işlerin yürütülmesi için 13 Mayıs 1824 tarihinde Paşa'nın eşi Ziba Hatun'un yetki ve hakları, vekalet yoluyla oğlu Ahmet Vehbi Efendi'ye devredildi. Bunun yanı sıra, küçük yaştaki oğlu Ali Bey ile kızları Nefise, Fatma, Hafize ve Emine Hanımların vasilîği de Ahmet Vehbi Efendi'ye verildi. Ahmet Vehbi Efendi, Tokat Voyvodası ve diğer şahitler huzurunda mirasa ait mücevherler, nakit paralar, hayvanlar ve taşınır eşyalar gibi tüm malvarlığını teslim aldığını beyan etti. Teslim edilen malların eksiksiz olduğu ve detaylı şekilde kayıt altına alındığı, yetkililer tarafından tasdik edildi. Böylece Ahmet Vehbi Efendi, vasi ve vekil sıfatıyla hem kardeşlerinin haklarını korumak hem de mirasın yönetimini üstlenmek üzere yasal sorumluluğu devraldı.¹⁰⁵ Ardından, 16 Mayıs 1824 tarihinde Paşa'ya ait mal ve eşyalara fiyatları tespit edilerek deftere kaydedildi. Ancak 7 Haziran 1824 tarihli bir belgede, merhum Paşa'nın çocuklarına bu sefer vasi olarak Ali Paşa'nın eniştesi Eyüp Ağa ibn-i İsa'nın tayin edildiği ve tereke kaydının yeniden hazırlandığı görülmektedir. Bu belge, Tokat Şer'îye Sicilleri içerisinde bulunan Ali Paşa'ya ait son kayıttır.

¹⁰² TŞS, Defter No: 28, s. 133.

¹⁰³ TŞS, Defter No: 29, s. 15.

¹⁰⁴ TŞS, Defter No: 29, s. 15.

¹⁰⁵ TŞS, Defter No: 29, s. 234.

2.2. Çarhacı Ali Paşa'nın Muhallefatı

Osmanlı döneminde *muhallefat* veya *tereke*, bir kişinin vefatının ardından geride bıraktığı tüm malvarlığını ifade etmektedir. Muhallefat, genellikle merhumun yanında bulunan mal, nakit, alacak ve borçlarından oluşmaktadır. Bu malvarlığı, İslam miras hukukuna uygun bir şekilde varisler arasında paylaştırılmaktaydı. Osmanlı'da muhallefat kayıtları, Şer'iyye Sicilleri'ne düzenli olarak kaydedilirdi.¹⁰⁶ Ali Paşa'nın muhallefat kayıtları ise Tokat'ta vefat etmesi nedeniyle Tokat Şer'iyye Sicilleri'nde yer almaktadır.

Bu başlık altında, Ali Paşa'ya ait bir eşya tutanağı ile iki adet muhallefat kaydı değerlendirilecektir. Bunlardan ilki, merhum Paşa'nın vefatından sonra mühürlenene eşyalarına ilişkin tutanaktır. Belgede toplam 183 adet eşya kaydedilmiş olup, bu eşyalar genellikle iki, üç veya dört parça bir arada olacak şekilde listelenmiştir.¹⁰⁷ Muhallefat kayıtlarının ilk belgesinde, 120 eşyanın, ikinci belgede ise 168 adet eşyanın fiyatlandırıldığı görülmektedir. Çoğunlukla her bir ürüne ayrı ayrı fiyat biçilmiş, ancak bazı durumlarda birden fazla ürün için toplu bir fiyat belirlenmiştir. İlk muhallefat belgesindeki eşyanın toplam değeri 68.000 kuruş olarak tespit edilirken ikinci belgede eşya sayısının daha fazla olmasına rağmen toplam kıymeti 55.531 kuruş olarak kaydedilmesi dikkate değerdir. İki muhallefat kaydı karşılaştırıldığında, ilk kayıta bulunan eşyaların fiyatları genellikle ikinci kayıttakilerden daha yüksektir. Örneğin, ilk kayıta “mücevherli altın bir çift piştov” 5.000 kuruşken, ikinci kayıta bu eşya 4.500 kuruşa satılmıştır. Yine ilk kayıta, “mücevherli hançer” 5.000 kuruşken, ikinci kayıta 3.500 kuruş olarak fiyatlandırılmıştır.¹⁰⁸ Bu durum iki kayıt arasındaki fiyat farkının gerekçini ortaya koymaktadır.

Şer'iyye Sicilleri içerisinde farklı muhallefat kayıtları incelendiğinde, kişilere ait genellikle tek bir tereke kaydı bulunmaktadır. Ancak bahsedildiği gibi Ali Paşa'ya ait iki adet tereke kaydı bulunmaktadır. Bunun nedeni kesin olarak bilinmemekle birlikte, ilk muhallefat kaydında bazı malların eksik olduğunu tespit etmiş olmalarıdır. Yine, vasi değişikliği de bu durumun olası sebeplerinden biri olarak değerlendirilebilir. Nitekim, ilk belgede Ali Paşa'nın küçük yaşta çocuklarının vasiliği büyük oğlu Ahmet Vehbi Efendi'deyken ikinci muhallefat kaydında vasiliğin Ali Paşa'nın eniştesi Eyüp Ağa'ya geçtiği bilinmektedir. Hem varislerin haklarının doğru şekilde korunması hem de eşyaların eksiksiz satışının gerçekleştirilmesi amacıyla ikinci bir muhallefat kaydının düzenlenmiş olabileceği düşünülmektedir. Bu çalışmada eşya fiyatları

¹⁰⁶ Yavuz Cezar, “Bir Âyan'ın Muhallefatı”, *Belleten*, C. 41, S. 161, 1977, s. 41-78; Tahsin Özcan, “Muhallefat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C: 30, TDV Yayınları, Ankara 2020, s. 405-406; Cahit Telci, “Osmanlı Devleti'nde 18. Yüzyılda Muhallefat ve Müsadere Süreci”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C: XXII, S: 2, 2007, s. 145-166.

¹⁰⁷ *TŞS*, Defter No: 28, s. 127-129.

¹⁰⁸ *TŞS*, Defter No: 29, s. 16/2, 20/2.

değerlendirilirken, Ali Paşa'ya ait son belge olan ikinci muhalefat kaydı esas alınacaktır.

2.2.1. Masraf, Borç ve Miras Paylaşımı

Muhalefat kayıtlarında mal ve eşyaların tespitiinin ardından, vefat eden kişinin masrafları ve varsa borçları, satıştan elde edilen gelirle karşılanırdı. Masraflar arasında teçhiz ve tekfin giderleri, resm-i kısmet, dellaliye gibi vergiler yer alırdı. Borçlar ise öncelikle vefat eden kişinin eşine olan mehir borcu ile başlar, ardından diğer kişilere olan borçlar sıralanırdı.¹⁰⁹ Bu usule uygun olarak Ali Paşa'nın muhalefat kaydında, varislere hisse bölüştürülmeden önce, borç ve giderlerin ödemeleri yapıldı. Paşa'nın borç ve ödemeleri, hayvanlarının ve diğer eşyalarının satıldığı muhalefat kayıtlarında yer almaktadır.

Hayvan satışından elde edilen 9.820 kuruşun bir kısmı, Paşa'nın cenaze masrafları, maiyeti ve son üç ayda Tokat esnafı ve ileri gelenleri tarafından karşılanan hayvan masraflarının ödemesinde kullanıldı. Aşağıda, bu ödemelerle ilgili detayları içeren bir tablo sunulmuştur.

Tablo I: Çarhacı Ali Paşa'nın Muhalefatındaki Borç ve Masraf Bölümü

Kabri için Müfti-i Belde Es-Seyyid Osman Efendi'ye verilen elli guruş ile mean teçhiz ve tekfinine olan masraf	182,5 guruş
Konaktan naklölunan eşyaya hammâliye verilen	15,5 guruş
Câriyesi vefâtında teçhiz ve tekfinine masraf	47,5 guruş
Haremlerine nakden verilen harçlık	50 guruş
Çocuk tevellüdünde Voyvoda Ağan'ın Çamaşûr Ağası yediyle haremine verdiği harçlık	50 guruş
Üç nefer seyislerine üç mahda ma'a ta'âmiye verilen aylık	270 guruş
Müteveffa-yı müşârünileyhin mecmû' hayvanâtın ve oğlu Ahmed Bey'in ve gulâmlarının min haysü'l-mecmû' Hancı Ali Ağa yediyle yem ve saman bahası ber-vech-i hesâb masrafı	4417,5 guruş
Hamamcı Hacı Mustafa Ağa'ya ale'l-hesâb harem yevmiyesi için verilen	522,5 guruş
Gümüşhâneli Mustafa Ağa'ya Yusuf Bey'in yevmiyesi için ale'l-hesâb verilen	50 guruş
Kaçıroğlu'na gulâmların yevmiyesi için ale'l-hesâb verilen	50 guruş
Müşârünileyhin vefâtında i'lâm ve defter ile Âsitâne'ye haberini götüren Tatara verilen harcırah	350 guruş
Altı nefer haremdekilere üç mahda onar guruştan ale'l-hesâb verilen aylık ma'a ta'âmiye	281 guruş
Gulâmın firârında Voyvoda Ağa yediyle verâsından giden adama verilen ücret	25 guruş
Müteveffa-yı müşârünileyhin ba-tezkîre Latîfzâde Hüseyin Ağa'dan matlûb eylediği eşyâ için Hanım Efendi'den alıp verdiği bir top hakîr bahası	45 guruş

¹⁰⁹ Özcan, *a.g.m.*, s. 405-406.

Cem'-i hayvanâtın nâliçün Nalbând Etyemez Oğlu'na yüz yedi guruştan ale'l-hesâb verilen	90 guruş
Voyvoda Ağa marifetiyle Mutafa verilen	18,5 guruş
Müşârünileyhin Bursa'dan getirdiği Akkâm El-Hâc Mehmed'in ücreti	80 guruş
Resm-i kısmet-i 'Âdî	245,5 guruş
Def'a Hamamcı Hacı Mustafa Ağa'ya üç r'es katır kıymeti verilen	786 guruş
Yekûn 7576 guruş	
Sahhü'l-bâkî 2369 kuruş Kalmıştır	

Hayvanların satış belgesinde, yalnızca hayvanlara dair bilgi edinildiği düşünülse de masraflar kısmında Ali Paşa'nın vefatı sonrası maiyetine ilişkin oldukça ayrıntılı bilgilere ulaşılmaktadır. Ali Paşa'nın Tokat'a geldiğinde bir cariyesinin altı aylık hamile olduğu bilgisi, ilk tutanak kaydında yer almaktaydı. Tablodaki masraf kalemleri incelendiğinde, cariyenin doğumunun gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Ayrıca, bir cariyesinin vefat ettiğini de defin işlemleri için yapılan masraflardan öğrenmekteyiz. Öğrenilen bir diğer bilgi ise, bir gulamın firar etmesidir. Firar eden gulamın peşine düşülmesi için bir kişiye ücret ödendiği kaydedilmiştir. Ayrıca, vefat haberiyle birlikte mal kaydı defterini İstanbul'a götüren tatara (ulak) harcırah verilmiştir.¹¹⁰ Burada toplam masraf ve ödemeler 7.576 kuruş olarak kaydedilmiş olup, ödemeler yapıldıktan sonra geriye 2.369 kuruş kalmıştır.

Bir diğer masraf ve ödemelerin bulunduğu kısım, Paşa'nın son muhallefat kaydında yer almaktadır. Bu kayıta, borçlar ödenmiş ve son olarak hisseler taksim edilmiştir. Aşağıda, bu ödemeleri ihtiva eden bir tablo sunulmuştur.

Tablo II: Çarhacı Ali Paşa'nın Hayvan Satışından Elde Edilen Meblağ İle Borç ve Masraf Ödemeleri

Mukaddemâ Nâ'ib-i sâbık Ali Sâbit Efendi'nin fûruht eylediği hayvanât esmânından bâkî ber-mucib-i defter-i müşârünileyh	2.369
Yekûn-ı semen-i eşyâ ve bâkî 'ani'l-esmâni'l-hayvanât	55.531
Minhâ'l-ihracât	Guruş
Mihr-i müsbet zevce-i be-şehâdet-i Başçavuş Feyzullah Ağa İbn-i İbrâhim Ağa ve Mûsâ Ağa İbn-i Hasan Ağa mevkûfen 'ale'l-beyne'l-müvekkile	15.250
Deyn-i müsbet kasab ve bakkâl ve habbâz be-şehâdet-i Ahmed Ağa bin Mehmed ve Mustafa Ağa bin Yûsuf bi't-tahlîf	1.500
Deyn-i müsbet Hazînebaşı Ahmed Beşe Bin Mehmed 'An cihâtü'l-karz be-şehâdet-i Abdülbâkî Kavvâs Ağa bin Abdurrahmân ve Çamaşûr Ağası Mehmed Şâkir bin İsâ bi't-tahlîf	500
Deyn-i müsbet Hazînebaşı mezbûr Ahmed Bin Mehmed 'ani'l-ücret be-şehâdet-i mezbûrân Abdülbâkî Kavvâs bin Abdurrahmân ve Çamaşûr Ağası Mehmed Şâkir bin İsâ bi't-tahlîf	550

¹¹⁰ TŞS, Defter No: 28, s. 173/2.

Deyn-i müsbet Mîrâhûr Hüseyn Ağa ibn-i Mustafa	263
Müteveffâ-yı müşârûnileyhin oğlu Ahmed Vehbî Beg'in olub Nâ'ib-i sâbık Ali Sâbit Efendi'nin fûrûht eylediği hayvanât ile me'ân fûrûht olunmuş olduğu Nâ'ib-i müşârûnileyhin defterinden mestûr olan hayvanât esmânı	1.345
Müteveffâ-yı müşârûnileyhi ikâmete me'mûr Zâ'im Hasan Ağa ve Yûsuf Ağa'ya verilen	800
Fûrûht olunan muhallefât için verilen dellâliye	1.060
Resm-i kısmet 'an sahhû'l-bâkî	669,5
Cânib-i vilâyetin harem-i müteveffâ-yı müşârûn-ilye ve sa'ire hâdemesine müddet-i ma'lûmede masrûk olmak üzere matlûbu olub tereke-i müteveffâ-yı müşârûnileyh şer'an terettüb eder hukûkdan değil ise de perişâniyetlerinden bahs ile takdîm eyledikleri bir kıt'a arz-ı mazhar mûcibince ibrâm ve ve'l-hâsıllarına binâen ifâ ve istirdâdı husûsunda evvelü'l-emre terakkuben ihrâc olunan	7.415,5
Yekûn	29353
Sahhû'l-bâkî li't-taksîm beyne'l-verese	26178

Tabloda da verildiği gibi, eşya satışından elde edilen toplam meblağ 55.531 kuruş olup, bu tutar içerisinde hayvanların satışından kalan 2.369 kuruş da yer almaktadır. İlk ödeme, Ali Paşa'nın zevcesi Ziba Hanım'a ait olan 15.250 kuruşluk mehir bedelidir. İkinci gider, kasap, bakkal ve ekmekçi esnaflarına ödenmesi gereken 1.500 kuruşluk borçtur. Devamında, Paşa'nın haremi için vilayetten yapılan masrafların ödemeleri ve terekelerde rutin olarak ödenen vergiler yer almaktadır.

Borçlar, masraflar ve vergi ödemeleri gerçekleştikten sonra kalan 26.178 kuruş varisler arasında paylaştırıldı. Osmanlı'da miras paylaşımı, İslam hukukuna göre yapılmaktaydı. Buna göre, Çarhacı Ali Paşa'nın hanımı, mirasın sekizde birini aldıktan sonra kalan kısım erkekler için iki hisse, kızlar için bir hisse olacak şekilde taksim edildi.

Tablo III: Çarhacı Ali Paşa'nın Varislerine Paylaştırılan Hisseler

Vârisler	Hisseler
Hisse-i Zevce	3272 kuruş 30 meblağ
Hisse-i İbn	5726 kuruş 52 meblağ
Hisse-i İbn	5726 kuruş 52 meblağ
Hisse-i Binti	2863 kuruş 26 meblağ
Hisse-i Binti	2863 kuruş 26 meblağ
Hisse-i Binti	2863 kuruş 26 meblağ
Hisse-i Binti	2863 kuruş 26 meblağ

Ahmet Vehbi Efendi, annesi Ziba Hanım'ın vekili sıfatıyla, annesinin mehri olan 15.250 kuruşu ve mirastan payına düşen 3.272 kuruş 30 meblağı teslim aldı. Ayrıca, babasının muhallelfatından 15.457 kuruşluk bir eşya satın aldığı ve bu eşyaların ödemesini, diğer kardeşlerinin hisselerinin toplamı olan 17.178 kuruştan yaptığı kayıtlara geçmektedir. Akabinde, kardeşlerinin varisi olan Eyüp Ağa'ya, almış olduğu meblağı Konya'ya gittiğinde ödeyeceğine dair bir borç senedi verdi. Kardeşlerinin hisselerinden kalan 1.721 kuruş ise, vasi Eyüp Ağa'ya teslim edildi. Bunların dışında Ahmet Vehbi Efendi, merhum babasının muhallelfatının ilk eşya tutanağında yer alan “üç aded sim şamdan” “üç aded sim şamdan tablası”, “bir sim leğen” ve “bir sim ibrik” eşyalarını babası hayattayken kendisine verdiğini ve bunu Konya'da bulunan şahitlerle ispatlayabileceğini belirtti. Ahmet Vehbi Efendi'nin iddiasının neticelenmesi için eşyalar vasi Eyüp Ağa'ya teslim edildi.¹¹¹

2.2.2. Ailesi, Köle ve Cariyeleri

Ali Paşa'nın dört eşi olduğu hem arşiv belgelerinden hem de şer'iyye sicilinden teyit edilmektedir. İsimlerine ulaşabildiğimiz üç eşi Hatice Hanım, Ziba Hanım ve Letafet Hanım'dır. Fakat muhallelfat kaydında hissedarlar arasında yalnızca Ziba Hanım, zevcesi olarak yer almaktadır. Miras taksiminde diğer hanımların isminin yer almaması bunların boşandığı veya vefat ettikleri ihtimalini doğurmaktadır.

Çarhacı Ali Paşa'nın Ziba Hanım'dan doğma Ahmet Vehbi isminde bir oğlu ve Nefise ile Hafize isimlerinde iki kızı vardır. Ayrıca, iki ayrı cariyesinden doğma Fatma ve Emine adında iki kızı daha vardır. Ziba hanım, dört kız ile birlikte Konya'da ikamet etmektedir. Paşa'nın vefatından sonra, cariyeye Emine'den doğan bir oğlu ise Ali'dir. Toplamda, Çarhacı Ali Paşa'nın dört kızı ve iki oğlu bulunmaktadır. Ahmet Vehbi Efendi'nin diğer kardeşlerinden farklı olarak Paşa'nın sürgün edildiği süreçte yanında olduğu anlaşılmaktadır. Zira Ağrıboz'dan Tokat'a getirilen mal ve eşyalar içerisinde babasının mallarının yanında, kendisine ait olduğu iddia edilen eşya, hayvan ve köleler bulunmaktadır. Bu süreçte hem büyük çocuk olması hem de babasının yanında bulunması hasebiyle diğer varislerin haklarını takip etmek noktasında büyük rol üstlendi. Babası Ali Paşa'nın diğer vilayetlerdeki mal ve nakitleri müsadere edilirken Tokat'taki malları, Ahmet Vehbi'nin gayretli teşebbüsleri sayesinde müsadereye tabi tutulmadı.

Çarhacı'nın kızlarından Fatma Hanım'ın evlendiği, bir erkek çocuğu sahibi olduğu ve maddi sıkıntılar yaşadığını, babasının vefatından yaklaşık yirmi beş yıl sonra çıkan bir irade-i seniyye vesilesi ile öğrenmekteyiz. Konya'da ikamet eden Fatma Hanım ve oğlu yaşadığı maddi sıkıntıların giderilmesi için

¹¹¹ TŞS, Defter No: 29, s. 23.

Dersaadet'e giderek yardım talebinde bulundular. Bu talepleri kabul gördü ve yol harçlığı için kendilerine beş bin kuruş verildi. Ayrıca, Fatma Hanım'a dört yüz kuruş maaş bağlanması için Konya Valisi'ne emir verildi.¹¹² Diğer çocuklarının akıbetine dair veri tespit edilemedi.

İstanbul'dan gelen belgede, Ali Paşa'nın 11 adet cariyesi olduğu bildirilmekteydi. Ali Paşa'nın vefatının ardından bir cariyesi de hayatını kaybetti. Hangi cariyeye olduğu belirtilmemekle birlikte, belgede ümmü'l-veled¹¹³ olarak adlandırılan bir cariyesi bulunmakta ve bu cariyeye daha sonraki kayıtlarda yer almamaktadır. Bu nedenle, vefat eden cariyenin ümmü'l-veled olduğu tahmin edilmektedir. Ayrıca 11 adet cariyesi olduğu belirtilmiş olsa da kaydedilen malları arasında altı cariyenin ismi geçmektedir.

Tablo IV: Çarhacı Ali Paşa'nın Cariyeleri

Altı Aylık Hâmile Emine İsmiyle Müsemmâ Eğribozlu Cârîye
Def'a Hatice İsmiyle Müsemmâ Cârîye
Şirin İsmiyle Müsemmâ Cârîye
Takrîben On İki Yaşında Hayrullah İsmiyle Müsemmâ Cârîye
On İki Yaşında Şemsenûr Cârîye
Sekiz Yaşında Nazırî İsmiyle Müsemmâ Cârîye

Cariye Emine, daha sonra doğum yaptığı için kanunen satılamayacak durumdayken, diğer beş cariyeye 5.000 kuruşa satılmıştır.¹¹⁴ Ayrıca, oğlu Ahmet Vehbi Efendi'nin Gülfıdan ve Gülkız isminde iki cariyesi de tutanağa kaydedilmiştir.

Ali Paşa'nın cariyelerinin yanı sıra 12 adet gulamı vardır. Bunlardan sekizinin elinde ıtkıname¹¹⁵ bulunmakta, yani sekizi azat edilmiş gulamlardır. Oğlu Ahmet Vehbi'nin de zenci asıllı bir gulamı kaydedilmiştir.

Tablo V: Çarhacı Ali Paşa'nın Gulamları

Köle Olanlar
Sekiz Yaşında Rûm Asıllı Gulâm
Çerkes Asıllı Mustafa İsmiyle Müsemmâ Gulâm

¹¹² BOA, İ.MVL. 97/2041.

¹¹³ Hamza Aktan, "İstîlâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C: 23, TDV Yayınları, İstanbul 2020, s. 361-362.

¹¹⁴ TŞS, Defter No: 29, s. 20/2.

¹¹⁵ Mehmet Âkif Aydın-Muhammad Hamîdullah, "Köle", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C: 26, TDV Yayınları, Ankara 2020, s. 237-246.

Def'a Çerkes Asıllı Hüseyin İsmiyle Müsemmâ Gulâm
Def'a Çerkes Asıllı Hasan İsmiyle Müsemmâ Gulâm
Azat edilmiş Olanlar
Gürcî Asıllı Rüstem İsmiyle Müsemmâ
Rûm Asıllı Mahmûd İsmiyle Müsemmâ
Çerkes Asıllı Mûsâ İsmiyle Müsemmâ
Def'a Çerkes Asıllı Hüseyin İsmiyle Müsemmâ
Def'a Çerkes Asıllı İbrâhim İsmiyle Müsemmâ
Def'a Gürcî Asıllı Hurşîd İsmiyle Müsemmâ
Def'a Gürcî Asıllı Ferhâd İsmiyle Müsemmâ
Def'a Gürcî Asıllı Mehmed Reşîd İsmiyle Müsemmâ

Paşa'nın gulamlarından sadece bir tanesi satıldı. Bu gulam sekiz yaşında, Rum asıllı olup satış bedeli 500 kuruştur.

2.2.3. Hayvanlar ve Hayvan Takımları

Tutanak kaydında Ali Paşa'nın, 11 adet at, 13 adet beygir, 28 adet katır ve 25 adet deve olmak üzere toplam 77 adet hayvanı bulunmaktadır. Paşa'nın vefatından üç ay sonra muhallefâtı için gelecek memurun gecikmesi nedeniyle, hayvanların telef olmalarını önlemek için memur olmadan satış işlemleri gerçekleştirildi. Hayvanların cinsleri, özellikleri, hastalıkları, sakatlık durumları, satıldığı kişiler ve satış fiyatları ayrıntılı bir şekilde kaydedildi. Çoğunluğu katır olmak üzere, at ve beygirlerin de bulunduğu toplam 51 hayvanın satışı gerçekleştirilmiş olup, her birinin fiyatları farklılık göstermektedir. Bu fiyat farklılıkları, hayvanların sağlık durumuna, yaşına ve türüne bağlı olarak belirlendiği görülmektedir. Satılan hayvanlardan sekiz adedi, merhum Paşa'nın oğlu Ahmed Vehbi Efendi'ye aittir. Satın alan kişiler arasında başta Tokat Voyvodası olmak üzere, halk arasından önde gelen kişiler bulunmaktadır. Hayvan satışları sonucunda elde edilen toplam tutar 9.820 kuruştur.¹¹⁶

Tablo VI: Çarhacı Ali Paşa ve Ahmet Vehbi Efendi'nin Satılan Hayvanları

	Satıldığı Şahıslar	Hayvanlar	Adet	Fiyat
1	Saadetlü Voyvoda Ağaya	Necl-i Şâb Kır Esb	1	350 Kuruş
2	Defa Voyvoda Ağa	Bir Katar Katır	6	1200 Kuruş
3	Defa Voyvoda Ağa	Burnu Beyâz Siyâh Katır	1	210 Kuruş
4	Faziletlü Elhac Müftü Efendi	Siyâh Küçük Kır Katır	1	170 Kuruş
5	Saadetlü Hüseyin Ağa	Bir Ayağı Dağlı Eşheb Kır At	1	250 Kuruş
6	Karındaşı Musa Ağa	Sisli Kır Esb	1	250 Kuruş
7	Seyis? Mehmed Ağa	Bir Gözü Kör Siyâh Katır	1	140 Kuruş

¹¹⁶ TŞS, Defter No: 28, s. 173/2.

8	Defa Mehmed Ağa	Topal Küçük Kır Katır	1	105 Kuruş
9	Mukayyid Osman Efendi	Küçük Siyâh Katır	1	120 Kuruş
10	Sarı Ağanın Oğlu Veli Ahmed	Rahvan Doru Esb	1	205 Kuruş
11	Şişeci Mehmed Alemdar	Doru Esb	1	365 Kuruş
12	Defa Mehmed Alemdar	Kır Esb	1	205 Kuruş
13	Defa Mehmed Alemdar	Yâğız Doru Bargîr	1	155 Kuruş
14	Defa Mehmed Alemdar	Sagır Siyah Katır	1	180 Kuruş
15	Defa Mehmed Alemdar	Siyah Katır	1	151 Kuruş
16	Defa Mehmed Alemdar	Diğer Siyah Katır	1	185 Kuruş
17	Hancı Ali Ağa	Doru Esb	1	200 Kuruş
18	Defa Ali Ağa	Kır Bargîr	1	150 Kuruş
19	Defa Ali Ağa	Uyuz Al Bargîr	1	70 Kuruş
20	Defa Ali Ağa	Bir Katar Katır	6	1650 Kuruş
21	Defa Ali Ağa	? Büyük Katır	1	30 Kuruş
22	Duhancı Yusuf Oğlu Derviş	Yâğız Bargîr İlleti Sebebiyle Otuz Beş Guruşa Tenzîl Olmuştur	1	115 Kuruş
23	Mehmed Beşe	Kır Tay Ve Saçlı Kır Esb	1/1.	650 Kuruş
24	Defa Mehmed Beşe	Siyâh Katır	1	180 Kuruş
25	Semerci Hafız Alemdar	Doru Bargîr	1	125 Kuruş
26	Hamamcı Hacı Mustafa Ağa	Küçük Kır Katır	1	171 Kuruş
27	Defa Mustafa Ağa	Orta Siyâh Katır	1	295 Kuruş
28	Yüncü Kel Hüseyin	Şehab Kır Bargîr	1	165 Kuruş
29	Yıldızoğlu	Sıracalı Eşheb Kır Bargîr	1	56 Kuruş
30	Saraç Başı Oğlu Elhac Hasan Alemdar	Kır Katır	1	180 Kuruş
31	Pastırmacı Oğlu Şerif	Kara Guşlu Siyâh Katır	1	111 Kuruş
32	Nalband Kara Mehmedin Kaynı	Kurâda Küçük Kır Katır	1	90 Kuruş
Müteveffa-yı Müşarünileyhin Mahdûmu Ahmed Bey'in Hayvânâtı Beyân Olunur				
33	Saadetlü Voyvoda Ağa	Mısır? Eşkar Esb	1	150 Kuruş
34	Şişeci Mehmed Alemdar	? Eşkar Al Esb	1	105 Kuruş
35	Mollaağazade Mahmud Ağa	Doru Esb	1	130 Kuruş
36	Katib Hüseyin Efendi	Doru Memeli	1	105 Kuruş
37	Hancı Ali Ağa	Doru Katır	1	231 Kuruş
38	Defa Ali Ağa	Küçük Siyah Katır	1	130 Kuruş
39	Hamamcı Hacı Mustafa	Büyük Doru Katır	1	320 Kuruş
40	Bekaroğlu Mustafa Beşe	Beyaz Uyuz Katır	1	170 Kuruş
Fürûht Olunan Mecmû'-ı Hayvânât Yekûn 9820 Kuruş				

Ali Paşa'nın tabloda belirtilen hayvanlarının yanı sıra, daha önce ifade edildiği üzere Kazabad Nahiyesi'ndeki âyana bırakılan 25 adet devesi de bulunmaktaydı. Ancak, muhalledat kaydında 19 adet devenin yer aldığı görülmektedir. Muhalledat kaydının ilk eşya tutanağından altı ay sonra düzenlenmiş olması, 6 devenin ölmüş olabileceği ihtimalini düşündürmektedir. Kalan 19 devenin Tokat'ta satılması durumunda değerinin altında satılabileceği düşünüldü ve bu nedenle satışın Konya'da gerçekleştirilmesi amacıyla, Paşa'nın küçük çocuklarının vasisi olan Eyüp Ağa'ya teslim edildi.

Ali Paşa'nın terekesinde kayda geçen eşyaların arasında hayvan takımları da önemli bir yer tutmaktadır. Bu takımlar, sahip olduğu hayvanların türlerine göre tasnif edildiği anlaşılmaktadır. At başlığı olarak kullanılan lebeb, deve ve katır için uygun yularlar (ip), hayvan başlıklarına takılan süslü zincir olan reşme, kayış olarak bilinen sinebend gibi eşyalar hayvan takımları arasında zikredilebilir. Bunların yanı sıra, yük taşımaya yarayacak türden bir eşya olarak tahtirevan da karşımıza çıkmaktadır.

Tablo VII: Çarhacı Ali Paşa'nın Hayvan Takımları

Simlü Raht	Üzengi
Simlü Sacak ve Başlık	Gezlik Lebeb ve Başlık
Eğer Kabaralı, Dökülmüş Sim Lebeb ve Başlık Kem-âyâr	Mısır Taklidi Simlice Lebeb ve Başlık Kem-âyâr
Simli Lebeb ve Başlık Kem-âyâr	Sağır Göbeklice Lebeb ve Başlık
Sim Reşme	Tahtirevan Ma' Köhne Takım
Çapkun Başlığı Simlice	Köhne Tekeleli ve Eğer
Köhne Sırmalı Gâşiyye	Çûkâ Üzerine Sim Kabaralı Gâşiyye
Simli Sinebend	Esb Pazubendi
Deve ve Katır Yuları ve Sâir Hırdavat	Sağır Kehribâr Ağızlık ve...

2.2.4. Silah ve Silah Takımları

Birçok vilayette valilik ve harplerde ise ordu çarhacılığı vazifelerini üstlenen Ali Paşa'nın vefat ettiği Tokat şehrinde geride hatırı sayılır bir silah mirası bırakmaması dikkate değerdir. Zira, askeri sınıfa mensup olan paşaların terekeleri incelendiğinde ciddi miktarda silaha sahip oldukları görülmektedir.¹¹⁷ Paşa'nın müsadere edilerek İstanbul'da satılan malları arasında on iki piştov ve dokuz adet tüfeği bulunmaktadır. Merhum Paşa'nın Tokat'taki terekesinde tüfek, kılıç, hançer ve bunların muhafazasında kullanılan kılıflar olmak üzere yalnızca 25 parça mevcuttur. Bu silahlardan on beş adedini tüfekler oluşturmaktadır. Yine devrin en rağbet gören silahların başında gelen piştov, terekede iki adet olarak yer almaktadır. Bunlardan biri olan "*taşları iki sıra elmaslı altun piştov*" ise 4.500 kuruş değeri ile terekenin en yüksek fiyatlı eşyasıdır. Piştov ve tüfekler üretildiği yer ile süslemesinde kullanılan malzemeye göre *Nemçekârî*, *simli*, *elmaslı* gibi sıfatlarla tanımlanmıştır. Tokat'ta satılan silahların toplam değeri de 15.475 kuruştur.

¹¹⁷ H. Baha Öztunç, "Bir Rumeli Valisinin Emvâl-i Metrûkesi: Mahmud Hamdi Paşa'nın Muhallefati", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, C: 12, S: 2, 2017, s. 59-60; Faruk Söylemez, "Malatya Mutasarrıfı Rışvanzade Abdurrahman Paşa'nın Terekesi", *History Studies*, C: 5, S: 5, 2013, s. 257-258.

Tablo VIII: Çarhacı Ali Paşa'nın Tokat ve İstanbul'da Satılan Silah ve Silah Takımları

Sim Bilezikli Kebir Tüfenk	Tüfenk
Demir Şikeste Kara Takım Tüfenk	Şeşhane Tüfenk
Kara Takım Tüfenk	Simlice Şikeste Tüfenk
Taşları İki Sıra Elmaslı Altun Piştov	Kundağı Şikeste Tüfenk
Sim Gılaflar ve Balçıklı Kılıç	Altun Takımlı Piştov Ma'a İşlime Silahlık
Altun Gılaflar ve Balçıklı Kılıç	Tepesi Elmaslıca Altun Harbi
Tepesi Mücevherli Gümüş Hançer	Altun Gılaflar ve Balçıklı Pala
Köhne Kargı	Kargı Temuru
Gürz Çubuk	
İstanbul'da Bab-ı Hümayun Hazinesinde Satılan Silahlar	
Kaval Tüfenk	Nemçekârî Piştov
Simli Kaval Tüfenk	Piştov
Simli Piştov	

2.2.5. Kişisel ve Ev Eşyaları

Ali Paşa'nın kişisel eşyaları arasında özellikle dini kitaplar dikkat çekmektedir. Bu kitaplar arasında bir cilt *Hilye-i Şerif*, bir cilt *Delâil-i Şerif*, bir cilt *En'am-ı Şerif*, bir cilt *Birgivi Şerhi* ve bir cilt *Ed'iyye-i Şerif* bulunmaktadır. Bu eserler arasında *En'am-ı Şerif* kitabıyla birlikte ona ait özel bir kese de kayıtlara geçmiştir.¹¹⁸ Satışa sunulan eserlerden bir cilt *Delail-i Şerif* ve bir cilt *En'am-ı Şerif*, toplamda 55 kuruş değerindeyken, *En'am* kesesine 31,5 kuruş fiyat biçilmiştir.

Kitapların yanı sıra Paşa'nın kişisel eşyaları arasında dönemin günlük kullanımına özgü çeşitli değerli nesneler yer alır. Altın eyalet mührü ve bu mühür için kullanılan kese, Cezair yapımı akçe kesesi, beş adet tahta divit, bir sim divit ve kalemtraş bu eşyalar arasında yer almaktadır. Bunların yanı sıra, Paşa'nın kişisel eşyaları arasında takı olarak bir yakut yüzük de bulunmaktadır. Ayrıca, farklı tasarımlara sahip enfiye kutuları da dikkat çekmektedir. Dört adet enfiye kutusundan ikisi altın mızıkalı, biri mücevherli mavi mineli, diğeri ise sade minelidir. Tütün saklamak amacıyla kullanılan bu kutular, Paşa'nın eşyaları arasında silahlardan sonra en yüksek değer biçilen parçalar arasındadır. Bu kategori içerisinde Paşa'nın iki adet cevizden yapılan simli nargilesi de bulunmaktadır. Ayrıca, nargile tüketimi için bir araç olan imameler de yer almaktadır. Bunlar arasında İki adet kabak imame, üç adet mineli imame ve bir kırık (şikeste) imame mevcuttur.

¹¹⁸ M. Şinasi Acar, *Osmanlı'da Günlük Yaşam Nesneleri*, Yem Yayınları, İstanbul 2015, s. 183-187.

Ali Paşa'nın tereke kaydında yer alan giyim eşyaları, dönemin yaşam tarzını ve Paşa'nın tercihlerini yansıtan önemli parçalar arasında yer almaktadır. İlk öne çıkanlar, kürkleridir. Bu kürkler arasında, bir kakum kürk, bir samur kürk, bir nafe kürk, bir beyaz nafe kürk ve en yüksek fiyata sahip olan, 2.500 kuruş değerindeki sırma kaplı samur kürk olmak üzere toplam beş adet kürk bulunmaktadır. Bunun yanı sıra, Paşa'nın günlük yaşamında kullandığı diğer eşyaları arasında berber takımı, tarak, ayna gibi bakım eşyalarının yanı sıra, entari, kaput, cübbe, hilat, şalvar, çakşır (pantolon), fes, kavuk ve kavuk örtüsü gibi geleneksel kıyafetler de bulunmaktadır. Ayrıca, kallavi, şal, çizme, dizlik, fanila ve don gibi çeşitli giysiler de kayıta yer almakta olup, Paşa'nın günlük yaşamını sürdürebilmek için ihtiyaç duyduğu farklı giyim ve bakım ürünleri terekesinde karşımıza çıkmaktadır.

Ali Paşa'nın seyahatleri esnasında dinlenmek ve konaklamak üzere çadır, tenef (çadır malzemesi) gibi eşyaları temin etmesi, sürekli yaşadığı vazife değişiklikleri ve sürgünlerin bir neticesi olsa gerektir. Yine evlerde ve çadırlarda kullanılan minder, şilte (döşek ve minder), yorgan gibi eşyalar terekede kayıt altına alınan diğer eşyalardan bazılarıdır.

Seccade, bohça, çevre (örtü), yemen, yorgan, çarşaf, hurç, yastık, makat (oturulacak yer ve örtü), fener, dürbün, havlu, abdest leğeni, hamam takımı, sandık, su taşı, kaşık, Bursa kumaşı topları, bakır tepsi, bakır tas, süzgeç, ibrik, matara, kahve cezvesi, fincan ve zarf (fincan tabağı), duhan (tütün) tablası, mum makarası gibi pek çok terekede olabilecek ev eşyaları Ali Paşa'nın terekesinde de mevcuttur. Bu eşyalar, Paşa'nın ve ailesinin günlük yaşamlarında kullandıkları ve temel ihtiyaçları karşılayan demirbaş türünden eşyalardır. Ali Paşa gibi pek çok vilayette valilik ve ordu çarhacılığı yapmış ve geniş maiyete sahip bir devlet adamı nazar-ı dikkate alındığında söz konusu eşyaların miktar ve çeşitlilik bakımından az olduğu söylenebilir. Bunun nedeni, Ali Paşa'nın Tokat'a göç etmesi olup, yanında daha kıymetli eşyaları ve seyahat için gerekli olan malzemelerini getirmiş olmasıdır. Zira evlerde kullanılacak eşyalar ikamet edilen yerde kalınan sürenin artmasıyla birlikte artış gösterecek türden eşyalardır. Merhum Paşa'nın Tokat'a ulaştıktan çok kısa bir süre sonra vefat etmesi bu durumu teyit eder niteliktedir.

3. Osmanlı Edebiyatında Çarhacı Ali Paşa'nın Yeri

Edebiyat ve tarih, sosyal bilimler arasında birbirini tamamlayan ve ayrılması zor iki alandır. Tarih yazımının yanı sıra, edebiyat da dönemin kültürel ve toplumsal yapısını anlamada önemli bir rol oynamaktadır. Osmanlı kroniklerini kullanarak hayatını yazdığımız Çarhacı Ali Paşa, sadece tarihsel kayıtlarda değil, dönemin ediplerinin kalemlerinde de yer almış ve çeşitli eserlerde konu edilmiştir. Tarihçi ve edebiyatçı olarak tanınan *Adanalı Sürûrî*, Çarhacı Ali

Paşa'nın Silistre'ye atanmasına atıfta bulunmuş ve bu tarihi şu dörtlülle kaydetmiştir:

*“Kapucubaşı iken dilir olub üç tuğ
Ver muradını ihdâ miftahü'l-ebvab
Olub Silistre mansıb ona didim tarih
Vezareti Ali Paşaya sa'd ide Vehhâb”¹¹⁹*

Adanalı Sürûrî Çarhacı Ali Paşa için yazdığı başka bir beyitte onun Kaptan-ı Derya olmasını *tarih düşürme* tekniği ile betimlemektedir:

*“İtdüm oldukda kapudan nasbi tarihin beyan
seyl-i dadın kıldı deryaya Ali Paşa revan (1224)”¹²⁰*

Divan şairlerinden *Keçecizâde İzzet Molla* da Ali Paşa'nın kaptan-ı derya olarak atanmasından bahsetmiş ve onun II. Mahmud tarafından bu makama getirildiğini şöyle aktarmıştır:

*“Şâh-ı kulzüm kim, kaimmakâm-ı sadr-ı zî-şânî
Nesîm-i atfetle eyledi sâhilleri maksûd
Çıkardım 'izzetâ bahr-i hezceden dür gibi târîh
Kapudan etdi deryaya 'Ali Paşa'yı Şeh Mahmûd”¹²¹*

Âşık Şem'î olarak bilinen Konyalı şair de Çarhacı Ali Paşa'yı unutmayarak onunla ilgili övgü dolu beyitler kaleme almıştır. Şiirinde Paşa'ya dair öne çıkan dizeler şu şekildedir:

*“DİDİM HER KİM SEBEB OLDIYSA ANLAR BERHUDÂR OLSUN
Mübârek eylesün Mevlâ bu şi'rim yâdigâr olsun
Didim her kim sebep oldıysa anlar berhudâr olsun
Melâ'ikler iderler gökyüzünde cümlesi hayret
Kadem ü baş-ıla ikbâl-i devlet bâhtiyâr olsun
Bu bâğda her bahâr oldukça bir tâze nihâl
Cümle ikbâlin dırahtı meyvedâr olsun
Sığınsın sâyesinde sad-hezâr hemûş-ı ser-gerdân
Tâhtâ eylesün dünyâyı hükmi sâye-dâr olsun
Cihânda gün-be-gün kadrin 'âlî eylesün Yezdân
Serinde murg-ı devlet âşiyânı ber-karâr olsun*

¹¹⁹ Erdoğan, a.g.m., s. 4.

¹²⁰ Özlem Güzeller, *Sürûrî Divanı'ndaki Manzum Tarihler (Sayfa 250-322)*, Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2007, s. 33.

¹²¹ Erdoğan, a.g.m., s. 6; Mehmet Fatih Çavuş, *Keçecizade İzzet Molla'nın Divan-ı Bahar-ı Efkar'ında Yer Alan Kişilikler*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2011, s. 34.

*Sezâdır bu mahalde âlî eyleye âbâ-ı ecdâdî
Bu da bir Çarhacı Ali Paşa'dan yâdigâr olsun
Safâ vü zevkimiz Hallâk-ı 'âlem eylesün müzdâd
Bu şem'-i bendeniz fânûs-ı himmetde yanar olsun*"¹²²

Bahsedilen eserlerin yanı sıra, Çarhacı Ali Paşa'nın Karaman Valisi olduğu dönemde Koç Bekir Ağa'yı öldürtmesi, halk arasında derin bir üzüntüye neden oldu. Bu olayın ardından, Konya halkı tarafından Bekir Ağa için ağıt niteliğinde türküler yakılmış ve bu türkülerde Çarhacı Ali Paşa da zem edilmiştir.

*"Cizdim askeri Cumra'nın kaşına
Aman vermezdin sana Carhacı Paşa
Yazılanlar gelir elbette başa
Yanına kalmasın Carhacı Paşa..."*
*"Haberim olaydı varaydım Cumra'nın kaşa
Cekeydim askeri bir baştan başa
Dayan ıncı sen de Carhacı Paşa
Girmesin Konya'ma der Bekir Ağa..."*¹²³

Silistre'ye atanması ve Kaptan-ı Derya olarak görevlendirilmesi gibi olaylar, sadece tarihi hadiseler olarak kalmamış, aynı zamanda dönemin edebi eserlerinde de övgüyle işlenmiştir. Öte yandan, Konya'da yakılan türkülerde Çarhacı Ali Paşa'ya yönelik olumsuz temenniler, halkın yaşanan olaya duyduğu üzüntü ve tepkileri türküler aracılığıyla ifade ettiklerinin de bir göstergesidir. Bu eserler, Çarhacı Ali Paşa'nın sadece bir devlet adamı olarak değil, aynı zamanda kültürel ve toplumsal anlamda da iz bıraktığını göstermektedir.

Sonuç

Osmanlı İmparatorluğu'nda yüksek devlet makamlarına erişme mücadelesi, genellikle kişisel hırslar ve entrikalarla şekillenen karmaşık bir süreçti. Özellikle Kaptan-ı Derya ve Sadrazam gibi önemli pozisyonlar, siyasi rekabetin yoğunlaştığı yerlerdi. Bu mücadelede, devlet adamları arasındaki güç dengesi sık sık değişir, makamlarını korumak ya da yükselmek isteyen kişiler farklı yöntemler ve ittifaklar kullanırlardı. Ancak, bu tür hırslar ve rekabetler, genellikle sürgün, azil veya başka cezai yaptırımlarla neticelenebiliyordu. Osmanlı'da makamda kalma süresi ne kadar kısa ise bu durum, hem merkezi otoritenin hem de siyasi rekabetlerin bir göstergesiydi. Sultanlar, bu dinamik

¹²² Nilgün Aydın, *Konya Âşıklık Geleneğinde (18-19. Yy) Âşık Şem'i Ve Şiir Dünyası (İnceleme-Metin)*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Konya 2019, s. 296, 535.

¹²³ Işık, *a.g.m.*, s. 751.

yapıdan faydalanarak makamda bulunan büyük memurları düzensiz aralıklarla değiştirerek merkezî otoritelerini güçlendirmeyi amaçlamışlardı.

Çarhacı Ali Paşa da bu karmaşık süreçlerin içinde yer alarak Osmanlı siyasetindeki yerini ve etkisini hissettiren önemli bir devlet adamıydı. Sadrazam olma hevesi ve bu hedef uğruna Yeniçerilerle kurduğu ilişkiler, onun Osmanlı yönetimi içerisinde fark edilmesini sağladı ancak bu durum ona bir o kadar da düşman kazandırdı. Osmanlı'da Yeniçeriler üzerindeki etki, özellikle Sultan III. Selim döneminde ve öncesinde, politikada yükselmenin en önemli yollarından biri olarak görülüyordu. Ancak, Paşa'nın bu tutumunun devlete zarar verebileceği endişesi, sürgün ve idari görevlerle merkezden uzaklaştırılmasına neden oldu. Merkeziyetçilik politikalarının şekillendiği, yeni ordu kurma çalışmalarının ortaya çıktığı, devlet otoritesine karşı ayanların varlık mücadelesi yürüttükleri ve arka arkaya padişah değişikliklerinin yaşandığı bir devirde Çarhacı Ali Paşa'nın olayların merkezinde yer alması, onun siyasi rolünü ortaya koyan gelişmelerdir.

Sultan III. Selim'in Nizam-ı Cedid ıslahatları döneminde dikkat çeken bir figür haline gelen Çarhacı Ali Paşa, gerek Mısır Seferi'nde gerekse Osmanlı-Rus Harbi ve Yunan İsyanı gibi kritik süreçlerde gösterdiği başarılarla ön plana çıktı. II. Mahmud döneminde ise, taşrada yöneticilik yapan Ali Paşa'nın sergilediği sert tutumlar, onun birçok kez görev değişikliği yaşamasına neden oldu. Örneğin, Teke Sancağı'ndaki Tekelioğlu İbrahim isyanının bastırılması sürecinde, Yöröklere karşı uyguladığı sert tedbirler ve diğer idarecilerle yaşadığı uyumsuzluk onun sürgün edilmesine yol açtı. Verilen örneklerden anlaşılacağı üzere Ali Paşa, Osmanlı yönetimi içerisinde bir yandan askeri ve idari başarılarıyla dikkat çekse de diğer yandan siyasi hırslarının neden olduğu sıkıntıları da yaşayan bir devlet adamı olarak karşımıza çıkmaktadır. Çarhacı Ali Paşa'nın yaşadığı sürgün ve azledilmeler, dönemin padişahının olaylara karşı tutumunu da yansıtmaktadır.

Ali Paşa'nın Ağrıboz'dan zorunlu ikametle Tokat'a sürülmesi ve mallarının müsadere edilmeye başlanması, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ekonomik ve idari denetim anlayışını yansıtan önemli bir örnektir. Bu süreç, merkezi otoritenin güçlendirilmesinin yanı sıra, bireysel mülkiyet haklarının zaman zaman nasıl sınırlandırabileceğini de göstermektedir. Çarhacı'nın ailesinin en azından Tokat'taki mallarının müsadere edilmemesine yönelik merhamet talebinin kabul görmesi, Osmanlı'daki hukuk ve yönetim anlayışının farklı uygulamalarını ortaya koymaktadır. Bu örnekten de hareketle müsadere usulü, iktisadi bir gelir olarak telakki edildiğinden, uygulaması da döneme, padişaha ve malları müsadere edilen kişinin mali gücüne göre değişiklik arz etmekteydi.

Çarhacı'nın iki ayrı muhalefat kaydının düzenlenmesi, Osmanlı dönemi miras uygulamalarında sürecin detaylı ve titiz bir şekilde yürütüldüğünü göstermektedir. İlk kayıta eksik olduğu belirlenen mallar ve vasi değişikliği,

mirasın doğru ve eksiksiz bir şekilde düzenlenmesi ihtiyacı ikinci kaydın ortaya çıkmasına neden oldu. Çalışmada, ikinci muhallefat kaydının esas alınması, kayıtların daha kapsamlı bir şekilde değerlendirilmesine imkân tanıdı ve Ali Paşa'nın tereke süreci üzerinden dönemin sosyo-ekonomik yapısı ile miras hukuku uygulamalarına ışık tutulması hedeflendi.

Paşa'nın Tokat şehrinde vefat etmesi ve muhallefat kayıtlarının burada tutulması, Tokat şehrinin sosyo-ekonomik yapısı hakkında da önemli bilgiler sunmaktadır. Kayıtlarda, dönemin idarecileri, şehrin ileri gelenleri ve esnafına ait verilere ulaşılması, bu çalışmanın yerel tarih araştırmalarına sunacağı katkılardan biridir. Öte yandan merhumun maiyeti ve hayvanları için yapılan harcamalar, şehrin toplumsal ve ekonomik ilişkilerini anlamada önemli katkı sağlamaktadır. Ayrıca mezarının Gülbahar Hatun Camii haziresine defnedilmesi, daha sonra diğer mezarlarla birlikte Gökmedrese'ye taşınması ve Gökmedrese'nin restorasyon sürecine girmesiyle Tokat Müzesi bahçesine aktarılması, Tokat şehir tarihinin dikkate değer olayları arasında yer almaktadır. Bu süreçler, şehrin kültürel ve mekânsal dönüşümünü anlamak açısından da önemli olaylardır. Elinizdeki bu çalışma tüm bu yönleriyle 19. yüzyıl ilk çeyreğinde Osmanlı Devleti'nin merkezinde yaşanan gelişmelere farklı bir perspektif sunmayı hedeflerken tereke kayıtlarından hareketle yerel tarihe de katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

KAYNAKLAR

1. Arşiv Kaynaklar

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Tahvil (Nişan) Defterleri (A.DVNSNŞT.d.): 53.

Ali Emiri-Mahmud II (AE.SMHD.II.): 18/1086.

Cevdet-Askeriye (C.AS.): 28/1298; 74/3463; 222/9434; 352/14588; 391/16150; 618/26088; 1224/54948.

Cevdet-Dahiliye (C.DH): 119/5940; 126/6269; 76/3769; 135/6738; 141/7035; 153/7627; 184/9164; 216/10770; 237/11830; 60/2969; 62/3071; 69/3419; 98/4860.

Cevdet-Maliye (C.ML.): 148/6288; 155/6551; 6/205; 737/30065.

Cevdet-Nafia (C.NF.): 44/2157.

Bab-ı Defteri-Başmuhasebe Kalemî Defterleri (D.BŞM.d.): 7395.

Bab-ı Defteri-Muhallefat Halifeliği Defterleri (D.BŞM.MHF.d.): 13392.

Hatt-ı Hümayun (HAT): 37/1864; 78/3251; 79/3272; 85/3474; 92/3754; 95/3843; 109/4336; 245/13793; 397/20928; 475/23297; 482/23627; 497/24383; 504/24864; 515/25157; 515/25179; 629/31099; 632/31209; 653/31921; 664/32298;

742/35126; 752/35531; 766/36103; 838/37788; 840/37837; 840/37844; 861/38415; 887/39215; 897/38927; 905/39707; 910/39844; 912/39870; 914/39913; 921/40052; 1001/42045; 1007/42281; 1010/42410; 1174/52306; 1224/47824; 1224/47831; 1268/49133; 1361/53653; 1507/18.

İrade-Meclis-i Vala (İ.MVL.): 97/2041.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS.MA.e.): 281/12; 281/13; 299/1; 472/2; 597/27; 690/36; 690/36; 311/21; 656/13; 674/1; 682/37; 682/39; 684/19; 684/19; 808/40; 879/13.

Sivas Şer'iyye Sicilleri, Defter No: 10.

Tokat Şer'iyye Sicilleri, Defter No: 28, No: 29.

Trabzon Şer'iyye Sicilleri, Defter No: 1951.

2. Kitap ve Makaleler

ACAR, M. Şinasi, *Osmanlı'da Günlük Yaşam Nesneleri*, Yem Yayınları, İstanbul 2015.

AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, C: 4, Haz. Dünder Günday-Mümin Çevik, Hikmet Neşriyat, İstanbul 1972.

AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, C: 5, Haz. Dünder Günday-Mümin Çevik, Hikmet Neşriyat, İstanbul 1972.

AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, C: 6, Haz. Dünder Günday-Mümin Çevik, Hikmet Neşriyat, İstanbul 1972.

AHMET RASİM, *Ahmet Rasim ve Osmanlı Tarihi VI*, Haz. Metin Hasırcı, Emir Basın Yayın, İstanbul 1999.

AKTAN, Hamza, "İstîlâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C: 23, TDV Yayınları, İstanbul 2020, ss. 361-362.

ASARKAYA (CİNLİOĞLU), Halis Turgut, *Osmanlılar Zamanında Tokat*, Tokat Belediyesi Kültür Yayını, Tokat 2019.

AYDIN, Mehmet Âkif-HAMÎDULLAH, Muhammad, "Köle", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C: 26, TDV Yayınları, Ankara 2020, ss. 237-246.

AYDIN, Nilgün, *Konya Âşıklık Geleneğinde (18-19. Yy) Âşık Şem'i Ve Şiir Dünyası (İnceleme-Metin)*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2019.

AYKUN, İbrahim, "Tokat'ta Medfun Osmanlı Valileri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C: 10, S: 22, 2003, ss. 283-294.

BEYDİLLİ, Kemal, "Alemdar Mustafa Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1989, C: 2, ss. 364-365.

BEYDİLLİ, Kemal, "Kabakçı İsyanı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2001, C: 24, ss. 8-9.

BEYDİLLİ, Kemal, "Yûsuf Ziyâ Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2013, C: 44, ss. 34-37.

BİLGE, Mustafa L.-KÜÇÜKAŞCI, Mustafa Sabri, “Yenbu”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2013, C: 43, ss. 421-423.

BİLGİN, Mehmet, “1810 Yılında Rusların Trabzon’u İşgal Girişimi ve Sargana Burnu Çıkartması”, *Trabzon ve çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri (3-5 Mayıs 2001)*, T.C. Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, Trabzon 2002, ss. 313-326.

CEZAR, Yavuz, “Bir Âyan’ın Muhallefatı”, *Belleten*, C: 41, S: 161, 1977, s. 41-78.

ÇAKIR, Baki, “Kese”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C: Ek-2, TDV Yayınları, Ankara 2019, ss. 42-43.

ÇAVUŞ, Mehmet Fatih, *Keçecizade İzzet Molla’nın Divan-ı Bahar-ı Efkar’ında Yer Alan Kişilikler*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2011.

DANIŞMEND, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi 5*, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1971.

DAYAR, Evren, “Âyânlar Çağı”nda Antalyalı Bir Hânedân: Tekelioğulları (1770-1814)”, *Osmanlı Araştırmaları*, C: 59, S: 59, 2022, ss. 117-156

ERDOĞAN, Muzaffer, “Çarhacı Ali Paşa”, *Konya Dergisi*, S: 83, Eylül 1945, ss. 4-12.

GEORG OĞULUKYAN, *Ruzname: 1806-1810 İsyanları III. Selim, IV Mustafa, II. Mahmud ve Alemdar Mustafa Paşa*, Haz. Hrand D. Andreasyan, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1972.

GÜZELLER, Özlem, *Sürûî Divanı’ndaki Manzum Tarihler (Sayfa 250-322)*, Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2007.

İŞİK, Ali, “Koç Bekir Ağa ve Konya Hadisesi”, *Akademik Sayfalar*, C: 19, S: 47 Özel Sayı 2, 2020, ss. 738-752.

İHSANOĞLU, Ekmeleddin-GÜNERGUN, Feza, “Osmanlı Türkiyesinde “Alaturka Saat”ten “Alafranga Saat”e Geçiş”, *X. Uluslararası Astronomi Kongresi*, 2-6 Eylül 1996, İstanbul 1996, ss. 434-441.

KAYA, Hakan, “19. Yüzyılın Birinci Yarısında Aşiretler ve Demografik Yapı: Bayezid Sancağı”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C: 6, S: 5, 2017, ss. 2594-2612.

KONYALI, İbrahim Hakkı, *Alanya (Alâiyye)*, Haz. Alanyalı M. Ali Kemaloğlu, Ayaydın Basımevi, İstanbul 1946.

KÜÇÜK, Cevdet, “Hurşid Ahmed Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1998, C: 18, ss. 395-396.

MEHMED İZZET BEY, *Harîta-i Kapudânân-ı Deryâ-Osmanlı Kaptanıderyaları (1352-1853)*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları: 180, İstanbul 2021.

MEHMED SÜREYYA, *Sicil-i Osmani 1*, Haz. Nuri Akbayer-Seyit Ali Kahraman, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.

MEHMED SÜREYYA, *Sicil-i Osmani 5*, Haz. Nuri Akbayer-Seyit Ali Kahraman, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.

MUSTAFA NURİ PAŞA, *Netâyicü'l-vukûât IV*, Ahvet Matbaası, İstanbul 1327.

MÜTERCİM AHMED ÂSİM EFENDİ, *Âsım Efendi Tarihi*, C: I, Haz. Ziya Yılmaz, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları-Mega Basım Yayın, İstanbul 2015.

MÜTERCİM AHMED ÂSİM EFENDİ, *Âsım Efendi Tarihi*, C: II, Haz. Ziya Yılmaz, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları-Mega Basım Yayın, İstanbul 2015.

ÖZCAN, Abdülkadir, “Çarhacı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1993, C: 8, ss. 229-230.

ÖZCAN, Tahsin, “Muhallefât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C: 30, TDV Yayınları, Ankara 2020, ss. 405-406.

ÖZTUNÇ, H. Baha, “Bir Rumeli Valisinin Emvâl-i Metrûkesi: Mahmud Hamdi Paşa’nın Muhallefati”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, C: 12, S: 2, 2017, ss. 53-70.

PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971.

POLAT, Erdoğan, “Sivas Sancağı’nın Sürgün Müftüleri”, *Tarih&Gelecek Dergisi*, C: 5, S: 3, 2019, ss. 771-791.

SAHHÂFLAR ŞEYHİ-ZÂDE SEYYİD MEHMED ES’AD EFENDİ, *Vak’a-nüvis Es’ad Efendi Tarihi (Bâhir Efendi’nin Zeyl ve İlâveleriyle) 1237-1241/1821-1826*, Haz. Ziya Yılmaz, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2000.

SÖNMEZ, Mehmet, *Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında Rum İsyanı Sırasında Eğriboz Adası (1821-1829)*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2024.

SÖYLEMEZ, Faruk, “Malatya Mutasarrıfı Rışvanzade Abdurrahman Paşa’nın Terekesi”, *History Studies*, C: 5, S: 5, 2013, ss. 253-271.

ŞÂNİZÂDE MEHMED ATÂULLAH EFENDİ, *Târih-i Şânizâde I*, Trabzonlu Bakırcıbaşı Mahmut Efendi Matbaası, İstanbul 1284.

TELCİ, Cahit, “Osmanlı Devleti’nde 18. Yüzyılda Muhallefat ve Müsadere Süreci”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C: XXII, S: 2, 2007, ss. 145-166.

TRABZONLU ŞAKİR ŞEVKET, *Trabzon Tarihi II*, Umran Matbaası, İstanbul 1294.

Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi III., C: 5. Kısım (1793-1908), Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Harp Tarihi Yayınları, Ankara 1978.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Anadolu Türk târihi vesikâlarından: Tokat, Niksar, Zile, Turhal, Pazar, Amasya vilâyet, kazâ ve nâhiye merkezlerindeki kitâbeler*, Milli Matbaa, İstanbul 1927.

ÜNAL, Mehmet Ali, “Osmanlı İmparatorluğunda Müsadere”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S: 49 1987, ss. 95-111.

YILDIZ, Fatih, *Sivas Vilayet Yönetimi ve Valileri (1800-1850)*, Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2011.

YILMAZ, Özgür, “1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı’nda Rusların Trabzon ve Akçaabat Saldırılarına Dair Bazı Yeni Bilgiler”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, C: 13, S: 26, 2019, ss. 461-490.

YÜKSEL, Ahmet, “Osmanlı Devlet Dairelerinde Mesai Kavramı ve Uygulaması (18-20. Yüzyıllar)”, *Osmanlı Bilim Araştırmaları* C: XVI, S: 1, 2014, ss. 19-49.

3. Elektronik Kaynaklar

<https://www.britannica.com/place/Calarasi-Romania> (Erişim Tarihi: 20.11.2024).

<https://valea-argovei.ro/contact/primaria/> (Erişim Tarihi: 20.11.2024).

https://core.ac.uk/outputs/129511719/?utm_source=pdf&utm_medium=banner&utm_campaign=pdf-decoration-v1 (Erişim Tarihi: 21.11.2024).

EKLER**Ek I: Çarhacı Ali Paşa'nın Görev ve Sürgün Yerlerinin Kronolojisi**

GÖREV YERİ	GÖREVİ	TARİH
Mısır Seferi	Kör Yusuf Ziya Paşa Maiyeti	1799-1802
Mısır Seferi/İskenderiyye	Hurşid Ahmed Paşa'nın Kethüdası	1802-1804
Mısır Seferi/ Yenbu Muhafızlığı	Mir-i Miranlık	1804-1805
Silistre/Ağrıboz ve Karlı-ili/Karaman Eyaleti	Vezir/Çarhacı/Mutasarrıf/Sadaret Kaymakamlığı/Vali	1807-1808
Dersaadet	Sadaret Kaymakamı/Kaptan-ı Derya	Ocak- Nisan1809/ Mart-Haziran 1809
Limni	Sürgün	1809
Alaiye Sancağı	Mutasarrıf	1809
Trabzon Eyaleti	Vali/Anadolu Sahili Seraskeri	1810
Ankara	Sürgün	1810-1811
Karaman Eyaleti/Teke Sancağı	Vali/Mutasarrıf	1811-1814
Limni/Keşan	Sürgün	1814-1815
Kars Eyaleti	Vali/Muhafız	1815-1817
Sivas Eyaleti	Vali	1817-1819
Karahisar-ı Sahib Sancağı	Mutasarrıf	1819
Alaiye ve İçel Sancakaları	Mutasarrıf	1819-1821
Ağrıboz Sancağı	Mutasarrıf	1821-1823
Tokat	Sürgün/Vefat	1823

Ek II: Çarhacı Ali Paşa'nın Muhallefatı¹²⁴

The image shows a manuscript page from the Muhallefat of Çarhacı Ali Paşa. The page is divided into two main columns of handwritten Ottoman Turkish text. The right column contains several musical staves with notation, likely representing a song or a specific musical piece. The text is written in a cursive script typical of the 17th century. The page is numbered '20' in the top right corner. The handwriting is dense and fills most of the page area.

¹²⁴ TSS, Defter No: 29, s. 20/2.

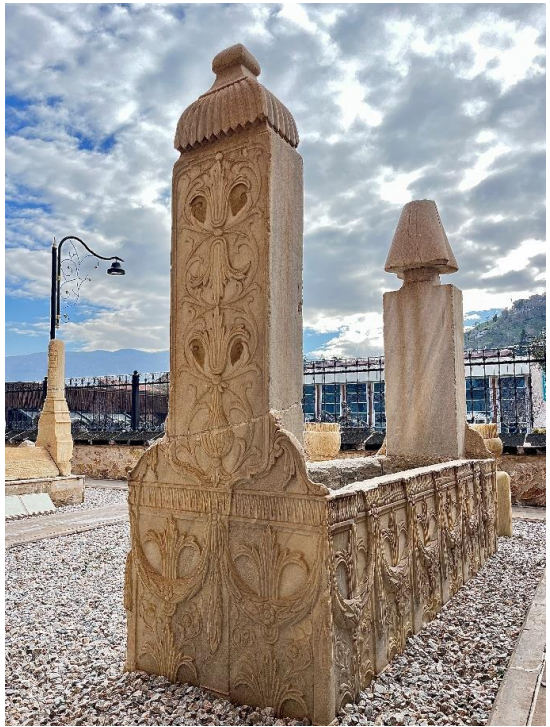
Ek III: Çarhacı Ali Paşa'nın Mezarı¹²⁵

¹²⁵ 1. *Fotoğraf*: Gülbahar Hatun Camii haziresinde bulunduğu döneme ait bir fotoğraf, Hasan Erdem Arşivi'nden alınmıştır. 2. *Fotoğraf*: Tokat Gökmedrese avlusunda bulunduğu döneme ait bir fotoğraf. Asarkaya (Cinlioğlu), *a.g.e.*, s. 222.

Ek IV: Çarhacı Ali Paşa'nın Tokat Müzesi Bahçesinde Sergilenen Sandukası¹²⁶

¹²⁶ Fotoğraflar, tarafımızca çekilmiştir.

Hüve'l-Hallâkü'l-Bâkî

*Ey azîz aldanma dehrin izz ü câhına hemân
 Kimseye bâkî değil zıll ü hayâl fânî cihân
 Bak şu hâle Çarhacı el-Hâc Ali Paşa kim ol
 Dîn ü devlet hidmetiyle uğraşırdı bir zamân
 Akdemen kâ'im-makâm-ı sad r-ı âlî olarak
 Hem tedâhül birle de olmuşdu bahre kapudân
 Geçdi ömrü nice böyle mansıb-ı dünyâ ile
 Görmedi bir fâide hiç, etdi encâmı terk-i cân
 Lîk vardı çok gazâsı Rüstemâne cenk edüb
 Gâh Fransız gâhı Moskof gâhi Rûmîler ile
 Yâ İlâhî zü'l-keremsin eyle hem nâmın şefî'
 Rûz-ı mahşer sikletinden olalar emn ü emân
 Hâtîfi'den geldi bir târihin etti Hamdiyâ
 Geldi Tokad'a Ali Paşa edüp azîn-ı cinân
 Sene 1239*

Ek V: Çarhacı Ali Paşa'nın Alaiye Mutasarrıflığı Yaptığı Dönemde Alaiye Çarşısı'na yaptırdığı Çeşme¹²⁷

¹²⁷ Konyalı, *Alanya (Alâiyye)*, s. 334.

ERMENİ KAYNAKLARINA GÖRE GÜRCÜ KRALI IV. DAVID DÖNEMİ (1089-1125)*

Feyza ABDAL **

ÖZ

XI. Yüzyılın sonuna gelindiğinde Gürcülerin tarihlerinin altın çağı olarak kabul ettikleri *Ağmaşenebeli* lakaplı IV. David'in saltanatı (1089-1125) başlamış ve onun döneminde ülke topraklarında bütünlük sağlanarak bugünkü manada bildiğimiz Gürcistan Devleti ortaya çıkmıştır. Henüz on altı yaşındayken çıktığı Gürcü tahtında, ülkesinin kalkınması için yaptığı yeniliklerin en önemlisi ordusunu savaşçılıkları ve cesaretleri ile ünlü Türk kabilesi olan Kıpçaklardan yardım alarak oluşturması olmuş ve bu ordunun yaptığı Gürcü askeri harekâtları başarı ile devam etmiş, Gürcü Krallığı'nı döneminde Kafkasya'nın en güçlü devleti haline getirmiştir. IV. David dönemi siyasi olaylarını aktaran, neredeyse tamamının din adamı olduğu Ermeni müverrihleri dini bir hassasiyetle kaleme aldıkları bu eserlerinde, IV. David'i bir aziz ve onun Müslüman olan Türkler ile giriştikleri mücadelelere ise din savaşı olarak gördükleri anlaşılmaktadır. Her ne kadar bu yönüyle Ermeni kaynaklarının verdikleri bilgilere temkinli yaklaşmak gerekse de, Gürcü Kralı IV. David dönemini aktaran en önemli kaynaklardan olduğu yadsınmaz bir gerçektir.

Anahtar Sözcükler: IV. David, Gürcü, Kıpçak, Ermeni kaynakları, Orta çağ

THE REIGN OF GEORGIAN KING DAVID (1089-1125) AS DEPICTED IN ARMENIAN SOURCES

ABSTRACT

By the end of the 11th century, the reign of King David IV, also known as "David the Builder" (1089-1125), marked the golden age of Georgian history. During his rule, the territorial integrity of Georgia was restored, and the modern Georgian state, as we know it today, began to take shape. Ascending to the throne at the age of sixteen, one of his most significant reforms was the formation of a strong military, aided by the Kipchaks, a Turkic tribe renowned for their martial skills and courage. This army led successful military campaigns, and under David IV's leadership, the Kingdom of Georgia became the most powerful state in the

* Gönderim Tarihi: 07.01.2025. Kabul Tarihi: 17.02.2025.

** *Yüksek Lisans Öğrencisi*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, SAMSUN. feyzaabdal@gmail.com, ORCID: 0009-0001-3678-7365.

Caucasus. Armenian historians, predominantly clergy, recorded the political events of David IV's reign with a religious sensitivity. In their accounts, they portrayed him as a saint and viewed his struggles with the Muslim Turks as a religious war. Although caution is necessary when interpreting the information provided by Armenian sources, these works remain some of the most important accounts of King David IV's reign.

Keywords: David IV, Georgian, Kipchak, Armenian sources, Middle Ages

Giriş

XI. yüzyılın ilk çeyreğine gelindiğinde siyasi birliğini tamamlamayı başaran Gürcüler, komşularıyla giriştikleri mücadelelerden çıkarak zaman içerisinde Kafkasya coğrafyasında önemli bir güç haline gelmişlerdir. Öyle görünmektedir ki, her ne kadar Kafkasya'ya hâkim olma çabası içerisinde olan Gürcüler için bu görüldüğü kadar kolay bir süreç olmayacaktır. Aynı dönemde Çağrı Bey'in¹ Kafkasya ve Doğu Anadolu'ya yaptığı keşif seferi ile başlayan süreç, XI. yüzyılın devamında yurt tutmak amacıyla Selçukluların Kafkasya ve Anadolu bölgesine yönelmesiyle seferlerini arttırmaları ve uzun yıllar boyunca sürecek olan Türk- Gürcü mücadelesinin başlangıcı olmuştur. XI. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde Büyük Selçuklu Devleti Sultanı Melikşah², selefleri Sultan Tuğrul³ ve babası Sultan Alp Arslan⁴ dönemi Kafkasya siyasetini devam ettirmiş, Gürcüler ise Selçukluların tekrar yüksek hâkimiyetlerini kabul etmişler ve vergi vermeye başlamışlardır.⁵ Ancak, XI. yüzyılın sonuna gelindiğinde, Gürcü Krallığı'nın tahtına Gürcülerin tarihi kayıtlara *Ağmaneşenebeli* lakabıyla aktardıkları IV. David'in oturmasıyla, adeta Gürcüler lehine devran tersine dönerek, Gürcülerin altın çağı olarak aktardıkları dönem başlamış oldu.⁶ Gürcülerin bu yükselişine tanık olan komşuları Ermeniler ise Kral David'in saltanatı dönemini kayda almışlardır.⁷

¹ Ali Sevim, "Çağrı Bey", *DİA*, C: VIII, İstanbul 1993, s. 183-186.

² İbrahim Kafesoğlu, "Melikşah", *İA*, C: VII, İstanbul 1957, s. 665-673; Abdülkerim Özaydın, "Melikşah", *DİA*, C: XXIX, Ankara 2004, s. 54-57.

³ Faruk Sümer, "Tuğrul Bey", *DİA*, C: XXXI, İstanbul 2012, s. 344-346.

⁴ İbrahim Kafesoğlu, "Alparslan", *DİA*, C: II, İstanbul 1989, s. 526-530.

⁵ İbrahim Tellioglu, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, İstanbul 2022, s.82-83; Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi (889-1269)*, Çev. Hrand D. Andreasyan, I. Baskı, İstanbul 2017, s. 45; Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Haz. Refet Yinanç, Ankara 2024, s. 241.

⁶ *Gürcistan Tarihi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar)*, Gürcüceden Çev. Marie F. Brosset, Çev. Hrand D. Andreasyan, Haz. Erdoğan Merçil, TTK, Ankara 2003, s. 306- 335.

⁷ IV. David döneminden bahseden Ermeni kaynakları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hrand D. Andreasyan, "Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynakları", *İÜFTD*, C: 1, S: 1, İstanbul,

1. Ermeni Kaynaklarına Göre IV. David Dönemi Vakaları

Gürcü Kralı II. Giorgi' nin 1089 yılında hayatını kaybetmesinden sonra Gürcü tahtına oğlu IV. David (1089-1125)⁸ çıkmıştır. Tahta çıktığında henüz 16 yaşında olduğu bilinen IV. David, tarihi kayıtlara saltanatı boyunca ülkesinde yaptığı ıslahatlardan dolayı ıslahatçı manasına gelen *Ağmaşenebeli* lakabı ile geçmiştir.⁹

Kral David tahta çıktığında, ülkenin durumu içler acı bir vaziyete düşmüş, adeta yıkıntılar arasında kalmış olan Gürcü halkı, şehirlerden dağlık bölgelere ve ormanlara sığınmışlardı. Uzun yıllardır Selçukluların hâkimiyeti altında olan Gürcü halkının, arazilerini boşaltıp daha güvenli yerlere gitmesiyle bu bölgeler insansız kaldığından, bu topraklara Türkmenler yerleşmişlerdir. Böylelikle Gürcistan topraklarının dağlık bölgeleri haricinde kalan bölgeler Türk yurduna dönüşmüştü.¹⁰

Kral David bu gidişata bir son vermek arzundaydı. Onun yegâne amacı ülkesinde siyasi birliği sağlayarak öncelikle ülkesindeki Selçuklu hâkimiyetine son vermek ve daha sonra Gürcü Krallığı'nı Kafkasya'nın en güçlü unsuru haline dönüştürmekti.¹¹ Bu amaçla ilk olarak düşman tehdidinden korkarak

1949, s. 93-118; Hrand D. Andreasyan, "Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynakları", *İÜFTD*, C: 1, S: 2, İstanbul 1950, s. 401-438.

⁸ Gürcü Kralı David'in kaçınıcı David olduğu konusu tarihçiler arasında bir ihtilafa sebep olmakla birlikte, günümüzde dahi tam anlamıyla bir fikir birliğine varılamamıştır. III. David olarak kabul eden tarihçiler bulunurken, [Bkz. Nikoloz Berdzenişvili- Simon Canaşa, (İvane Cavahişvili), *Gürcistan Tarihi (Başlangıçtan 19. Yüzyıla Kadar)*, Çev. Hayri Hayrioğlu, İstanbul, 2000, s. 140.] bir kısım tarihçiler ise IV. David olarak kabul etmektedir. [Bkz. Telloğlu, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, s. 86; Fahrettin Kırzioğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1992, s. 105.] Bu tarihçilerden ayrı olarak bir kısım tarihçilerde II. David olarak aktarmaktadırlar [Bkz. *Gürcistan Tarihi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar)*, s. 306.] Kaynak olarak kullandığımız *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi*'nin Türkçe olarak düzenlenen nüshalarında, notlar kısmının yazarlarından biri olan Edouard Dulaurer'de Gürcü Kralı David için II. David olarak aktarmıştır. [Bkz. *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Çev. Hrand D. Andreasyan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019, s. 268.] Ancak Kırzioğlu bu konuya bir açıklama getirerek, arada bir başka Kral David daha bulunmasından dolayı 1952 yılından itibaren resmi Sovyet ve Gürcü kaynaklarında IV. David olarak kullanılmaya başlanıldığını dile getirmiştir. [Bkz. Kırzioğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, s. 105.] Bu nedenle biz de bu makalede IV. David'i doğru kabul ederek öyle kullanmaktayız.

⁹ *Juansher's Concise History of the Georgians*, Çev. R. Bedrosian, New York 1991, s. 112; *Gürcistan Tarihi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar)*, s. 306.

¹⁰ İbrahim Telloğlu, "Gürcü İllerinde Siyasi Birliğin Sağlanmasında Kıpçakların Rolü", *Türk Kültürü*, S:489-490, 2004, s. 458; Berdzenişvili-Canaşa, *a.g.e.*, s. 140; İbrahim Telloğlu, "Doğu Karadeniz Kıpçakları", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S: 48, 2015, s. 61; Arif Yunusov, "Ahıska (Mesket) Türkleri: İki Kere Sürgün Edilen Halk", *Türkler*, C:18, Ankara 2002, s. 879.

¹¹ İbrahim Telloğlu, "Kıpçak-Gürcü İlişkileri", *Orta Çağda Türk-Gürcü İlişkileri*, Ed. İbrahim Telloğlu, Roin Kavreşvili, Gori 2019, s. 151.

dağlara ve ormanlara sığınan Gürcü halkını tekrar eski topraklarına döndürmek için harekete geçmişti. XI. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Akıncı Türklerinin zayıf düşmeye başlaması da halkın korkularını yenmeye başlamasına zemin hazırlamıştı. Gürcü Kralı, daha sonra öncelikle içeri de iç düzeni sağlamak amacıyla asi gelen soylular ve feodal beyler üzerine hareket etmiş ve asi feodal beylerden biri olan Liparit'i yakalatarak sınır dışı etmiştir.¹²

Gürcü Kralı IV. David'in saltanatının ilk yıllarında gerçekleşen hadiselerden bahseden en önemli Ermeni kaynağı Juansher'in *Juansher's Concise History of the Georgians* isimli eseridir. Lakin müverrihin Kral David'in saltanatının ilk dönemlerine ait verdiği bilgi de kısıtlı olmasına rağmen, bu dönemdeki komşuları ve komşu coğrafyalar hakkında bilgi vermesi dikkate değerdir. Onun aktardığına göre, Kral IV. David'in saltanatının dördüncü yılında Büyük Selçuklu Sultan'ı Melikşah vefat etmiş (1092)¹³, sonraki yılları takiben Haçlı seferleri başlamış ve Haçlı orduları Kudüs, Antakya ve Levant bölgesinde ilerlemeye devam ediyorlardı. Bu süreçte Kral David güçlenmiş ve Türklere vergi ödemeyi bırakmıştı.¹⁴ Müverrihin verdiği bilgiden öyle anlaşıyor ki, harekete geçmek için uygun ortamın oluşmasını bekleyen David, Sultan Melikşah'ın 1092 yılındaki vefatından sonra Selçuklular arasında vuku bulan taht mücadelelerinden dolayı zafiyet dönemine girmeleri¹⁵ ve diğer yandan I. Haçlı Seferi neticesinde¹⁶, Haçlı ordusunun Selçuklulara karşı başarı göstermesi ile kendisi için doğru zamanın geldiğini anlayarak harekete geçmiştir.¹⁷ Juansher, IV. David'in askeri faaliyetlerinden bahsederken, “*Büyük Konstantin'in yaptığı gibi, Tanrı'dan güç alarak*”¹⁸ Türk kalabalıklarını Hristiyanların ülkesinden çıkarmak için yaptığından bahsetmektedir. Türklerle mücadele ettiğini ve onlarca Türkü öldürdüğünün bilgisini veren kaynak, seferleri hakkında pek de ayrıntı vermemektedir.¹⁹

Bu dönemde, Trialeti'ye yaklaşık on bin kişiden oluşan Türk birliklerinin geldiğini duyan IV. David, o sırada maiyeti ile birlikte bulunduğu Naçarmagev'

¹² *Juansher's Concise History of the Georgians*, s. 108; Berdzenişlivi- Canaşıa, a.g.e., s. 140.

¹³ Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın ölümü hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İbnül-Esîr, *İslâm Tarihi (el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi)*, Çev. Abdülkerim Özeydin, C:10, İstanbul, 1987, s. 181; Hamdullâh Müstevfî-i Kazvîni, *Târih-i Güzide (Zikr-i Pâdişâhan-i Selçukiyân)*, Yay. Ayşe Ayna vd., Ed. Erkan Göksu, İstanbul 2015, s.49; Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi (889-1269)*, s.46; *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi*, s. 178; Ahmed Bin Mahmud, *Selçuknâme*, Haz. Erdoğan Merçil, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2018, s. 180.

¹⁴ *Juansher's Concise History of the Georgians*, s. 108; Yunis Nesibli, “Orta Çağ Gürcü Kaynaklarında Türkler”, *Türkler*, C: 4, Ankara 2002, s. 729-730.

¹⁵ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk -İslam Medeniyeti*, İstanbul 2009, s. 226.

¹⁶ Haçlı Seferleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Işın Demirkent, “Haçlılar”, *DİA*, C: XIV, İstanbul 1996, s. 525-546.

¹⁷ Giuli Alasania, “Gürcistan Kıpçakları”, *Türkler*, C: 2, Ankara 2002, s. 793.

¹⁸ *Juansher's Concise History of the Georgians*, s. 109.

¹⁹ *Juansher's Concise History of the Georgians*, s. 109.

den ayrılarak, bu bölgeye yürümüştür. Yapılan savaşta Türk birliklerini mağlup etmiş, bunun üzerine kaçabilen Türkler ise bölgeyi terk etmek zorunda kalmışlardır. Gürcü Kralı David, durmayarak ilerleyişine devam etmiş, Türkler üzerine taarruza geçmiştir. Çoruh boyları ve Artvin çevresinde ani baskınlar yaparak Türkmenleri öldürmüş, Tao bölgesinde kışlaklarını kuran Türkmenleri kılıçtan geçirerek katliam yapmış, onlardan kalan mallardan büyük bir ganimeti ülkesine götürmüştür. Şirvan bölgesine gönderdiği oğlu Demetre ise, Kaladzor kalesini ele geçirmeyi başararak, ilerleyişine devam edip daha sonra Lori kalesini almıştır.²⁰ Ayrıca David, kızlarını Şirvanşahlara ve Bizans'a gelin vererek, bu iki devlet ile akrabalık tesis etmiştir.²¹

Ancak Kral IV. David'in Gürcistan topraklarında siyasi birliğin sağlanması ve Gürcü Krallığı'nın Kafkasya'nın güç unsuru haline dönüşmesi yönündeki hedeflerini gerçekleşmesi yolunda elindeki askeri kuvvetlerinin yetersiz olduğu anlaşılmaktaydı.²² Krallığın merkezi bir ordusu yoktu ve sadece savaş zamanında kendi çıkarları doğrultusunda asker gönderen eristavlar ise kralın merkezi otoritesini zayıflatıyordu.²³ Bu yüzden Gürcü Kralı IV. David, güçlü bir merkezi orduya sahip olması gerektiğinin elzem olduğunu fark etmiş ve hemen harekete geçmiştir. Bunun için yeni ordusunu savaşçılıkları ve cesaretleri ile ünlü başka bir Türk kabilesi olan Kıpçaklardan yardım alarak oluşturmuştur. XII. yüzyılın başlarından itibaren Karadeniz'in kuzeyindeki mücadelelerinde sayıca kendilerinden üstün olan Ruslara karşı peş peşe aldıkları mağlubiyetlerden sonra gerileyerek başbuğları Atrak önderliğinde Kafkasların kuzeyine çekilen Kıpçaklar, Osetlerin yanına yerleşmişti. Böylece artık Kafkasya bölgesinde komşu olan Kıpçaklarla Gürcüler arasında yaşanacak

²⁰ Berdzenişvilili- Canaşa, *a.g.e.*, s. 142; Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Ankara 1990, s. 28. Juansher eserinde Gürcü ilerleyişini naklederken Lori'nin Gürcü Kralı IV. David'in oğlu Demetre tarafından 1118 yılında alındığını belirtmektedir. Bkz. *Juansher's Concise History of the Georgians*, s. 110;

²¹ *Juansher's Concise History of the Georgians*, s. 110-111; Ömer Subaşı, "XI. Yüzyılda Tao-Klarceti Bölgesinde Türk Hâkimiyeti", *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, C: 8, S:5, Ankara 2013, s. 720; *Gürcistan Tarihi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar)*, s. 317-318.

²² Telliöğlu, "Gürcü İllerinde Siyasi Birliğin Sağlanmasında Kıpçakların Rolü", s. 92-93; Alasania, "Gürcistan Kıpçakları, s. 794.

²³ IV. David dönemine kadar krallığa bağlı merkezi bir Gürcü ordusu bulunmamaktaydı. Ancak ihtiyaç zamanında kral tarafından çağırılan, kralın ve büyük derebeylerinin muhafız kıtalarıyla muhtelif kalelerin küçük garnizonları dışında ülkede düzenli ve daimi askeri birlikler bulunmamaktaydı. Lakin ordu toplandığı vakit kralın muhafız birlikleri hariç, ordunun diğer unsurları en az kral kadar yetki sahibi olan ve bu yönüyle birer küçük kral komutan olan kendi eristavlarına tabi olmaktadır. Bu nedenle, kral orduyu toplamak istediğinde bu derebeylerinin sadakat ve yardımlarını temin için onlara tavizler vermek zorunda kalmaktaydı. Bkz. Telliöğlu, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, s. 88; Berdzenişvilili- Canaşa, *a.g.e.*, s. 142.

temas kaçınılmazdı.²⁴ IV. David, artık Gürcülerin kuzey komşuları olan Kıpçaklarla temasa geçmiş, hatta Kıpçak başbuğu Atrak'ın güzelliği ile ünlü olan kızı ile evlenerek akrabalık ilişkisi tesis etmişti. Bu süreçte, Kıpçakların Rusların baskısıyla iyice sıkışmışlarından dolayı IV. David kayınpederi Atrak'ı ve maiyeti Kıpçakları Gürcü Krallığı'na davet etmiş ve kayınpederi Atrak damadının bu teklifini kabul ederek Kıpçakların göçüne karar vermişti.²⁵ Bu meselenin nasıl gerçekleştiği hakkında Ermeni kaynaklarında yalnızca Juansher'in *Concise History of the Georgians* adlı eserinde bahsedilmektedir. Ermeni kaynakları arasında geçen Juansher' in aktardığına göre, Gürcü Kralı David eşi Guranduht' un babası olan Kıpçak başbuğu Atrak' a yardım ederek Osetler ile mücadele etmiş ve Osetleri boyunduruğu altına almıştır. Her iki taraftan da rehineler almış, daha sonra Daryal kalesini ve Oset' in tüm kapılarını Kafkas Dağı'na kadar açtığı ve buradan Kıpçak ailelerinin Gürcü Krallığı'na göç ettirdiği yönünde bilgi vermektedir.²⁶ Ayrıca yine aynı kaynaktan, Gürcü topraklarına göçen Kıpçak ailelerinin her gün bir başkasının vaftiz edildiği ve IV. David'in sarayında da Hristiyanlaştırdığı 500 Kıpçak çocuğunun bulunduğu aktarmaktadır. Öyle anlaşılmaktadır ki, IV. David Gürcü ülkesine gelen bu Kıpçakları bir an önce Hristiyan olan Gürcü halkı içerisinde kaybolmaları için Hristiyanlaştırma politikası izlemiştir.²⁷ Juansher'in eserinde bu dönemde başlarına *spasalar* atanan aileleri ile göçen Kıpçakların sayısının 40 bin askerlik bir ordu oluşturduğu ve orduya katılan askerleri silahlandığı da aktarılmaktadır.²⁸ Gürcü Krallığı'na yapılan Kıpçak göçü ile ilgili diğer dönem Ermeni

²⁴ Alasania, "Gürcistan Kıpçakları", s. 793.

²⁵ Akdes Nîmet Kurat, *IV- XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2023, s. 77-84; Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Çev. Osman Karatay, Karam Yay., Çorum, 2006, s. 330-331; Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1981, s. 200; Muallâ Uydu Yücel, *İlk Rus Yıllıklarında Göre Türkler*, Ankara, 2007, s.62,63; Ahmet Gökbel, *Kıpçak Türkleri (Siyasi ve Dini Tarihi)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2000, s.56-57; *Gürcistan Tarihi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar)*, s. 319-320; Berdzenişvilili- Canaşıa, *a.g.e.*, s. 142; Alasania, "Gürcistan Kıpçakları", s. 793; Yunusov, "Ahıska (Mesket) Türkleri: İki Kere Sürgün Edilen Halk", s. 880; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2016, s. 184.

²⁶ *Juansher's Concise History of the Georgians*, s. 111; Berdzenişvilili- Canaşıa, *a.g.e.*, s. 142; *Gürcistan Tarihi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar)*, s. 319-320.

²⁷ İoseb Alimbarasvili, "Kıpçaklar'ın Gürcistan'a Getirilmesi, Yerleştirilmesi ve Sonraki Kaderi Üzerine", *Orta Çağda Türk-Gürcü İlişkileri*, Ed. İbrahim Telloğlu-Roîn Kavreşvili, Gori 2019, s. 254; Nasibe Mirzayeva, *XI-XIV. Yüzyıllarda Gürcistan'da Kıpçaklar*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Genel Türk Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2020, s.114.

²⁸ *Juansher's Concise History of the Georgians*, s. 111. Gürcistan'a göçen Kıpçakların sayısı ile ilgili farklı görüşler mevcuttur. Bazı tarihçiler 300 bini aştığını dile getirirken, [Bkz. Kırzioğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, s. 112; Yunusov, "Ahıska (Mesket)

kaynakları bilgi vermemiştir. Lakin IV. David'in Kıpçaklardan oluşturduğu ordusu hakkında bilgi sahibi olabilmekteyiz. Ermeni müverrih Urfalı Mateos'un *Vekayi-Nâmesi*'nde Gürcü ordusunda yer alan Kıpçak askerlerinin sayısının 15 bin olduğunu söylerken²⁹, Smbat Sparapet'in *Chronicle* isimli eserinde Kıpçak askerlerinin sayısı 40 bin olarak geçmektedir.³⁰

Kıpçaklar, Gürcü Krallığı'nın hizmetine girdiğinde, Gürcü-Kıpçak ordusunun ilerleyişini durdurabilecek tüm Türk unsurları iç karışıklıklar ile uğraşmaktaydı. Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar (1105-1118) ölmüş³¹, yerine oğlu Mahmud (1118-1119) tahta oturduysa da, Sultan'ın kardeşi olan Horasan Meliki Sencer'in Selçuklu tahtında hak iddia edip harekete geçmesi ve tarafların 11 Ağustos 1119'da Rey yakınlarındaki Save'de yaptığı savaşı Sencer'in kazanmasıyla Büyük Selçuklu tahtına oturarak, yeni Sultan olmuştur.³² Sultan Sencer (1118- 1157) Selçuklu tahtına çıktıktan sonra yeğeni Mahmud'a merkezi Rey olmak üzere ülkesinin batı kısmının yönetimini vermiştir. Böylece sınırları doğuda İran'ın batısına, batıda Suriye içlerine, kuzeyde Gürcistan sınırına, güneyde Arap Yarımadası'nın içlerine uzanan, Büyük Selçuklu Devleti'nin bir kolu olarak Hamedan merkezli Irak Selçuklu Devleti kurulmuş ve ilk Irak Selçuklu Sultanı olarak Mahmud (1118- 1131)'da tahta oturmuştur.³³ Aynı dönemde diğer bir Türk devleti olan Türkiye Selçuklu Devleti Sultanı I. Kılıç Arslan ise, Anadolu'da Haçlılar ile mücadele etmekteydi.³⁴ Askeri ve siyasi birliğini sağlayan IV. David, uygun bir ortam yakalamak için fırsat kollamış, komşuları olan Türk siyasi teşekküllerinin de içerisinde bulundukları bu karışıklıklardan faydalanarak hemen harekete geçmiştir.

Gürcü Kralı IV. David, Kıpçakların Gürcü topraklarına göçmesinden sonra Kıpçaklarla oluşturduğu ordusuyla, 1120 senesinde Botara'da bulunan

Türkleri: İki Kere Sürgün Edilen Halk", s. 880.] bazıları ise 200-225 bin civarında olduklarını savunmaktadırlar. [Bkz. Alasania, "Gürcistan Kıpçakları", s. 794.]

²⁹ Urfalı Mateos *Vekayi-Nâmesi*, s.269-270.

³⁰ Smbat Sparapet's *Chronicle*, Çev. R. Bedrosian, New Jersey, 2005, s. 54.

³¹ Juansher's *Concise History of the Georgians*, s. 111; Vardan Arewelts'i's *Compilation of History*, Çev. Robert Bedrosian, New Jersey, 2007, s.; İbnü'l-İsir, a.g.e., s. 417.

³² Azîmî, *Azîmî Tarihi Selçuklular Tarihi Dönemiyle İlgili Bölümler (H.430-538/39=1143/44)*, Haz. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006, s. 51; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 235; Abdülkerim Özaydın, "Mahmud b. Muhammed Tapar", *DİA*, C: XXVII, Ankara, s. 371; Abdülkerim Özaydın, "Sencer", *DİA*, C: 36, İstanbul, 2009, s. 508.

³³ Hüseyin Kayhan, "Irak Selçukluları (1120-1194)", *Türkler*, 4, Ankara 2002, s. 786; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 235; Ali Sevim- Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Ankara 1995, s. 207.

³⁴ Bkz. Urfalı Mateos *Vekayi-Nâmesi*, s. 190 vd., 214 vd.; Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi (889-1269)*, s. 50; Işın Demirkent, "Kılıcarslan I", *DİA*, C: 25, Ankara 2022, s. 396-397.

Türkmenler üzerine yürümüş ve onlardan birçok ganimet ve esir almış, aynı yılın devamında Şirvan'a geçerek Kabala şehrini ele geçirmiş ve elde ettiği altın, gümüş ve değerli ganimetlerle Kartli'ye geri dönmüştür.³⁵ David, daha sonra tekrar Türkmenler üzerine sefere çıkarak Pasin civarındaki Aşorni'deki Türkmenler üzerine saldırmış “*çadırlarda yas tutan bir kişi dahi kalmayana kadar*”³⁶ herkesi kılıçtan geçirmiştir. Kış Abhazya'da geçiren David, Türkmen bölgeleri üzerine yaptığı saldırılara devam ediyordu. Kışlaklarını Kura boylarına kuran konar-göçer Türkmenler, Kral David'in Abhazya'da bulunduğunu öğrenmiş ve Kura Nehri'nin kıyılarına inmişlerdi. Bunu haber alan IV. David derhal bu bölgeye hareket etmiş, Alon'u geçerek burada Türkmenlere saldırmış ve herkesi kılıçtan geçirerek kimseyi sağ bırakmamıştır. Böylece, 1121 senesi devam ederken Kral David'in yayılmacı siyaseti devam etmiş Borçalı Çayı boylarını ele geçirerek, Kür'den Penek'e kadar olan bölgeyi zapt etmiştir.³⁷

Bütün bu gelişmelerden sonra, Gürcü ilerleyişini durdurmak isteyen Gence Emiri Gazi, ordusuyla Gürcüler üzerine harekete geçmişse de başarı gösteremeyerek, ağır bir mağlubiyete uğramıştır. Esasen bu hadiseyle ilgili ayrıntılı bilgiyi Ermeni müverrih Urfalı Mateos *Vekayi-Nâmesi*'nden öğrenmekteyiz. Mateos'un aktardığına göre, 570 tarihinde Gürcistan Kralı'na tabi olan Gence Emiri Gazi, 30 bin Türk askerini toplayarak Gürcü topraklarına girmiş ve halkın bir kısmını öldürmüş, bir kısmını ise yerlerinden ettikten sonra Gence'ye geri dönerek, Gürcü Kralı'nın üzerine gelmesini beklemiştir. Bunu haber alan Gürcü Kralı IV. David, Gence Emiri Gazi üzerine harekete geçmiş olup, Gürcü ordusu gizlice gelip Türk ordusuna saldırmış ve 30 bin askeri kılıçtan geçirmişler, onların kadın ve çocuklarını esir alarak, sayısız koyun sürüleri ve ganimetle birlikte Gürcistan'a geri götürmüşlerdir. Bu akıbetten kurtulan askerler ise elbiselerini yırtmışlar, başlarının üzerine toprak dökmüşlerdir. Bu askerler daha sonra siyah giydikleri ve başları açık olduğu halde bir kısmı Melik Tuğrul'un yanına bir kısmı ise Artuklu Emiri Necmeddin İlgazi'nin yanına varıp, akıbetlerini ağlayarak aktarmışlardır.³⁸ Urfalı Mateos'un *Vekayi-Nâmesi*'nde böyle geçerken, diğer bir Ermeni tarihçi olan Smbat ise *Chronicle*'inde benzer ifadelerle aktarmaktadır.³⁹ Diğer bir Ermeni kaynağı olan Juansher *Concise History of the Georgians* isimli eserinde böyle bir hadiseden bahsetmezken, IV. David'in yaptığı tahribatlardan dolayı ümit-

³⁵ *Juansher's Concise History of the Georgians*, s. 111; Berdzenişvili- Canaşa, a.g.e., s. 143; *Gürcistan Tarihi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar)*, s. 321; Kırzioğlu, a.g.e., s. 116.

³⁶ *Juansher's Concise History of the Georgians*, s. 111.

³⁷ *Juansher's Concise History of the Georgians*, s. 111-112; *Gürcistan Tarihi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar)*, s. 321-322; Kırzioğlu, a.g.e., s. 116; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 184.

³⁸ *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi*, s. 268-269.

³⁹ *Smbat Sparapet's Chronicle*, s. 68.

sizliğe kapılan Türkmenlerle, Tiflis ve Dmanis tüccarları ellerini, yüzlerini, ayaklarını ve elbiselerini karartarak Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'un huzuruna çıkmış ve ağlayarak yaşadıkları akıbeti anlattıklarını aktarmaktadır.⁴⁰

Gürcü Kralı David'in Selçuklulara karşı peş peşe elde ettikleri bu başarılarından sonra, Gürcülerin bir sonraki hedefinin Tiflis'i almak olduğunu bilerek endişelenen Tiflis halkı, Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'un kardeşi Melik Tuğrul'un ve aynı zamanda Artuklu Emiri Necmeddin İlgazi'nin yanına giderek yardım talep etmiş, hâkimiyetine girmek istediklerini söylemişlerdir. Bunun üzerine Melik Tuğrul, Artuklu Emiri İlgazi'yi Gürcüler üzerine yapılacak sefer için görevlendirmiştir. Gürcistan'a yapılacak sefer için derhal hazırlıklara başlayan İlgazi öncülüğünde, Suriye, Gence ve Halep'ten gelen takviye kuvvetlerle bir ordu oluşturmuştur.⁴¹ Gerekli hazırlıkların tamamlanmasından sonra Artuklu Emiri İlgazi, yanında Emir Dübeyş⁴² ile birlikte Gürcüler üzerine harekete geçerek, Tirialeti, Manglisi ve oradan da Didgorni'ye ulaşmışlardır.⁴³

Urfalı Mateos savaşın yeri hakkında bilgi verirken, Gence Meliki Tuğrul'un ordusunun “*Diğor adı verilen dağı geçip Tiflis tarafından Gürcistan'a girdi.*” ifadesiyle ilerleyişini aktarmış, bunu duyan Gürcü Kralı David'in ise ordusuyla bu bölgeye gelerek Türk kuvvetlerinin karşısına çıktığını ve savaşın “*iki dağ arasında bulunan meydana şiddetli bir muharebe vuku buldu*” ifadeleriyle yerini tayin etmiştir.⁴⁴

Kaynaklarda geçen bilgiye göre, bu savaş sırasında her iki ordunun asker sayısı ile ilgili oldukça farklı bilgiler mevcuttur. Selçuklu ordusundaki asker sayısı 30 bin ile 600 bin arasında değişiklik gösterirken, Gürcü ordusundaki asker sayısı ise 40 bin ile 80 bin arasında olduğu ifade edilmektedir. Selçuklu ordusundaki asker sayısı için Ermeni kaynaklarında yer alan bilgiye göre, Ermeni tarihçi Urfalı Mateos asker sayısının Artukoğlu İlgazi'nin “*Grek memleketinden Şark'a kadar olan yerlerden*” bu savaş için kurulacak ordu

⁴⁰ Juansher's Concise History of the Georgians, s. 113; Gürcistan Tarihi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar), s. 322.

⁴¹ Smbat Sparapet's Chronicle, s. 68; Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi, s. 268; İbnü'l-Adîm, Buğyetü't-Taleb. fî Târîhi Haleb Biyografilerle Selçuklular Tarihi, Haz. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1982, s. 145; İbn Kalânîsî, Şam Tarihine Zeyl -I ve II Haçlı Seferleri Tarihi, Arapçadan Çev. Onur Özatağ, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 85; İbnü'l-Esir, a.g.e., s. 450; Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017, s. 163; Ali Sevim, “Artuk Oğlu İlgazi”, Belleten, C: XXVI, S:101-104, Ankara 1962, s. 650-691.

⁴² Emir Dübeyş hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülkerim Özaydın, “Dübeyş bin Sadaka”, DİA, C: X, İstanbul 1994, s. 14.

⁴³ Juansher's Concise History of the Georgians, s.113; Erhan Ateş, "Selçuklu-Gürcü Mücadelelerinde Bir Dönüm Noktası: Didgori Savaşı (1121) ve Sonuçları", Tarih Araştırmaları Dergisi, C: XXXV, S: 60, Ankara 2016, s.86-87.

⁴⁴ Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi, s. 269-270.

içerisinde yer alması amacıyla çağrılan bütün Türklerden oluşan ordusunun 150 bin, Gence Sultanı Melik Tuğrul'un ordusunun 400 bin ve Emir Dübeys'in komutasında da 10 bin kadar asker olduğunu belirterek toplamda Selçuklu ordusunun 560 bin askerden meydana geldiğini aktarmaktadır.⁴⁵ Diğer bir Ermeni kaynağı olan Smbat ise Türk ordusundaki mevcudiyetin 150 bin asker olarak bildirmiştir.⁴⁶ Lakin diğer dönem kaynaklarına bakacak olur isek, İbnü'l Esir asker sayısının 30 bin olduğunu aktarmaktadır.⁴⁷

Buna mukabil Urfalı Mateos, Gürcü ordusunda bulunan asker sayısı için 40 bin Gürcü askerinden ayrı olarak 15 bin Kıpçak, 5 bin Alan ve 100 kadar Frank askerinin bulunduğunu söylemektedir.⁴⁸ Ermeni tarihçi Smbat ise, Gürcü ordusunda 40 bin Kıpçak, 18 bin Alan, 500 Frank ve 10 bin Ermeni olduğunu belirtmektedir.⁴⁹

18 Ağustos 1121 yılında Didgorni'de çarpışan iki ordu, çetin bir mücadele içerisine girmişse de, Gürcü-Kıpçak birlikleri mağlubiyet sağlamış ve Türkmen ordusu geri çekilmek zorunda kalmışlardır.⁵⁰ Ermeni tarihçi Smbat, savaş meydanında hayatını kaybeden Türk askerlerinin sayısını 400 bin kişi olarak verirken, esir düşen askerlerin sayısı için ise 50 bin kişi olarak vermiştir.⁵¹ Urfalı Mateos ise herhalde Türkmen ordusunun aldığı mağlubiyetin büyüklüğünü aktarmak için olacak mübağlalı bir söylemle “*O gün, Türk askerleri korkunç bir telefata uğradılar. Çaylarla dereler cesetle doldu ve dağ yamaçları ölülerle kaplandı. Türklerden 400 bin kişi maktul düştü, 30 bin kişi esir edildi, ovalar da maktullerin ve ölü atların cesetleriyle kaplandı.*”⁵² şeklinde kayda almıştır. Urfalı Mateos ayrıca Kıpçak ve Gürcü askerlerinin kaçan Türk askerleri sekiz gün kovaladıklarını da belirtirken, Juansher ise, IV. David'in savaş meydanından kaçan Türk askerlerini takip ederek hepsini kılıçtan geçirdiğini aktarmış, Kral David'in bu zaferini kıyas kabul edile-

⁴⁵ Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi, s. 268-269.

⁴⁶ Smbat Sparapet's Chronicle, 68.

⁴⁷ İbnü'l-Esir, a.g.e., s. 450

⁴⁸ Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi, s. 268-269.

⁴⁹ Smbat Sparapet's Chronicle, s. 68.

⁵⁰ İbnü'l-Adîm, Buğyetü't-Taleb. fî Târîhi Haleb Biyografilerle Selçuklular Tarihi, s. 145; İbn Kalânîsi, Şam Tarihine Zeyl -I ve II Haçlı Seferleri Tarihi, s. 83; İbnü'l-Esir, a.g.e., s. 450; Azîmî, Azîmî Tarihi Selçuklular Tarihi Dönemiyle İlgili Bölümler (H.430-538/39=1143/44), s. 53; Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi, s. 270; Smbat Sparapet's Chronicle, s. 68; Juansher's Concise History of the Georgians, s. 68; Kemâlüddîn İbnü'l-Adîm, Zübdetü'l-Haleb Min Târîhi Haleb'de Selçuklular (H.447-521=1055-1127), Çev. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s. 150; Gürcistan Tarihi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar), s. 323; Ali Sevim, “Artuk oğlu İlgazi”, s. 683-684; Kırzioğlu, a.g.e., s. 117; Ömer Subaşı, “XI. Yüzyılda Tao-Klarceti Bölgesinde Türk Hâkimiyeti”, s. 721; Sümer, Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, s. 28-29.

⁵¹ Smbat Sparapet's Chronicle, s. 68.

⁵² Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi, s. 270.

meyecek büyüklükte olduğunu ifade etmek istemiş olacak ki, Yunan mitolojisi-
sindeki kahramanlarla kıyas ederek onları geride bıraktığını yazmaktadır.⁵³

Gürcüler, Didgorni zaferleri ile Hristiyan dünyasında büyük bir saygınlığa ulaşmışlardır. Haçlılar Gürcü Krallığı'nı Hristiyanlığın doğudaki kalesi olarak görmeye başlamışken, aynı zamanda Ermeniler ise, IV. David'e karşı büyük bir sempati duymakta ve Hristiyanlığın kurtarıcısı olarak görmektedirler.⁵⁴ Bu bakış açısı Ermeni müverrihlerin kayıtlarında oldukça açık bir şekilde görülmektedir. Ayrıca diğer bir durum ise, Gürcülerin ve Ermenilerin zihinlerine yerleşmiş olan Türklerin yenilmezliği inancı yıkılmış, hatta ülkelerini Türklerden kurtarabilecekleri yönünde yeni umutlar yeşertmiştir.⁵⁵

IV. David'in Didgorni zaferi Gürcülere Tiflis yolunu açmıştır. Gürcüler, yaklaşık 400 seneden beri Müslümanların hâkimiyetinde olan Tiflis'i unutmamış ve hiç vazgeçmemişlerdir. IV. David Gürcü Krallığı tahtına çıktığından beri yaptığı tüm askeri faaliyetler neticesinde Tiflis'e giden tüm yolları kontrol altına almayı başarmış, Didgorni zaferinden sonra ise Tiflis üzerine harekete geçmiş ve şehri muhasara etmiştir. Kıpçak-Gürcü ordusu Tiflis' de ciddi bir mukavemet ile karşılaşmadan şehri ele geçirmişlerdir.⁵⁶ Böylece yaklaşık olarak 400 yıldan beri Müslümanların hâkimiyetinde olan Tiflis şehri, IV. David'in 1122 yılında yapmış olduğu bu kuşatma ile Gürcülerin hâkimiyetine geçmiştir. Ermeni kaynakları IV. David'in Tiflis'e girdikten sonra şehirde korkunç bir katliam yaptığından ve 500 kişiyi kazıklara oturtmak suretiyle işkence ederek öldürdüğünü aktarmaktadır.⁵⁷

Gürcülerin peş peşe elde ettikleri bu zaferlerden sonra Tiflisli Müslümanlar o zamanlarda Hamedan'da bulunan Irak Selçuklu Sultan'ı Mahmud'un yanına yardım talep etmek için gitmişlerdir.⁵⁸ Gürcülerin başarılarından muzdarip olup yardım isteyen bir tek onlar değildi. Şirvan sakinleride

⁵³ *Urfaî Mateos Vekayi-Nâmesi*, s. 270; *Juansher's Concise History of the Georgians*, s. 113.

⁵⁴ Fahrettin Çiloğlu, *Dilden Dine, Edebiyattan Sanata Gürcülerin Tarihi*, İstanbul 1993, s. 46.

⁵⁵ Tellioglu, *XI-XII. Yüzyıllarda Türk Gürcü İlişkileri*, s. 97.

⁵⁶ *Urfaî Mateos Vekayi-Nâmesi*, s. 270; *Gürcistan Tarihi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar)*, s. 324; *Smbat Sparapet's Chronicle*, s. 68; Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi (889-1269)*, s. 61; Azîmî, *Azîmî Tarihi Selçuklular Tarihi Dönemiyle İlgili Bölümler (H.430-538/39=1143/44)*, s. 53. İbnü'l-Esir, şehrin Gürcüler tarafından ele geçirilmesinden önce, Tiflis halkının şehrin kadısını ve hatibini IV. David'e göndererek eman dilediklerini, lakin dikkate alınmayarak, Gürcüler tarafından şehrin zorla işgal edildiğini aktarmış ve sonra Gürcülerin her şeyi mubah görerek şehri yağma ettiklerini aktarmaktadır. Bkz. İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, s. 450.

⁵⁷ *Urfaî Mateos Vekayi-Nâmesi*, s. 270; Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi (889-1269)*, s.61; *Smbat Sparapet's Chronicle*, s. 68.

⁵⁸ İbnü'l-Esir'de geçen bilgiye göre, Tiflis şehri Gürcüler tarafından ele geçirildikten sonra, Tiflisli Müslümanlar feryat figan ederek Hamedan'da olan Sultan Mahmud'u yanına giderek yardım istemişlerdi. İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, s. 450.

aynı yıl içerisinde Sultan Mahmud'a yardım talebinde bulunmuşlardı.⁵⁹ Tiflis'in zaptının ertesi senesi IV. David Şirvan' a ilerlemiş ve Şirvanşah Devleti'ni vergiye bağlamıştır. Böylece Şirvanşah Devleti Gürcü Krallığı'nın vasalı konumuna gelmiş ve artık fırsat buldukça da Gürcülerle iş birliği yaparak Selçuklulara ihanet ediyorlardı.⁶⁰ 1123 senesinde Sultan Mahmud, Şirvan halkının kendisine yapmış oldukları şikâyetleri de geri çevirmeyerek IV. David üzerine harekete geçmiştir. Sultan Mahmud Şirvanşah III. Manuçir b. Feridun'u yaklamış ve Şamahı'yı ele geçirmiştir.⁶¹ Ayrıca Şamahı'ya girdikten sonra Sultan Mahmud IV. David'e de bir mektup yollamıştır: "*Ormanlar kralısın ve asla ovalara inmezsin. İşte ben Şirvanşah'ı yakaladım ve kendisinden haraç talep ederim. Onu istiyorsan bana uygun hediyeler gönder, değilse de derhal beni görmeye gel.*" Bu mektup üzerine IV. David derhal ordusunu toplamış ve Selçuklu sultanı üzerine harekete geçmiştir.⁶² Ermeni kaynağının aktardığına göre, Sultan Mahmud Gürcü ordusunun kuvvetinden ve çokluğundan dehşete düşmüş, Şamahı girişine derin hendekler yaptırmıştır. Ayrıca Gürcü Kralı David'e bir mektup daha göndererek: "*Senden ne vergi ne de savaş istiyorum, sadece gidebileceğim bir yol istiyorum.*"⁶³ diye yazmıştır. Daha sonra Sultan'ın geri çekilerek ülkesine döndüğü bilgisi ilave edilmiştir.⁶⁴ Ermeni kaynağı böyle yazarken, diğer dönem kaynaklarında farklı aktarımlar bulunmaktadır. Bir Gürcü kaynağında, Sultan Mahmud'un Gürcü ordusundan çekindiği için geri çekildiği ve Selçuklu ordusunun gerileyişini gören IV. David'in geri çekilen düşman ordusuna saldırmanın doğru olmayacağına karar vermesi ile harekete geçmemesi aktarılırken⁶⁵, İbnü'l-Esir ise Gürcü kaynağından farklı olarak, Gürcü ordusundaki Gürcüler ile Kıpçaklar arasında bir anlaşmazlık yaşanmasından dolayı Gürcülerin Selçuklular ile savaşmadan geri çekildiklerini aktarmaktadır.⁶⁶

⁵⁹ İbn'ül- Esir, *a.g.e.*, s. 450, vd. 486.

⁶⁰ Yaşar Bedirhan, "Ortaçağ'da Kafkasya'da Selçuklularla-Gürcüler Arasında Siyasi Hâkimiyet Mücadelesi", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S: 6, 2000, s. 176.

⁶¹ A. Rauf Hüseyinof, "Irak Selçukluları ve Kafkaslar", *VII. Türk Tarih Kongresi (Ankara 25-29 Eylül 1970)*, C: I, Ankara 1972, s. 396; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 236.

⁶² *Juansher's Concise History of the Georgians*, s. 114; Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 118; *Gürcistan Tarihi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar)*, s. 324.

⁶³ *Juansher's Concise History of the Georgians*, s. 114.

⁶⁴ *Juansher's Concise History of the Georgians*, s. 114.

⁶⁵ *Gürcistan Tarihi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar)*, s. 324- 325; Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 118.

⁶⁶ İbnü'l- Esir, *a.g.e.*, s. 487; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi I Horasan- Irak, Suriye ve Kirman Selçukluları*, Haz. Prof. Dr. Ali Öngül, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul 2017, s. 160-161. Osman Turan ise Sultan Mahmud'un geri çekilme sebebinin ülkesinde yaşanan iç karışıklıklar sebebiyle olduğunu aktarmaktadır. Bkz. Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye; Siyasi Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1318)*, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1971, s. 165.

Gürcü ordusunun faaliyetlerinden bahseden Juansher'in eserinde aktardığına göre, IV. David daha sonra Sultan Mahmud'un ordusuna destek sağlamak amacıyla 10 bin askerlik birliğiyle hareket eden Arran Atabeki Aksungur'a hücum ederek mağlup etmiş ve 4 bin askerini öldürmüştür. Aynı Ermeni kaynağında, Gürcü Kralı IV. David'in daha sonra ülkesine döndüğünü ve bir ay sonra, 1123 senesi haziran ayında tekrar harekete geçerek Şirvan'a girdiği ve Gülistan şehrini ele geçirdiğini, burayı vergiye bağladıktan sonra tekrar ülkesi Gürcistan'a döndüğünü aktarır.⁶⁷

Gürcü Kralı IV. David, peş peşe aldığı başarılarından sonra ilerleyişine devam ediyordu. Şirvan'ı ele geçirip Kür boylarında Selçuklulara karşı başarılı olmasından sonra Doğu Anadolu bölgesinde ilerlemeye başlamıştı. Dmanis, Somkhet Kalesi, Terunakan, Kazvin, Norbert, Manas-Gomni ve Nalincakar ele geçiren Gürcü ordusu, Göle, İspir, Buyutakur ve Oltu'yu da zapt etmiştir.⁶⁸ Ermeni tarihçi Juansher, IV. David'in Doğu Anadolu'da başarılı ilerleyişinden bahsederken, Türkleri bulduğu her yerde yok ederek, büyük bir zaferle Gürcistan'a döndüğünü aktarmaktadır.⁶⁹

Ermeni müverrihi Urfalı Mateos eserinde 1123 senesinin sonu ile 1124 senesinin başında yaşanan hadiseleri aktarırken, Gürcü Kralı IV. David'in Melik Tuğrul'u başka bir yenilgiye daha uğrattığı hakkında bilgi vermektedir. Geçen hadiseye göre, "Gence Sultanı" olarak aktardığı Melik Tuğrul, büyük bir orduyla Kür boylarına doğru harekete geçmiş, Kur Nehri üzerinde kayıklarla bir köprü yaptırmış ve 60 bin askeriyile Gürcü memleketine geçmişti. Bunu haber alan Gürcü Kralı David, derhal asker sevk ederek köprüyü yıktırmış ve Gürcü topraklarına girmiş olan bütün askerleri kılıçtan geçirmiştir. Gence Meliki Tuğrul ise kaçarak amcası Büyük Selçuklu Sultanı Sencer'in yanına sığınmıştı.⁷⁰ Urfalı Mateos'ta geçen bu hadise, Smbat'ın *Chronicle* isimli eserinde de geçmektedir.⁷¹

Urfalı Mateos, IV. David'in Türklerle yaptığı sayısız mücadelelerden mağlup olarak çıkarken, onun kılıç kuvvetiyle birçok önemli eyaleti Türklerden aldığını aktarmış, ayrıca Tiflis, Dmanis, Şirvan, Şaki ve Şamkor şehirlerini de ele geçirdiğini zikretmektedir. Ermenilerin onun etrafında birleştiğini, aziz bir kral olarak adlandırdığı IV. David'in, Ermeni milletine karşı her zaman iyi niyetli ve dost olduğunu, Gürcistan'da Kora adlı bir Ermeni şehri kurarak ve bu

⁶⁷ *Juansher's Concise History of the Georgians*, s.114; Kırzioğlu, a.g.e., s. 119; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 165;

⁶⁸ *Gürcistan Tarihi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar)*, s. 325-326; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 24; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s. 29; Tellioglu, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk Gürcü İlişkileri*, s. 98.

⁶⁹ *Juansher's Concise History of the Georgians*, s. 115; *Gürcistan Tarihi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar)*, s. 325.

⁷⁰ *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi*, s. 275.

⁷¹ *Smbat Sparapet's Chronicle*, s. 70.

şehirde birçok kilise ve manastır inşa ettirmiş olup, Ermeni milletini büyük bir sevinç ve memnuniyetle yaşattığını aktarmaktadır. Ayrıca Urfalı Mateos, IV. David'in halefi olan Demetre ve aynı anneden olan Toterme isimli kardeşinin Ermeni bir kadından doğduğunu söylemektedir.⁷²

Gürcülerin Doğu Anadolu bölgesinde ilerleyişleri devam ederken, bu başarılarından cesaret alan bölgedeki diğer Hristiyan unsurlar IV. David yönetimindeki Gürcüler etrafında birleşmeye başlamıştır. Bununla ilgili ilk olarak Ani ahalisinin IV. David'i şehirlerine daveti görülmektedir. Sultan Alp Arslan'ın 1064 yılında Selçuklu topraklarına kattığı Ani şehri, Ermenilerin en önemli yerleşim yerlerinden biriydi.⁷³ Bu tarihten itibaren ise Müslümanların hâkimiyetindeydi. O günlerde Ani'nin hâkimiyeti Şeddadilerdeydi ve emir Manuçe vefat etmiş yerine oğlu Ebu'l-Esvar geçmişti. Yeni Ani Emiri Ebu'l-Esvar ise korkak tabiatlı biri olup, Türklerin bu bölgeye devamlı yaptıkları akınlardan endişe duyuyordu. Bu yüzden Ani'yi 60 bin dinar karşılığında Erzurum Saltuklu Emiri Ali'ye satmak teklifinde bulunmuştu. Bu haberin yayılması ile şehrin Hristiyan ahalisi bu durumdan oldukça muzdarip olmuş ve endişeleri artmıştır. Hristiyan ileri gelenlerinden oluşan bir heyeti 1124'te IV. David'le görüşmeye göndererek Ani şehrini kendisine teslim etmek istediklerini, gelip teslim almasını dilediklerini söylediler.⁷⁴ IV. David derhal ordusunun hazırlanmasını istemiş ve üç gün sonra 60 bin süvari ile Ani'ye varmış ve hiçbir zorlukla karşılaşmadan Ani şehrine bağlı köylerle birlikte almıştır. Ermeni kaynaklarının aktardığına göre, şehir halkından birçok Müslümanın öldürüldüğü Gürcüler tarafından Ani'nin alınması, Hristiyanlar arasında ise coşku ile karşılanmıştır. Ayrıca camiye çevrilen kutsal katedral kilisesinin 60 sene sonra tekrar kiliseye döndürülmesi ile Ermeni piskoposlar ve din adamları mabetlerine geri dönmüş ve Hristiyanlığın sembolü olan haçın tekrar Ani Katedrali'nin tepesine çıkarıldığı ayrıntılı bir şekilde aktarılmaktadır. IV. David Ani şehrinin kumandanlığını ise bir Gürcü reisi olan Abelheth ile oğlu İvane'ye bırakırken, artık eski Ani emiri olan Ebu'l-Esvar ve ailesini beraberinde Tiflis'e götürmüştür.⁷⁵

⁷² *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi*, s. 276; *Smbat Sparapet's Chronicle*, s. 69.

⁷³ *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi*, s. 119-121; İbnü'l-Esir, a.g.e., s.51-52; Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi* (889-1269), s. 37.

⁷⁴ Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi* (889-1269), s. 37; *Juansher's Concise History of the Georgians*, s. 115; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.23; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s. 29.

⁷⁵ *Juansher's Concise History of the Georgians*, s. 115; *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi*, s. 279-280; *Smbat Sparapet's Chronicle*, s. 70; Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi* (889-1269), s. 61; *Vardan Arewelts'i's Compilation of History*, s.69; Mehmet Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2024, s. 58-59; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 23.

IV. David'in durmaksızın devam eden ilerleyişi neticesinde Gürcü Krallığı sınırlarını genişletmeye devam etmesinden Müverrih Vardan'da bahsetmektedir. Vardan'ın aktardığına göre IV. David Ermenistan bölgesinden yerlerle birlikte Kuzey Kafkasya'dan bazı bölgeleri ülke topraklarına katmayı başarmıştı.⁷⁶

Ani'nin IV. David ve ordusu tarafından alınması, Gürcülerin Doğu Anadolu bölgesindeki en önemli zaferi olmuştur. Ani şehri, 1064 yılında Büyük Selçuklu Devleti Sultanı Alp Arslan'ın ilerleyişi ile Türk hâkimiyetine geçmiş olup, yaklaşık altmış yıl sonra ise 1124 yılında IV. David'in ilerleyişiyle Hristiyanların hâkimiyetine geçmiş oldu.⁷⁷

Ani'nin alınması Gürcüler ve Ermeniler açısından büyük bir zafer olarak geçse de Türkler açısından o oranda büyük bir hezimet olmuştur. Bu durumdan muzdarip Doğu Anadolu bölgesindeki Türk teşekkülleri, bir yıl sonra 1125 senesinde Sökmen'in oğlu olan Davud önderliğinde birleşik bir Türk ordusu ile Gürcistan üzerine yürümüşlerse de, Kıpçak-Gürcü ordusu karşısında başarı gösteremeyerek, ağır bir yenilgiye uğramış ve geri çekilmek zorunda kalmışlardır.⁷⁸ Urfalı Mateos birleşik Türk ordusunun aldığı hezimetin büyüklüğünden bahsederken, Gürcü Kralı'nın onları evvelkinden daha büyük bir yenilgiye uğrattığını ve geri çekilen Türk askerlerini tam beş gün takip edip, ovaların çok olan maktul cesetlerinin kanlarıyla sulandığını aktarmaktadır.⁷⁹

1120 senesinde başlayan Kıpçak-Gürcü ordusunun ilerleyişi, 1125 senesinin devamında IV. David'in vefatı ile son bulmuştur. Gürcü Kralı IV. David'in vefatı Ermeni kaynaklarında yer bulmuş, Urfalı Mateos "*Aynı yıl içerisinde, Gürcistan'ın aziz ve dindar kralı David öldü.*"⁸⁰ ifadelerini kullanırken, Ermeni tarihçi Smbat ise benzer bir şekilde, "*Aynı yıl, Tanrı seven Kral Davud Mesih'te huzura kavuştu.*"⁸¹ şeklinde aktarmıştır. Müverrih Vardan ise, Tiflis'te vefat ettiğini ve ataları gibi Gelat Manastırı'na defnedildiğini aktarır.⁸²

⁷⁶ Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi* (889-1269), s. 62.

⁷⁷ Tellioglu, XI-XII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri, s. 100.

⁷⁸ Urfalı Mateos *Vekayi-Nâmesi*, s. 284-285. Ermeni tarihçi Smbat aynı meseleyi aktarırken Gürcistan üzerine yapılacak seferi Sökmen'in oğlunun İbrahim olduğunu ve ordudaki asker sayısının da 80 bin olduğu yazmıştır. Bkz. *Smbat Sparapet's Chronicle*, s. 71. Gürcü kaynağının aktardığına göre, Kral David vefat etmeden hemen önce, oğlu ve kendisinden sonra Gürcü tahtına çıkan Dimitri'nin Türklere karşı bir zaferi olarak aktarmaktadır. Ayrıca sadece 'Türk birliklerinin kumandanı olan Sökmen' olarak bahsederek isim vermemiştir. Bkz. *Gürcistan tarihi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar)*, s. 336.

⁷⁹ Urfalı Mateos *Vekayi-Nâmesi*, s. 284-285.

⁸⁰ Urfalı Mateos *Vekayi-Nâmesi*, s.285.

⁸¹ *Smbat Sparapet's Chronicle*, s. 56.

⁸² Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi* (889-1269), s. 62.

II. Ermeni Kaynaklarının Gürcü Kralı IV. David'e Bakışı Hakkında Bir Değerlendirme

IV. David, dönemi Gürcü tarihinin altın çağı olarak tarihi kayıtlara geçmiş, Kıpçaklardan aldığı yardımlarla oluşturduğu yeni ordusunun gücüyle gerçekleştirdiği faaliyetler neticesinde ülke sınırlarını o zamana kadar hiç gelmediği ölçüde genişletmeyi başarmıştır. Güneyde Ani'den kuzeyde Derbent'e kadar olan bölge Gürcülerin hâkimiyetine girerken, o saltanatı döneminde devletini siyasi açıdan Kafkasya'nın en önemli gücü haline getirmeyi de başarmıştır. IV. David hedeflerini gerçekleştirmek için uygun ortamı beklemiş ve ülkesini Müslüman olan Selçuklu hâkimiyetinden kurtarmak amacıyla, daha sonradan Hristiyanlaşmış yeni ordusunun ana unsuru diğer bir Türk topluluğu olan Kıpçaklardan oluşturmasıyla, iki taraf arasında gerçekleşecek olan mücadeleleri Türk-Gürcü savaşından daha çok bir din çatışması olduğunu açıkça göstermektedir. IV. David'in bu politikası Ermeni kaynaklarında da onu Hristiyanlığı yücelten ve kurtaran bir figür haline getirmiş olup, bu yönüyle adeta Hristiyanlığın kahramanı ve savunucusu olarak görülmektedir. Bu durumu Smbat'ın *Smbat Sparapet's Chronicle* isimli eserindeki şu aktarım oldukça iyi açıklamaktadır. Smbat, 1121'de gerçekleşen Didgorni Savaşı'ndan bahsederken savaşın seyri hakkında "O gün korkunç bir manzara yaşandı. Tanrı'nın yardımı ile Hristiyanlar zafer kazandı."⁸³ İfadelerini kullanmıştır. Taraflardan biri olan Gürcü ordusu ifadesini kullanmaması, onları Hristiyanlar olarak aktarması, Selçuklular ile yapılan bu mücadeleyi en az Gürcüler kadar din savaşı olarak kabul ettiklerinin bir göstergesi olmuş, bu savaşı adeta Selçuklu- Gürcü mücadelesinden çok Müslüman-Hristiyan savaşı olarak gördükleri anlaşılmaktadır.

Ermeni kaynakları arasında gösterebileceğimiz Juansher'in *Juansher's Concise History of the Georgians* isimli eserinde ise IV. David'in çok iyi bir Hristiyan olduğu, Hristiyan halkının refahı ve huzuru için durdurak bilmeden savaştığından bahsederken, "Tüm kutsal yazıları okudu. Hristiyanlara karşı yardımsever ve merhametliydi. Tiflis Türkler tarafından tutulduğunda ve her gün Hristiyan sakinlerinin kanı döküldüğünde, Davud Hristiyanlara yönelik bu skandal ortadan kalkana kadar dinlenmedi. Mesih'in de yardımıyla, o ülkenin Sultan'ını haraççı yaptı. Oruç tuttu, uzun uzun dua etti ve Yunanistan, Kilikya, Kutsal Kudüs ve Kıbrıs'da bulunan kiliselere bile hediyeler gönderdi. Sina Dağı'nda bir manastır inşa ettirdi ve her yıl on binlerce hazine gönderdi..."⁸⁴ bu sözleri kullanmıştır.

IV. David dönemini aktaran Ermeni müverrihlerinin genel olarak din adamlarından oluşması hasebiyle, bu yaklaşımları muhtemeldir. Urfalı Mateos,

⁸³ *Smbat Sparapet's Chronicle*, s. 68.

⁸⁴ *Juansher's Concise History of the Georgians*, s. 115-116.

IV. David'i "*Kral Davit, aziz ve faziletli, çok dindar ve âdil bir adam olup, Ermeni milletine karşı daima hüsnüniyetli ve dost olmuştur.*"⁸⁵ şeklinde aktarıncan, onun aziz, faziletli ve çok dindar olması gibi özelliklerinden ayrıca bahsetmektedir. Din adamı olmamasına rağmen Smbat ise "*Kutsanmış bir kişi ve yürekli bir savaşçıydı.*"⁸⁶ ifadelerini kullanmış, bu üslubuyla kendisinden önceki müverrihlerin yazdıklarından etkilenmiş olduğu anlaşılmaktadır. IV. David'in kutsanmış bir kişi, aziz olduğu aktarımı başka bir Ermeni kaynağı olan Juansher'in eserinde ise onun hayatı için İncil'den alıntı yaparak "*Ve gerçekten de Mezmur'un sözünün kral üzerinde yerine getirildiğini gördük. Bu sözlerin çoğu ona uygundu, çünkü Tanrı sayesinde insanın aklına gelmeyecek birçok tuzaktan kurtuldu ve hayatta kaldı.*"⁸⁷ aktarımıyla kutsanmış bir aziz olduğu görüşü vücut bulmaktadır.

Ermeni kaynaklarında dikkati çeken ve değerlendirilmesi gereken diğer bir konu ise, bu kaynaklarda IV. David'i bir kahraman olarak tasvir etmeleridir. Gürcülerin 1121'de Didgorni'de karşı karşıya geldiği Türklere karşı kazandığı zaferden bahsederken, IV. David'in kahramanlığını tarihe geçmiş önemli savaşçılar ve imparatorlar ile eşdeğer görmektedirler. Truva Savaşı'nda gösterdiği cesareti ile ünlü olan Aşil ile daha önceleri Kudüs'ü topraklarına katan Makedonya İmparatoru Büyük İskender ve Roma İmparatoru Titus ile kıyaslayarak tarihe geçecek bir zafer kazandığını dile getirmektedirler. Onun kahramanlığını kıyas kabul edilemeyecek kadar üstün olduğunu dile getirmişlerdir. Elbette kazanılan zaferin bu oranda büyük olduğunun mübalağalı tasviri, Türklerin yenilmezliği inancının yıkılarak, Türklere karşı başarı gösterilmesinden dolayı olduğu anlaşılmaktadır. Bu açıdan bakacak olur isek, Ermeni kaynaklarının Türklere karşı olan bakış açılarını da incelemek ve anlamak gerekmektedir.⁸⁸

Ermeni kaynaklarını incelerken sayısal verileri dikkatli incelemek icap etmektedir. Ermeni kaynaklarında IV. David'in kahramanlığına ve yenilmezliğine örnekler elbette çoktur. Lakin bu konuda en önemli örnek IV. David'in Türklerle yaptığı savaşlarda her iki tarafın ordularındaki asker sayılarında olan tutarsızlıklarıdır. Bu konu ile ilgili en çarpıcı örnek ise, 1121 yılında Gürcüler ile Türkler arasında yapılan Didgorni Savaşı'dır. Urfalı Mateos Gence Meliki Tuğrul ile Artuklu Sultanı Necmeddin İlgazi' ye bağlı birliklerden oluşan Türk

⁸⁵ *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi*, s. 276.

⁸⁶ *Smbat Sparapet's Chronicle*, s. 69.

⁸⁷ *Juansher's Concise History of the Georgians*, s. 116.

⁸⁸ Bu konu ile ilgili ayrıca bkz. İbrahim Tellioğlu, "Selçuklulardan Bahseden Ermeni Kaynakları Üzerine Bir Değerlendirme", *Selçuklu Tarihi ve Tarihçiliğinin Meseleleri*, Konya 2019, s.387-397; İbrahim Tellioğlu, "Ermeni Kaynaklarında Türk Tasviri (XI.-XIV. Yüzyıllarda)", *International Review of Turkish Studies*, C: 1, S:3, 2011, s. 46-61.

ordusundaki toplam asker sayısının 560 bin olduğunu söylemektedir.⁸⁹ Başka bir Ermeni kaynağı olan Smbat'ın eserinde geçene göre ise asker sayısı 150 bindir.⁹⁰ Bu sayı dönem şartları düşünüldüğünde mümkün görülmemektedir. Türk ordusundaki asker sayısından bahseden diğer bir dönem kaynağı olan İbnü'l Esir ise Türk ordusundaki asker sayısı için 30 bin bilgisini vermektedir. Bu bilgiler ışığında Ermeni kaynaklarının verdiği sayı oldukça mübalağalı görülmektedir. Aynı şekilde IV. David'in ordusundaki asker sayısı için Urfalı Mateos' da geçen bilgiye göre Gürcü ordusunda bulunan asker sayısı 40 bin Gürcü askerden ayrı olarak 15 bin Kıpçak, 5 bin Alan ve 100 kadar Frank askerinin bulunduğunu söylemektedir. Ermeni tarihçi Smbat ise, Gürcü ordusunda 40 bin Kıpçak, 18 bin Alan, 500 Frank ve 10 bin Ermeni olduğunu belirtmektedir. Ayrıca bu savaşın sonucu için, Smbat Türk ordusundan ölen askerlerin sayısını 400 bin kişi olduğunu ve esir edilenlerin sayısının ise 50 bin kişi olarak verirken⁹¹, Urfalı Mateos benzer bir şekilde savaşın neticesinde 400 bin Türk askerinin öldürüldüğünün ve 30 bin kişinin ise esir edildiğini söylemektedir.⁹² Bu savaştan bahseden dönem kaynaklarından İbnü'l Esir'de geçen bilgiye bakacak olur isek, Türk ordusundan esir edilen asker sayısını 4 bin olarak vermektedir.⁹³ Tüm bu bilgiler göz önüne alındığında Didgorni'de yapılan savaşı IV. David'e bağlı Gürcü ordusunun yendiği düşünüldüğünde, Ermeni kaynakları bu zaferden bahsederken IV. David'in ve ordusunun kahramanlığına kahramanlık katmak isteyerek, bu savaşı adeta imkânsızın gerçekleştiği parıltılı bir zafer olarak aktarma yoluna gittikleri anlaşılmaktadır. Nitekim bu savaş sonucunda Türklerin yenilmezliği inancı son bulduğu anlaşılmaktadır.

Ermeni kaynaklarının IV. David'i fütuhatçı bir kral olarak gördüğü çok açıktır. Halkını kalkındırdığı ve ülkesinin gelişmesi yolunda yeni birçok icraat getirdiğini dile getirmişlerdir. Müverrih Vardan *"Kral David, çok cahil kalmış olan Gürcü milletinden kırk genç topladı ve onları Rum memleketine tahsil görmeye gönderdi. Onlar orada tercüme yaparak bunları memleketlerine getirdiler. Bu gençlerden üçü, liyakat göstererek şerefsiz milletlerine şan verdi."*⁹⁴ şeklinde aktardığı IV. David dönemi Gürcü Krallığı'nda başlayan kültür çalışmalarından bahseder. Juansher, ise David'in yaptığı kilise reformlarından bahsetmiş, ayrıca döneminde birçok kilise ve manastır yaptırarak, onlar aracılığıyla birçok kültür faaliyeti yürüttüğünü aktarır.⁹⁵

⁸⁹ Urfalı Mateos *Vekayi-Nâmesi*, s. 268-269.

⁹⁰ Smbat Sparapet's *Chronicle*, s. 68.

⁹¹ Smbat Sparapet's *Chronicle*, s. 68.

⁹² Urfalı Mateos *Vekayi-Nâmesi*, s. 270.

⁹³ İbnü'l-Esir, a.g.e., s. 450.

⁹⁴ Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi (889-1269)*, s. 62.

⁹⁵ Juansher's *Concise History of the Georgians*, s. 108 vd.101, 115.

Ermeniler, IV. David'in hoşgörülü bir siyaset izlediğini düşünmüş olmalı ki onun çevresinde birleşmişlerdir. Urfalı Mateos, IV. David'in Gürcistan'da Ermeniler için Kora şehrini kurdurduğunu ve bu şehirde birçok manastırlar ve kiliselerin inşa ettirdiği bilgisini verirken, Ermenilerin onun saltanatına bakış açılarını “*O, bütün Ermeni milletini büyük sevinç ve memnuniyet içerisinde yaşatmıştır.*”⁹⁶ ifadesiyle aktarmaktadır. Smbat ise eserinde Urfalı Mateos ile aynı bilgileri vermiş ve Ermenilerin geri kalan kuvvetlerinin IV. David etrafında birleştiğini eklemiştir.⁹⁷ Yine Juansher'in eserinde ise, “*Fakat Ermeni halkını, kiliselerini ve Haghpāt'tan Sarkavag adında bir retorikçi bir vartapeti severdi. Davut günahlarını ona itiraf etti ve onurlu başını eğerek onun tarafından kutsandı.*”⁹⁸ şeklinde geçen ifadeler Hristiyanlık temelli bu hoşgörü siyasetini kanıtlar niteliktedir. Ayrıca aynı eserde geçen başka bir bilgiye göre, IV. David Ermeni ve Gürcü Kiliselerini birleştirmek niyetine girmiş, Gürcü ve Ermeni piskopos ve vartepetlerini bir araya toplamış, lakin yapılan uzun görüşmelerden sonra tarafların birbirlerinin doktrinlerini kabul etmeyerek bir orta yolu bulamaması neticesinde bir sonuç elde edemeyerek, bu toplantıyı sonlandırmış ve meclisi dağıtmıştır.⁹⁹ Diğer bir Ermeni müverrihi Vardan ise “*Kralın bizim kilise ve dualarımıza karşı hiçbir şüphesi yoktu. Bundan dolayı çok defa başını elimizin altına koyar ve takdisimiz niyaz eder.*”¹⁰⁰ şeklinde aktarılan bu bilginin Juansher'in eserinde bahsettiği mesele olduğu anlaşılmaktadır. Buradan hareketle bir çıkarım yapacak olur isek, IV. David'in hoşgörü siyasetinin Hristiyanlık temelli bir siyaset olduğunu düşünmek yanlış olmayacaktır. Öyle görüyor ki, Hristiyan Ermenilere karşı uyguladığı bu hoşgörülü yaklaşımı Müslüman ahaliye gösterememiştir. Urfalı Mateos, Müverrih Vardan ve Smbat Sparapet'in eserlerinde geçene göre, IV. David, Tiflis'in alınmasında şehirde büyük bir katliam yapmış ve 500 kişiyi kazığa oturtarak işkenceyle öldürmüştür.¹⁰¹ Ayrıca bu bilgiye ek olarak Juansher'in eserinde Müslüman halkının yaşadığı bölgeleri yaktığı da geçmektedir.¹⁰² Smbat'ın eserinde ise Ani'nin alınması sırasında birçok Müslüman'ın öldürüldüğü bilgisi verilmiştir.¹⁰³

⁹⁶ Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi, s. 276.

⁹⁷ Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi, s. 276; Smbat Sparapet's Chronicle, s. 69.

⁹⁸ Juansher's Concise History of the Georgians, s. 116.

⁹⁹ Juansher's Concise History of the Georgians, s. 115-116.

¹⁰⁰ Müverrih Vardan, Türk Fetihleri Tarihi (889-1269), s. 62.

¹⁰¹ Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi, s. 270; Müverrih Vardan, Türk Fetihleri Tarihi (889-1269), s. 61; Smbat Sparapet's Chronicle, s. 68; Vardan Arewelts'i's Compilation of History, s. 68.

¹⁰² Juansher's Concise History of the Georgians, s. 116.

¹⁰³ Smbat Sparapet's Chronicle, s. 70.

Sonuç

XI. yüzyıl sonunda Gürcü Krallığı tahtına çıkan IV. David, tahta çıktığında henüz on altı yaşındaydı. Kaynaklara *Ağmaşenebeli* lakabıyla geçen IV. David, bu lakabı boşuna almadığını kanıtlarcasına, yaptığı reformlarla ülkesinin bütünlüğünü sağlayarak, Gürcü Krallığı'nı başkenti Tiflis olan yeni ve güçlü bir Kafkas monarşisi haline dönüştürmüştür.

IV. David tahta çıktığında ülkesi, perişan halde olup, halkı dağlarda ve ormanlarda yaşayan ve uzun yıllardır Selçuklu hâkimiyeti altındaydı. IV. David bu gidişatı değiştirmeyi arzulayarak, Gürcü halkını şehirlere geri döndürmek, ülkesini Selçuklu hâkimiyetinden kurtarıp, Gürcü Krallığı'nın siyasi bütünlüğünü sağlayarak tabi sınırlarına ulaşmasını ve Gürcistan'ı kalkındırarak Kafkasya'nın en önemli gücü haline getirmeyi hedeflemişti. Gürcü Krallığı'nın Türk teşekkülleri ile mücadelesinde ona zafer getirecek güçte bir ordu oluşturmak için, savaşçılık ve cesaretleri ile ünlü diğer bir Türk halkı olan Kıpçakların yardımına başvurmuş ve yeni ordusunu Kıpçak-Gürcü birliklerinden oluşturmuştu.

Kral David'in daveti ile Gürcü topraklarına göç eden Kıpçakların sayısı 40 bin askerlik bir ordu oluşturacak büyüklüktedir. IV. David, Kıpçakları Hristiyan olan Gürcü halkı içerisinde eritme çabasıyla Hristiyanlaştırma politikası izlemiştir. Öyle ki IV. David, Müslüman olan Selçuklularla bir asırdır mücadele içerisinde olan Gürcüleri, Hristiyanlığı kabul eden diğer bir Türk topluluğu Kıpçakların yardımıyla ülkesini Müslümanların hâkimiyetinden kurtararak hedeflerine ulaşmak üzere harekete geçmiş ve bu boyutu ile bakıldığında meseleyi Türk- Gürcü mücadelesinden çok din savaşına dönüştürmüştür.

IV. David'in 1120 senesinde başlayan, askeri bir yenilik yaparak oluşturduğu Kıpçak-Gürcü ordusunun ilerleyişi, 1125 senesinde IV. David'in vefatı ile sona erecektir. Gürcü tarihinin altın çağı olarak tarihe geçen Kral IV. David'in saltanatı döneminde, ülkesinin sınırlarını hiç olmadığı kadar genişletmeyi başarak, güneyde Ani'den kuzeyde Derbent'te kadar olan bölgeyi Gürcü Krallığı hâkimiyet alanına katmıştır.

Ortaçağ tarihinin aydınlatılmasında ayrıcalıklı bir yere sahip olan Ermeni kaynakları, Gürcü Kralı IV. David döneminin aydınlanmasında da, şüphesiz, en önemli dönem kaynaklarından biri konumundadır. XII. ve XIII. yüzyıl Ermeni müverrihlerinin eserlerinde IV. David ve onun döneminin olayları hakkında ayrıntılı bilgiler alabilirken, kronolojik olarak da takip edebilmekteyiz.

Çoğunluğu din adamları olan Ermeni müverrihleri, IV. David ve onun saltanatı döneminde yapılan Gürcü mücadelelerini aktarırken dini bir hassasiyet ile kaleme aldıkları anlaşılmakta olup, IV. David'in Müslüman Türkler ile mücadelelerinde elde ettikleri zaferlerden dolayı, adeta onu Hristiyanlığın kurtarıcısı bir aziz, bir kahraman olarak görerek yazma yoluna gitmişlerdir.

Ancak bu dini hassasiyetlerle yaklaşılan bakış açısı, olayların geniş bir perspektiften değerlendirilmesini engelleyebilirken, sadece Gürcülerin tarihi için değil aynı zamanda Ermenilerin tarihi içinde önemli bir yere sahip olan IV. David döneminin askeri ve siyasi olaylarını daha doğru bir şekilde anlaşılabilmesi, bu kaynakların daha objektif bir şekilde ele alınması ile olacaktır.

KAYNAKLAR

Ahmed bin Mahmud, *Selçuknâme*, Haz. Erdoğan Merçil, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2018.

ALASANİA, Guili, "Gürcistan Kıpçakları", *Türkler*, C: 2, Ankara 2002, ss. 793-797.

ALİMBARAŞVİLİ, Ioseb, "Kıpçaklar'ın Gürcistan'a Getirilmesi, Yerleştirilmesi ve Sonraki Kaderi Üzerine", *Orta Çağda Türk-Gürcü İlişkileri*, Ed. İbrahim Tellioglu-Roin Kavrevişvili, Gori 2019, ss. 231-255.

ANDREASYAN, Hrand D., "Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynakları", *İÜFTD*, C: 1, S: 1, İstanbul 1949, ss. 93-118.

ANDREASYAN, Hrand D., "Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynakları", *İÜFTD*, C: 1, S: 2, İstanbul, 1950, ss. 401-438.

ATEŞ, Erhan, "Selçuklu-Gürcü Mücadelelerinde Bir Dönüm Noktası: Didgori Savaşı (1121) ve Sonuçları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C: XXXV, S: 60, Ankara 2016, ss.73-96.

Azîmî, *Azîmî Tarihi Selçuklular Tarihi Dönemiyle İlgili Bölümler (H.430-538/39=1143/44)*, Haz. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006.

BEDİRHAN, Yaşar, "Ortaçağda Kafkasya'da Selçuklularla-Gürcüler Arasında Siyasi Hakimiyet Mücadelesi", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S: 6, Konya 2000, ss. 156-184.

BERDZENİŞVİLİ, Nikoloz-CANAŞİA, Simon, [İvane Cavahişvili], *Gürcüstan Tarihi (Başlangıçtan 19. Yüzyıla Kadar)*, Çev. H. Hayrioğlu, Sorun Yayınları, İstanbul 2000.

ÇİLOĞLU, Fahrettin, *Dilden Dine, Edebiyattan Sanata Gürcülerin Tarihi*, Ant Yayınları, İstanbul 1993.

DEMİRKENT, Işın, "Haçlılar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C: XIV, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, ss. 525-546.

DEMİRKENT, Işın, "Kılıcarslan I", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C: 25, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2022, ss. 396-398.

ERSAN, Mehmet, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2024.

GOLDEN, Peter B., *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Çev. Osman Karatay, Karam Yayınları, Çorum 2006.

GÖKBEL, Ahmet, *Kıpçak Türkleri (Siyasi ve Dini Tarihi)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2000.

Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar), Gürcüceden çev. Marie F. Brosset, Çev. Hrand D. Andreasyan, Haz. Erdoğan Merçil, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2003.

Hamdullâh Müstevfi-i Kazvînî, *Tarih-i Güzide (Zikr-i Padişahan-i Selçukiyan)*, Ed. Erkan Göksu, Haz. Ayşe Ayna vd., İstanbul 2015.

HÜSEYNOF, A. Rauf, "Irak Selçukluları ve Kafkasya", *VII. Türk Tarih Kongresi (Ankara: 25-29 Eylül 1970)*, C: I, Ankara 1972, s. 395-404.

İbn Kalânisî, *Şam Tarihine Zeyl.-I. ve II. Haçlı Seferleri Dönemi*, Çev. Onur Özatağ, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.

İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi el-Kâmil Fi't-Târih Tercümesi*, C: 10, Çev. Abdülkerim Özaydın, Bahar Yayınları, İstanbul 1987.

Juansher's Concise History of the Georgians, Çev. R. Bedrosian, New York 1991.

KAFESOĞLU, İbrahim, "Melikşah", *İA*, C: VII, İstanbul 1957, ss. 665-673.

KAFESOĞLU, İbrahim, "Alparslan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C: II, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, ss. 526-530.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.

KAYHAN, Hüseyin, "Irak Selçukluları (1120-1194)", *Türkler*, C: 4, Ankara 2002, ss. 786-794.

Kemâlüddîn İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb Min Târihi Haleb'de Selçuklular (H.447-521=1055-1127)*, Çev. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

Kemâlüddîn İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb. fî Târihi Haleb Biyografilerle Selçuklular Tarihi*, Haz. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1982.

KIRZIOĞLU, Fahreddin, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992.

Kurat, Akdes N., *IV- XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2023.

Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi I Horasan- Irak, Suriye ve Kirman Selçukluları*. Haz. Prof. Dr. Ali Öngül, Kabalcı Yayıncılık, İstanbul 2017.

MİRZAYEVA, Nasibe, *XI-XIV. Yüzyıllarda Gürcistan'da Kıpçaklar*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Genel Türk Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2020.

Müverrih Vardan, *Türk Fetihleri Tarihi (889-1269)*, I. Baskı, Çev. Hrand D. Andreasyan, Post Yayınları, İstanbul 2017.

NESİBLİ, Yunis, "Orta Çağ Gürcü Kaynaklarında Türkler", *Türkler*, C: 4, Ankara 2002.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Dübeys bin Sadaka", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C: X, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s. 14.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Mahmud b. Muhammed Tapar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C: XXVII, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003, ss. 372-372.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Melikşah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C: XXIX, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2004, ss. 54-57.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Sencer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C: 36, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, ss. 507-5011.

SEVİM, Ali, "Artuk oğlu İlgazi", *Belleten*, C: XXVI, S:101-104, Ankara1962, ss. 650-691.

SEVİM, Ali, "Çağrı Bey", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C: VIII, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, ss. 183-186.

SEVİM, Ali-MERÇİL, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995.

Smbat Sparapet's Chronicle, Çev. R. Bedrosian, New Jersey 2005.

SUBAŞI, Ömer, "XI. Yüzyılda Tao-Klarceti Bölgesinde Türk Hakimiyeti", *Turkish Studies*, Vol: 8/5, ss. 705-731.

SÜMER, Faruk, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Ankara 1990.

SÜMER, Faruk, "Tuğrul Bey", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C: XXXXI, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, ss. 344-346.

TELLİOĞLU, İbrahim, "Gürcü İllerinde Siyasi Birliğin Sağlanmasında Kıpçakların Rolü", *Türk Kültürü*, C: XLII, S: 489-490, ss.453-464.

TELLİOĞLU, İbrahim, "Ermeni Kaynaklarında Türk Tasviri (XI.-XIV. Yüzyıllarda)", *International Review of Turkish Studies*, C: 1, S: 3, 2011, ss.46-61.

TELLİOĞLU, İbrahim, "Doğu Karadeniz Kıpçakları", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S: 48, 2015, ss. 59-78.

TELLİOĞLU, İbrahim, "Kıpçak-Gürcü İlişkileri", *Orta Çağda Türk-Gürcü İlişkileri*, Ed. İbrahim Tellioglu- Roin Kavrevişvili, Gori 2019, ss. 148-164.

TELLİOĞLU, İbrahim, "Selçuklulardan Bahseden Ermeni Kaynakları Üzerine Bir Değerlendirme", *Selçuklu Tarihi ve Tarihçiliğinin Meseleleri*, Konya, 2019, ss. 387-397.

TELLİOĞLU, İbrahim, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2022.

TOGAN, Zeki V., *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981.

TURAN, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye: Siyasi Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1318)*, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1971.

TURAN, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul 2009.

TURAN, Osman, *Doğu Anadolu Devletleri Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017.

Urfa'lı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), Çev. Hrand D. Andreasyan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019.

Vardan Arewelts'i's Compilation of History, Çev. Robert Bedrosian, New Jersey 2007.

YİNANÇ, Mükrimin H., *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I*, Haz. Refet Yinanç, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2024.

YUNUSOV, Arif, "Ahıska (Mesket) Türkleri: İki Kere Sürgün Edilen Halk", *Türkler*, C: 18, Ankara 2002, ss. 877-885.

YÜCEL, Mualla Uydu, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, Ankara 2007.

ŞUMNU KALESİ'NDE DİRENİŞ: 1828-1829 OSMANLI RUS HARBI*

*Pınar DOĞANAY***

ÖZ

İngiliz, Fransız ve Rus birliklerinin Navarin Limanı'na demirlemiş olan Osmanlı donanmasını yakmasıyla başlayan ve arka planında birden fazla nedeni barındıran 1828-1829 Osmanlı-Rus harbi, Osmanlı Devleti'nin içte ve dışta birçok sorunla uğraştığı bir dönemde meydana geldi. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasının ardından yeni kurulan ordunun hazırlıkları tamamlamadan böylesine büyük bir savaşın taraflarından biri olmak durumunda kalan Osmanlı Devleti, üzerine bir de donanmasını kaybetmişti. Bu şartlar altında savaşa giren ve Balkanlardan Kafkaslara çok geniş bir alanda önemli mücadeleler veren Osmanlı Devleti, bilhassa Balkan Cephesi'nde Şumnu, Silistre ve Varna'da Rus birliklerine karşı müthiş bir savunma direnci gösterdi. Savaşın ilerleyen dönemlerinde asker sayısı başta olmak üzere mühimmat ve erzak yetersizliği dolayısıyla direnci zayıflayan Osmanlı birlikleri, Balkanlardaki kale şehir merkezlerini birer birer kaybetti. Savaşın başından itibaren Osmanlı ordusu karşısında askeri güç ve teknik bakımından çok daha iyi durumda olan Rus ordusu ise Şumnu Kalesi'nde beklenen başarıyı gösteremedi. Bütün taarruzlarına rağmen Osmanlı birliklerinin Şumnu'daki direncini kırmayı başaramayan Ruslar, yönünü İstanbul'a çevirdi.

Anahtar Sözcükler: Osmanlı-Rus Savaşı, Balkan Cephesi, Şumnu, Varna, Silistre.

RESISTANCE IN THE SHUMNU CASTLE: THE OTTOMAN-RUSSIAN WAR OF 1828-1829

ABSTRACT

The Ottoman-Russian War of 1828-1829, which began with the burning of the Ottoman fleet anchored in the Port of Navarino by British, French, and Russian troops, had multiple causes in its background and occurred at a time when the Ottoman Empire was grappling with both internal and external challenges. Following the abolition of the Janissary Corps, the Ottoman Empire found itself engaged in a major war before it had completed preparations for its newly established army, and it also lost its navy. Entering the war under these difficult

* Gönderim Tarihi: 26.12.2024. Kabul Tarihi: 05.02.2025.

** Dr., Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakıncağ ABD., ANKARA, snpnrdoğanay@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9733-2172.

conditions, the Empire fought significant battles across a wide area, from the Balkans to the Caucasus, and displayed strong defensive resistance against Russian forces, particularly at Shumen, Silistra, and Varna on the Balkan front. However, as the war progressed, Ottoman forces, weakened by shortages of soldiers, ammunition, and food, eventually lost their fortress cities in the Balkans.

Although the Russian army was in a much stronger position in terms of military power and tactics from the outset of the war, they struggled to achieve the expected success at Shumen Fortress. Despite numerous attacks, the Russian army was unable to break the Ottoman resistance at Shumen and eventually shifted their focus toward Istanbul.

Keywords: Ottoman-Russian War, Balkan Front, Shumen, Varna, Silistra.

Giriş

1696 tarihinde Azak Kalesi'nin Rusların eline geçmesiyle başlayan Osmanlı-Rus mücadelesi, 1828-1829 Osmanlı Rus harbine kadar şiddetini arttırarak devam etti. Esas gayeleri, geleneksel politikaları bağlamında “güneye inmek” olan Rusların bu mücadelesinin temelinde, Çar I. Petro'nun dünyaca ünlü vasiyeti yer alır. Nitekim bu vasiyete göre Ruslar, Türkleri Balkanlardan tamamen çıkarıp Karadeniz'deki hâkimiyeti bütünüyle ele geçirene dek mücadelelerini sürdürmelidir. Zira I. Petro, Şark meselesinin, ancak bu şartlar altında Rusların menfaati doğrultusunda çözülebileceğine inanmaktadır.¹ Bu bağlamda gelişen ve arka planında birden fazla nedeni barındıran 1828-1829 Osmanlı-Rus harbinin görünürdeki sebebi ise Navarin Limanı'na demirlemiş olan Osmanlı donanmasının, müttefik kuvvetler tarafından ateşe verilmesidir.² Bu hadise ile donanmasının yanı sıra tecrübe sahibi altı bin denizcisini de kaybeden Osmanlı Devleti, tarihinin en büyük kayıplarından birisini yaşamıştır.³

Yaşanan saldırının ardından müttefik devletlerden tazminat talebinde bulunan Osmanlı Devleti'nin talebi, Rusya başta olmak üzere İngiltere ve Fransa tarafından reddedildi.⁴ Bunun üzerine taraflar arasındaki ilişkiler daha da gerildi. Özellikle Rusların giderek saldırganlaşan politikası, savaşı kaçınılmaz kıldı. Ancak Osmanlı Devleti, böylesine bir savaşı kaldırabilecek bir durumda değildi. Zira Yeniçeri Ocağı yeni kaldırılmıştı.⁵ Kurulan ordu ise henüz yeterli donanıma

¹ Beşir Mustafayev, “Cihan Hâkimiyetini Moskoflara Öğütleyen Deli Petro'nun Vasiyetnamesi ve Ermenistan Devletinin Kurulmasında Etkisi”, *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, 4/11 (2013), s. 19-21.

² Halûk F. Gürsel, *Tarih Boyunca Türk-Rus İlişkileri*, Baha Matbaası, İstanbul 1968, s. 85.

³ Naci Çakın, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi III'ncü Cilt 5'nci Kısım Eki -Osmanlı-Rus Harbi (1828-1829) Etüt*, Gnkur. Basımevi, Ankara 1978, s. 7.

⁴ Fatma Yelda Gök, *1828–1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya 2008, s. 13.

⁵ Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması sadece orduyu etkilememişti. Aynı zamanda Anadolu ve Balkanlarda toplumsal ayrışmaya da neden olmuştu. Bilhassa Yeniçerileri destekleyen

sahip değildi. Bu şartlar altında böylesine büyük bir savaşa girmek Osmanlı için oldukça riskliydi. Durumun farkında olan Rusya ise Osmanlı Devleti'ni savaşa sokmaya kararlıydı. Yunanistan meselesi ve Rumların hakları üzerinden Osmanlı Devleti'ne baskı oluşturan Ruslar, meselenin kendi istekleri doğrultusunda çözülmesini istedi. Ancak Sultan II. Mahmud'un, Yunanistan meselesindeki tavrı çok netti. Rusların tekliflerini katıyken kabul etmeyen II. Mahmud, gerekirse savaşmaktan kaçınmayacağını bildirdi. Sultanın kararlı duruşu, Ruslara aradığı fırsatı verdi. Zira Ruslar, Osmanlı'nın bu savaşı kaldırabilecek bir durumda olmadığını farkındaydı. Bu sebeple Osmanlı Devleti'nin Navarin olayındaki tutumu ve Yunan meselesindeki isteklerinin karşılanmamasını savaş sebebi saydı.⁶ Almış olduğu bu kararı İngiltere ve Fransa'ya da bildiren Rusya, onları kendi safında Osmanlı'ya karşı savaşmaya davet etti. Ancak her iki devlet de Rusya'nın teklifine sıcak bakmadı. Bunun üzerine Rusya, Osmanlı Devleti'ne tek başına savaş açma kararı aldı.⁷

Balkanlardan Kafkaslara çok geniş bir coğrafyada hüküm süren bu savaşta Osmanlı Devleti, asker sayısı başta olmak üzere mühimmat ve erzak yetersizliği, aylıklı askerlerin itaatsiz davranışları, yerel yöneticilerin gayretsizlikleri gibi birçok sorunla karşı karşıya kaldı.⁸ Aynı zamanda Osmanlı birlikleri arasında yaşanan haberleşme sorunu, Rus ordusunun ilerleyişinin yakından takip edilememesi, firar vakalarının yaygın görülmesi gibi nedenler de Osmanlı açısından savaşın seyrini olumsuz yönde etkileyen faktörler arasındaydı.⁹

Rus tarafında işler Osmanlı'ya nazaran daha iyi durumdaydı. Asker sayısının yanı sıra mühimmat ve erzak açısından Osmanlı'dan iyi durumda olan Rus birliklerinin en önemli silahı ise coğrafyayı iyi bilen komutanlarıydı. Bütün bu avantajları iyi kullanarak savaşı kısa sürede neticelendireceklerine inanan Rusların en büyük handikapı ise Şumnu'yu ele geçirebileceklerine olan inançlarıydı. Zira Şumnu'nun bulunduğu bölge, oldukça zorluydu. Bulgaristan ovasında küme halinde bulunan tepelerin doğu yakasında inşa edilen Şumnu, sert kayalıklar ve uçurumlu bayırlardan oluşmaktaydı. Aynı zamanda Osmanlı ordusunun karargâh merkezi de olan Şumnu, bu özelliği ile ele geçirilmesi bir hayli güç olan yerlendendi.¹⁰ Bununla birlikte Tuna'dan gelerek güneye doğru yönelecek olası Rus saldırılarına karşı doğudaki Varna ile birlikte ikinci bir

gruplar arasında toplumun huzur ve asayişini bozacak faaliyetler yaygınlaşmıştı. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Tuğrul Özcan, "Yeniçeri Ocağı'nın Kaldırılmasının Toplumsal Etkileri: Bosna Eyaleti Örneği", Ed. Zafer Gölen; Abidin Temizer, *Osmanlı Dönemi Balkan Şehirleri*, C: 3, Gece Kitaplığı, Ankara, 2016, s. 1323.

⁶ Şerafettin Turan, "1829 Edirne Antlaşması", *AÜ. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 9/1-2 (1951), s.114-115.

⁷ Tuğrul Özcan, *Sosyal ve Ekonomik Etkileri Açısından 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı*, Gece Kitaplığı, Ankara 2014, s. 20.

⁸ Ahmed Muhtar Paşa, *1828-1829 Türkiye-Rusya Seferi ve Edirne Muahedesi*, C: I., Büyük Erkan-ı Harbiye Reisliği Ankara Matbaası, 1928, s. 56.

⁹ *Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi*, (BOA), Hatt-ı Hümayûn (HAT.), 1059/43550, H. 17. S. 1244/M. 29 Ağustos 1828.; BOA, HAT. 1027-42791, H. 19. S. 1245/M. 20 Ağustos 1829.

¹⁰ Ahmed Muhtar, *a.g.e.*, 58.

savunma merkezi olan Şumnu, hem asker hem de mühimmat ve erzak bakımından diğer kale merkezlerine göre çok daha avantajlıydı.¹¹ Bütün bunların farkında olan Ruslar ise Şumnu'yu bir an önce ele geçirerek Osmanlı birliklerinin direncini kırmak niyetindeydi. Ancak Rusların bu isteği, kolay gerçekleşecek gibi görünmüyordu. Bir yandan coğrafyanın zorlu yapısı diğer yandan kale birliklerin savunma gücü ve Osmanlı'nın kale dışına rahatlıkla çıkabilecek askere sahip olması, Rusların işini zorlaştırıyordu. Başlarda kaleyi uzaktan muhasara etmeye çalışan Ruslar, başarılı olamayacaklarını anlayınca kaleyi doğu tarafından kuşatmaya karar verdi.¹² Aynı zamanda Osmanlı'nın bölgeye olan yardımlarının önüne geçerek Şumnu'yu savunmasız bırakmayı da hedefleyen Ruslar, bütün çabalarına rağmen Şumnu'yu ele geçirmeyi başaramadı. Bunda Osmanlı birliklerinin Rus kuvvetleri karşısındaki müthiş direncinin yanı sıra Rus ordusunda yaşanan veba, kolera, tifo, tifüs, dizanteri, sıtma ve uyuz gibi salgın hastalıkların yaygınlaşması da etkili oldu.¹³ Aynı zamanda olumsuz hava koşulları, erzak ve su yetersizliği gibi sair sebepler de Şumnu'nun Ruslar tarafından ele geçirilememesinin nedenleri arasındaydı.¹⁴

1828-1829 Osmanlı-Rus harbinin ortaya çıkışı, tarafların askerî gücü, Balkan Cephesi'ndeki mücadeleler ve bu cephede meydana gelen Şumnu muhasarasına değinilen bu çalışmada, arşiv belgeleri başta olmak üzere döneme ilişkin kaynaklardan yararlanılmıştır. 1828-1829 Osmanlı-Rus harbi özelinde yapılan çalışmalara katkı sunmayı amaçlayan bu çalışma, Şumnu özelinde yapılacak çalışmalar için de örnek teşkil etmeyi hedeflemektedir.

Şumnu'nun Tarihçesi

Günümüzde Bulgaristan sınırları içerisinde bulunan Şumnu (Şumen), Varna'nın 90 km. batısında, Balkan sıradağlarının kuzey eteğinde yer almaktadır.¹⁵ Sahip olduğu stratejik konumu ve kale şehir olması sebebiyle tarih boyunca idaresi altında bulunan devletler için önemli bir yer teşkil eden Şumnu'nun tarihi, M.Ö. Traklar'a kadar uzanır. XIV. yüzyıla kadar Roma, Bizans ve Bulgar hâkimiyetinde kalan ve bu süre zarfında kale şehir olarak kayda değer bir gelişme gösteren Şumnu'nun, Osmanlı idaresine geçmesi ise 1388/1389 yılına rastlar.¹⁶ Vezîr-i âzam Çandarlı Ali Paşa tarafından herhangi bir çatışma olmadan Osmanlı idaresine giren şehrin nasıl ele geçirildiğine ilişkin kesin bir kayıt olmamakla birlikte kroniklerde ve modern kaynaklarda, ovada

¹¹ Osman Köksal, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Dünyasında Birlikte Yaşam Standardına Lokal Bir Yaklaşım: Şumnu Örneği", 38. *Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*, 10 - 15 Eylül 2007, s. 601.

¹² Ahmed Muhtar, *a.g.e.*, s. 61.

¹³ Tuğrul Özcan, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı Sırasında Yaşanan Sağlık Sorunları", *History Studies*, 2/3 (2010), s. 258.

¹⁴ BOA, HAT., 1063-43645, H. 16. S. 1245/M. 17 Ağustos 1829.

¹⁵ Çakın, *a.g.e.*, s. 92.

¹⁶ Machiel Kiel, "Şumnu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C: 39, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi Yayınları, İstanbul 2010, s. 227.

karargâh kuran Osmanlılara kalenin anahtarının doğrudan ahali tarafından verildiği, paşanın da ertesi gün kaleye girerek sağlamlaştırdığı bilgisi yer alır.¹⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı ise bu görüşlerin aksine Çandarlı'nın kaleyi mücadele ile ele geçirdiğini belirtir.¹⁸

1444 yılında Macar Kralı Vladislav ve Janos Hunyadi kumandasındaki 30 bin kişilik Haçlı ordusu tarafından yerle bir edilen şehir¹⁹, uzunca süre boş kaldıktan sonra 1479 yılından itibaren Anadolu'dan getirilen Türkmen gruplar tarafından yeniden iskân edildi.²⁰ Yaklaşık bir asır devam eden bu göç hareketinin ardından şehirde bulunan Bulgar köylerinin büyük bir kısmı Müslüman oldu ve Türkçe'yi benimsedi.²¹ Bu dönemde, 74 Hristiyan hâne ve 11 Müslüman hâne olmak üzere toplam 85 hânedan müteşekkil bir yerleşim yeri olan Şumnu, 1525 tarihine gelindiğinde nüfusun kayda değer bir kısmını Müslümanlar oluşturur duruma geldi. Müslüman nüfus sayısındaki artış daha sonraki dönemlerde de katlanarak devam etti. Nitekim 1555 yılında şehirdeki Müslüman nüfus oranı %62 iken bu sayı XVII. yüzyılda %76 oldu.²² Evliya Çelebi'nin aktarımına göre bu tarihlerde iki bin hâne sayısına sahip olan Şumnu, aynı zamanda çok sayıda dükkân, dinî ve sosyal yapının bulunduğu önemli merkezlerden birisiydi.²³ Evliya Çelebi'den sekiz yıl sonra şehri ziyaret eden Bulgar Katolik Episkopos Philipp Stanislavov ise şehirde binden fazla Ortodoks Hristiyan Bulgar ile dört bin civarında Müslüman Türk'ün bulunduğunu belirtmektedir. Romen Katoliklerin sayısının ise 120 olduğunu ifade eden Stanislavov'un bahsettiği bu gruplar, Avârız Defteri'nde, Romen Katolik grupları şeklinde zikredilmektedir.²⁴

XVIII. yüzyıla gelindiğinde ise nüfusun %81'ini Müslümanların oluşturduğu Şumnu, adeta büyük bir Müslüman merkezi haline geldi. Nüfus artışına paralel olarak imar faaliyetlerinin de önem kazandığı şehir, bu gelişimiyle Rusya'nın da kışkacına girdi. Bu tarihten itibaren XIX. yüzyılın son çeyreğine

¹⁷ Mehmed Neşrî, *Kitâb-ı Cihan-Nümâ Neşri Tarihi*, C. I, (Haz.) Faik Reşit Unat; Mehmed A. Köymen, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s. 251-255.; Senem Karagöz, "XV. Yüzyılda Bir İskân Metodu Olarak Mezralarda Şenlendirme: Şumnu Örneği (Mezralar: Üzerinde Son Bulan Yaşamın Kalan İzleri mi Yoksa Yeni Başlayacak Hayatın İlk Adımları mı?)", *Rumelide Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 7 (2020), s. 383.

¹⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C: I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2016, s. 193.

¹⁹ Halil İnalçık; Mevlûd Oğuz, *Gazavât-ı Sultân Murâd b. Mehmed Hân*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s. 53.

²⁰ Fatih Özdemir, *Td 382 Numaralı Tahrir Defterine Göre Kanuni Devrinde Şumnu Nahiyesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2015, s. 11.

²¹ Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler" *İstanbul Üniversitesi İFM*, 15/1-4 (1953), s. 213-214-223-224.

²² Kiel, *a.g.m.*, s. 228

²³ *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, C: 3, 2. Kitap, Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, YKY., İstanbul 2007, s. 406-407.

²⁴ Kiel, *a.g.m.*, s. 228.

kadar aralıklarla devam eden Osmanlı-Rus çatışmalarına sahne olan şehir, sahip olduğu stratejik konumu sebebiyle Osmanlı ordusunun da temel üssü haline geldi. İlerleyen dönemlerde Vezîr-i âzam Muhsin Mehmed Paşa'nın gayretiyle daha da güçlendirilen Şumnu, Osmanlı Devleti'nin Balkan (Tuna) ordusunun karargâh merkezi oldu. Bu oluşumla beraber Şumnu artık sıradan bir yerleşim yeri olmaktan çıktı, Şumnu ordugâhı, Şumnu meştası, Şumnu sahrası gibi isimlerle anılmaya başlandı.²⁵

XIX. yüzyılın ortalarında Silistre eyaletine bağlı bir kaza merkezî olarak ortaya çıkan Şumnu, 31 mahalleden müteşekkil bir yerleşim yeri idi. Mahallelerinin büyük çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu şehirde, geriye kalan nüfusun büyük kısmını Bulgarlar oluşturmaktaydı.²⁶ Osmanlı'nın son dönemine gelindiğinde ise Müslümanların şehirdeki nüfus oranı %53'e kadar geriledi. Bu sayı 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşının ardından imzalanan Ayastefanos ve Berlin Antlaşmalarıyla birlikte daha da azaldı.²⁷ Ancak buna rağmen şehirde kayda değer bir Türk nüfusu yaşamaya devam etti.²⁸

Şumnu Kalesi

Bulgaristan'ın kuzeydoğusunda bulunan Şumnu Kalesi'nin tarihi Demir Çağ'na kadar uzanmaktadır. Bir dönem Traklar ve Romalıların kontrolünde kalan kale, Bizanslılar tarafından garnizon kasabası olarak yenilendi. Orta Çağ'da Bulgar İmparatorluğu'nun önemli bir kalesi olarak gelişen Şumnu Kalesi, I. Bulgar İmparatorluğu döneminde, başkentler ve dinî merkezin savunmasını sağlayan merkezin bir parçasıydı. X. ve XII. yüzyılda çok fazla işlevi bulunmayan kale, XIII. yüzyılda tekrardan gelişmeye başladı. 1278 tarihinde geçici olarak Bizanslıların kontrolüne bırakılan kale, bu dönemde idarî ve askerî merkez haline geldi. Çandarlı Ali Paşa'nın bir seferi esnasında 1388 tarihinde Osmanlı hâkimiyetine giren kale, bu tarihten sonra gelişmeye devam etti.²⁹

Tuna boyunca sıralanan Silistre, Rusçuk, Yergöğü, Zıştovi ve Niğbolu kalelerinin ikmal merkezi olan Şumnu Kalesi ve çevresi, Osmanlı-Rus harplerinde çoğu kez askerî karargâh merkezi olma rolünü üstlendi. Öyle ki, 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşı esnasında Rus kuvvetlerinin Tulça'yı geçip Babadağ'ı işgal etmeleri üzerine Sadrazam ve Serdar-ı Ekrem Muhsinzade Mehmet Paşa, Hacıoğlu Pazarı'ndaki karargâhı, Şumnu'ya nakletti. 1787-1792 Osmanlı-Rus savaşında ise Serdar-ı Ekrem Şerif Hasan Paşa, Şumnu'yu kışlık

²⁵ Kiel, *a.g.m.*, s. 228; Özdemir, *a.g.t.*, s. 13.

²⁶ Köksal, *a.g.m.* 2007, s. 599.

²⁷ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya (1789-1919)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 86; İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C: IV, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2011, s. 428-430; Hüseyin Avni Bıçaklı, *Türkiye-Bulgaristan İlişkileri (1878-2008)*, İmge Kitabevi Yayınları, İstanbul 2016, s.84.

²⁸ Kiel, *a.g.m.*, s. 228.

²⁹ Neşri, *a.g.e.*, s. 251-255

karargâh olarak kullandı.³⁰ Yine Kırım Savaşı sırasında Tuna Ordusu komutanı Ömer Paşa, karargâhını Şumnu'da kurdu ve hazırlıklarını burada tamamladı. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sırasında da Rumeli Cephe Komutanlığı ve Tuna Şark Ordusu Komutanlığı'nın karargâhı olarak kullanılan kale, bu çalışma konusunu oluşturan 1828-1829 Osmanlı-Rus harbinin de en hassas noktalarından birisi oldu.³¹

Osmanlı-Rus Harbi'nin Ortaya Çıkışı

XIX. yüzyıl Osmanlı Devleti açısından oldukça önemli olaylara sahne oldu. Bir yandan devam eden savaşlar, diğer yandan isyanlar ve değişim hareketleri ile tarihinin en zorlu ve en çetrefilli dönemlerinden birini yaşayan Osmanlı Devleti, Rusya'nın artan baskısı ile daha da güç durumda kaldı.³² Başlarda bir kara devleti olarak ortaya çıkan ve zamanla sınırlarını genişletmek ve sıcak denizlere ulaşmak maksadıyla kuzeye ve güneye sistemli bir yayılma politikası benimseyen Rusya'nın bu politikası, Osmanlı ile Rusya'yı defalarca kez karşı karşıya getirdi.³³ 1696 tarihinde Azak Kalesi'nin Rusların eline geçmesiyle başlayan mücadeleler, 1828-1829 Osmanlı-Rus harbine kadar artarak devam etti.³⁴

1828-1829 Osmanlı-Rus harbinin görünürdeki sebebi, 20 Ekim 1827 tarihinde Navarin Limanı'na demirlenmiş olan Osmanlı donanmasının yakılmasıdır.³⁵ Önce ordusunu ardından donanmasını kaybeden Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu bu güç durumu fırsata çeviren Rus Çarı I. Nikolay, 26 Nisan 1828 tarihinde Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti.³⁶ Oldukça geniş bir coğrafyada etkili olan bu savaşın arka planında Çar I. Petro'nun ünlü vasiyeti yer alır.³⁷ Nitekim Petro'nun ölümünden sonra Rus dış politikasına büyük ölçüde etki eden bu vasiyete göre; Ruslar, Karadeniz'de hâkimiyeti ele alana kadar mücadeleye devam etmelidir. Bu uğurda ne gerekiyorsa yapılmasını isteyen Çar I. Petro, Türkiye ile İran arasında fesat tohumları ekilerek Asya'ya hâkim olunabileceğini ve bu sayede Hindistan'a kadar rahatlıkla ilerleneceğini

³⁰ Osman Köksal, "XIX. Yüzyıl Ortalarında Şumnu'daki Gayrimüslim Sekenenin Demografik, Sosyo-Ekonomik Görünümü", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6/2 (2005), s. 188-189.

³¹ BOA, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Evrak (TS. MA.e.), 711-101, H. 29. Z. 1244/M. 2 Temmuz 1829.

³² Besim Özcan, "1828-29 Osmanlı-Rus Harbi'nde Erzurum Eyaleti'nden Rusya'ya Göçürülen Ermenilerin Geri Dönüşlerini Sağlama Faaliyetleri", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 46 (2011), s. 196.

³³ Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-2001)*, Der Yayınları, İstanbul 2006, s. 163.

³⁴ Gürsel, *a.g.e.*, s. 48-49.; Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*, Alkım Yayınları, İstanbul 2006, s. 45.; Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 262.

³⁵ Çakın, *a.g.e.*, s. 6-7.

³⁶ Kemal Beydilli, "*Mahmud II*", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C: 27, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003, s. 353.

³⁷ Gürsel, *a.g.e.*, s. 56.

öngörmektedir. I. Petro'nun üzerinde durduğu bir diğer önemli nokta ise Türklerin Balkanlardan atılması hususudur. Ancak bu şartlar sağlanırsa, Şark meselesinin kendi menfaatleri doğrultusunda çözüleceğine inanan I. Petro'nun bu vasiyeti, Rus dış politikasına her daim yön verdi ve Ruslar, Osmanlı Devleti'nin güçsüz durumda kaldığı her olayda ön sırada yer aldı.³⁸ Nitekim 1821 tarihli Yunan (Rum), isyanının ortaya çıkmasında da Rusların payı büyüktü. Ancak sadece Rusya değil İngiltere ve Fransa'da Rumların bağımsızlığı için destek oldu.³⁹ Londra Antlaşması'nı Osmanlı Devleti'ne kabul ettirmek amacıyla büyük çaba sarf eden bu devletler, Roma İmparatorluğu'nu yeniden canlandırmayı hayal ediyordu.⁴⁰ Özellikle İngiltere ve Rusya başından beri Yunan bağımsızlığını ve Mora'nın özerkliğini Osmanlı'ya kabul ettirmeye kararlıydı. Bu maksatla, 1827 tarihinde Petersburg Protokolü imzalayan devletler, Osmanlı Devleti'ni daha da güç durumda bırakmak ve Mısır'a giden yardımları önlemek amacıyla 1827 tarihinde Mora'ya bir filo gönderdi. Bu esnada Osmanlı ve Mısır birliklerine ait donanmalar da Navarin Limanı'ndaydı. Osmanlı donanması, limandan çıkmak istediye de müttefik donanması tarafından engellenerek ateşe verildi.⁴¹ Bu saldırı ile sadece Osmanlı donanması yok edilmedi aynı zamanda altı bin Osmanlı denizcisi de katledildi.⁴² Yaşanan saldırıyı devletler nezdinde şiddetle kınayan Osmanlı Devleti, tazminat talebinde bulundu. Ancak Rusya başta olmak üzere müttefik devletler, saldırının sorumluluğunu Türk komutanlarının üzerine yıkarak Osmanlı Devleti'nin isteklerine kulak tıkadı.⁴³

Rusların giderek saldırganlaşan politikası ve bu olaydaki tutumu Osmanlı-Rus savaşını kaçınılmaz hale getirdi. Fakat Osmanlı Devleti, yeni bir savaşa hazır değildi. Zira Yeniçeri Ocağı yeni kaldırılmış ve kurulan ordu da henüz geliştirilebilecek bir ortamı bulamamıştı. Diğer yandan Navarin baskını ile donanmasını da kaybetmişti. Bu durumun farkında olan Rusya ise baskılarını daha da arttırarak Osmanlı Devleti'ni savaşa zorladı. Sultan II. Mahmud'un Yunanistan meselesindeki tavrı da Rusya'ya aradığı fırsatı verdi. Ruslara göre; Osmanlı Devleti'nin Navarin olayı ve Yunan meselesindeki tutumu başlı başına bir savaş sebebiydi.⁴⁴ Bu maksatla İngiltere ve Fransa'yı Osmanlı'ya karşı birlikte savaşmaya davet etti. Ancak her iki devlet de Rusya'nın bu teklifine sıcak bakmadı. Zira iki devlet, Mora'nın tasfiyesi hususunda anlaşmışlardı. İngiltere, Mısır ordusunu Mora'dan çıkarmak amacıyla İbrahim Paşa üzerine birkaç savaş gemisi gönderirken, Fransa da 30 bin kişilik bir kuvvetle, Mora'ya

³⁸ Mustafayev, *a.g.m.*, s. 19-21.

³⁹ Oral Sander, *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e*, İmge Kitapevi Yayınları, İstanbul 2009, s. 298-299.

⁴⁰ Miyase Koyuncu Kaya, "Osmanlı İdaresinde Bir Balkan Şehri: Varna (1774- 1878)", *Turkish Studies*, 10/1 (2015), s. 384.

⁴¹ Gürsel, *a.g.e.*, s. 85.

⁴² Çakın, *a.g.e.*, s. 7.

⁴³ Gök, *a.g.t.*, s. 13.

⁴⁴ Turan, *a.g.m.*, s.114-115.

işgal etti. İngiltere, Fransa cephesinde bunlar yaşanırken Rusya, Osmanlı Devleti'ne tek başına savaş açma kararı aldı.⁴⁵

7 Mayıs tarihinde bir yandan Prut Nehri'ni geçerek Boğdan'a giren Rus birlikleri, diğer yandan doğuda Anapa Kalesi'ni kuşattı.⁴⁶ Rus tarafında bunlar yaşanırken, Osmanlı cephesinde işler yolunda değildi. Yeniçeri birliklerinin muhalefeti ve yeni kurulan ordu teşkilâtının henüz tamamlanamaması dolayısıyla bir hayli zor durumda olan Osmanlı Devleti, Bâb-ı Meşîhât'ta bir toplantı düzenlemeye karar verdi. 20 Mayıs 1828 tarihinde düzenlenen bu toplantıya oldukça geniş bir katılım sağlandı. Toplantıda söz alan, Şeyh Sıtkızâde Efendi, harbe girmenin gerekli olduğunu dile getirince, Sadrazam Selim Mehmed Paşa, savaştan korkmadıklarını ancak bunun vakitsiz olduğunu belirterek, yeni kurulan ordunun henüz savaşılabilecek bir durumda olmadığını vurguladı. Ancak yapılan tartışmaların ardından savaş fikri galip geldi ve Rusya'ya savaş ilan edilmesine karar verildi.⁴⁷ Fakat verilen bu karara rağmen Osmanlı'nın durumu ortaydı. Devlet böylesine büyük bir savaşı kaldırabilecek bir durumda değildi. İngiltere ve Fransa ile diplomatik ilişkiler de kesilmişti. Bu şartlar altında savaşmayı göze alan Osmanlı Devleti, taşra yöneticilerine gönderdiği beyannâme ile savaştan kaçınmanın Yunanlıların bağımsızlığını kabul etmek demek olduğunu belirterek bu savaşın sıradan bir savaş değil din ve milli varlık savaşı olduğunu vurguladı.⁴⁸ Sultan II. Mahmud tarafından Rumeli ve Anadolu eyaletleri başta olmak üzere imparatorluğun her bir noktasına gönderilen fermanlarda; Rusya'nın Osmanlı topraklarına tecavüz ettiği ve bunun karşılığında Osmanlı Devleti'nin savaş ilan ettiği belirtilerek, 12 yaşından 70 yaşına kadar eli silah tutan herkesin mücadeleye hazır vaziyette orduya katılması emrolundu.⁴⁹ Bu maksatla Anadolu ve Rumeli'nin birçok şehir ve kasabasına askerî ve sivil yetkililer gönderildi ve ahalinin orduya katılımı sağlanmaya çalışıldı. Osmanlı Devleti'nde bunlar yaşanırken Ruslar ise hazırlıklarını çok daha önceden tamamlamıştı. Öyle ki, Osmanlı Devleti'nin hazırlıkları devam ederken Ruslar, Kafkas ve Balkan Cephelerinde harekâta başlamıştı. Mevcut durum böyle iken Osmanlı Devleti, aldığı tedbir ve yaptığı hazırlıkları aceleye getirmek zorunda kaldı. Bu da savaş süresince birtakım eksikliklerin yaşanmasına sebep oldu. Ayrıca Balkan ve Kafkas Cephesi'nde aynı anda mücadele edilmesi mevcut sorunları daha da

⁴⁵ Özcan, *a.g.e.*, s. 20.

⁴⁶ Turan, *a.g.m.*, s. 116.

⁴⁷ Uçarol, *a.g.e.*, s. 164.

⁴⁸ Abdullah Saydam, "1828-1829 Türk-Rus Savaşı Ve Bir Bürokratin Doğuşu: Mehmed Vecîhî Paşa", *History Studies*, 11/4, (2019), s. 1345; Bilâl N. Şimşir, *Ege Sorunu-Belgeler*, C: I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s. XXV-XXVI; Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1774-1912)*, C.5, (Çev.) Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2009, s. 280.

⁴⁹ BOA, Cevdet Askerîye (C..AS.), 260-10829, H. 29. Z. 1243/M. 12 Temmuz 1828.

arttırdı. Bu nedenle Osmanlı Devleti, savaşı belirli kilit noktalar üzerinden yönetmek etmek zorunda kaldı. Balkan Cephesi'nde bu noktalar; Varna ve Şumnu iken, Doğu Cephesi'nde Erzurum, Kars, Ahılkelek ve Ahıska kilit noktalar olarak ön plana çıktı. Balkan Cephesi'nde Ağa Hüseyin Paşa ile Kaptan-ı Derya İzzet Paşa'yı görevlendiren Osmanlı Devleti, Doğu Cephesi'nde ise Galip Paşa'yı görevlendirmişti.⁵⁰

Ruslar ise Balkan Cephesi'nde Kont Diebitsch'i, Doğu Cephesi'nde ise Paskeviç'e görev vermişti. Öte yandan her iki cephe için 92 bin asker seferber eden Osmanlı Devleti'nin Kafkas Cephesi'ndeki kuvvetlerinin 32 binini düzensiz birlikler oluşturuyordu. Rus ordusunun mevcudu sadece Kafkas cephesinde ilk etapta 50 bin civarındaydı. Oldukça deneyimli askerlerden oluşan Rus ordusunun birçoğu da bölgeyi çok iyi tanıyan isimlerdi.⁵¹

Tarafların Askerî Gücü

Yeniçeri Ocağı'nı kısa bir süre önce lağveden Osmanlı Devleti'nde savaş başladığında ordu henüz yeni kurulmuştu. Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye adıyla kurulan ordu, ücretli askerlerden oluşmaktaydı. Genellikle kura usulüyle seçilen orduya Müslüman olmayanlar alınmazdı. Subay eksikliği başta olmak üzere birçok yönden eksiği bulunan ordunun en önemli yetersizliği ise yeterli tecrübe ve donanımına sahip olmamalarıydı. Bu da orduyu savunmasız ve güç durumda bırakıyordu.⁵² Bu sebeple devlet, ordunun asker sayısını arttırmak için ahaliden gönüllü asker toplama yoluna gitti. Balkan Cephesi'nde bu görevi, Kapıcıbaşı Ahmed Bey ve Pravadili Ömer Ağa'ya veren devlet, Şark Cephesi'nde ise Süleyman Efendi'yi görevlendirdi.⁵³ Bunun üzerine Rumeli'den 100 bin, Anadolu'dan ise 32 bin asker temin edildi.⁵⁴

Gönüllü birliklerin yanı sıra Osmanlı ordusunda Arnavut askerler de yer almaktaydı. Klasik dönemden itibaren Osmanlı ordusunda aylıklı olarak hizmet veren bu gruplar, ne zaman sefere iştirak edilmesi talep edilse Osmanlı ordusunda görev alırlardı.⁵⁵ Bunun yanı sıra kısa bir süre önce lağvedilen Yeniçeri birliklerinden de orduya katılmaları istendi. Yapılan çağrı üzerine Ankara vilayetinden 50, Kayseri kazasından 150, Bolu vilayetinden de bin yeniçeri orduya dâhil edildi.⁵⁶ Yine Kırşehir kazasından 150 asker cepheye

⁵⁰ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C: V., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007, s. 120; Adem Kara, "1828-29 Osmanlı- Rus Savaşı ve Anadolu'da Alınan Tedbirler", *Balkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8/14 (2005), s. 122.

⁵¹ Ahmed Muhtar, *a.g.e.*, s. 209.; Halûk F. Gürsel ise Osmanlı'nın Doğu Anadolu'daki gönüllü mevcudunun 32 bin olduğunu belirtirken, Balkanlarda bu sayının 100 binlere ulaştığını ifade eder. Ayrıntılı bilgi için Bkz.Gürsel, *a.g.e.*, s. 86.

⁵² Yaşar Kop, *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Kars ve Çevresi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1999, s. 50.

⁵³ Özcan, *a.g.e.*, s. 33.

⁵⁴ Gürsel, *a.g.e.*, s. 86.

⁵⁵ BOA, HAT., 1020-42605, H. 29. Z. 1243/M. 12 Temmuz 1828.

⁵⁶ Özcan, *a.g.e.*, s. 35.

gönderildi.⁵⁷ Ancak bu grupların cepheye ulaşması sanıldığı kadar kolay olmadı. Bunların bir kısmı daha cepheye varmadan firar etti. Öyle ki, Karesi Sancağı'ndan orduya dâhil olmak üzere yola çıkan iki bin yeniçerinin ancak bin kadarı belirlenen cepheye ulaştı.⁵⁸

Osmanlı ordusunda, cephe gerisinde hizmet veren gruplar da vardı. Bunlar, sıcak muharebeye girmeden, cephedeki ordunun ihtiyaçlarını belirlenen noktalara ulaştırmakla yükümlüydü. Bunlardan bir kısmı orduda daimî görev alırken, bir kısmı da sadece sefer zamanında orduya dâhil olurdu. Onlar da genellikle sefer güzergâhında bulunan idareci ve esnaftan seçilirdi.⁵⁹

Osmanlı ordusu, silah ve mühimmat bakımından da yetersizdi. Bu sebeple mevcut imalathânelere ek olarak Edirne, Şarköy, Şumnu, Akşehir, Çirmen ve Berkofça gibi birçok yere yeni imalathâneler açıldı.⁶⁰ Kimi zaman da silah ve mühimmat ihtiyacı, küçük atölyelerden sağlandı. Üretimin talebi karşılayamadığı durumlarda ise ahalinin elindeki silah ve mühimmatlar mübâyaa yoluyla satın alındı. Bazen de savaşa dâhil olmayan ülkelerin tesislerinden ve silah tüccarlarından bu tarz ihtiyaçlar temin edildi.⁶¹

Osmanlı ordusunun aksine Rus ordusu, Avrupa usulüne göre yetiştirilmiş tecrübeli askerden oluşmaktaydı. Sadece Balkan Cephesi'nde 130 bin askerini sahaya süren Ruslar, Kafkas Cephesi'nde ise 51 nizamî piyade taburu, 11 süvari grubu, Kuban ve Terek Kazaklarından kurulmuş 17 alayla sahadaydı. Bununla beraber denizlerde de üstünlüğü elinde bulunduran Rus birliklerine ait olan iki filonun biri Karadeniz'de diğeri ise Akdeniz'deydi. Karadeniz'deki filo 16 adet harp gemisi, 7 adet korvet (bugünkü kruvazör), 6 adet fırkateyn ve 1679 adet toptan oluşmaktaydı. Bu filoya Amiral Grig komutanlık ederken, Akdeniz'deki filonun komutanı Keyde idi.⁶²

Savaşın Başlaması ve Balkan Cephesi

Savaş, Doğu ve Batı harekâtı olmak üzere iki cephede cereyan etti. Osmanlı Devleti, başkentini daha yakından tehdit ettiği için bilhassa Balkan Cephesi'ne yoğunluk verdi.⁶³ Öyle ki, Balkanlardaki askerî harekât için savaşın hemen başında on tabur askerin yanı sıra Kırcaali askerinin de Şumnu

⁵⁷ BOA, C..AS., 232-9837, H. 07. C. 1244/M. 15 Aralık 1828.

⁵⁸ BOA, C..AS., 404-16698, H.19.B.1244/M. 25 Ocak 1829.

⁵⁹ Ahmet Çaparlar, *1828-1829 Osmanlı-Rus Harbi'nde Sefer Organizasyonu ve Lojistik*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş 2022, s. 51.

⁶⁰ BOA, C.. AS., 518-21639, H. 12. Za.1244/M. 16 Mayıs 1829.

⁶¹ Salim Aydın, "Osmanlı Silahları, Silah Üretim Merkezleri ve Literatürü Tarihi", *Tarih Okulu*, X (2011), s. 15-16.; Mehmet Çetin-Recep Kök, "Kırım Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti ile Müttefik Devletler Arasındaki Silah Ticareti (1854-1856)" *History Studies*, 8/4 (2017), s. 35.

⁶² Kop, *a.g.t.*, s. 55-57.

⁶³ Çakın, *a.g.e.*, s.23.

ordugâhına gönderilmesi kararlaştırıldı.⁶⁴ Yine Balkan Cephesi'ne gönderilmek üzere Hüdavendigâr, Kocaeli, Menteşe ve Karesi sancakları ve sair kazalardan ivedikle bölgeye asker nakli istendi.⁶⁵

Rus birlikleri de Balkan Cephesi'ni ziyadesiyle önemsiyordu. Burada kesin sonuç almak isteyen Ruslar, Balkan Cephesi komutanlığına Diebiç'i getirdi. Diebiç'in karşısında Osmanlı ordusunda, Balkan Cephesi'nde; Tuna Seraskeri Ağa Hüseyin Paşa ve Varna muhafızı Kaptan-ı Derya İzzet Paşa vardı. İstanbul ve çevresine yapılabilecek olası saldırılara karşı otuz bin asker görevlendiren Osmanlı Devleti, Çanakkale Boğazı üzerinden İstanbul'a yapılabilecek olası tehlikelere karşı da yedi bin asker görevlendirmişti. Bunun yanı sıra Tesalya'da on bin, Dobruca ve Tuna Nehri etrafındaki kalelerde otuz bin, Varna ve çevresinde yirmi bin asker görevlendiren devlet, Şumnu'da ise sadece savaşın başlarında yirmi beş bin kişilik bir askerî kuvvet konuşlandırmıştı.⁶⁶ Ayrıca bölgedeki köy ve kasabalardan da Osmanlı ordusuna gönüllü olarak katılanlar vardı. Yine Rumeli'deki bazı Tatar ve Kazak kabileleri ile Potkalı Kazaklarından bir grup da Osmanlı ordusuna gönüllü olarak katılmıştı.⁶⁷ Bunun yanı sıra Arnavut aylıklı askerlerden de yararlanılmıştı.⁶⁸ Öyle ki, Şumnu'da Serasker Hüseyin Paşa komutasındaki kırk bin kişilik askerî birliğin on bin kadarını Arnavut askerler oluşturmaktaydı. Ancak bu grupların orduda yer alması beraberinde bir dizi sorunu da getirdi. Kendi komutanları tarafından idare olunmaları dolayısıyla kolay kolay emir altına girmeyen bu gruplar, Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye birlikleri ile rekabet içindelerdi.⁶⁹

Balkan Cephesi'ndeki mücadeleler ağırlıklı olarak Vidin, Niğbolu, Rusçuk, Silistre ve Varna gibi merkezlerin savunulması şeklinde gerçekleşti.⁷⁰ Rusların öncelikli hedefi, bu kaleleri ele geçirerek Osmanlı Devleti'nin Balkanlardaki savunma direncini kırmaktı. Bu noktaları ele geçirmeden, ilerlenilmesi halinde birliklerinin saldırıya açık hale geleceğinin farkında olan Ruslar, ordunun ikmal yollarının kapanacağını da bilincindeydi.⁷¹ Bilhassa Varna, bu noktalar arasında en önemli güzergâhtı. Zira Varna yolu, Rus sınırında Osmanlı payitahtına giden en kısa yol olmakla beraber denizden takviye imkânı sağlamaktaydı. Bu maksatla şehri, denizden yirmi dört kıt'a savaş gemisi ile kuşatmaya başlayan Rus birlikleri, karadan da on sekiz bin asker ile harekete geçti. Rusların şehri muhasara altına alması üzerine Kaptan-ı

⁶⁴ BOA, HAT., 1021-42650, H. 29. M. 1244/M. 11 Ağustos 1828.; C.. AS., 941-40826, H. 05. S. 1242/ M. 8 Eylül 1826.

⁶⁵ BOA, HAT., 1037-42976, H. 25. Z. 1244/M. 28 Haziran 1829.

⁶⁶ Çakın, *a.g.e.*, s. 74.

⁶⁷ BOA, HAT., 296-17641, H. 29/Z.1244/M. 2 Temmuz 1829.

⁶⁸ BOA, C..AS., 154-6798, H. 29.Z.1244/M. 2 Temmuz 1829.

⁶⁹ BOA, HAT., 1071-43824, H. 09. M. 1244/M. 22 Temmuz 1828; Muhammed Emin Çalar, "Modern Ordunun Kadim Savaşçıları: 1828-1829 Osmanlı-Rus Harbi'nde Arnavut Askerlerin İstihdamı", *Türk Savaş Çalışmaları Dergisi*, 3/1 (2022), s. 74.

⁷⁰ BOA, HAT., 1074-43934, H. 29.Z. 1243/M. 12 Temmuz 1828.

⁷¹ Çalar, *a.g.m.*, s. 72.

derya İzzet Mehmet Paşa, maiyetindeki beş bin kişilik bir ordu ile 17 Temmuz'da Varna'ya girdi ve 21 Temmuz'da Rus birlikleri ile karşı karşıya geldi. Sirozi Yusuf Paşa'nın da yardıma geldiği bu çatışmada, her iki tarafta çok sayıda kayıp verdi.⁷² Bunun üzerine İstanbul'dan piyade ve süvari birlikleri ile Şumnu'dan dört tabur Mansûre ve beş bin kadar çeşitli sınıflara mensup askerî birlik Varna'ya gönderildi.⁷³ Ayrıca Şumnu civarında bulunan Filibeli Derviş Paşa'nın emrindeki 500 asker ile Ömer Viriyonu Paşa komutasındaki Arnavut askerlerin de Varna'ya gitmesi emrolundu.⁷⁴ Varna savunmasına destek gönderen yerlerden biri de Karadeniz kıyısındaki İğneada'ydı. İğneada Muhafızı Yusuf Paşa da maiyetindeki bin kadar askerin bir kısmını Varna'ya sevk etti.⁷⁵

Varna'da Osmanlı-Rus birlikleri arasında çok şiddetli çatışmalar yaşandı. Her iki tarafın da çok sayıda kayıp verdiği bu çatışmalar da bir Rus general öldürüldü. Bunun üzerinde Ruslar, çatışmanın şiddetini arttırarak 29 Eylül tarihinde şehri karadan ve denizden tamamen kuşattı. Ruslar kaleyi kuşattığında Osmanlı birliklerinin sayısı yok denecek kadar azdı. Bu sebeple iki gün içinde yardım gelmezse Varna'nın Ruslara teslim olacağını haberi gönderildi. Bu esnada Varna önünde bulunan Rus gemilerinin generali de Varna muhafızı İzzet Mehmet Paşa'ya mektup göndererek, Varna Kalesi'nin teslim edilmesini teklif etti. Bu teklif İzzet Mehmet Paşa ile Yusuf Paşa arasında ikiliğe neden oldu. İzzet Mehmet Paşa, kalenin teslim edilmesine razı gelmedi ve iç kaleye çekildi. Yusuf Paşa ise kalenin teslim edilmesinden yanaydı. Nitekim 10 Ekim tarihinde Yusuf Paşa, Rus karargâhına giderek kaleyi Ruslara teslim etti. Kalenin Rusların eline geçmesi, Ruslara lojistik destek konusunda önemli avantajlar sağladı ve Rusların ikmal yollarını güçlendirdi.⁷⁶

Varna'da bunlar yaşanırken Vidin'de savaşın ilk dönemlerinde ortaya çıkan başarılı direniş yerini hüsrana bırakmıştı. Bir yandan Arnavut askerlerin itaatsiz davranışları, diğer yandan artan Rus baskıları Vidin'de işleri zora sokmuştu.⁷⁷ Bunun üzerine Vidin Muhafızı İbrahim Paşa, Vidin ve çevresindeki tahkimatının güçlendirilmesini isteyerek bölgeye en hızlı şekilde asker sevk edilmesini istedi. Özellikle Vidin'e yakınlığı sebebiyle Filibe, Pazarcık ve Samakov'dan asker gönderilebileceğini ifade eden İbrahim Paşa, İstanbul'dan da iki bin eğitilmiş piyade askeri ile dört tabur Mansûre askerinin ivedilikle bölgeye gönderilmesini talep etti. Aynı zamanda obüs ve çarha toplarıyla

⁷² Baron V. Moltke, *1828 Seferi (Bulgarya ve Rumelide Ruslar)*, Çev. Dz. Kay. Ahmed Rasim; Dz. Bnb. Muammer, Askeri Matbaa, İstanbul 1932, s. 68-70.

⁷³ BOA, TS. MA.e., 861-9, H. 29. Z. 1244/M. 2 Temmuz 1829; HAT., 1018-42564, H. 15. Ra. 124+/M. 25 Ekim 1828; HAT., 1035-42926, H. 04. Ra. 1244/M. 14 Ekim 1828.

⁷⁴ Çakın, a.g.e., s.106; BOA, HAT., 1034-42919, H. 3. Ra. 1244/M. 23 Eylül 1828.; HAT., 1059-43550, H. 18. S. 1244/M. 30 Ağustos 1828.

⁷⁵ BOA, HAT., 1020-42605, H. 12. M. 1244/M. 25 Temmuz 1828.; HAT., 1020-42605, H. 24. Z. 1243/M. 7 Temmuz 1828.

⁷⁶ Kaya, a.g.m., s. 401.

⁷⁷ BOA, HAT, 1019/42597, H. 21.Ra. 1244/ M. 31 Ekim 1828.; BOA, HAT, 1061/43605, H. 25. C. 1244/M. 2 Ocak 1829.

beraber 120 topçu askerine ve üç bin kıyyelik top güllesine de ihtiyaç duyduklarını belirten İbrahim Paşa, bölgeye gönderilecek casusların da özenle seçilmesini istedi. Zira İbrahim Paşa'ya göre daha önce bölgeye gönderilen casuslardan yeteri kadar verim alınamamıştı. Hatta casuslar arasında bilgi kirliliğine neden olanlar da vardı. İbrahim Paşa'nın bu direktiflerini dikkate alan merkezî hükümet, insan kaynağı ve askerî mühimmatın bir kısmını İstanbul'dan, bir kısmını da Pirlepe, Doyran, Sofya ve Tikveş kazalarından tedarik edilerek Vidin'e gönderdi. Savaşın ilk döneminde Vidin'de sorunlar yaşansa da Ruslar, 1828 sefer döneminde burayı ele geçirmeyi başaramadı.⁷⁸

1828 sefer döneminde Vidin'in yanı sıra Şumnu, Niğbolu, Rusçuk ve Silistre'yi de ele geçirmek için harekete geçen Ruslar, Osmanlı birliklerinin başarılı savunması karşısında geri çekilmek zorunda kaldı. Her iki tarafta bu mücadelelerde çok kayıp verdi ve yaklaşan zorlu kış şartları nedeniyle Ruslar, kendilerine ait olan Baserabya'ya geri çekildi. 1829 tarihli sefer döneminde ise Rus üstünlüğü net olarak ortaya çıktı ve Osmanlı Devleti'nin önemli savunma merkezleri teker teker elden çıkmaya başladı. Özellikle yeterli asker ve mühimmata sahip olmayan kaleler ilk düşen yerler oldu. Vidin Kalesi de bunlardan biriydi. Vidin Muhafızı İbrahim Paşa'nın aktardığı bilgilere göre, kalede bulunan ve büyük çoğunluğunu Arnavut askerlerin oluşturduğu Osmanlı birlikleri, yeterli mühimmat ve erzâka sahip olmamaları nedeniyle yoğun bir direniş gösteremedi ve kale Ruslara teslim edildi.⁷⁹ Mayıs 1829 tarihinde ise Ruslar sayıca fazla olmalarının avantajını kullanarak Silistre'yi kuşattı. Rusların artan baskısına sadece altı hafta dayanabilen Osmanlı birlikleri, 13 Temmuz 1829 tarihinde geri çekilme zorunda kaldı. Silistre'nin düşmesinin ardından Rus birliklerinin bir kısmı Şumnu'ya gitti.⁸⁰ Bir kısım Rus birliği de Burgaz ve Sliven'i teslim aldıktan sonra yönünü İstanbul'a çevirdi. Bu durum İstanbul'da büyük yankı uyandırdı. 28 Ağustos'ta Edirne'ye kadar ilerleyen Rus birlikleri, İstanbul'un sadece 68 km uzağına dek ulaştı. Bunun üzerine Sultan II. Mahmud Rusların ilerleyişini durdurmak adına daha evvel reddettiği koşulları çok ağır olan Edirne Antlaşması'nı imzalamak zorunda kaldı.⁸¹

Şumnu Muhasarası

Bulgaristan ovasından 600-800 adım yüksekliğinde bulunan Şumnu, küme halinde bulunan tepelerin doğu eteklerindeki yaylada yer alır. Tepelerinden şehre doğru bakıldığında uçurumlu bayırların net olarak görüldüğü Şumnu, ele geçirilmesi güç yerlerden birisidir.⁸² Sahip olduğu bu özelliği sayesinde Osmanlı ordusunun karargâh merkezlerinden birisi olan Şumnu, aynı zamanda Silistre, Rusçuk, Yergöğü, Zıştovi ve Niğbolu gibi Tuna boyunca

⁷⁸ Çaparlar, *a.g.t.*, s. 22.

⁷⁹ BOA, HAT., 1062-43628, H. 07. B. 1244/M. 13 Ocak 1829.

⁸⁰ BOA, HAT., 1035-42941, H. 14. M. 1245/H. 16 Temmuz 1829.

⁸¹ Ahmet Köç, "1828-1829 Rus İşgali Sonrasında Silistre Vakıflarının Vaziyeti", *Vakıflar Dergisi*, 43 (2015), s. 62-63.; Turan, *a.g.m.*, s. 125.

⁸² Ahmed Muhtar, *a.g.e.*, 58.

sıralanan kalelerinin ikmal ve destek merkezidir. Bunun yanı sıra Tuna'dan gelecek ve güneye doğru yönelecek olası Rus saldırısına karşı doğudaki Varna ile birlikte ikinci bir savunma merkezi olan Şumnu, bölgenin stratejik noktalarından birisi olarak kabul görmektedir.⁸³

İbrail Kalesi'nin kuşatılması ile birlikte yönünü Osmanlı'nın bölgedeki önemli kalelerinden olan Şumnu, Silistre ve Varna'ya yöneten Ruslar, bu noktaları ele geçirerek Osmanlı Devleti'nin direncini kısa sürede kırmak niyetindeydi. Ancak Şumnu'nun hem konumu hem de karargâh merkezi olması Rusları endişelendiriyordu. Zira Osmanlı Devleti'nin buradaki asker sayısı diğer kale merkezlerindeki asker sayısından çok daha fazlaydı. Rusların burada başarılı olabilmeleri için daha fazla muhasara malzemesine ve destek kuvvete ihtiyacı vardı. Fakat bunun sağlanması mevcut koşullar altında pek mümkün değildi. Bu sebeple Osmanlı'nın bölgeye yardımlarını önleyerek Şumnu'yu muhasara altına alma fikri üzerine yoğunlaşan Ruslar, Şumnu'ya gelen bütün yolları tutarak Osmanlı'nın bölgeye yardım göndermesinin önüne geçmeye çalıştı.⁸⁴

Kaleyi dışardan gelecek destekten mahrum bıraktıktan sonra uzaktan muhasara etmeyi deneyen Ruslar, zamanla bu fikrin yanlış olduğuna kanaatine vararak kaleyi doğu tarafından kuşatmaya karar verdi.⁸⁵ Rusların doğu tarafından kaleyi kuşatmayı tercih etmelerinin sebebi ise yeterli desteğe sahip olmamalarıydı. Bu maksatla 3. Kolordu'yu kuzeyden, 7. Kolordu'yu güneyden harekete geçirerek Şumnu Kalesi'ni muhasara altına almaya çalışan Ruslar, 27 Temmuz tarihinde alçak tepeleri ve Istranca'ya doğru olan ormanlık alanları ele geçirdi. 28 Temmuz tarihinde Osmanlı süvari kuvvetlerinin şiddetli taarruzuyla karşı karşıya kalan Ruslar, bu esnada çalılık bir alanda sıkıştırıldı. Ancak Rus topçusunun şiddetli atışı karşısında Osmanlı birlikleri, daha fazla kayıp vermemek adına geri çekildi. Bu geri çekilişi fırsat bilen 3. Rus Kolordusu ise sırtlara yerleşmeyi başardı. Bu esnada 7. Kolordu da Çengölköy karşısında bulunan bölgede bir planga hattı meydana getirdi. Kalenin kuzey hattını ve Şumnu-Razgrad yoluna hâkim olmak adına 15. ve 16. Rus Avcı Alaylarını da kuzey kanada yaklaştıran Ruslar, bu alaylarla Şumnu'nun doğu cephesindeki vadi kısımlarını ve Istranca köyü kuzeyindeki tepeyi ele geçirdi. Bu esnada Şumnu'ya yapılacak olası tüm yardımları da önlemeye çalışan Ruslar, Şumnu'dan Eskicuma ve Eski İstanbul'a giden yolları kapatarak General Rodiger komutasındaki 4500 kişilik bir kuvveti 29 Temmuz günü Eski İstanbul ve Güneş köyü bölgesine gönderdi.⁸⁶

Rus birliklerinin karşısında Halil Paşa maiyetindeki askerlerle, Mansûre askerlerinden oluşan bir grup Osmanlı kuvveti vardı.⁸⁷ Ruslar her ne kadar

⁸³ Köksal, *a.g.m.* 2007, 601

⁸⁴ Çakın, *a.g.e.*, 92-93; BOA, HAT., 1012-42467, H. 21. M. 1244/H. 3 Ağustos 1828.

⁸⁵ Ahmed Muhtar, *a.g.e.*, s. 61.

⁸⁶ Çakın, *a.g.e.*, 93.

⁸⁷ BOA, HAT., 1057-43499, H. 01. Z. 1243/M. 14 Haziran 1828.; HAT., 1057-43499, H. 01. Z. 1243/M.14 Haziran 1828.

Şumnu'ya gelebilecek yardımları önlemek adına bir dizi tedbir alsa da Şumnu'daki birlikler, büyük oranda yeterliydi. Çirmen Mutasarrıfı Esad Paşa da Şumnu'da bulunan orduda işlerin yolunda olduğunu, artan baskılara rağmen Rusların başarılı olmasının bir hayli zor olduğunu belirtmekteydi.⁸⁸ Durumun farkında olan Ruslar ise Osmanlı birliklerinin Şumnu'daki direncini kırmak için bir an önce harekete geçmek istiyordu. Bu maksatla Ruslar, 1 Ağustos 1828 günü Çengelköy yakınında bulunan Tulça Komutanı İbrahim Paşa kuvvetlerine sabaha karşı taarruz etti. Bunun üzerine Aliş Paşa ile Kara Hüseyin Paşa bir miktar süvari askeri ile İbrahim Paşa ve beraberindeki birliklerin yardımına geldi. Onların gelmesiyle birlikte bir hayli rahatlayan Osmanlı birlikleri, Rus piyade ve süvari kuvvetlerini dereye sıkıştırmayı başardı. Diğer yandan Kırca askeri ile buna bağlı birlikler de Ruslara karşı saldırıya geçti. Bu saldırılar esnasında pek çok Rus askeri esir alındı. Birçoğu da esir olmaktan son anda kurtuldu. Osmanlı birlikleri ise yüz şehit ve iki yüz kadar yaralı verdi.⁸⁹

Takvimler 15 Ağustos'u gösterirken General Rodiger müfrezesi Güneş köyü bölgesine ani bir saldırı düzenledi. Osmanlı birliklerinin de karşılık vermesiyle taraflar arasında oldukça sert çatışmalar yaşandı. Yaşanan bu çatışmaların ardından Ruslar büyük bir hezimete uğrayarak Eski İstanbul'a doğru geri çekilmek durumunda kaldı.⁹⁰ Bu çekilme esnasında dere içerisine sıkıştırılan Ruslar, çok sayıda kayıp verdi.⁹¹ Bu geri çekilme ile birlikte Ruslar, Şumnu Kalesi'ni kuşatmanın sanıldığı kadar kolay olmadığını farkına vardı. Nitekim Ruslar, bu düşüncelerinde haksız değildi. Zira Şumnu Kalesi'nin dışardaki Türk kuvvetleri ile her daim irtibatı vardı. Gerekli erzak, asker ve mühimmat desteği kaleye kolaylıkla sağlanabilmekteydi.⁹² Özellikle Varna ve Silistre'de bulunan birlikler, Şumnu'ya her daim yardım yapmaktaydı.⁹³

27 Ağustos gecesi bir kez daha kaleden çıkan Ağa Hüseyin Paşa ve Halil Paşa emrindeki Osmanlı birlikleri, Rus kuvvetinin her iki kanadına taarruz etti. Bu saldırılar esnasında Rus kuvvetinin bir kısmı imha edildi bir kısmı da yaralı olarak esir alındı. Fakat Rusların 5. tabyayı bırakmaya niyeti yoktu. Bu maksatla karşı taarruza geçen Ruslar, Osmanlı birliklerini geri püskürtmeyi başardı. Ancak Osmanlı kuvvetlerinin durmaya niyeti yoktu. Aynı gece Çengelköy yakınındaki 23 nolu tabyaya taarruz edildi. Bu taarruz esnasında tabyada beş altı bin kişilik bir Rus kuvveti vardı. Harekâtı başlatan Esad ve Mısırlı Emin Paşaların emrinde ise on beş bin kadar piyade kuvveti bulunmaktaydı. Ayrıca beş bin kişilik bir süvari kuvveti de güneyden taarruz geçti. Osmanlı birliklerinin bu taarruzu karşısında yedek 3. Rus Alayı ile birkaç Hisar taburunu da muharebeye sokan Rusların bu hamlesi üzerine Osmanlı birlikleri kaleye geri çekildi. Ruslar ise Eski İstanbul'da bulunan kuvvetlerini geri çekti. Bu

⁸⁸ BOA, TS.MA. e, 1175-47, H. 15. M. 1244/M. 28 Temmuz 1828.

⁸⁹ Çakın, *a.g.e.*, s. 94.

⁹⁰ BOA, HAT. 1016-42512, H. 10.S.1244/M. 22 Ağustos 1828.

⁹¹ Çakın, *a.g.e.*, s. 94.

⁹² BOA, HAT. 1017-42553, H. 26. S. 1244/M. 7 Eylül 1828.

⁹³ BOA, HAT., 1049-43267, H. 13. Ra. 1244/M. 23 Eylül 1828; Çakın, *a.g.e.*, s. 94.

muharebenin ardından Osmanlı birlikleri 8 Eylül günü bir kez daha Şumnu'dan çıkış yaparak Rus kuvvetlerinin merkez istihkâmlarına taarruz etti. Artan bu saldırılar nedeniyle Rus komutan Vitgenştayn Yeni Pazar'a çekilmenin daha uygun olduğuna karar verdi. Ancak bu karar uygulanmadan Varna'nın bir an önce düşürülmesi haberi geldi. Bunun üzerine Vitgenştayn bir kısım kuvvetini Varna'ya göndermek zorunda kaldı. Şumnu da sadece 3. ve 7. Kolordu birlikleri kaldı. Rus askerinin büyük kısmının Varna'ya gitmesini fırsat veren Osmanlı birlikleri ise sık sık kaleden çıkarak Rus askerine saldırılar düzenledi.⁹⁴

Asker sayısının azalmasının yanı sıra artan sıcaklıklar dolayısıyla da zor durumda kalan Rus birlikleri, bir yandan da susuzlukla mücadele ediyordu. Su ihtiyacını karşılamak için kirli suları içmek durumunda kalan askerler arasında salgın hastalıklar baş göstermeye başladı. Nitekim bu salgın dolayısıyla Rus ordusunun yaklaşık %35'i veba, kolera ve dizanteri gibi hastalıklara yakalandı. Şumnu'daki Rus askerlerinin 1/5'i hayatını kaybederken, çok sayıda sivil insan öldü. Salgın sadece insanları değil hayvanları da ciddi ölçüde etkiledi. Öyle ki, bölgede bulunan hayvanlar için ot bulunamaz hale gelmişti. Hayvan yemi tedarikinde de ciddi sıkıntılar yaşanmaya başlamıştı.⁹⁵

Osmanlı birliklerinin durumu ise Rus birliklerinden farksızdı. Nitekim onlarda da en önemli mesele, zahire eksikliği idi.⁹⁶ Özellikle zahire aracının yetersiz olması bölgeye yeterli sayıda zahire gönderilmesine engel oluyordu.⁹⁷ Bu sorunu çözmek adına zaman zaman araç kiralama yoluna gidildi. Ancak Rus birliklerinin baskınları dolayısıyla zahire zamanında ulaştırılmıyordu. Aynı zamanda yolların büyük kısmının ormanlarla kaplı olması sevkiyatı daha da güçleştiriyordu. Osmanlı ordusunun büyük oranda yığıldığı Şumnu-İstanbul arasındaki yol ise sevkiyat açısından yetersizdi. Nitekim savaş nedeniyle oluşan yoğunluk bu yolu daha da kullanılamaz hale getirmişti. Bu da mühimmat ve iaşenin zamanında yerlerine teslimini engelliyordu.⁹⁸

Osmanlı birlikleri arasında yaşanan haberleşme sorunu, yetersiz asker sayısı gibi sorunlar da savaşın seyrini etkileyen nedenlerdendi. Özellikle Osmanlı ordusunun Rusların Rumeli'deki ilerleyişlerini yakından takip edememeleri, savunma ve taarruz harekâtını olumsuz etkiledi.⁹⁹ Ayrıca artan firar vakaları da savaşın seyrini olumsuz etkilemekteydi. Özellikle savaşın sonuna doğru firar vakaları bir hayli artmıştı.¹⁰⁰ Artan firar hadiselerini önlemek adına yollarda sıkı denetim yapan devlet, ormanları da tek tek taratıyordu.

⁹⁴ A.g.e., s. 95-96.; BOA, HAT., 1063-43645, H. 16. S. 1244/M. 28 Ağustos 1828.

⁹⁵ Özcan, a.g.e., s. 81; Vehbiye Eviz, *Şer'iyye Sicillerine Göre XIX. Yüzyılda Varna Kazası (1830-1878)*, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2022, s. 72.

⁹⁶ BOA, HAT., 1069-43770, H. 01. Ş. 1244/M. 3 Kasım 1828.

⁹⁷ Özcan, a.g.e., s. 54-55.

⁹⁸ Ahmed Muhtar, a.g.e., s. 56.

⁹⁹ BOA, HAT., 1059/43550, H. 17. S. 1244/M. 29 Ağustos 1828.

¹⁰⁰ BOA, HAT. 1027-42791, H. 19. S. 1245/M. 20 Ağustos 1829.

Yakalananlar ise yeniden orduya teslim edilmekteydi.¹⁰¹ Diğer yandan Osmanlı ordusu içersinde bulunan başıbozuk grupların disiplinden uzak tavırları da savaşın gidişatını etkileyen önemli bir etkendi.¹⁰² Devlete maddi külfet olan bu gruplar aynı zamanda ordu içinde huzursuzluk çıkmasına neden oluyordu.¹⁰³

Diğer yandan Silistre Kalesi'nin düşmesiyle birlikte General Krasofki emrindeki 3. Rus Kolordusu, 12 Temmuz 1829 tarihinde Şumnu Kalesi yakınlarına geldi. Bu esnada Şumnu Kalesi'nin savunması için toplanan kuvvetlerin toplamı 15 bin dolaylarındaydı. Bunların bir kısmını da ahali arasından gönüllü olarak katılanlar oluşturyordu. Rus birliklerinin sayısı ise günden güne artıyordu. Bunun üzerine Ağa Hüseyin Paşa ve beraberindeki birliklerin Şumnu'ya gönderilmesi kararlaştırıldı. Onların gelmesiyle birlikte Şumnu'daki Osmanlı birliklerinin sayısı 35 bini buldu.¹⁰⁴ Ancak Silistre'nin düşmesi Rusların planını değiştirdi. Şumnu'da daha fazla oyalanmak istemeyen Ruslar, 3. Kolordu ve General Krasofski'yi bölgede bırakarak Balkanların güneyine inmeye karar verdi. Rus birliklerinin bu hamlesi üzerine Seyyid Mehmed Paşa, Balkanlar Seraskeri tayin edilerek Şumnu tarafına daha fazla asker gönderilmemesi kararlaştırıldı.¹⁰⁵

Rus birliklerinin ikiye ayrılmasıyla birlikte Şumnu'daki baskı azaldı. Ancak bu defa da Balkanların güneyi tehdit altındaydı. Zira buradaki Rus birliklerinin mevcudu 100 bini bulmuştu. Sadrazam Reşit Mehmed Paşa, bu birliklerin Aydos tarafında toplandığını tahmin ettiğinden bölgeye 12 bin kişilik bir kuvvet gönderdi. Osmanlı kuvvetlerinin Aydos'a doğru hareket ettiğinin haberini alan Diebiç ise 6. ve 7. Kolordu ile Aydos üzerine yürüyerek ele geçirdi. Aydos'un düşmesinin ardından Ahyolu civarında bulunan 2. Rus Kolordusu Edirne'ye doğru yürümeye başladı. Bu sırada Yanbolu da Ruslar tarafından ele geçirildi.¹⁰⁶ Aydos ve Yanbolu'yu kolaylıkla ele geçiren Ruslar, yönünü İslimye'ye çevirdi. Bunun üzerine Bâb-ı Âli, Edirne önlerinde sağlam bir savunma oluşturmak amacıyla Halil Rıfat ve İbrahim Paşalara Edirne önlerine gelmelerini emretti. Osmanlı birliklerinin Edirne önlerinde toplanmasına fırsat vermek istemeyen Rus birlikleri ise İslimye'de bulunan Halil Rıfat Paşa komutasındaki birliklere saldırdı. Bu saldırılar esnasında Rus birliklerine ait 6. ve 7. Rus Kolordusu, Osmanlı birliklerini kısa sürede mağlup etti. İslimye'nin düşmesiyle birlikte Şumnu'daki ordunun da bir önemi kalmamıştı. Zira Rusların Edirne üzerine yürümesini engelleyecek bir güç artık yoktu. Durumun farkında Ruslar ise Şumnu'da bir miktar asker bıraktıktan sonra 14 Ağustos günü Yanbolu-Büyükderbent yolu üzerinden Edirne'ye doğru harekete geçti.¹⁰⁷

¹⁰¹ BOA, C.AS..243-10255, H.29. L. 1244/M. 4 Mayıs 1829.; C..AS., 1009-44193, H. 17. R. 1244/M.27 Ekim 1828.

¹⁰² Çalar, *a.g.m.*, s. 78.

¹⁰³ BOA, HAT., 1041-43098, H. 29. R. 1244/M. 8 Kasım 1828.

¹⁰⁴ Çakın, *a.g.e.*, s. 138.

¹⁰⁵ BOA, HAT., 1027-42793, H. 20. M. 1245/M. 22 Temmuz 1829.

¹⁰⁶ Çakın, *a.g.e.*, s.141-142. BOA, HAT., 1047-4322, H. 15. S. 1254/M. 16 Ağustos 1829.

¹⁰⁷ Çakın, *a.g.e.*, s. 143-146.

Rus ordusu, 19 Ağustos tarihinde Edirne önüne geldi. Ruslar Edirne'ye geldiğinde Edirne Komutanı Halil Paşa'ydı. Paşa'ya göre Edirne'yi savunmak için yeterince asker yoktu. Ayrıca iâşe sorunu da vardı. Bu sebeple muharebe edilmemeliydi. Halil, İbrahim ve Vecihi Paşaların ortaklaşa almış oldukları bu karar üzerine Süvari Yüzbaşı Rüstem Ağa incelemelerde bulunmak üzere Edirne'ye gönderildi. Rüstem Ağa döndüğünde, Rusların kırk bin kuvvet ve seksen topla Edirne'ye altı saat mesafede bulunduklarını, saldırımları halinde direnmenin güç olacağını Hadım Paşa'nın kendisine söylediğini bildirdi. Bunun üzerine bazı devlet adamları, buna karşı çıkarak acilen Hassa Muhafızı Osman Paşa'nın kuvvetleri ile Edirne'nin savunulmasına hazırlanmasını bildirdi. Ancak Sultan II. Mahmud bu duruma karşı çıktı. Hemen elçiliklerle temasa geçilerek barış için toplantı yapılmasını emretti. Sultanın bu kararının ardından İngiltere, Fransa elçileri ile o sırada İstanbul'da bulunan Prusya Generali ile görüşülerek barış için aracı olmaları istendi. Taraflar arasındaki görüşmeler devam ederken Ruslar, herhangi bir direnişle karşılaşmadan 21 Ağustos 1829 günü Edirne'ye girdi ve Kırklareli'ni işgal etti. Oysa Edirne Kale Komutanı Halil Paşa, istese maiyetindeki on beş bin asker ve ahaliden gönüllü katılanlarla Ruslara karşı uzunca süre direnebilirdi. Ancak bunu yapmak yerine Osman Paşa ile birlikte teslim olmayı tercih etti. Bunun üzerine Edirne Kalesi 22 Ağustos 1829 tarihinde muharebesiz olarak Ruslara teslim edildi.¹⁰⁸

Edirne ve Kırklareli'nin beklenmeyen bir şekilde Rusların eline geçmesi, devlet erkânı ve ahalide büyük bir telaşa neden oldu. Bir an evvel İstanbul'un savunulması için tedbirler düşünen merkezî hükümet, 12-40 yaş aralığındaki Müslüman erkeklerin sayımını yaptırdı. Bu sayımlarda seksen bin kişi tespit edildi. Bunların basit bir eğitim görmesi için günlük eğitimlere başlandı. Ayrıca Üsküdar'da bulunan üç Mansûre taburu Davutpaşa'ya gönderildi. Yerine Üsküdar ve İstanbul ahalisinden askerler konuldu. Kilyos'a da 500 kişilik bir kuvvet gönderen hükümet, Üsküdar'dan Kavak'a, Beşiktaş'tan Büyükdere'ye kadar olan bölgenin asayişini sağlamak için de tedbirler aldı.¹⁰⁹

Osmanlı tarafında bunlar yaşanırken, Rus tarafında da işler yolunda değildi. Sağanak yağmurlar, hava sıcaklıklarının artması, erzak yetersizliği, askerlerin iyi beslenememesi özellikle askerler arasında yaygınlaşan bulaşıcı hastalıklar, Rus ordusunu iyice müşkül durumda bırakmıştı.¹¹⁰ Bu sebeple Ruslar da muharebenin bir an önce sona erdirilmesini istiyordu. Bunun üzerine İmparator Nikola barış görüşmelerinin başlamasına razı oldu ve 1 Eylül 1829 tarihinde taraflar arasında barış görüşmeleri başladı. Ancak görüşmelerde Rus tarafının isteklerini fazla bulan Osmanlı heyeti masadan kalktı. Osmanlı'nın bu hamlesi üzerine Generali Diebiç, Rus kuvvetlerine İstanbul'a yürümesini emretti. Rusların bu hamlesi İstanbul'da endişeye sebebiyet verdi. Bunun üzerine Osmanlı Devleti Rusların teklifini kabul edilerek 14 Eylül 1829

¹⁰⁸ Çakın, *a.g.e.*, s. 143-146.

¹⁰⁹ Çakın, *a.g.e.*, s. 146-147.

¹¹⁰ BOA, HAT., 1063-43645, H. 16. S. 1245/M. 17 Ağustos 1829.

tarihinde Edirne Barış Antlaşması'nı imzaladı.¹¹¹ Bu antlaşma ile Osmanlı Devleti, Rusların Sırbistan meselesindeki isteklerini kabul etti. Prensliklerde asker bulundurulmaması karşılığında Tuna Nehri'nin güneyinde almış olduğu toprakları geri vermeyi taahhüt eden Rusların bu taahhütü karşılığında Şumnu, Silistre ve Edirne şehirleri Osmanlı'ya bırakıldı.¹¹² Aynı zamanda bu antlaşma ile Rus ticaret gemileri boğazlardan serbestçe geçebilme hakkı kazandı. Rus halkından olanlar ise Osmanlı ülkesinde rahatlıkla ticaret yapabileceklerdi.¹¹³

Sonuç

1828-1829 Osmanlı Rus harbi, doğu ve batı cephesinde oldukça geniş bir alanda meydana geldi. Görünürdeki sebebi, Navarin Limanı'na demirlemiş olan Osmanlı donanmasının müttefik devletler tarafından ateşe verilmesi olarak lanse edilen bu savaşın arka planında birden fazla neden yer almaktadır. Bunlardan en mühimi şüphesiz Rusların Osmanlı Devleti'ni yıkma arzusudur. 1828-1829 Osmanlı Rus harbi başladığında Osmanlı Devleti içte ve dışta birçok sorunla uğraşmaktaydı. Bu sebeple tüm dikkatini savaşa veremeyen Osmanlı Devleti, Rus kuvvetleri karşısında bir hayli zorlandı.

Balkan Cephesi'ndeki mücadeleler Şumnu, Vidin, Niğbolu, Rusçuk, Silistre ve Varna gibi merkezlerin savunulması şeklinde gerçekleşti. Bu kaleleri ele geçirerek Osmanlı Devleti'nin Balkanlardaki savunma direncini kırmak isteyen Ruslar, defalarca kez strateji değiştirmelerine rağmen Şumnu'yu ele geçiremedi. Bunda Osmanlı ordusunun müthiş direnişi ve kale dışına rahatlıkla çıkabilecek askere sahip olmaları oldukça etkiliydi. Aynı zamanda Şumnu'nun, zorlayıcı coğrafi yapısı da Şumnu'nun Ruslar tarafından ele geçirilememesinin bir diğer faktörüydü. Ancak Şumnu'daki bu önemli başarı savaşın geneline yansımada. Şumnu'yu ele geçiremeyen Rus birlikleri, yönünü İstanbul'a çevirerek Kırklareli ve Edirne'yi tek bir el ateş etmeden ele geçirdi. Bunda Edirne Kalesi Komutanı Halil Paşa'nın rolü büyüktü. Nitekim Paşa, Ruslarla mücadeleye dahi girmemişti. Oysa Ruslar Edirne'ye geldiğinde ordusu bitap durumdaydı. Bilhassa ordu içinde yaygınlaşan salgın hastalıklar, orduyu kötü etkilemişti. Halil Paşa teslim olmak yerine mücadele etmeyi tercih etse belki de savaşın sonucu Osmanlı için bu denli ağır olmayacaktı.

Ordusu bitap durumda olan Rusların Edirne ve Kırklareli'ni savaşmadan ele geçirmesi ve payitahta bu denli yaklaşması, onlar için büyük bir başarıydı. Osmanlı tarafında ise süreç doğru yönetilmemişti. Sorumluluk almak yerine kısa sürede masaya oturmayı hedefleyen idarecilerin bu tavrı, Osmanlı Devleti'ni tarihinin en zorlu antlaşmalarından birisini yapmaya mecbur bıraktı.

¹¹¹ Çakın, *a.g.e.*, s. 148-149.

¹¹² Köç, *a.g.m.*, s. 62-63; Uçarol, *a.g.e.*, s. 166-167.

¹¹³ Çakın, *a.g.e.*, s. 149.

KAYNAKLAR

1. Arşiv Kaynaklar

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi Dairesi Başkanlığı (BOA) Belgeleri

Cevdet Askeriye (C..AS.) Dosya No: 518/21639, 941/40826, 1009/44193, 232/9837, 260/10829, 404/16698, 154/6798, 243/10255.

Hatt-ı Hümâyûn (HAT.) Dosya No: 1019/42597, 1061/43605, 1016/42512, 1017/42553, 1027/42791, 1012/42467, 1018/42564, 1020/42605, 1021/42650, 1027/42793, 1034/42919, 1035/42926, 1035/42941, 1037/42976, 1041/43098, 1047/4322, 1049/43267, 1057/43499, 1059/43550, 1062/43628, 1063/43645, 1071/43824, 1074/43934, 296/17641, 1069/43770.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Evrak (TS. MA.e.) Dosya No: 711/101, 715/29, 861/9, 1175/47.

2. Kitap ve Makaleler

AHMED MUHTAR PAŞA, 1828–1829 *Türkiye-Rusya Seferi ve Edirne Muahdesi*, C: I., Büyük Erkan-ı Harbiye Reisliği Ankara Matbaası, 1928.

ARMAOĞLU, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*, Alkım Yayınları, İstanbul 2006.

AYDÜZ, Salim, “Osmanlı Silahları, Silah Üretim Merkezleri ve Literatürü Tarihi”, *Tarih Okulu*, X (2011), ss. 1-37.

BARKAN, Ömer Lütfi, “Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler”, *İstanbul Üniversitesi İFM*, 15/1-4 (1953), ss.209-237.

BEYDİLLİ, Kemal, “Mahmud II”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C: 27, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003, ss. 352-357.

BIÇAKLI, Hüseyin Avni, *Türkiye-Bulgaristan İlişkileri (1878-2008)*, İmge Kitanevi Yayınları, İstanbul 2016.

ÇAKIN, Naci, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi III'ncü Cilt 5'nci Kısım Eki - Osmanlı-Rus Harbi (1828-1829) Etüt*, Gnkur. Basımevi, Ankara 1978.

ÇALAR, Muhammed Emin, “Modern Ordunun Kadim Savaşçıları: 1828-1829 Osmanlı-Rus Harbi'nde Arnavut Askerlerin İstihdamı”, *Türk Savaş Çalışmaları Dergisi*, 3/1 (2022), ss. 67-85.

ÇAPARLAR, Ahmet, *1828-1829 Osmanlı-Rus Harbi'nde Sefer Organizasyonu ve Lojistik*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş 2022.

ÇETİN, Mehmet-KÖK, Recep, “Kırım Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti ile Müttefik Devletler Arasındaki Silah Ticareti (1854-1856)” *History Studies*, 8/4 (2017), ss. 33-56.

DANIŞMEND, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, CIV, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2011.

EVİZ, Vehbiye, *Şer'iyye Sicillerine Göre XIX. Yüzyılda Varna Kazası (1830-1878)*, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2022.

Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi, C: 3, 2. Kitap, Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, YKY., İstanbul 2007.

GÖK, Fatma Yelda, *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Dogu Anadolu*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya 2008.

GÜRSEL, Halûk F., *Tarih Boyunca Türk-Rus İlişkileri*, Baha Matbaası, İstanbul 1968.

İNALCIK, Halil- OĞUZ, Mevlûd, *Gazavât-ı Sultân Murâd b. Mehmed Hân*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.

JORGA, Nicolae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1774-1912)*, C: 5, Çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2009.

KARA, Adem, “1828-29 Osmanlı- Rus Savaşı ve Anadolu'da Alınan Tedbirler”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8/14 (2005), ss. 115-131.

KARAGÖZ, Senem, “XV. Yüzyılda Bir İskân Metodu Olarak Mezralarda Şenlendirme: Şumnu Örneği (Mezralar: Üzerinde Son Bulan Yaşamın Kalan İzleri mi Yoksa Yeni Başlayacak Hayatın İlk Adımları mı?)”, *Rumelide Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 7(2020), ss. 380-390.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C: V, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007.

KAYA, Miyase Koyuncu, “Osmanlı İdaresinde Bir Balkan Şehri: Varna (1774- 1878)”, *Turkish Studies*, 10/1 (2015), ss. 383-418.

KİEL, Machiel, “Şumnu”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C: 39, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi Yayınları, İstanbul 2010, ss. 227-230.

KOP, Yaşar, *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Kars ve Çevresi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1999.

KÖÇ, Ahmet, “1828-1829 Rus İşgali Sonrasında Silistre Vakıflarının Vaziyeti”, *Vakıflar Dergisi*, 43 (2015), ss. 59-76.

KÖKSAL, Osman, “XIX. Yüzyıl Ortalarında Şumnu'daki Gayrimüslim Sekenenin Demografik, Sosyo-Ekonomik Görünümü”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6/2 (2005), s. 185-213.

_____, “XIX. Yüzyıl Osmanlı Dünyasında Birlikte Yaşam Standardına Lokal Bir Yaklaşım: Şumnu Örneği”, *38. Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*, 10-15 Eylül 2007, ss. 599-628.

KURAT, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

_____, *Türkiye ve Rusya (1789-1919)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.

MOLTKE, Baron V., *1828 Seferi (Bulgarya ve Rumelide Ruslar)*, Çev. Dz. Kay. Ahmed Rasim; Dz. Bnb. Muammer, Askeri Matbaa, İstanbul 1932.

MUSTAFAYEV, Beşir, “Cihan Hâkimiyetini Moskoflara Öğütleyen Deli Petro’nun Vasiyetnamesi ve Ermenistan Devletinin Kurulmasında Etkisi”, *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, 4/11 (2013), ss. 17-27.

NEŞRÎ, Mehmed, *Kitâb-ı Cihan-Nümâ Neşri Tarihi*, C: I, Haz. Faik Reşit Unat; Mehmed A. Köymen, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995.

ÖZCAN, Besim, “1828-29 Osmanlı-Rus Harbi’nde Erzurum Eyaleti’nden Rusya’ya Göçürülen Ermenilerin Geri Dönüşlerini Sağlama Faaliyetleri”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 46 (2011), ss. 195-204.

ÖZCAN, Tuğrul, “1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı Sırasında Yaşanan Sağlık Sorunları”, *History Studies*, 2/3 (2010), ss. 257-271.

_____, *Sosyal ve Ekonomik Etkileri Açısından 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı*, Gece Kitaplığı, Ankara 2014.

_____, “Yeniçeri Ocağı’nın Kaldırılmasının Toplumsal Etkileri: Bosna Eyaleti Örneği”, (Ed.) Zafer Gölen; Abidin Temizer, *Osmanlı Dönemi Balkan Şehirleri*, Cilt: 3, Gece Kitaplığı, Ankara 2016, ss. 1319-1364.

ÖZDEMİR, Fatih, *Td 382 Numaralı Tahrir Defterine Göre Kanuni Devrinde Şumnu Nahiyesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2015.

SANDER, Oral, *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918’e*, İmge Kitabevi Yayınları, İstanbul 2009.

SAYDAM, Abdullah, “1828-1829 Türk-Rus Savaşı ve Bir Bürokratın Doğuşu: Mehmed Vecihî Paşa”, *History Studies*, 11/4, (2019), ss. 1341-1361.

ŞİMŞİR, Bilâl N., *Ege Sorunu-Belgeler*, C: I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.

TURAN, Şerafettin, “1829 Edirne Antlaşması”, *AÜ. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 9/1-2 (1951), ss.111-151.

UÇAROL, Rıfat, *Siyasi Tarih (1789-2001)*, Der Yayınları, İstanbul 2006.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C: I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2016.

3. Şekiller

Şekil 1: Naci Çakın, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi III’ncü Cilt 5’nci Kısım Eki -Osmanlı-Rus Harbi (1828-1829) Etüt*, Gnkur. Basımevi, Ankara 1978.

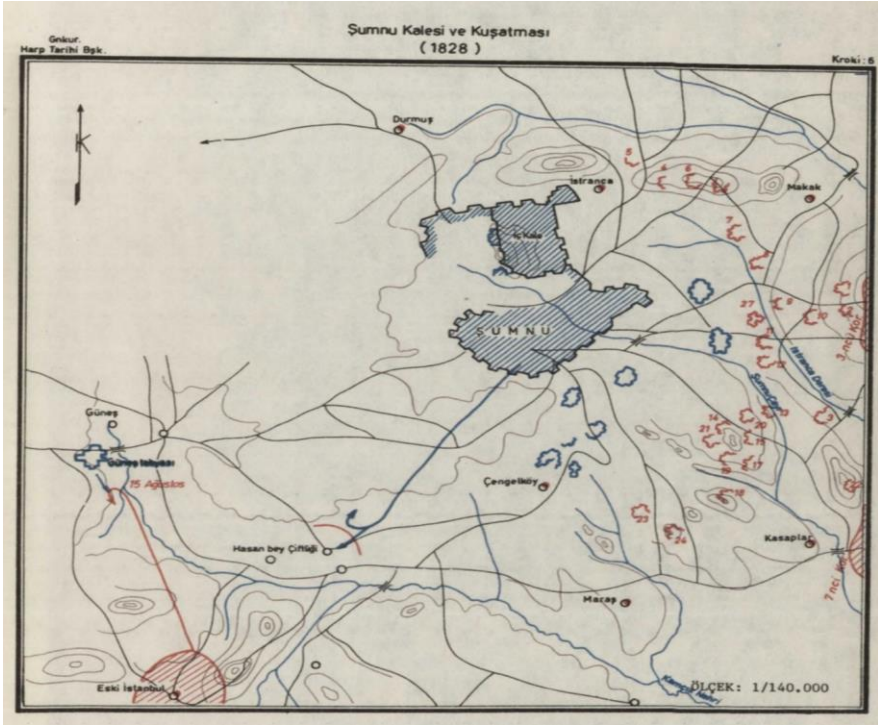
Şekil 2: Naci Çakın, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi III’ncü Cilt 5’nci Kısım Eki -Osmanlı-Rus Harbi (1828-1829) Etüt*, Gnkur. Basımevi, Ankara 1978.

Şekil 3: Naci Çakın, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi III’ncü Cilt 5’nci Kısım Eki -Osmanlı-Rus Harbi (1828-1829) Etüt*, Gnkur. Basımevi, Ankara 1978.

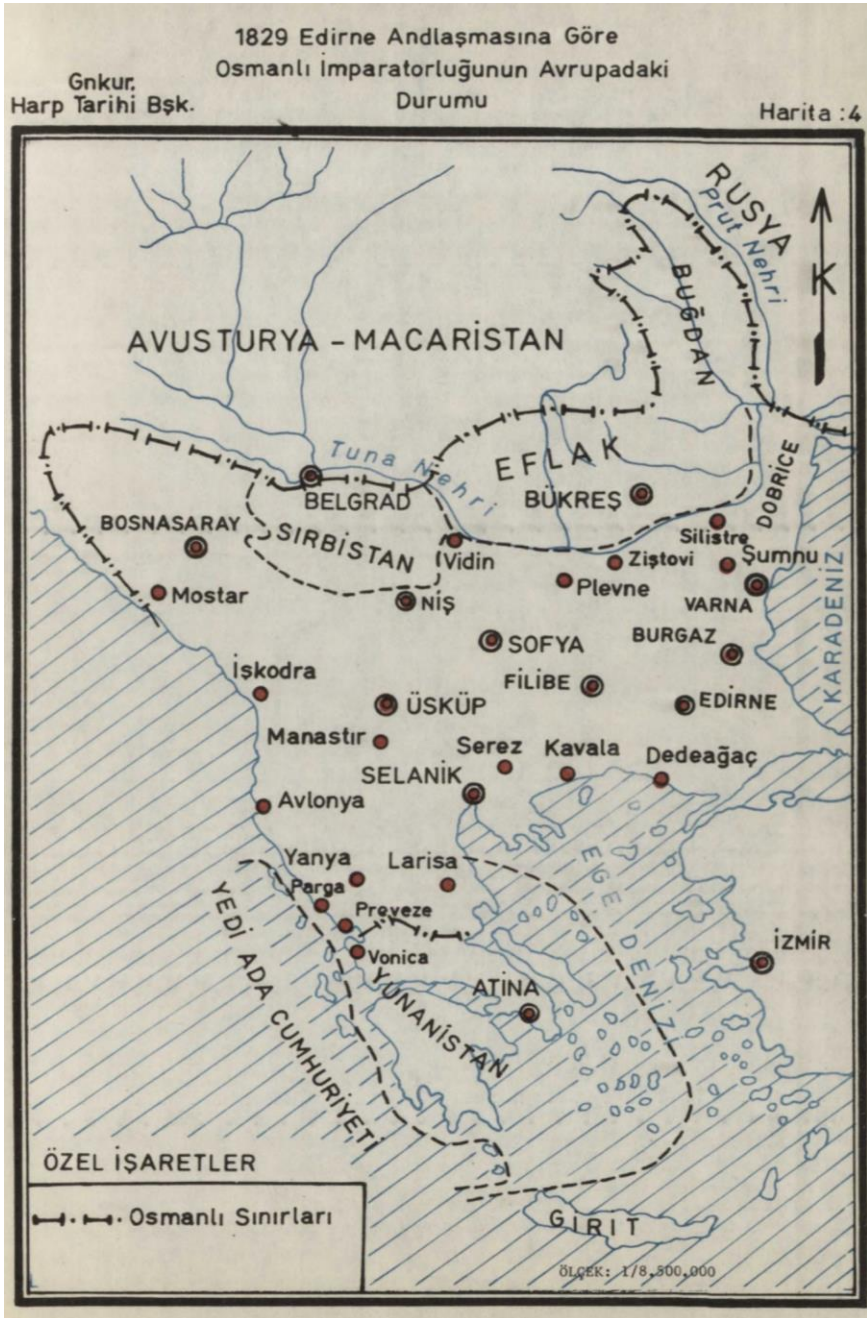
EKLER

Şekil 1: Balkan Cephesi'ndeki Harekât Alanı

Şekil 2: Şumnu Kalesi Kuşatması'nın Hakerât Planı

Şekil 3: Edirne Antlaşması'na Göre Osmanlı Devleti'nin Sınırları

GASTRONOMİ ROTASI: KARADENİZ MUTFAĞI'NDA (SAMSUN-ORDU-GİRESUN- TRABZON-RİZE) COĞRAFI İŞARETLİ ÜRÜNLER ÜZERİNE BİR İNCELEME*

*Esra ÖZATA ŞAHİN***

ÖZ

Bu çalışma, Karadeniz bölgesinde sahile kıyısı olan şehirlerin coğrafi işaretleme çalışmalarının mevcut durumunu Türk Patent ve Marka Kurumunun veri tabanında “Fırıncılık ve pastacılık mamulleri, hamur işleri, tatlılar” ve “Yemekler ve Çorbalar” kategorileri altında sıralanan ürünler ve söz konusu illerin Kültür ve Turizm Müdürlükleri tarafından oluşturulan yemek listeleri de dikkate alınarak bir gastronomi rotası ortaya koymayı amaçlamaktadır. Coğrafi işaretler, belirli bir bölgeye özgü, geleneksel üretim yöntemleriyle üretilen ve kalitesi veya özellikleri itibarıyla o bölgeye atfedilen ürünleri tanımlayan işaretlerdir. Karadeniz mutfağı, doğal zenginlikleri ve kendine özgü lezzetleri ile bilinirken, coğrafi işaretli ürünler bu mutfağın en değerli parçalarını oluşturmaktadır. Bu ürünler, bölgenin kültürel mirasını koruma ve sürdürülebilir turizm hedeflerine katkıda bulunma potansiyeline sahiptir. Araştırmanın evrenini Türk Patent ve Marka Kurumunun veri tabanı ve İl Kültür Turizm Müdürlükleri’nin web sayfaları oluşturmaktadır. Veriler (coğrafi işaretli ürünler ve illerin web sayfalarında yer alan ürünler) derlenerek bir gastronomi rotası oluşturulmuştur. Araştırma sonucunda, Samsun-Ordu-Giresun-Trabzon-Rize illerinde “fırıncılık ve pastacılık mamulleri, hamur işleri, tatlılar” ve “yemekler ve çorbalar” kategorisindeki dağılımlar incelendiğinde toplam tescilli ürün sayısı 36 olup dağılımı ise Ordu (n:12), Samsun (n:9), Rize (n:8), Trabzon (n:4) ve Giresun (n:3) şeklindedir. Karadeniz bölgesinin zengin gastronomik mirasının, coğrafi işaret tescili ile daha da anlam kazandığı ve bölgenin turizm potansiyelinin bu tür rotalar aracılığıyla artırılabilceği tespit edilmiştir. Bu bağlamda, oluşturulan gastronomi rotası, bölgenin mutfak kültürünü daha geniş kitlelere tanıtmak ve gastronomi turizmini teşvik etmek amacıyla önemli bir potansiyel taşımaktadır.

Anahtar Sözcükler: Coğrafi İşaret, Tescil, Mahreç, Gastronomi Rotası

* *Gönderim Tarihi: 01.09.2024. Kabul Tarihi: 10.11.2024.*

** *Dr. Öğr. Üyesi, Hitit Üniversitesi, Alaca Avni Çelik Meslek Yüksekokulu Otel, Lokanta ve İkram Hizmetleri Bölümü, ÇORUM. esraozata@hitit.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9438-5882.*

GASTRONOMY ROUTE: A STUDY ON GEOGRAPHICALLY INDICATED PRODUCTS IN THE BLACK SEA CUISINE (SAMSUN- ORDU-GİRESUN-TRABZON-RİZE)

ABSTRACT

This study aims to create a gastronomic route by considering the current status of geographical indication studies in coastal cities of the Black Sea region, focusing on products listed under the categories of “Bakery and pastry products, pastries, desserts” and “Meals and Soups” in the Turkish Patent and Trademark Office’s database, as well as food lists created by the Culture and Tourism Directorates of the relevant provinces. Geographical indications are signs that define products specific to a certain region, produced with traditional methods, and attributed to that region in terms of quality or characteristics. While Black Sea cuisine is known for its natural richness and unique flavors, GI products constitute the most valuable parts of this cuisine. These products have the potential to preserve the region’s cultural heritage and contribute to sustainable tourism goals. The research universe consists of the database of the Turkish Patent and Trademark Office and the websites of the Provincial Culture and Tourism Directorates. Data (GI products and products featured on the provinces’ web pages) were compiled to create a gastronomic route. As a result of the research, when examining the distribution of products in the categories of “bakery and pastry products, pastries, desserts” and “meals and soups” in the provinces of Samsun, Ordu, Giresun, Trabzon, and Rize, the total number of registered products is 36, with the distribution as follows: Ordu (n: 12), Samsun (n: 9), Rize (n: 8), Trabzon (n: 4), and Giresun (n: 3). It has been determined that the rich gastronomic heritage of the Black Sea region gains further significance with the registration of geographical indications, and that the region’s tourism potential can be enhanced through such routes. In this context, the gastronomic route created offers significant potential to introduce the region’s culinary culture to a wider audience and promote gastronomic tourism.

Keywords: Geographical Indication, Registration, Origin, Gastronomy Route

Giriş

Mutfak, herhangi bir sosyal grubun kültürel bir simgesi, bir hafızası ve esas olarak kültürel mirasıdır. Kültürel miras olarak gastronomi, aynı kökenden gelenlerin dili olarak kabul edildiği gibi, bir iletişim unsuru olarak da mutfağının, gelenek ve damak zevkinin nesilden nesile aktarılan mirasını oluşturmaktadır¹. Gastronomi, turizm sektöründe önemli bir unsur haline gelerek destinasyonları farklılaştırmaktadır. Destinasyonlar, markalaşma ve bölgesel kalkınma için yerel mutfağı stratejik olarak kullanmakta ve böylece turistlerin

¹ L. Jantsch, S. S. Flores-Z. Do N. Vale, “Local Gastronomy And Wine Geographical Indications (Gis): Framework For Identifying Pairing Potential”, *International Journal Of Gastronomy And Food Science*, 2024, 35, s. 856-869.

deneyimlerini ve bölgesel kimliklerini geliştirmektedir². Turistlerin tercihlerini anlamak, turizmin rekabet gücünü artırmanın anahtarıdır. Farklı gastronomi destinasyonlarının kendilerine özgü benzersiz mutfak kültürleri ve ortamları vardır³. Bir destinasyonun mutfak mirası hem ulusal hem de yerel kültüre yerleşmiştir, çünkü yemek, kültürler arası değişimin gerçekleştiği bir nokta olarak kabul edilmektedir⁴.

Bir bölgenin kültürünün bir parçası olan yerel mutfak, turistleri bir destinasyona çeken önemli bir faktördür. Aynı zamanda yerel mutfak, bir bölgenin sakinlerinin kültürünü, yaşam tarzını, beslenme biçimini ve çeşitli kültürel uygulamalarını yansıtmaktadır⁵. Yerel yemekler, ulusal, bölgesel ve kişisel kimliği ifade etmekte ve bir destinasyonun imajını güçlendirebilmektedir⁶. Bir yemek destinasyonunun imajının inşası çok sayıda faktörden etkilenmektedir. Bu unsurlar, turistlerin yerel mutfaka ilişkin algılarını ve değerlendirmelerini ve aynı zamanda kalite, özgünlük, çeşitlilik ve çekicilik gibi temel unsurları kapsamaktadır⁷. Yerel gastro-nomiye teşvik etmek, yerel ekonomileri desteklemenin ve güçlendirmenin, mutfak mirasını korumanın ve varış yerinin özgünlüğüne değer katmanın, yerel ve bölgesel turist kaynaklarının tabanını genişletmenin, iyileştirmenin ve tarımsal üretimi teşvik etmenin etkili bir yoludur⁸. Tarımsal gıda sektöründe, firmalar ve yerel sistemler büyüme için coğrafi işaretleri temel stratejik varlıklar olarak kullanabilmektedir⁹. Coğrafi İşaretler, “belirli bir yerde üretilen, kalitesi veya özellikleri coğrafi kökenlerine

² Nuria Virto Recuero, Cristina Valilla Arróspide, “Culinary Destination Enchantment: The Strategic Interplay Of Local Gastronomy In Regional Tourism Development”, *International Journal Of Gastronomy And Food Science*, 2024, 36, s. 931-946.

³ Mian Yang, Jian Qiu, - Keying Ding, Sining Zhang, Wenjie Fan, “Visitor Preferences In Rural Gastronomic Tourism Environment And The Related Design Implications”, *Heliyon*, 2024, 10, 3, s. 72-86.

⁴ Anne Marie Lebrun-Patrick Bouchet, “Dining-Out Preferences Of Domestic Tourists At A Gastronomic Destination: The Major Influence Of Localness In France”, *Tourism Management Perspectives*, 2024, 50, s. 217-229.

⁵ Jantsch- Flores-Vale, *a.g.m.* s. 858.

⁶ Ja Young Jacey Choe-Seongseop Sam Kim, “Effects Of Tourists’ Local Food Consumption Value On Attitude, Food Destination Image, And Behavioral Intention”, *International Journal Of Hospitality Management*, 2018, 71, s. 1-10.

⁷ Nuria Recuero-Virto-Cristina Valilla Arróspide, “Culinary Destination Enchantment: The Strategic Interplay Of Local Gastronomy In Regional Tourism Development”, *International Journal Of Gastronomy And Food Science*, 2024, 36, s. 931-946.

⁸ Jantsch- Flores-Vale, *a.g.m.* s. 859.

⁹ Stefanelle Stranieri-Luigi Orsi-Federico Zilia-Ivan De Noni-Alessandro Olper, “Terroir Takes On Technology: Geographical Indications, Agri-Food Innovation, And Regional Competitiveness In Europe”, *Journal Of Rural Studies*, 2024, 110, s. 368-381.

atfedilen ürünleri tanımlayan adlar"dır^{10 11}. Bir bölgenin fiziksel özelliklerinden, tarihinden ve kültüründen türetilen somut ve soyut nitelikleri harmanlamaktadır¹².

Coğrafi işaret, pazar tanınırlığına, prim yakalamaya, egzotiklik veya kıtlık imajları yaratmaya, ürünlerini diğerlerinden farklılaştırmaya ve yasal koruma elde etmeye yardımcı olur. Ayrıca, belirli sosyo-kültürel bölge için bir yeterlilik stratejisi olarak tanındığı için yerel tarımsal kalkınma sağlamaktadır¹³. Türkiye'nin bölge mutfaklarına bakıldığında ise oldukça çeşitli ve zengin ürünlerinin ve bu ürünlerle yapılan birçok yöresel yemeklerinin olduğunu söylemek gerekir. Karadeniz bölgesi ise coğrafi konum ve iklim açısından kendine has özellikleriyle dikkat çeken bir bölgedir. Karadeniz Bölgesi, yoğun yağış alan coğrafi yapısıyla tanınır ve bu özelliği, bölgenin zengin bitki örtüsüne büyük katkı sağlamıştır. Bölgenin bu doğal zenginliği, mutfak kültüründe de belirgin bir şekilde kendini göstermektedir. Karadeniz'de sebze ve yeşillik bolluğu dikkat çekerken, aynı zamanda balıkçılık ve bahçe sebzeciliği de oldukça gelişmiştir. Bu unsurlar, Karadeniz mutfağının karakteristik özelliklerini oluşturmaktadır¹⁴.

Kavramsal Çerçeve

Bir ürünün kökeni, lezzetinin ve kalitesinin göstergesidir. Avrupa Birliği'nin en önemli gıda kalite araçlarından biri olan Coğrafi İşaretler, tüketici davranışında kökenin önemini koruyan¹⁵ önemli bir faktördür. Köken, bölgesel ekonomiler üzerindeki ekonomik etkiyi gösteren, daha yüksek bir ödeme isteği yoluyla önemli bir ekonomik değerdir. Ancak, gıda ürünü pazarlama stratejilerinde kökenin bir ürün niteliği olarak kurumsallaştırılmaması, taklit, gasp ve

¹⁰ Francesca Checchinato-Vladi Finotto-Christine Mauracher-Chiara Rinaldi, "Spreading The Gains From Geographical Indications: A Longitudinal Study On The Extension Of The Prosecco Gı", *Journal Of Rural Studies*, 2024, 109, s. 336-348.

¹¹ Silvia Falasco-Paola Caputo-Paola Garrone, "Can Geographical Indications Promote Environmental Sustainability In Food Supply Chains? Insights From A Systematic Literature Review", *Journal Of Cleaner Production*, 2024, s. 100-113.

¹² Checchinato-Finotto-Mauracher-Rinaldi, *a.g.m.*, s. 338.

¹³ Mustafa Rüstemoğlu-Mehmet Emin Erkan-Gazal Cengiz-Mortaza Hajyzadeh, "Bacterial Metagenome Profiling Of Hand-Made Herby Cheese Samples Utilizing High-Throughput Sequencing To Detect Geographical Indication And Marketing Potential", *Heliyon*, 2023, 9, 2, s. 34-44.

¹⁴ Mehmet Kabacık, "Karadeniz Bölgesi'nin Yöresel Mutfağı", *Yöresel Mutfaklar*, Ed. Ebru Zencir, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2016.

¹⁵ Shengping Zhang-Bisheng Du, "Tracing Or Not: How Can The Supplier Of Geographical Indication Products Benefit From Different Traceability Strategies?", *Computers & Industrial Engineering*, 2023, 184.

tüketicinin yanıltılmasına¹⁶ yol açabilmektedir. Coğrafi işaretler bu sorunlara da potansiyel bir çözüm¹⁷ sunmaktadır. Ürünlerin belirli bir coğrafi bölgeden kaynaklandığını belirten bir fikri mülkiyet hakkı biçimi olan coğrafi işaretler¹⁸; söz konusu bölgenin benzersiz çevresel koşulları ve geleneksel bilgi birikimi, ürünün özelliklerini ve niteliklerini etkilemektedir¹⁹.

Coğrafi işaretler söz konusu olduğunda, gıda ortamı, belirli bir bölgeye yerleşmiş üretim sistemleri ve tüketici talebinden oluşmaktadır. Bu kavram, doğal kaynakların belirli doğasını, üretim tarihini, gelenegini ve yerel bilgi birikimini kapsayan Fransızca bir terim olan “*terroir*” (bir gıda veya içeceğin üretildiği yer ile kalitesi veya diğer tüketici özellikleri arasındaki temel bağ²⁰) ile özetlenmiştir²¹. Coğrafi işaretler, Avrupa Birliği'nin 2081/92 sayılı Tüzüğü uyarınca oluşturduğu bir yasal düzenlemedir²². Coğrafi İşaretler, Fikri Mülkiyet Haklarının Ticaretle Bağlantılı Yönlerine Dair Anlaşmanın ikinci bölümünde, 'bir malın bir üyenin topraklarından veya o topraklardaki bir bölge veya mahalden kaynaklandığını belirten^{23 24 25 26 27} ve malın belirli bir kalitesinin,

¹⁶ Leonardo Cer-Gianluca Stefani-Edi Defrancesco-Ginevra Virginia Lombardi, “Geographical Indications: A First Assessment Of The Impact On Rural Development In Italian Nuts3 Regions”, *Land Use Policy*, 2018, 75, s. 620-630.

¹⁷ Giovanni Belletti-Andrea Marescotti-Javier Sanz-Cañada-Hristos Vakoufaris, “Linking Protection Of Geographical Indications To The Environment: Evidence From The European Union Olive-Oil Sector”, *Land Use Policy*, 2015, 48, s. 94-106.

¹⁸ Elizabeth Barham, “Translating Terroir: The Global Challenge Of French Aoc Labeling”, *Journal Of Rural Studies*, 2003, 19,1, s. 127-138.

¹⁹ Pajtim Bytyçi-Elena Kokthi-Rozeta Hasalliu-Osman Fetoshi-Lorike Salihu-Mergim Mestani, “Is The Local Origin Of A Food Product A Nexus To Better Taste Or Is Just An Information Bias”, *International Journal Of Gastronomy And Food Science*, 2024, 35, s. 877-886.

²⁰ Pilar Fernández-Ferrín-Belen Bande-M. Mercedes Galán-Ladero-David Martín-Consuegra-Estrella Díaz-Sandra Castro-González, “Geographical Indication Food Products And Ethnocentric Tendencies: The Importance Of Proximity, Tradition, And Ethnicity”, *Journal Of Cleaner Production*, 2019, 241, s. 210-219.

²¹ Marianna Guareschi-Maria Cecilia Mancini-Filippo Arfini, “Geographical Indications, Public Goods And Sustainable Development Goals: A Methodological Proposal”, *Journal Of Rural Studies*, 2023, 103, s. 122-132.

²² Kabacık, *a.g.e.*, s. 3.

²³ Belletti-Marescotti-Sanz-Cañada-Vakoufaris, *a.g.m.*, s. 97.

²⁴ Emily Fanning-Graham Eyres-Russell Frew-Biniam Kebede, “Linking Cocoa Quality Attributes To Its Origin Using Geographical Indications”, *Food Control*, 2023, 151, s. 825-837.

²⁵ Delphine Marie-Vivien-Laurence Bérard-Jean Pierre Boutonnet-François Casabianca, “Are French Geographical Indications Losing Their Soul? Analyzing Recent Developments In The Governance Of The Link To The Origin In France”, *World Development*, 2017, 98, s. 25-34.

²⁶ Irina Kireeva, “How To Register Geographical Indications In The European Community”, *World Patent Information*, 2011, 33.1, s. 72-77.

itibarının veya diğer özelliğinin esasen coğrafi kökenine atfedilebildiğini gösteren göstergeler' olarak tanımlanmaktadır^{28 29}.

Coğrafi işaretin amacı, belirli bir bölgeden gelen ürünleri ve isimlerini korumak, bir ürünü veya hizmeti benzerlerinden ayırmaktır. Bu ürünler, belirli bir bölgenin özelliklerini taşır, beşeri ve doğal etkenlerin de yansımasıdır³⁰. Bir diğer amacı ise üretim yeri içindeki yerle ilgili kalite özelliklerinin ekonomik faydalarını yakalamaktır, ancak çevresel ve kültürel değerlerin korunması ve sosyal kurumların güçlendirilmesi gibi ikincil ekonomik olmayan faydalar da olabilir. Ürün yerel dışı pazarlara girdiğinde bile, bir coğrafi işaretin amacı, ürün farklılaştırması üzerinde üreticilerin bir miktar kontrol sahibi olmasını sağlamaktır³¹. Bu ürünlerin önemli bir özelliği, üreticilerin şartnamede belirtilen tüm kurallara uyması gerektiğidir. Şartname, üretim alanı (ürünün hangi bölgelerde yapılabileceği), üretim süreci (örneğin, ürünün nasıl yapıldığı, belirli tesis düzenleri veya bitki sağlığı uygulamaları) ve nihai ürün özellikleri (örneğin, şekil, renk, boyutlar, besin maddeleri) ile ilgili kuralları içerir^{32 33}. Coğrafi işaret, tüketicilerin güvenini ve üreticiler için rekabet avantaj-larını kazanmanın en iyi yollarından biri olarak kabul edilir³⁴. Aynı zamanda hem tarımsal ürünlerin küreselleşmesinin ve serbestleşmesinin arttığı hem de tüketicilerin dünya çapında kaliteye yönelik talebinin arttığı dönemde, yer temelli isimlerin pazarlanması, ürünlerin farklılaş-tırılması için artan fırsatlar sunmaktadır³⁵.

Bir ürünün, tüm veya esas nitelikleri belirli bir coğrafi alana ait doğal ve beşeri unsurlardan kaynaklanıyorsa bu durumdaki coğrafi işaretlere “menşe adı” olarak adlandırılırken; Belirgin bir niteliği, ünü veya diğer özellikleri itibarıyla

²⁷ Lv Zhe-Wu Jie-He Yuan, “The Effect Of Place Attachment Of Geographical Indication Agricultural Products On Repurchase İntention”, *Journal Of Retailing And Consumer Services*, 2023, 72, s. 266-279.

²⁸ Valentina Raumondi-Daniele Curzi-Filippo Arfini-Chiara Falco, “Dynamic And Spatial Approaches To Assess The İmpact Of Geographical İndications On Rural Areas”, *Journal Of Rural Studies*, 2024, 108, s. 279-295.

²⁹ Stranieri-Orsi-Zilia-Noni-Olper, *a.g.m.*, s. 370.

³⁰ Jantsch-Flores-Vale, *a.g.m.*, s. 861.

³¹ Jeffrey Neilson-Josephine Wright-Lya Aklımawati, “Geographical İndications And Value Capture İn The Indonesia Coffee Sector”, *Journal Of Rural Studies*, 2018, 59, s. 35-48.

³² Silvia Falasco-Paola Caputo-Paola Garrone, “Can Geographical İndications Promote Environmental Sustainability İn Food Supply Chains? Insights From A Systematic Literature Review”, *Journal Of Cleaner Production*, 2024, s. 100-113.

³³ Silvia Falasco-Paola Caputo-Paola Garrone-Niso Randellini, “Are Geographical İndication Products Environmentally Sound? The Case Of Pears İn North Of Italy”, *Journal Of Cleaner Production*, 2024, 467, 963-977.

³⁴ Rüstemoğlu- Erkan- Cengiz-Hajyzadeh, *a.g.m.*, s. 37.

³⁵ Estelle Biénabe-Delphine Marie-Vivien, “Institutionalizing Geographical İndications İn Southern Countries: Lessons Learned From Basmati And Rooibos”, *World Development*, 2017, 98, s. 58-67.

belirli bir coğrafi alan ile özdeşleşmiş olan; üretim, işleme ya da diğer işlemlerinden en az birinin belirlenmiş coğrafi alan içinde gerçekleşmesi gereken ürünlerin konu olduğu coğrafi işaretlere “mahreç işareti” olarak adlandırılmaktadır. Türkiye’de şu an 1637 coğrafi işaretli ürün yer almakta, bunların 335 tanesi “Fırıncılık ve Pastacılık Mamulleri, Hamur İşleri, Tatlılar” grubunda yer alırken; “Yemekler ve Çorbalar” grubunda ise 451 adet ürün yer almaktadır. Başvuru süreci devam eden 582 ürün yer almaktadır. Avrupa Birliği’nde coğrafi işaretli ürün sayısı ise 26’dır (Antep Baklavası/Gaziantep Baklavası, Aydın İnciri, Malatya Kayısı, Aydın Kestanesi, Milas Zeytinyağı, Bayramiç Beyazı, Taşköprü Sarımsağı, Giresun Tombul Fındığı, Antakya Künefesi, Suruç Narı, Çağlayancerit Cevizi, Gemlik Zeytini, Edremit Zeytinyağı, Milas Yağlı Zeytini, Ayaş Domatesi, Maraş Tarhanası, Edremit Körfezi Yeşil Çizik Zeytini, Ezine Peyniri, Safranbolu Safranı, Aydın Memecik Zeytinyağı, Araban Sarımsağı, Osmaniye Yer Fıstığı, Bingöl Balı, Bursa Şeftalisi, Hüyük Çileği ve Bursa Siyah İnciri / Bursa Siyahı)³⁶.

Coğrafi işaretler konusunda kapsamlı birçok araştırma yapılmış olmasına rağmen, araştırmaya konu olan illere yönelik çok az çalışma yapılmıştır. Dolayısıyla karadeniz bölgesi özelinde bu mutfakların coğrafi işaretler açısından incelenmesi ve bu incelemeler doğrultusunda bu illerle ilgili bir gastronomi rotasının oluşturulması oldukça önemlidir. Bu gastronomi rotası, gastronomi meraklılarına, gezginlere ve yöresel ürünlere ilgi duyan herkese önemli bir rehber olacağı düşünülmektedir.

Yöntem

Bu çalışmanın amacı, coğrafi işaret tescilli alan ürünler kapsamında karadeniz sahil yolu üzerinde bir gastronomi rotası oluşturmaktır. Bu araştırma, ikincil verilerin incelenmesi yöntemleri kullanılarak yapılan bir derleme çalışmasıdır. Araştırmanın evrenini Türk Patent ve Marka Kurumu’nun veri tabanı ve İl Kültür Turizm Müdürlükleri’nin web sayfaları oluşturmaktadır. Sunulan veriler 10-15 Ağustos 2024 tarihleri ile sınırlandırılmıştır. Şehir olarak sahile kıyısı olan orta ve doğu karadeniz illeri Samsun-Ordu-Giresun-Trabzon-Rize (araştırmacının bu illere yakınlığı ve zaman kısıtı nedeniyle bu iller seçilmiştir) ile sınırlandırılmıştır. Ürün grubu olarak ise “Fırıncılık ve Pastacılık Mamulleri, Hamur İşleri, Tatlılar” ile “Yemekler ve Çorbalar” sınırlandırılmıştır. Bu illerin coğrafi işaretli ürünleri ile İl Kültür Turizm Müdürlüklerinin web sayfalarında şehrin tanıtım amacıyla yer verilen ürünler derlenerek bir

³⁶ Türk Patent ve Marka Kurumu. Erişim Linki: <https://ci.turkpatent.gov.tr/sayfa/co%C4%9Fraf-i%C5%9Faret-nedir>, Erişim Tarihi: 16.09.2024.

gastronomi rotası oluşturulmuştur. Bu araştırma, derleme çalışması olması nedeniyle etik kurul ve kurum izni gerektirmemektedir.

Bu çalışma, Karadeniz bölgesinde sahile kıyısı olan şehirlerin (Samsun-Ordu-Giresun-Trabzon-Rize) coğrafi işaretleme çalışmalarının mevcut durumunu Türk Patent ve Marka Kurumunun veri tabanında “Fırıncılık ve pastacılık mamulleri, hamur işleri, tatlılar” ve “Yemekler ve Çorbalar” kategorileri altında sıralanan ürünler ve söz konusu illerin Kültür ve Turizm Müdürlükleri tarafından oluşturulan yemek listeleri de dikkate alınarak bir gastronomi rotası ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu kapsamda araştırma bazı sorulara yanıt aramaktadır. Bunlar;

- Araştırmaya konu olan illerde coğrafi işaretlerin durumu nasıldır?
- Araştırmaya konu olan iller arasında hangi şehir coğrafi işaret anlamında daha iyi durumdadır?
- Araştırmaya konu olan illerde coğrafi işaretleri tescil ettiren kurumların dağılımları ne durumdadır?
- Araştırmaya konu olan illerin coğrafi işaretli ürünleri ile İl Kültür ve Turizm Müdürlükleri tarafından oluşturulan yemek listeleri dağılımları birbiri ile bağlantılı mı?
- Başvuru sürecinde olan ürünlerin dağılımları nasıl?
- Araştırmaya konu olan illerin yıllara göre ilk tescil olan ürünleri ve son tescil olan ürünleri nelerdir?

Bulgular

“Fırıncılık ve Pastacılık Mamulleri, Hamur İşleri, Tatlılar” ve “Yemekler ve Çorbalar” ürün grubundaki tescilli ürünler seçilen beş il bazında tablolaştırılarak sunulmuştur. Ayrıca tescilli ürünlerden sonra başvuru durumunda olan ürünlere de yer verilmiştir. Çünkü oluşturulacak olan gastronomi rotasında bu ürünlerin yer alma ihtimali de olacağından dolayı bulgularda yer verilmesi oldukça önemlidir. Alınan bütün tescilli ürünlerin türü mahreç işareti olduğundan dolayı ayrıca tablolarda belirtilmemiştir.

Tablo 1’de Samsun’un coğrafi işaretli fırıncılık ve pastacılık mamulleri, hamur işleri, tatlılar grubundaki tescilli ürünleri yer almaktadır. Samsun’un bu ürün grubunda ilk tescilli ürünü *Bafra pidesi* iken (Tescil Tarihi: 18.11.2009), en son tescil alan ürünü ise *Çarşamba kıvratması* olmuştur (Tescil Tarihi: 10.05.2021).

Tablo 1: Samsun'un coğrafi işaretli fırıncılık ve pastacılık mamulleri, hamur işleri, tatlılar grubundaki tescilli ürünleri

Coğrafi İşaret Adı	Dosya Nu.	Tescil Nu.	Tescil Tarihi	Başvuru Yapan/Tescil Ettiren
Bafra Pidesi	C2005/017	119	18.11.2009	Bafra Ticaret ve Sanayi Odası
Terme Pidesi	C2008/022	129	02.03.2010	Özler Pide ve Çorba Salonu Otomotiv İnşaat Arıcılık Sanayi ve Ticaret Limited Şirketi
Samsun Simidi	C2012/054	176	09.09.2013	Samsun Ticaret ve Sanayi Odası
Bafra Nokulu	C2012/079	227	06.11.2017	Samsun Büyükşehir Belediyesi
Çarşamba Pidesi	C2017/001	333	21.03.2018	Çarşamba Ticaret Borsası
Çarşamba Kıvratması	C2020/088	751	10.05.2021	Çarşamba Ticaret ve Sanayi Odası

Tablo 2'de Samsun'un coğrafi işaretli yemekler ve çorbalar grubundaki tescilli ürünleri yer almaktadır. Samsun'un bu ürün grubunda ilk tescilli ürünü *Samsun kaz tiridi* iken (09.07.2013), en son tescil alan ürünü ise *Çarşamba keşkeği* olmuştur (14.11.2023).

Tablo 2: Samsun'un coğrafi işaretli yemekler ve çorbalar grubundaki tescilli ürünleri

Coğrafi İşaret Adı	Dosya Nu.	Tescil Nu.	Tescil Tarihi	Başvuru Yapan/Tescil Ettiren
Samsun Kaz Tiridi	C2012/012	174	09.07.2013	Samsun İç Bölge Belediyeler Birliği
Yakakent Mantısı	C2017/074	251	01.12.2017	Yakakent Belediyesi
Çarşamba Keşkeği	C2022/000361	1495	14.11.2023	Çarşamba Belediyesi

Tablo 3'de Samsun ilinin başvuru sürecinde olan ürünleri yer almaktadır. *Alaçam Kapaklı Pidesi/Alaçam Pidesi*, fırıncılık ve pastacılık mamulleri, hamur işleri, tatlılar ürün grubu adı altında başvurusu yapılmıştır.

Tablo 3: Samsun ilinin başvuru sürecinde olan ürünleri

Coğrafi İşaret Adı	Dosya Nu.	Başvuru Tarihi	Ürün Grubu	Başvuru Yapan/Tescil Ettiren
Alaçam Kapaklı Pidesi/Alaçam Pidesi	C2024/000176	14.06.2024	Fırıncılık ve pastacılık mamulleri, hamur işleri, tatlılar	Alaçam- Yakakent Yerel Eylem Grubu Derneği

Tablo 4'de Ordu'nun coğrafi işaretli fırıncılık ve pastacılık mamulleri, hamur işleri, tatlılar grubundaki tescilli ürünleri yer almak-tadır. Ordu'nun bu ürün grubunda ilk tescilli ürünü *Kabataş helvası ve Ordu Perşembe ceviz helvası* iken (Tescil Tarihi: 18.12.2017), en son tescil alan ürünü ise *Ordu fındıklı burma tatlısı ve Ordu pidesi/Ordu yağlısı* olmuştur (Tescil Tarihi: 26.01.2023).

Tablo 4: Ordu'nun coğrafi işaretli fırıncılık ve pastacılık mamulleri, hamur işleri, tatlılar grubundaki ürünleri

Coğrafi İşaret Adı	Dosya Nu.	Tescil Nu.	Tescil Tarihi	Başvuru Yapan/Tescil
Kabataş Helvası	C2011/070	282	18.12.2017	Ordu Kabataş Belediyesi
Ordu Perşembe Ceviz Helvası	C2011/063	283	18.12.2017	Perşembe Belediyesi
Mesudiye Kuru Ekmegi / Mesudiye Goliti	C2021/000438	1262	21.11.2022	Ordu Büyükşehir Belediyesi
Ordu Fındıklı Burma Tatlısı	C2022/000143	1325	26.01.2023	Ordu Büyükşehir Belediyesi
Ordu Pidesi / Ordu Yağlısı	C2022/000122	1324	26.01.2023	Ordu Büyükşehir Belediyesi

Tablo 5'de Ordu'nun coğrafi işaretli yemekler ve çorbalar grubundaki tescilli ürünleri yer almaktadır. Ordu'nun bu ürün grubunda ilk tescilli ürünü *Ordu tostı* iken (24.05.2021), en son tescil alan ürünü ise *Ordu pancar çorbası* / *Ordu karalahana çorbası* olmuştur (16.08.2023).

Tablo 5: Ordu'nun coğrafi işaretli yemekler ve çorbalar grubundaki ürünleri

Coğrafi İşaret Adı	Dosya Nu.	Tescil Nu.	Tescil Tarihi	Başvuru Yapan/Tescil Ettiren
Ordu Tostu	C2020/207	761	24.05.2021	Ordu Büyükşehir Belediyesi
Ordu Galdirik Kavurması	C2022/000065	1193	17.08.2022	Ordu Büyükşehir Belediyesi
Ordu Sakarca Mıhlaması	C2022/000066	1172	22.07.2022	Ordu Büyükşehir Belediyesi
Ordu Melocan Kavurması	C2021/000482	1217	11.09.2022	Ordu Büyükşehir Belediyesi
Ordu Zeytinyağlı Karalahana Sarması / Ordu Zeytinyağlı Pancar Sarması	C2022/000421	1426	26.07.2023	Ordu Büyükşehir Belediyesi
Ordu İçli Tava	C2022/000422	1427	26.07.2023	Ordu Büyükşehir Belediyesi
Ordu Pancar Çorbası / Ordu Karalahana Çorbası	C2022/000280	1451	16.08.2023	Ordu Büyükşehir Belediyesi

Tablo 6'da Ordu ilinin başvuru sürecinde olan ürünleri yer almaktadır. *Ordu fındık tırmidi kavurması* yemekler ve çorbalar grubunda; *Ordu mısır ekmeği*, fırıncılık ve pastacılık mamulleri, hamur işleri, tatlılar ürün grubu adı altında başvurusu yapılmıştır.

Tablo 6: Ordu ilinin başvuru sürecinde olan ürünleri

Coğrafi İşaret Adı	Dosya Nu.	Başvuru Tarihi	Ürün Grubu	Başvuru Yapan/Tescil Ettiren
Ordu Fındık Tirmidi Kavurması	C2022/000390	11.11.2022	Yemekler ve çorbalar	Ordu Büyükşehir Belediyesi
Ordu Mısır Ekmeği	C2023/000127	7.04.2023	Fırıncılık ve pastacılık mamulleri, hamur işleri, tatlılar	Ordu Büyükşehir Belediyesi

Tablo 7’de Giresun’un coğrafi işaretli fırıncılık ve pastacılık mamulleri, hamur işleri, tatlılar grubundaki tescilli ürünleri yer almaktadır. Giresun’un bu ürün grubunda ilk tescilli ürünü *Çavuşlu ekmeği* iken (Tescil Tarihi: 09.12.2020), en son tescil alan ürünü ise *Giresun fındık ezmeli kadayıf tatlısı* olmuştur (Tescil Tarihi: 23.03.2023).

Tablo 7. Giresun’un coğrafi işaretli fırıncılık ve pastacılık mamulleri, hamur işleri, tatlılar grubundaki ürünleri

Coğrafi İşaret Adı	Dosya Nu.	Tescil Nu.	Tescil Tarihi	Başvuru Yapan/Tescil Ettiren
Çavuşlu Ekmeği	C2018/102	623	09.12.2020	Görele Belediyesi
Giresun Fındık Ezmeli Kadayıf Tatlısı	C2021/000225	1345	23.03.2023	Giresun Ticaret ve Sanayi Odası

Tablo 8’de Giresun’un coğrafi işaretli yemekler ve çorbalar grubundaki tescilli ürünleri yer almaktadır. Giresun’un bu ürün grubunda ilk ve tek tescilli ürünü *Alucra oğlak kebabıdır* (27.10.2020).

Tablo 8: Giresun’un coğrafi işaretli yemekler ve çorbalar grubundaki ürünleri

Coğrafi İşaret Adı	Dosya Nu.	Tescil Nu.	Tescil Tarihi	Başvuru Yapan/Tescil Ettiren
Alucra Oğlak Kebabı	C2019/004	582	27.10.2020	Giresun İl Tarım ve Orman Müdürlüğü

Tablo 9’da Giresun ilinin başvuru sürecinde olan ürünleri yer almaktadır. *Giresun ısırganı yemeği* yemekler ve çorbalar grubunda; *Giresun fındıklı kuru burma tatlısı*, fırıncılık ve pastacılık mamulleri, hamur işleri, tatlılar ürün grubu adı altında başvurusu yapılmıştır.

Tablo 9: Giresun ilinin başvuru sürecinde olan ürünleri

Coğrafi İşaret Adı	Dosya Nu.	Başvuru Tarihi	Ürün Grubu	Başvuru Yapan/Tescil Ettiren
Giresun Isırganı Yemeği	C2023/000327	1.12.2023	Yemekler ve çorbalar	Giresun İl Özel İdaresi
Giresun Fındıklı Kuru Burma Tatlısı	C2024/000019	19.01.2024	Fırıncılık ve pastacılık mamulleri, hamur işleri, tatlılar	Giresun Belediyesi

Tablo 10'da Trabzon'un coğrafi işaretli fırıncılık ve pastacılık mamulleri, hamur işleri, tatlılar grubundaki tescilli ürünleri yer almaktadır. Trabzon'un bu ürün grubunda ilk tescilli ürünü *Hamsiköy sütlacı* iken (Tescil Tarihi: 01.12.2017), en son tescil alan ürünü ise *Sürmene pidesi* olmuştur (Tescil Tarihi: 29.09.2020).

Tablo 10: Trabzon'un coğrafi işaretli fırıncılık ve pastacılık mamulleri, hamur işleri, tatlılar grubundaki ürünleri

Coğrafi İşaret Adı	Dosya Nu.	Tescil Nu.	Tescil Tarihi	Başvuru Yapan/Tescil Ettiren
Hamsiköy Sütlacı	C2017/153	255	01.12.2017	Maçka Esnaf ve Sanatkarlar Odası
Vakfıkebir Ekmeği	C2017/213	372	03.08.2018	Vakfıkebir Belediyesi
Sürmene Pidesi	C2019/068	553	29.09.2020	Sürmene Esnaf ve Sanatkarlar Odası

Tablo 11'de Trabzon'un coğrafi işaretli yemekler ve çorbalar grubundaki tescilli ürünleri yer almaktadır. Trabzon'un bu ürün grubunda ilk ve tek tescilli ürünü *Akçaabat köftesidir* (10.05.2010).

Tablo 11: Trabzon'un coğrafi işaretli yemekler ve çorbalar grubundaki ürünleri

Coğrafi İşaret Adı	Dosya Nu.	Tescil Nu.	Tescil Tarihi	Başvuru Yapan/Tescil Ettiren
Akçaabat Köftesi	C2008/041	132	10.05.2010	Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası

Tablo 12'de Trabzon ilinin başvuru sürecinde olan ürünleri yer almaktadır. *Trabzon kuymağı* yemekler ve çorbalar grubunda; *Akçaabat un helvası*, fırıncılık ve pastacılık mamulleri, hamur işleri, tatlılar ürün grubu adı altında başvurusu yapılmıştır.

Tablo 12: Trabzon ilinin başvuru sürecinde olan ürünleri

Coğrafi İşaret Adı	Dosya Nu.	Başvuru Tarihi	Ürün Grubu	Başvuru Yapan/ Tescil Ettiren
Trabzon Kuymağı	C2023/000128	7.04.2023	Yemekler ve çorbalar	Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası
Akçaabat Un Helvası	C2023/000156	17.05.2023	Fırıncılık ve pastacılık mamulleri, hamur işleri, tatlılar	Akçaabat Belediyesi

Tablo 13’de Rize’nin coğrafi işaretli fırıncılık ve pastacılık mamulleri, hamur işleri, tatlılar grubundaki tescilli ürünleri yer almaktadır. Rize’nin bu ürün grubunda ilk tescilli ürünü *Derepaşarı* iken (Tescil Tarihi: 30.01.2018), en son tescil alan ürünü ise *Rize enişte lokumu* olmuştur (Tescil Tarihi: 26.05.2021).

Tablo 13: Rize’nin coğrafi işaretli fırıncılık ve pastacılık mamulleri, hamur işleri, tatlılar grubundaki ürünleri

Coğrafi İşaret Adı	Dosya Nu.	Tescil Nu.	Tescil Tarihi	Başvuru Yapan/ Tescil Ettiren
Derepaşarı Pidesi	C2017/033	324	30.01.2018	Derepaşarı Belediyesi
Rize Simidi	C2017/196	410	24.01.2019	Rize Belediyesi
Rize Baston Ekmek	C2018/085	439	26.06.2019	Rize Belediyesi
Rize Pepeçurası	C2018/211	703	26.03.2021	Rize Ticaret ve Sanayi Odası
Rize Enişte Lokumu	C2020/202	773	26.05.2021	Rize Belediyesi

Tablo 14’de Rize’nin coğrafi işaretli yemekler ve çorbalar grubundaki tescilli ürünleri yer almaktadır. Rize’nin bu ürün grubunda ilk tescilli ürünü *Çayeli kuru fasulye yemeği* iken (02.01.2018), en son tescil alan ürünü ise *Rize Etli Kara Lahana Sarması* olmuştur (11.06.2024).

Tablo 14: Rize’nin coğrafi işaretli yemekler ve çorbalar grubundaki ürünleri

Coğrafi İşaret Adı	Dosya Nu.	Tescil Nu.	Tescil Tarihi	Başvuru Yapan/ Tescil Ettiren
Çayeli Kuru Fasulye Yemeği	C2017/036	312	02.01.2018	Çayeli Ticaret ve Sanayi Odası
Rize Muhlaması	C2018/210	704	26.03.2021	Rize Ticaret ve Sanayi Odası
Rize Etli Kara Lahana Sarması	C2022/000127	1599	11.06.2024	Rize Ticaret ve Sanayi Odası

Yöresel ürünlerin varlığı sadece Türk Patent ve Marka Kurumu veri tabanıyla elbette sınırlı değildir. Bu şehirleri en iyi şekilde anlatan ve tanıtan her şehrin İl Kültür ve Turizm Müdürlükleri bulunmaktadır. Bu müdürlükler ilgili şehrin mutfak kültürünü “Ne Yenir?”, “Yapmadan Dönme”, “..... Mutfağı” gibi başlıklar altında vermektedir. Dolayısıyla hem Türk Patent ve Marka Kurumunun veri tabanı hem de araştırmaya konu olan illerin İl Kültür ve Turizm Müdürlükleri oluşturulacak olan gastronomi rotasında kullanılacaktır.

- Samsun İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü web sayfasında “Ne Yenir?” başlığı altında; Çakallı menemeni, Çarşamba kıvratması, Bafra nokulu, Samsun pidesi, Kaz Tiridi (Kaz asma), Yakakent mantısı, Palüze ve işkembe çorbası yer almaktadır³⁷.

- Ordu İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü web sayfasında “Yapmadan Dönme” başlığı altında; sakarca, mellocan, galdirik, mısır ekmeği, pancar çorbası, pancar sarması, turşu kavurması, hamsili içli tava, cevizli Ordu tostı, Ordu pidesi (yağlısı) ve Yalıköy köftesi yer almaktadır³⁸.

- Giresun İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü web sayfasında “Giresun Mutfağı” başlığı altında; tel kadayıf, samaksa, siron, fasulye turşusu, pancar (karalahana) çorbası, etli pancar sarması, pancar (karalahana) diblesi, çalı çileği çorbası, mendek çorbası, ısırgan yemeği, fırın kurusu fasulyesi, hamsi böreği, yağlaş, fasulye diblesi, kiraz tuzlusu, taflan tuzlusu kavurması, mencevcen kavurması, Giresun pidesi, Giresun simidi, Giresun pastası, mısır ekmeği ve fındık ezmesi yer almaktadır³⁹.

- Trabzon İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü web sayfasında “Ne Yenir?” başlığı altında; mısır ekmeği, hamsi kuşu, hamsi pilavı, hamsili kaygana, hamsi tava, lahana kavurması, hoş-merim, Akçaabat Köftesi, kıymalı ve peynirli çeşidiyle Trabzon pidesi, Hamsiköy sütlaç, Mısır Çorbasının ayanlı ve yoğurtlu çeşitleri, Etli Lahana Sarması, Kara Lahana Yemeği, Trabzon Döneri, Kuymak, Trabzon Burmalısı ve laz böreği yöresel yemekleri sunulmuştur⁴⁰.

- Rize İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü web sayfasında “Yapmadan Dönme” başlığı altında; laz böreği, hamsi pilavı, hamsili ekmek, Çayeli kuru fasulyesi, Rize hamsisi, Rize pidesi ve Derepazarı pidesi yer almaktadır⁴¹.

³⁷ Samsun İl Kültür Ve Turizm Müdürlüğü. Erişim Linki: <https://www.kulturportali.gov.tr/Turkiye/Samsun/Neyenir>, Erişim Tarihi: 11.08.2024.

³⁸ Ordu İl Kültür Ve Turizm Müdürlüğü. Erişim Linki: <https://ordu.ktb.gov.tr/Tr-106623/Yapmadan-Donme.Html>, Erişim Tarihi: 11.08.2024.

Giresun İl Kültür Ve Turizm Müdürlüğü. Erişim Linki: <https://giresun.ktb.gov.tr/Tr-208450/Giresun-Mutfagi.Html>, Erişim Tarihi: 11.08.2024.

⁴⁰ Trabzon İl Kültür Ve Turizm Müdürlüğü. Erişim Linki: <https://trabzon.ktb.gov.tr/Tr-365460/Yoresel-Yemekler.Html>, Erişim Tarihi: 11.08.2024.

⁴¹ Rize İl Kültür Ve Turizm Müdürlüğü. Erişim Linki: <https://rize.ktb.gov.tr/Tr-55426/Yapmadan-Donme.Html>, Erişim Tarihi: 11.08.2024.

Sonuç

Bu çalışma, Karadeniz sahil yolunda bulunan ve coğrafi işaret tescili almış olan gastronomik ürünleri inceleyerek, bu bölgede bir gastro-nomi rotası oluşturmayı amaçlamıştır. Araştırma kapsamında Samsun, Ordu, Giresun, Trabzon ve Rize illeri üzerinde yoğunlaşmış, ürün grubu olarak ise "Fırıncılık ve Pastacılık Mamulleri, Hamur İşleri, Tatlılar" ile "Yemekler ve Çorbalar" kategorileri seçilmiştir. Çalışma, belirli bir zaman diliminde (10-15 Ağustos 2024) Türk Patent ve Marka Kurumu'nun veri tabanı ve İl Kültür Turizm Müdürlükleri'nin web sayfa-larından elde edilen veriler doğrultusunda gerçekleştirilmiştir. Araştırma sonucunda, Karadeniz bölgesinin zengin gastronomik mirasının, coğrafi işaret tescili ile daha da anlam kazandığı ve bölgenin turizm potansi-yelinin bu tür rotalar aracılığıyla artırılabilceği ifade edilebilir. Özellikle fırıncılık ve pastacılık mamulleri ile yemek ve çorbalar kategorisinde yer alan ürünler, yerel mutfak kültürünün korunmasında ve tanıtılmasında önemli bir rol oynamaktadır.

Elde edilen veriler değerlendirildiğinde Samsun-Ordu-Giresun-Trabzon-Rize illerinde "fırıncılık ve pastacılık mamulleri, hamur işleri, tatlılar" kategorisindeki dağılımlar incelendiğinde ilk tescil alan (01.12.2017) şehir *Trabzon*, ürün ise *Hamsiköy Sütlacı*; son tescil alan (23.03.2023) şehir ise *Giresun*, ürün ise *Giresun Fındık Ezmeli Kadayıf Tatlısı* olmuştur. Bu, Trabzon'un bölgedeki coğrafi işaretli ürünlerin tescil edilmesine yönelik erken bir farkındalığa sahip olduğunu gösterirken, Giresun'un son dönemde tescil sürecine daha fazla önem verdiğini ve geç de olsa bu alanda harekete geçtiğini göstermektedir.

"Fırıncılık ve pastacılık mamulleri, hamur işleri, tatlılar" kategorisinde tescilli ürünler sıralaması ise; Samsun (n:6), Ordu (n:5), Rize (n:5), Trabzon (n: 3) ve Giresun (n:2) şeklindedir. Samsun, coğrafi işaretli ürün sayısı bakımından en önde gelen il olup, bölgedeki gastronomi potansiyelini en iyi şekilde değerlendirmiştir. Sahip olduğu coğrafi konum, tarım, balıkçılık ve hayvancılık gibi çeşitli kaynaklardan beslenen mutfak çeşitliliğini desteklemektedir. Bu çeşitlilik, coğrafi işaret tescili alabilecek birçok yerel ve özgün ürün ortaya çıkarmıştır. Kurumların iş birliği içinde çalışarak yerel ürünlerin tanıtımı ve korunmasına yönelik bilinçli hareket etmeleri, Samsun'un coğrafi işaret başvuru sürecinde lider olmasına katkı sağlamıştır. Bu kategorideki başvuru sürecinde olan ürünlerin sayıları Samsun (n:1), Ordu (n:1), Giresun (n:1), Trabzon (n:1) ve Rize'nin bu kategoride ürün başvurusu bulunma-maktadır. Samsun, Ordu, Giresun ve Trabzon illerinde başvuru sürecinde olan birer ürün bulunmaktadır. Bu, bölgedeki illerin coğrafi işaret tesciline olan ilgisinin devam ettiğini ve gelecekteki tescil sayılarının artabileceğini göstermektedir. Rize ilinin ise bu kategoride yeni bir başvurusu bulunmamakta, bu da Rize'nin şu anki potansiyelinin nispeten durağan olduğunu düşündürebilir.

Söz konusu illerde ürünlerin tescil ettirenlere göre dağılımına bakıldığında;

- ✓ Samsun ili için; 3 ürün *Ticaret ve Sanayi Odası*, 1 ürün *Belediye*, 1 ürün *Ticaret Borsası* ve 1 ürün *Ticaret Limited Şirketine* aittir.
- ✓ Ordu ili için; 5 ürün *Belediye*'ye aittir.
- ✓ Giresun ili için; 1 ürün *Belediye* ve 1 ürün *Ticaret ve Sanayi Odası*'na aittir.
- ✓ Trabzon ili için; 1 ürün *Belediye* ve 2 ürün *Esnaf ve Sanatkar Odası*'na aittir.
- ✓ Rize ili için; 4 ürün *Belediye* ve 1 ürün *Ticaret ve Sanayi Odası*'na aittir.

Samsun ilinde tescil işlemleri büyük ölçüde *Ticaret ve Sanayi Odası*, *Belediye*, *Ticaret Borsası* ve özel bir şirket tarafından gerçekleştirelmıştır. Bu, Samsun'da farklı kurumların coğrafi işaret süreçlerine aktif olarak katıldığını göstermektedir. Ordu ilindeki tüm tescillerin *Belediye* tarafından yapılmış olması, yerel yönetimin bu alandaki güçlü rolünü ve ilgisini ortaya koymaktadır. Giresun ve Trabzon illerinde ise tesciller hem *Belediye* hem de *Ticaret ve Sanayi Odası/Esnaf ve Sanatkar Odaları* tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu da bu illerdeki farklı kurumların iş birliği içinde çalıştığını göstermektedir. Rize ilinde ise tescillerin büyük çoğunluğu *Belediye* tarafından yapılmıştır. Bu, yerel yönetimin bu alandaki baskın rolünü vurgulamaktadır.

Söz konusu iller özelinde Samsun, tescil sayısı bakımından en önde gelen il olarak dikkat çekerken, Ordu ve Rize illeri de güçlü bir performans sergilemiştir. Ancak Giresun ve Trabzon illerinin tescil sayılarının görece düşük olması, bu illerin coğrafi işaret potansiyelini yeterince değerlendiremediği izlenimini verebilir. Tescil sürecinde farklı kurumların aktif rol alması, özellikle Samsun ve Ordu gibi illerde coğrafi işaretlerin tescilinde başarıyı artırmıştır. Bu bağlamda, yerel yönetimler ve ticaret odaları gibi kurumların iş birliği ve farkındalığı, coğrafi işaretlerin tescilinde kilit rol oynamaktadır.

Samsun-Ordu-Giresun-Trabzon-Rize illerinde "yemekler ve çorbalar" kategorisindeki dağılımlar incelendiğinde ilk tescil alan (10.05.2010) şehir *Trabzon*, ürün ise *Akçaabat Köftesi*; son tescil alan (11.06.2024) şehir *Rize*, ürün ise *Rize Etli Kara Lahana Sarması* olmuştur. Bu sonuç, Trabzon'un yerel lezzetlerini coğrafi işaretle koruma konusunda erken bir girişim yaptığını gösterirken, Rize'nin bu kategoride farkındalığının devam ettiğini göstermektedir.

"Yemekler ve çorbalar" kategorisinde tescilli ürünler sıralaması ise; Ordu (n:7), Samsun (n:3), Rize (n:3), Giresun (n:1) ve Trabzon (n:1) şeklindedir. Ordu (n:7) ili, "yemekler ve çorbalar" kategorisinde en çok tescilli ürüne sahip olup, bölgedeki yemek kültürünü ve çeşitliliğini coğrafi işaret tescili ile en iyi şekilde koruma altına alan il olmuştur. Samsun ve Rize illeri (her biri n:3), orta sıralarda yer alırken, Giresun (n:1) ve Trabzon (n:1) illerinde ise tescilli

ürün sayısı oldukça düşük kalmıştır. Bu, Giresun ve Trabzon'un bu kategorideki potansiyelini yeterince değerlendirmemiş olabileceğini düşündürmektedir.

Bu kategorideki başvuru sürecinde olan ürünlerin sayıları Samsun'un ürün başvurusu bulunmamakta, Ordu (n:1), Giresun (n:1), Trabzon (n:1) ve Rize'nin bu kategoride de ürün başvurusu bulunmamaktadır. Söz konusu illerde ürünlerin tescil ettirenlere göre dağılımına bakıldığında;

✓ Samsun ili için; 2 ürün *Belediye* ve 1 ürün Samsun İç Bölge Belediyeler Birliği'ne aittir.

✓ Ordu ili için; 7 ürün *Belediye*'ye aittir.

✓ Giresun ili için; 1 ürün İl Tarım ve Orman Müdürlüğü'ne aittir.

✓ Trabzon ili için; 1 ürün Ticaret ve Sanayi Odası'na aittir.

✓ Rize ili için; 3 ürün Ticaret ve Sanayi Odası'na aittir.

Samsun ilinde tesciller, Belediye ve Samsun İç Bölge Belediyeler Birliği tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu, yerel yönetimlerin bu alanda aktif rol aldığını göstermektedir. Ordu ilinde tüm tesciller Belediye tarafından gerçekleştirilmiştir, bu da yerel yönetimin bu kategorideki güçlü ilgisini ve liderliğini pekiştirir. Giresun ilindeki tek tescil, İl Tarım ve Orman Müdürlüğü tarafından yapılmıştır. Bu, yerel tarım otoritelerinin yöresel yemeklerin korunmasında aktif rol oynadığını göstermektedir. Trabzon ve Rize illerinde tesciller, Ticaret ve Sanayi Odaları tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu, bu illerdeki ticaret odalarının yerel gastronomiyi koruma konusunda aktif bir tutum sergilediğini göstermektedir. Ordu ili, bu kategorideki liderliğini net bir şekilde ortaya koymuştur. Ordu'da yerel yönetimin bu konuda aktif rol oynaması, şehrin gastronomi kültürünü coğrafi işaret tescili ile koruma konusunda ne kadar kararlı olduğunu gösterir. Samsun ve Rize illeri, Ordu'nun ardından gelirken, bu illerde tescil sürecine dahil olan kurumların çeşitliliği dikkat çekmektedir. Ancak her iki ilde de yeni başvuru bulunmaması, tescil sürecinin şu an için yavaşladığını düşündürmektedir. Giresun ve Trabzon illerinde tescilli ürün sayısının düşük olması, bu illerin bu kategoriye yönelik ilgisinin sınırlı kaldığını gösterebilir. Ancak, her iki ilde de yeni başvuruların olması, gelecekte bu sayının artabileceğini işaret etmektedir.

Samsun-Ordu-Giresun-Trabzon-Rize illerinde “fırıncılık ve pastacılık mamulleri, hamur işleri, tatlılar” ve “yemekler ve çorbalar” kategorisindeki dağılımlar incelendiğinde toplam tescilli ürün sayısı 36 olup dağılımı ise Ordu (n:12), Samsun (n:9), Rize (n:8), Trabzon (n:4) ve Giresun (n:3) şeklindedir. Başvuru sürecinde olan toplam ürün sayısı ise 7 olup dağılımı ise Samsun (n:1), Ordu (n: 2), Giresun (n:2), Trabzon (n: 2) şeklindeyken Rize'nin başvuru sürecinde herhangi bir ürünü bulunmamaktadır. Başvuru sürecinde olan ürünlerin türü ise Mahreç İşareti'dir. Ordu ili, hem tescilli ürün sayısında hem de başvuru sürecindeki ürün sayısında lider konumdadır. Bu, Ordu'nun gastronomi kültürünü coğrafi işaretlerle koruma ve genişletme konusunda aktif bir politika

izlediğini gösterir. Samsun ve Rize illeri, tescilli ürün sayısı bakımından güçlü durumda olsa da, Samsun'da sınırlı başvuru süreci ve Rize'de başvuru sürecinde hiçbir ürünün bulunmaması, bu illerin gelecekteki potansiyelleri konusunda bazı sorulara yol açabilir. Samsun ve Rize'de başvuru sürecindeki durağanlığın nedenleri nelerdir? Yerel yönetimler veya ticaret odaları coğrafi işaret başvurularına daha az ilgi mi gösteriyor? Yoksa başvuru süreçlerinde yavaşlamaya neden olan başka bürokratik veya ekonomik engeller mi bulunuyor? Yerel halk ve üreticiler arasında coğrafi işaret tescili konusunda farkındalık mı eksik? Trabzon ve Giresun illerinin tescilli ürün sayıları nispeten düşük olmasına rağmen, her iki ilin de başvuru sürecinde olan ürünleri bulunması, bu illerde gastronomi kültürünün tescil süreciyle korunmasına yönelik bilinçlenmenin arttığını göstermektedir.

Araştırmanın sonuçlarından hareketle yapılan *öneriler* ise şu şekildedir:

- Karadeniz bölgesinde belirlenen gastronomi rotalarının yerel, ulusal ve uluslararası düzeyde daha etkili bir şekilde tanıtılması, bölgenin turizm gelirlerini artırabilir. Bu kapsamda, İl Kültür ve Turizm Müdürlükleri, yerel yönetimler ve turizm işletmeleri iş birliği yaparak, rotaların daha geniş kitlelere ulaşmasını sağlayabilir.

- Coğrafi işaretli ürünlerin daha fazla tanınması ve tüketici talebi-nin artırılması amacıyla, bölgedeki üreticilere yönelik eğitim programları ve teşvikler düzenlenmelidir. Bu sayede, yerel üreticilerin ürün çeşitliliğini artırmaları ve daha geniş pazarlara ulaşmaları mümkün olabilir.

- Bölgedeki restoranların menülerinde coğrafi işaretli ürünlerin daha fazla yer alması teşvik edilmelidir. Bu, hem yerel ekonomiye katkı sağlayacak hem de turistlerin bölgenin otantik lezzetlerini deneyimlemesine olanak tanıyacaktır.

- Coğrafi işaretli ürünler ve gastronomi turizmi üzerine daha fazla akademik araştırma yapılması, bu alanın gelişimine katkı sağlayacaktır. Üniversiteler, kamu kurumları ve sivil toplum kuruluşları arasında yapılacak iş birliği, bu konuda daha derinlemesine ve geniş kapsamlı çalışmaların yapılmasını mümkün kılabilir.

- Bölgedeki coğrafi işaret tescilli ürünleri tanıtmak amacıyla düzenlenecek gastronomi festivalleri ve etkinlikler, hem yerel halkı hem de turistleri bölgeye çekmek için önemli bir araç olacaktır. Bu tür etkinliklerle, bölgenin mutfak kültürü daha geniş kitlelere ulaştırılabilir.

Bu çalışma, Karadeniz bölgesinin gastronomi turizmi potansiyelini ortaya koyarak bir *gastronomi rotası* çizmekte (Ek 1'de yer almaktadır), bu alanda yapılacak gelecekteki çalışmalar ve stratejiler için önemli bir referans niteliği taşımaktadır. Bu bağlamda, oluşturulan gastronomi rotası, bölgenin mutfak kültürünü daha geniş kitlelere tanıtmak ve gastronomi turizmini teşvik etmek amacıyla önemli bir potansiyel taşımaktadır.

KAYNAKLAR

BARHAM, Elizabeth, “Translating terroir: the global challenge of French AOC labeling”, *Journal of Rural Studies*, 2003, 19,1, pp. 127-138.

BELLETTI, Giovanni- MARESCOTTI, Andrea- SANZ-CAÑADA, Javier- VAKOUFARIS, Hristos, “Linking protection of geographical indications to the environment: Evidence from the European Union olive-oil sector”, *Land Use Policy*, 2015, 48, pp. 94-106.

BIÉNABE, Estelle; MARIE-VIVIEN, Delphine, “Institutionalizing geographical indications in southern countries: lessons learned from Basmati and Rooibos”, *World Development*, 2017, 98, pp. 58-67.

BYTYÇI, Pajtim- KOKTHI, Elena- HASALLIU, Rozeta- FETOSHI, Osman- SALIHU, Lorike- MESTANI, Mergim, “Is the local origin of a food product a nexus to better taste or is just an information bias”, *International Journal of Gastronomy and Food Science*, 2024, 35, pp. 877-886.

CEI, Leonardo- STEFANI, Gianluca- DEFRANCESCO, Edi- LOMBARDI, VIRGINIA, Ginevra, “Geographical indications: A first assessment of the impact on rural development in Italian NUTS3 regions”, *Land Use Policy*, 2018, 75, pp. 620-630.

CHECCHINATO, Francesca- FINOTTO, Vladi- MAURACHER, Christine- RINALDI, Chiara, “Spreading the gains from geographical indications: A longitudinal study on the extension of the Prosecco GI”, *Journal of Rural Studies*, 2024, 109, pp. 336-348.

CHOE, Ja Young Jacey-KIM, Seongseop Sam, “Effects of tourists’ local food consumption value on attitude, food destination image, and behavioral intention”, *International journal of hospitality management*, 2018, 71, pp. 1-10.

FALASCO, Silvia-CAPUTO, Paola-GARRONE, Paola, “Can Geographical Indications promote environmental sustainability in food supply chains? Insights from a systematic literature review”, *Journal of Cleaner Production*, 2024, 444, pp. 100-113.

FALASCO, Silvia-CAPUTO, Paola-GARRONE, Paola- RANDELLINI, Niso, “Are Geographical Indication products environmentally sound? The case of pears in North of Italy”, *Journal of Cleaner Production*, 2024, 467, pp. 963-977.

FANNING, Emily- EYRES, Graham- FREW, Russell- KEBEDE, Biniam, “Linking cocoa quality attributes to its origin using geographical indications”, *Food Control*, 2023, 151, pp. 825-837.

FERNÁNDEZ-FERRÍN, Pilar- BANDE, Belen- GALÁN-LADERO, M. Mercedes- MARTÍN-CONSUEGRA, David- DÍAZ, Estrella- CASTRO-GONZÁLEZ, Sandra, “Geographical indication food products and ethnocentric tendencies: The importance of proximity, tradition, and ethnicity”, *Journal of cleaner production*, 2019, 241, pp. 210-219.

GİRESUN İL KÜLTÜR VE TURİZM MÜDÜRLÜĞÜ. Erişim Linki: <https://giresun.ktb.gov.tr/TR-208450/giresun-mutfagi.html>, Erişim Tarihi: 11.08.2024.

GUARESCHI, Marianna-MANCINI, Maria Cecilia-ARFINI, Filippo, “Geographical Indications, public goods and sustainable development goals: A methodological proposal”, *Journal of Rural Studies*, 2023, 103, pp. 122-132.

JANTSCH, L.-FLORES, S. S.-VALE, Z. do N, “Local gastronomy and wine geographical indications (GIs): Framework for identifying pairing potential”, *International Journal of Gastronomy and Food Science*, 2024, 35, pp. 856-869.

KABACIK, Mehmet, “*Karadeniz Bölgesi'nin Yöresel Mutfağı*”, Yöresel Mutfaklar, Ed: Ebru Zencir, Anadolu Üniversitesi Yayınları: Eskişehir 2016.

KIREEVA, Irina, “How to register geographical indications in the European Community”, *World Patent Information*, 2011, 33,1, pp. 72-77.

LEBRUN, Anne Marie- BOUCHET, Patrick, “Dining-out preferences of domestic tourists at a gastronomic destination: The major influence of localness in France”, *Tourism Management Perspectives*, 2024, 50, pp. 217-229.

MARIE-VIVIEN, Delphine- BÉRARD, Laurence- BOUTONNET, Jean Pierre- CASABIANCA, François, “Are French geographical indications losing their soul? Analyzing recent developments in the governance of the link to the origin in France”, *World Development*, 2017, 98, pp. 25-34.

NEILSON, Jeffrey-WRIGHT, Josephine-AKLIMAWATI, Lya, “Geographical indications and value capture in the Indonesia coffee sector”, *Journal of Rural Studies*, 2018, 59, pp. 35-48.

ORDU İL KÜLTÜR VE TURİZM MÜDÜRLÜĞÜ. Erişim Linki: <https://ordu.ktb.gov.tr/TR-106623/yapmadan-donme.html>, Erişim Tarihi: 11.08.2024.

RAIMONDI, Valentina- CURZİ, Daniele- ARFINI, Filippo- FALCO, Chiara, “Dynamic and spatial approaches to assess the impact of geographical indications on rural areas”, *Journal of Rural Studies*, 2024, 108, pp. 279-295.

RECUERO-VIRTO, Nuria; ARRÓSPIDE, Cristina Valilla, “Culinary destination enchantment: The strategic interplay of local gastronomy in regional tourism development”, *International Journal of Gastronomy and Food Science*, 2024, 36, pp. 931-946.

RİZE İL KÜLTÜR VE TURİZM MÜDÜRLÜĞÜ. Erişim Linki: <https://rize.ktb.gov.tr/TR-55426/yapmadan-donme.html>, Erişim Tarihi: 11.08.2024.

RÜSTEMOĞLU, Mustafa- ERKAN, Mehmet Emin- CENGİZ, Gazal-HAJYZADEH, Mortaza, “Bacterial metagenome profiling of hand-made herby cheese samples utilizing high-throughput sequencing to detect geographical indication and marketing potential”, *Heliyon*, 2023, 9, 2, pp. 34-44.

SAMSUN İL KÜLTÜR VE TURİZM MÜDÜRLÜĞÜ. Erişim Linki: <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/samsun/neyenir>, Erişim Tarihi: 11.08.2024.

STRANIERI, Stefanella- ORSİ, Luigi- ZİLİA, Federico- DE NONİ, Ivan- OLPER, Alessandro, “Terroir takes on technology: Geographical indications, agri-food innovation, and regional competitiveness in Europe”, *Journal of Rural Studies*, 2024, 110, pp. 368-381.

TÜRK PATENT ve MARKA KURUMU. Erişim Linki: <https://ci.turkpatent.gov.tr/sayfa/co%C4%9Fafi-i%C5%9Faret-nedir>, Erişim Tarihi: 16.09.2024.

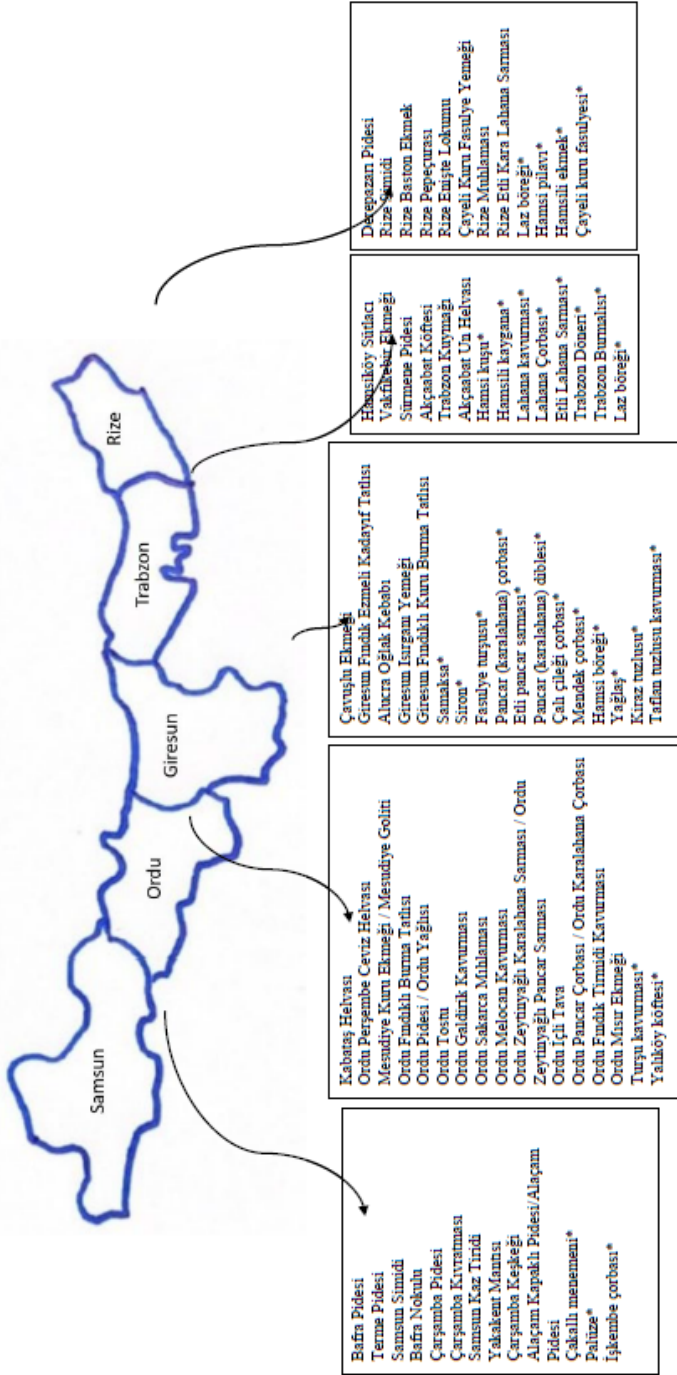
TRABZON İL KÜLTÜR VE TURİZM MÜDÜRLÜĞÜ. Erişim Linki: <https://trabzon.ktb.gov.tr/TR-365460/yoresel-yemekler.html>, Erişim Tarihi: 11.08.2024.

YANG, Mian- QIU, Jian- DING, Keying- ZHANG, Sining- FAN, Wenjie, “Visitor preferences in rural gastronomic tourism environment and the related design implications”, *Heliyon*, 2024, 10, 3, pp. 72-86.

ZHANG, Shengping; DU, Bisheng, “Tracing or not: How can the supplier of geographical indication products benefit from different traceability strategies?”, *Computers & Industrial Engineering*, 2023, 184, pp. 516-539.

ZHE, Lv; JIE, Wu; YUAN, He, “The effect of place attachment of geographical indication agricultural products on repurchase intention”, *Journal of Retailing and Consumer Services*, 2023, 72, pp. 266-279.

Ek 1: Gastronomi Haritası

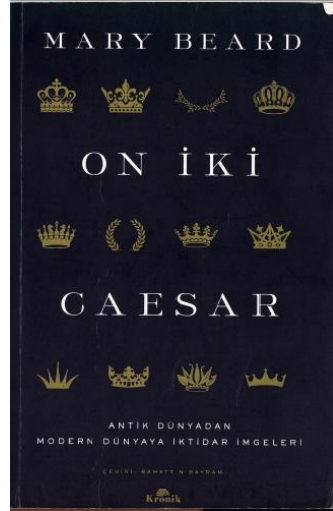
* İşareti ile gösterilenler il Kültür ve Turizm Müdürlüklerinin web sayfalarından alınmıştır, diğer ürünler ise coğrafi işaretli ürünlerdir.

KİTAP DEĞERLENDİRME/BOOK REVIEW*

Mary Beard, *On İki Caesar Antik Dünyadan Modern Dünyaya İktidar İmgeleri*, Çev. Bahattin Bayram, Kronik Yayınları, İstanbul 2023, 400 sayfa, ISBN: 978-625-6989-94-8.

Demet SARAÇ KURT**

Mary Beard tarafından yazılan ve Bahattin Bayram tarafından Türkçe'ye çevrilen “*On İki Caesar Antik Dünyadan Modern Dünyaya İktidar İmgeleri*” isimli eser, Ekim 2023 tarihinde *Kronik Yayınları* tarafından Türk okuyucusuna kazandırılmıştır. Yazar eserinde batı dünyası için Roma uygarlığının önemli bir dönemi temsil ettiğini ve antik Roma'ya olan ilgiyi çarpıcı bir dille kaleme almıştır. Yazar, insanların en başta Roma ordusu olmak üzere, Roma kültürü tarafından cezbedildiğini ortaya koymaktadır. Orta çağ Avrupa'sında yaşayanlar Roma'ya yer yer öykülmüş veya sitem etmişlerdir. Krallar, asiller ve tüccarlar bile Roma imparatorlarını temsil eden ya da yansıtan heykel ve imge gibi eserleri koleksiyonlarına katmak için yarışmışlardır. Orijinal eserlere ulaşamayanlar da replikalarını koleksiyonlarında bulundurmaya özen göstermişlerdir. Dünyanın dört bir yanına dağılmış olan Roma eserleri (heykel ve imge) çok ve çeşitlidir. Mary Beard, *On İki Caesar* ismini verdiği eserinde bir eskiçağ tarihçisi ve sanat tarihçisi gözüyle, dünyanın değişik müzelerinde veya kişisel koleksiyonlarda bulunan bu eserleri titizlikle ele

* Gönderim Tarihi: 26.11.2024. Kabul Tarihi: 25.02.2025.

** *Yüksek Lisans Öğrencisi*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, SAMSUN. 21282753@omu.edu.tr, ORCID: 0009-0007-6055-790x.

almış, tarihsel perspektifle yeniden yorumlamıştır. Yazar, bu geniş alana yayılmış Roma eserlerinin özellikle Orta çağda yerel hanedan ve yöneticiler tarafından meşruiyeti sağlamak için istismar edilmiş olması nedeniyle, Avrupa aristokrasisinin Roma imajını kendilerine göre yorumlayarak bir sistem oturttukları yönündeki bilinen düşünce konusunda çalışmalar yapılmamasının kendisini bu eseri yazmaya iten ana neden olduğunu bildirmektedir.

Eserde Roma'yı yöneten on iki Caesar'dan bahsedilmekte ve onların günümüze kadar ulaşan imajının serüvenlerini bizlerle paylaşmaktadır. On iki sayısı Romalılar için önemlidir. Bunun en eski yazılı izleri Romulus ve Remus kardeşlerin kenti kurma kehanetine kadar geri gitmektedir. Lucius Anneus Florus'un yazdıklarına göre Romulus ve Remus kardeşler Roma kentinin kurucusunun kim olacağı konusunda anlaşamamışlar ve Remus, Aventinus tepesine, Romulus, Palatinus tepesine çıkarak tanrısal bir işaret beklemişlerdi. Remus altı tane, Romulus ise on iki tane akbabayı kente doğru uçarken görmüştü. Kentin kurucusu olarak daha fazla ve tahminimize göre Romalılar için faziletli bir sayı olan on iki akbabayı gören Romulus olmuştu. (Florus, Epitome I, 1, 6). Titus Livius, "...*Romulus ise Iupiter'in kuşlarının emrine kulak vererek kentin temellerini Palatinus tepesine atmıştır.*" diyerek Roma kentinin kuruluşunu tarihsel temellere dayandırma gayreti içinde olmuştur (Titus Livius, I, 12). Yunan mitolojisinin, Romalılar tarafından kabulü ile de "On İki Olimposlu" imajının, Romalı bir yansıma olarak on iki tanrı imajına dönüştüğü sanılmaktadır.

Klasik Roma anlatımlarından ilham alan Mary Beard, birinci "Caesar" olarak Suetonius gibi Gaius Julius Caesar ile başlamıştır. Genel tarih anlayışında Julius Caesar'ın her ne kadar Roma Cumhuriyetinin figürlerinden olsa da kendisinin imparatorlar arasında anılmasının pek çok sebebi vardır. Caesar, MÖ 59'daki consullüğünden önce Hispania'da Questor olarak görev yapmış, Batı Hispanik halklarına karşı giriştiği harekâtında elde ettiği ganimetin büyük bölümünü askerleri ile paylaşması yüzünden askerler arasında saygın ve sevilen birisi olmayı başarmıştı. Caesar, "imperium" yetkisine sahip, emir veren anlamına gelen ve askerler arasında saygın bir lakap olan "imperator" olarak selamlanmıştı (Plutarkhos, Caesar, XII, 1).

Caesar, G. Pompeius ve M. L. Crassus ile güçlü bir birlik oluşturarak (triumvirlik) pek çok alanda birbirlerini destekliyorlardı. Consullüğünden hemen sonra destekçileri ile anlaşılan J. Caesar, Gallia Cisalpina valiliğini ele geçirmiş ve MÖ 58-52 arası yaptığı Gallia seferleri ile Roma'nın sınırlarını genişleterek zengin ve bilinen bir insan haline gelmiştir. Zaman geçtikçe nüfuzu ve etki alanı arttı. Caesar, iç savaşta rakiplerini saf dışı bıraktı. Böylece Roma cumhuriyetinde en önemli siyasi figür ve güç haline geldi. O, halkın "krallık" rejimine karşı tepkisini bildiğinden oldukça temkinli davrandı. Plutarkhos'un yazdıklarına inanılacak olursa; "...*Halk Caesar'a kral olma niyetinde olduğunu düşündüklerinden öfkeliydiler. Ayrıca Sibylla kehanet kitabında; bazı kimselerin Partlar'a karşı başarılı olmaları için Roma orduları başında kral olması gerektiği...*" yönünde bir şaya yayılmıştı (Plutarkhos LX, 1). Bu ortamdan faydalanan bazı Caesar destekçileri ise onu

Alba’da dönüşünde kral olarak karşılaşmışlardı. Ancak halkın tepkisi ile karşılaşınca; “...benim adım Caesar, Rex (kral) değil...” diyerek halkın tepkisinin önüne geçmeye çalışmıştır (Plutarkhos, Caesar, LX, 2). MÖ 44 yılının ocak ayında kendisine kral olmasının önerilmesi ancak onun sunulan tacı geri çevirmesi onun resmi olarak kral olma veya olmama isteğinde ne kadar samimi olduğunu anlamamız açısından önemlidir. Fakat gözden kaçırılmaması gereken bir başka olay ise onun “*Dictator Perpetuo*” yani yaşamı boyunca diktatör olmayı kabul etmesi, Caesar’ın artık bir otokrat, Roma’nın ilk imparatoru olarak yönetime el koyduğu gerçeğini ortaya koymaktadır. Bu onu on iki Caesar arasında resmi olarak İmparator yapmasa da pratikte onların içinde ilk Caesar ve İmparator olarak kabul görmesini sağlamıştır.

Caesar’ın Cumhuriyet rejiminde “imparator” olarak görülmesi veya onun bu şekilde davranması yerleşik Roma nizamının devreye girmesine neden olmuştur. Başlarında Cato ve Cicero’nun bulunduğu cumhuriyetçiler Caesar muhalifi olarak ortaya çıkmıştır. Bu cumhuriyetçi grup tarafından eline hançer verilen M. J. Brutus, tarihin kendisine biçtiği rolü en iyi şekilde oynayarak Roma’nın başından kralı yok etmeyi başarmıştı. MÖ 15 Mart 44’te Caesar senatoda bıçaklanarak öldürüldü. Ancak O, Roma Cumhuriyeti’nin kökten sarsmış ve Roma’da İmparatorluk sisteminin yolunu açmıştı. Caesar, galip geldiği zaferler, kazandığı güven, destek ve “İmperium” ile önceki liderler Marius ve Sulla’dan ayrılmıştır. Roma’nın yedi kralından beri süre gelen krala verilen yönetme yetkisi olan İmperium Caesar’ın eline geçmiş ve tam manasıyla kullanılmıştır. Roma’da, yöneticinin yaşam boyu diktatörlüğünü onamak, resmîyette bir monarşi yetkisi anlamı taşımasa da fiili olarak o artık bir imparatorluktur. Caesar olağanüstü yetkiye sahip oluşu ve ömür boyu *dictator* olması bakımından Suetonius’tan başlamak üzere tarihçilerin gözünde bir imparatordur.

Caesar’ın ilk “Caesar” olarak kabul edilmesinin bir diğer sebebi ise imparatorluk imajını devletin sınırları içinde yayması idi. Görsel materyalleri oldukça ustaca kullanan Caesar daha gençliğinde “...*Questor görevi üstlendiği dönemde iki gruptan, ikinci grup olan Marius grubunun* (Populares/halkçı) nüfuzunu arttırmak için Marius’un portrelerini yaptırıp gece vakti Capitol’e...” yerleştirmesi Caesar’ın rakiplerine karşı üstünlük kurmak için ikon ve görsellere sıkça başvurduğunun kanıtıdır (Plutarkhos, Caesar, VI, 1). Bununla beraber “*resimcilik*” bakış açısı, psikolojik olarak üstünlük ve etki kurmak için oldukça basit ve etkili bir yoldu. Mary Beard’ın fikrine göre Roma imparatorları genel olarak ortak bir imparatorluk figürü çerçevesinde modeller yollayarak heykellerini yaptırmakta oldukları tahmin edilmektedir. Dolayısıyla zamanla karakteristik imparator imajları oluşmuştur.

Mary Beard’ın ON İKİ CEASER *Antik Dünyadan Modern Dünyaya İktidar İmgeleri* eseri sekiz bölümden oluşmaktadır.

I.BÖLÜM: “Alışveriş Merkezindeki İmparator: Giriş” Giriş niteliğindeki bu bölüm Washington DC’deki bir alışveriş merkezinde, Smithson Sanat ve Endüstri Binası’nın hemen dışındaki mermer bir lahiti konu almaktadır. İçerisinde Roma

İmparatoru Alexander Severus'un röliklerinin bulunduğu mermer lahit Amiral Jesse D. Elliott tarafından Lübnan'dan alınarak Amerika'ya getirilmiştir. Mary Beard bu bölümde Alexander Severus ve Roma'yı yöneten Suriyeli hükümdarlar hakkında bilgi vermektedir. Roma'daki Capitolini Müzesi'ndeki imparatorlar odasındaki Alexander Severus büstü, 1756 tarihli Capitolini Müzesi'nde bulunan Piranesi'nin gravürü gibi görsel kaynaklardan da faydalanan Mary Beard bunları yorumlaması ve Gaius Suetonius Tranquillus'un İmparator portreleri ve lahit görselleri karşılaştırmasını yapmaktadır.

II.BÖLÜM: "On İki Caesar'da Kim Kimdir?" başlıklı bu bölüm 2007 yılında Arles'te bulunan Julius Caesar'ın heykelini örnek verir. İlk heykel örneklerinden olan bu heykelden yola çıkarak sonraki Caesar'ların bu heykeli vücut özellikleri bakımından benzerliğini konu almaktadır. Jullius Caesar'ın heykelcilik ve sikkencilik alanlarını kullanmaktaki ustalığına ve ilk oluşu bakımından sonraki imparatorların ona öykündüğünü bizlere göstermektedir. Julius Caesar'ın kendi devrinde görsel kaynakları kullanarak kendi gücünü ve etkisini Roma'nın her köşesine imgelerle yaymıştır. Bu durumun sanatsal ve siyasi olarak değerlendirildiği bir bölüm olarak karşımıza çıkar.

III. BÖLÜM: "Sikkeler Portreler, Antik ve Modern" Bu bölümde "Medaglina" (Madalyon) olarak portrelerde gösterilen sikkeler ve Roma İmparatorlarının sikkelerinin önemini ve Rönesans Avrupası'nın buna ilgisini bizlere anlatmaktadır. Ayrıca Hans Memling'in Roma madalyonu taşıyan bir adamı konu alan resminden başlayarak Roma imparator sikkelerinin madalyon olarak kullanılarak o dönemde bir statü aracı olduğunu gözler önüne sermektedir. Bu ilgiye bağlı olarak "Medaglina" ile uğraşan ve bu sikkeleri doğru sınıflandırmaya çalışan kişilerin de nasıl Nümismatiğin temelini atıklarını örneklerle açıklamaktadır. Bu sikkelerden ortaya çıkan Julius Caesar, Augustus, Tiberius, Caligula, Claudius, Nero, Galba, Otho, Vitellius, Vespasinaus, Titus, Domitianus, Hadrianus ve diğerlerinin imajlarını bizlere aktararak dönemin Roma imparator algısını ve bilgisini de dönemin eserleri ile bizlere göstermektedir.

IV. BÖLÜM: "On İki Caesar, Aşağı Yukarı." Bu bölümde klasik eserlerdeki On İki Caesarların sıralamalarından bahsetmektedir. Başlangıçta literatürde "Gümüş Caesar'lar" olarak bilinen Aldobrandini Tazze Koleksiyonu'nun On İki Caesar'ını ele alan bölüm bu gümüş setin yeniden düzenlenmesi ve kendisinden örnekler vererek, bu setteki Nero'nun dönemindeki Roma yangını, Otho'nun intiharı gibi konularını da ele alarak Suetonius'un imparator tasvirlerini karşılaştırmıştır. Set olması bakımından bir diğer önemli eser Giovanni Battista Della Porta'nın 16. Yüzyılda Roma'daki Villa Borghese'de bulunan On iki Caesar'ından da bahseden Mary Beard, Julius Caesar'dan Domitianus'a kadar sıralanan On İki Cesar sıralamasına bakarak bunun en uygun ele alınan eserlerden biri olduğu konusunda incelemelerde bulunmuştur.

V. BÖLÜM: "En Ünlü Caesarlar." Bu bölümde literatürde önemli bir etkisi olan Gonzaga Sarayındaki Caesarlar odasında bulunan Tiziano'nun On Bir Caesar

portre serisi, Andreasi'nin Nero, Galba, Otho portrelerinden de yazar bahsetmiştir. Ayrıca bu eserlerde Suetonius'un anlatımları referans alınarak oluşturulan eserler olması bakımından önemlerini sıralamıştır. Öyle ki Rönesans'ta Roma imparatorları ile alakalı okunan en popüler eserlerin başında Suetonius'un "*De Vita XII Caesarium*" gelmekteydi. Petrarca'da bile yüzlerce nüshasının olduğunu aktaran Mary Beard bu anlamda Rönesans döneminde algılanan Roma İmparatorları imajını bizlere ustalıkla yorumlamıştır.

VI. BÖLÜM: "Hiciv, Yıkım, Suikast". Bu bölümde Roma İmparatorlarının Orta Çağ ve Rönesans döneminde gördükleri hicivler anlatılmaktadır. Özellikle Hampton Court Sarayı'ndaki "Kral Merdivenleri" eserinde Merkür, İulianus gibi figürler ile birlikte, Julius Caesar, Augustus, Romulus gibi Roma'yı temsil eden değerler bir arada resmedilmiş ve bir kaos içerisinde gösterilmiştir. Nero, Roma yangınına gönderme yapılarak gitar çalarken gösterilmektedir. Nero Klasik literatürde her ne kadar yangının sorumlusu olmasa da anlatılardan dolayı "Lir çalan Nero" olarak geçmiştir. Roma'nın paganlığının bir kaos ve dengesizlik üzerine kurulu olan bir yapıda olduğunu göstermiştir. Başka bir eser olan 16. Yüzyıl duvar halısında Caesar "öfkeden kaçıyor" ibaresi resmedilmiştir. İmparatorluk, pagan oluşu sebebi ile dindarlar tarafından ahlaksızlıkla bağdaştırılmış ve tepki görmüştür. Buna değinen Mary Beard bu konuda önemli örneklerden olan Thomas Courture'nin "Çöküş Romalıları" eserinden örnek vermiştir. Ayrıca Jean-Leon Gerome'nin "İsa'nın Doğuşu" tablosunda da bir hiciv olduğunu aktaran Mary Beard pagan olmaları sebebi ile Romalıların Hristiyan Avrupa'da bazı itibarsızlaştırma veya hicve uğradıklarını aktarmaktadır.

VII.BÖLÜM: "Caesar'ın Karısı... Şüphelerden Uzak Mı? Bu bölümde Roma'nın otokrat düzenini ve yozlaşmasını, Agrippina üzerinden anlatan Alma-Tadema'nın 1886 yılına ait tablosundan bahsetmektedir. İmparatorlukta kadınların durumu ve yönetimle ilişkilerinin ele alındığı bu bölüm pek çok eserle desteklenerek anlatılmıştır. Kadınlar ve iktidar üzerine incelemeler yapan Mary Beard eserinde Roma'daki kadının durumunu özetlemek istemiştir. Roma imparatorluğunda İmparatoriçe olarak ele alınan bir figür yoktur. Ancak Romalılarda bazen İmparator'un eşi Agrippina yas tutan eş durumunda resmedilmişken, Aphrodisias kentindeki bir duvar kabartmasında İmparator ile birlikte boy gösteren Agrippina'yı görmektediriz. Ancak Orta Çağ'da kadının konumu sebebi, Romalı kadın figürlerin aşağılanmaya uğradığını aktaran Mary Beard "İsa Mesih'in İntikamı" gibi Agrippina'nın parçalanmasını konu alan eserlerden ve yorumlardan genişçe bahsetmektedir.

VIII. BÖLÜM: "Sonsöz". Geçmişe bakmak başlığıyla anlatıma başlayan bölümde On İki İmparatorun ve İmparatorluk imajlarının yorumlanmasını anlatmıştır. Modern "Heykel Savaşı" olarak tanımlayan Mary Beard İmparatorların imajları konusunda görsel imgelerin güçlerini bizlere göstermiştir, o gücün nasıl topluma aktarıldığını anlatmıştır. Eserin sonsöz olması bakımından toparlayıcı bir misyonu vardır. Bu bölümde İmparatorların dindarlar, sanatçılar tarafından farklı resmedilmelerine dair eserin içerisinde atıflar yapılmıştır. Ayrıca "Roma İmajının"

emekleme devirlerini anlatan bu başlıktan sonra aynı bölüm içindeki “Şimdiki İmparatorlar” başlığı ile de bu imajlarının günümüz plastik sanatları ve görsel araçlarındaki yansımaları bizlere aktarmaktadır. Bu “Roma imparatorları ve Romalı İmajı’nın” serüvenini ele alındığı eserde sonsöz bölümünde bağlayıcı bir şekilde kısaca okuyucuya aktarılmıştır.

On İki Caesar Antik Dünyadan Modern Dünyaya İktidar İmgeleri, Mary Beard’ın geniş çalışmalarının kamuya sunulmuş bir durum raporu niteliğindedir. Kendisinin kronolojik olarak on iki Caesar’ı kayıt altına alırken bizlere onların sanat tarihine mâl olan yansımalarını konuyla alakalı eserlerden bir seçme yaparak sunmaktadır. Roma imparatorluk geleneğinin oluşumundan başlayarak Orta çağ ve Modern çağdaki etkileriyle imparator ve imparatorluk anlayışını gözler önüne sermektedir. Kendisinin de kitabında aktardığı gibi “Romalılık” kavramının, tüccar, soylu ve krallar tarafından suistimaline karşı bir tepki olan eser, doğru bilinen hataları da bize göstermektedir. Konu ile ilgili eserleri örnekleme ve betimleme yoluyla çalışmalarında kayıt altına alması bakımından literatüre katkı sağlayan güncel ve önemli çalışmalardandır. On iki sayısının Romalılarıdaki temeli, bu ikonizm’in Hristiyanlığa geçişi ve “Romalı” anlayışı üzerinden sembollerin ve plastik sanatın, propaganda ve sembolizm anlamındaki etkisinin yadsınamaz gücünü bizlere özetleyen bir çalışmadır.

Kitap içerisinde popüler öğeleri barındırsa da tarih terminolojisine göndermeler yapan, güçlü bir arka plana sahip olması bakımından bilimsel bir kaynak niteliğindedir. Eser düzenlenmesi bakımından bir sıralamaya koyulursa, eser sahibi eserde geçmişten günümüze gelen kronolojiyi takip etmeye özen göstermiştir. Bu bağlamda okuyucuların geçmişten günümüze iktidarı özümsemesinin sebeplerinden olmuştur. İkonizm kavramı eserde işlenirken, verilen örnekler ve betimlemelerle derinlik katılarak zengin bir eser ortaya konmuştur. Eserde yayınlandığından günümüze kadar gelen konu ile alakalı çalışmaların önemli bir bölümüne göndermeler görmektedir. Eserde yazar güçlü temellendirmelerde bulunmuş ve okuyucu kitlesi tarafından genel olarak kabul görmüştür. Akademik olarak saygın bir çalışma sayılan eser için New Jersey Drew Üniversitesinden Sanat Tarihçisi Marguerite KEANE kitap ile ilgili açıklamasında “...İlgi çekici, bilgilendirici ve son derece bilgilendirici bir kitap olan “*On İki Caesar*” Antik Dünyadan Modern Dünyaya İktidar İmgeleri”, antik Roma imparatorluk portrelerinin 15. yüzyıldan günümüze Batı Avrupa ve Amerikan sanatında nasıl algılanışını ve uyarlanışını analiz ediyor...” ifadelerinde bularak eserin okuyucu kitlesi tarafından ne şekilde etki oluşturduğunu kısaca özetlemiştir. Bilim dünyasında büyük teveccüh ile karşılaşılan bu eser “A Barnes & Noble Best History Book of the Year, A Waterstones Best History Book of 2021, A CapX Book of the Year, One of Kirkus Reviews' Best Nonfiction Books of the Year, One of Kirkus Reviews' Best Biographies of the Year, A Library Journal Fall 2021 Nonfiction Must” gibi ödüllere de layık görülmüştür.